

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

KaraM

Bahar 2023 • Sayı 77

Karadeniz Araştırmaları
Journal of the Black Sea Studies
Cilt/Volume 20 Sayı/Number 77
Bahar/Spring 2023
e-ISSN 2536-5126

**Onursal ve Kurucu Başkan/
Honorary and Founding Chairman**
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

**Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/
Owner and Managing Editor**
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Editör/Editor
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Giresun Üniversitesi)

Editör Yardımcıları/Vice-Editors
Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALKAN ATAMAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah MERT (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Yayın Kurulu/Editorial Board
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN (Oslo University)
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Istvan ZIMONYI (University of Szeged)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (ANKASAM)
Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers University (Emekli))
Prof. Dr. Uli SCHAMIOĞLU (L. N. Gumilëv Eurasian Nat. University)
Prof. Dr. Vügar SULTANZADE (Doğu Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Pristine Üniversitesi)
Doç. Dr. Irina DRIGA (NASU)
Doç. Dr. Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Giresun Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah MERT (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALKAN ATAMAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Alan Editörleri/Field Editors

Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Tarih)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Sosyoloji)
Prof. Dr. Deniz MELANLIOĞLU (Türkçe Eğitimi)
Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları)
Doç. Dr. Aygül UÇAR (Sanat Tarihi)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Türk Dili ve Edebiyatı)

Yazı İşleri/Secretarial Work

Doç. Dr. Umut ÜREN

Yabancı Dil Sorumluları/Foreign Language Editors

Uz. Jacob Anthony de CAMILLIS (İngilizce)
Dr. Şekip AKTAY (Rusça)

Kaynakça Sorumlusu/Responsible for Bibliography

Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALKAN ATAMAN

Düzeltili ve Dizgi/Responsible for Proof-Reading

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah MERT

Yayın Türü/Type of the Periodical

Üç aylık, uluslararası hakemli dergi
Quarterly, international refereed journal

Bu dergi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Dergimizi Tarayan Veritabanları ve Dizinler/

Scanned by the Databases and Indexes

ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, MIAR, İdeal Online, SOBİAD

İletişim/Adress

Karadeniz Araştırmaları Derneği
Kazım Dirik Mah. Gediz Cad. No. 15/1 D. 120
Bornova/İZMİR
0536 760 55 42
www.karamdergisi.com
karadenizarastirmalari@gmail.com

Danışma Kurulu/Advisory Board

- Prof. Dr. A. Nezihi TURAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla JORMA (Gostivar Vizyon University)
Prof. Dr. Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Dan D. Y. SHAPIRA (Bar-Ilan University)
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Didem EKİNCİ (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Türk Dil Kurumu)
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İliya V. ZAITSEV (Moskow State University)
Prof. Dr. İlker ALP (Trakya Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. László MÁRACZ (Universiteit van Amsterdam)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melahat PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Neziha MUSAOĞLU (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan ŞEN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Tavkul (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Kıbrıs Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Ege Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet TOKSOY (Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat BERBER (Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Qizilgöl ABDULLAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)
Doç. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Zafer ATAR (Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kemal HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN (Ege Üniversitesi)
Dr. Araz ASLANLI (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

DERGİ HAKKINDA

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2004 yılında “KaraM Araştırma ve Yayıncılık” çatısı altında yayın hayatına başlamış, uluslararası, hakemli, akademik bir süreli yayındır.

Her yıl, Bahar/Mart, Yaz/Haziran, Güz/Eylül ve Kış/Aralık olmak üzere dört sayı yayımlanır. Bu sayılar haricinde “özel sayı” yayımlanmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, bir e-Dergi’dir, e-ISSN’si 2536-5126 şeklindedir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Türkiye’nin ilk bölge odaklı dergisidir. Alt isimde gösterildiği üzere Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu sahası öncelikli olmak üzere, ilgili sosyal bilim (tarih, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler, iktisat, etnoğrafya, etnoloji, antropoloji vd.) yazıları yayımlanır. 2022 yılı sonuna kadar 19 cilt hâlinde 76 sayı yayımlanmış olan Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 1000’e yakın akademik makale ile yayımlandığı ilk günden itibaren önemli bir literatür oluşturmuş, tarih, sosyoloji, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler gibi pek çok alana katkı sağlamıştır.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin editörlüğünü 2004 yılından bu yana Prof. Dr. Osman Karatay (Ege Üniversitesi) yürütmüştür. Derginin editöryal ekibini Prof. Dr. Osman Karatay ile birlikte Doç. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Hanife Alkan Ataman (Ondokuz Mayıs Üniversitesi) ve Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Mert (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi) oluşturmaktadır. Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale Üniversitesi), dergimizin onursal ve kurucu başkanıdır. Daha önceki sayılarda Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi) ve Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Ege Üniversitesi) da editörlük görevinde bulunmuşlardır.

Amaç ve Kapsam

Dünyada değişen dengeler ve gelişmeler ile bunların sonuçlarının Türk Dünyasına etkileri, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri, bölgenin tarihî, sosyal, jeopolitik önemi, Türk tarihi, tarihî ve çağdaş Türk dili üzerine yapılan çalışmalar, Karadeniz havzasında konuşulan diller ve Türkçe ile etkileşimleri, alfabe-dil-kültür vb. konularda yapılan akademik çalışmaları yayımlamak yoluyla teşvik etmek ve bu şekilde ilgili bilim camiasının bir yayın havuzunda buluşmasını sağlamak Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin ana amacıdır. Yayınlarını Karadeniz dünyası üzerinde yoğunlaştıran Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak ülkemizin stratejilerine, öncelikli olarak da bu alandaki bilgi birikimine katkıda bulunmak yayın felsefesimizdir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak stratejik bilgi birikiminin en sığ seviyesi olan sadece günceli takip vartasına sapsanmayıp çok geniş açılardan bölgeyi ilgilendiren çalışmalar yayımlamaya devam edeceğiz.

Yayın Dili

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir.

Derginin Bölümleri

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nde bir sayının en az ¾’ü özgün araştırma makalelerine ayrılır. Alana katkı sağlayan derleme makalelere, kaynak özelliği taşıyan çevirilere ve kitap tanıtma-değerlendirme yazılarına da yer verilebilir.

Sınırlılık

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde ilgili sayıda yayımlanacak makalelerin sayısı hususunda belli bir sınır bulunmaktadır. Her sayıda kitap değerlendirme ve tanıtma yazıları dâhil olmak üzere "en fazla" 20 makaleye yer verilmektedir. Yayına uygun görülen makale sayısının fazla olması durumunda makaleler hakem süreçlerinin bitmesinin ardından sıraya konmaktadır. Yüksek nitelikli ve alana doğrudan katkı yapacak makaleler, yayın kurulunun görüşü alınarak editör kurulu tarafından ön sıraya çekilebilir.

Açık Erişim Sistemi

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Sorumluluk

Yayımlanan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlara aittir, dergimizin görüş ve düşüncelerini yansıtmaz.

Veritabanları ve Dizinler

Karadeniz Araştırmaları Dergisi; ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmamax, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, SOBİAD gibi pek çok ulusal ve uluslararası veritabanı ve dizin tarafından taranmaktadır.

Arşivleme ve Gizlilik Beyanı

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen tüm makaleler ve bu makalelerin hakem raporları, karamdergisi.com adlı internet sitesinin makale takip sisteminde süresiz arşivlenmiştir. Arşivimizde bulunan makaleler, hakem raporları ve kişisel bilgilerin 3. şahıslar ile paylaşılmayacağı editör kurulu tarafından garanti edilir.

YAYIN ETİğİ

Karadeniz Araştırmaları Dergisi Yayın Etiği *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlanmış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara istinaden hazırlanmıştır.

Yazı(lar) ve Yazar(lar)

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılarda daha önce yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir. Yayımlanan ve daha sonra "gözden geçirilerek genişletilen" bildiriler için yazar bildiri metninin ilk hâlini de yazı ile birlikte dergiye e-posta yolu ile göndermek zorundadır. Lisansüstü tezlerden veya projelerden üretilmiş yazılar, bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılarda, içeriğin özgün olması ve ilgili alanda etki yapması beklenir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar "Amaç ve Kapsam" bölümünde belirtildiği üzere ilgili alanlarda yazılmış olmalıdır. Belirtilen alanların dışında yazı kabul edilmez. Derginin amacı ve kapsamına uymayan yazıların sisteme yüklenmesi durumunda, editör kurulu durumu yazara e-posta yolu ile bildirir ve yazı sürece dâhil edilmez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, editör kurulu tarafından Yazım Kuralları'na uygunluğu açısından kontrol edilir. Yazım Kuralları'na göre yazılmamış yazılar için süreç başlatılmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için yazarlar çalışmanın özgün olduğunu; çalışmalarında alıntıladıkları bilgi, resim, şekil, tablo için alıntılanan kaynağa atıfta bulduklarını, çalışmalarının daha önce yayımlanmadığını ve başka bir derginin sürecine dhil olmadığını garanti ederler.

Başka bir derginin yayım sürecinde olduğu veya daha önce yayımlandığı (isim değişikliği ile gönderilen yazıları da kapsayacak şekilde) anlaşılan yazılar için süreç durdurulur ve yazarın dergi ile bağlantısı koparılır. Böyle bir durumun tespitinde yazar, bir daha yazı gönderemez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar Crosscheck programı ile kontrol edilmektedir. Herhangi bir intihal durumunda, yazılar yayına alınmamaktadır. 62. sayıdan başlamak üzere Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için iThenticate programından (veya muadil bir intihal programından) alınan intihal raporunun da yazı ile birlikte gönderilmesi şartı aranır.

Etik Beyan Gerektiren Yazılar

Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için makalenin sonunda ilgili Etik Kurul Onayı ile ilgili bilgilerin (kurul-tarih-sayı) yer verilmesi zorunludur.

Süreç (Kr Hakemlik Sistemi)

Yazıların tm süreci www.karamdergisi.com uzantılı internet sitesi üzerinden yürütülür. Yazarlar, dergimize yazı gönderebilmek için makale takip sistemine ye olmak zorundadır. E-posta yolu ile gönderilen yazılar, dikkate alınmaz. Makale takip sistemine ye olan yazarlar, yazılarını kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile sisteme giriş yaparak yüklerler. Gelen yazılar, derginin yayım ilkelerine uygunluk açısından kontrol edilir. Uygun görülen yazılar için hakemlik süreci başlatılır.

Yazılar, alanında uzman **en az** iki hakeme gönderilir. Yazılar için "kör hakemlik" (peer review) sistemi uygulanır. Yazarlara hakem adı belirtilmez. Yazılarda, yazarın bilgileri yer almaz. Hakem raporları yayımlanmaz, sistem üzerinde süresiz gizli tutulur.

Yazılar hakemlere gönderilmeden önce ilgili yazı hakkında hakemlik yapıp yapamayacakları yazının zeti gönderilerek hakemden sorulur. Yazının tamamı, ancak cevabın olumlu olması durumunda sistem üzerinden gönderilir. Hakemlerden ilgili yazıyı 20 gün içinde raporlandırması beklenir.

Yazar, hakem raporlarına sistem üzerinden kendi üyelik sayfası ve şifresi ile erişir. Hakem raporlarının biri olumlu, diğeri olumsuz olması durumunda yayım kurulu nihai kararı verebilir veya yazıyı nc bir hakeme gönderir. Hakemler, ilgili makale için raporlarını 20 gün içinde kendi üyelik sayfaları aracılığı ile iletirler. Hakem raporlarının gecikmesi durumunda, editör kurulu, yazı için yeni hakem ataması yapabilir. Yazarlar, hakem raporlarını dikkate alırlar. Katılmadıkları görüşler olması durumunda, gerekçeleri ile belirtmekle mükelleftirler. Yazıların iki hakemden de onay alması, doğrudan yayımlanacağı anlamına gelmez. Editör kurulu hakem raporlarını yeterli görmemesi hlinde yeni hakem ataması yapabilir veya yazının yayımlanıp yayımlanmaması hususunda nihai kararı verebilir. Hakem raporları doğrultusunda "düzeltme" alan yazılar için yazarın gerekli düzeltmeleri yapıp yapmadığı hakem veya editör kurulu tarafından kontrol edilir. İngilizce zet bölümleri, Yabancı Dil Sorumlusu tarafından ayrıca kontrol edilir. Yapılması gerekli olan düzeltmeler varsa, sistem üzerinden yazara iletir. Yayım Kurulu, esasa yönelik olmayan değişiklikler yapabilir.

Hakemler

- Hakemler, uzmanlık alanı dışında yayınları değerlendirmek üzere kabul etmemelidir.
- Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra Hakemlik uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir.
- Hakemler, yazılara makale takip sistemi üzerinden kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile erişebilir.
- Hakemler, gizlilik ve tarafsızlık içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, raporlarını 20 gün içerisinde iletmeli, gecikme yaşanacaksa editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmek üzere kabul ettikleri çalışmalarını başka şahıslarla veya sanal ortamda paylaşmamalıdır.
- Hakemler, intihal tespit etmeleri durumunda editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler raporlarında kullandıkları dile dikkat etmeli; yazarı aşağılayıcı, onur kırıcı cümleler kurmaktan imtina etmelidir.

Editör Kurulu

Derginin Editör Kurulu, *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara uymakla yükümlüdür.

- Editör Kurulu, derginin geliştirilmesi ve çağa ayak uydurmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, okuyucu, yazar ve hakemlerin bilgi ihtiyacını karşılamakla sorumludur.
- Editör Kurulu, akademik hassasiyetlerle bütünlüğü sağlamaktan sorumludur.
- Editör Kurulu, hakemlik sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için hakemleri çalışmanın konusuna göre belirlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, yazarlar ve hakemler arasında olası çıkar çakışmasını önlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, gizlilik beyanı esaslarına göre kişisel bilgilerin paylaşılmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, hakem havuzunun güncellenmesinden sorumludur.
- Editör Kurulu, yayın ve danışma kurulu ile iletişim hâlinde olmalıdır.

Yayın İçin Alınan Ücret Hakkında

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde hakem süreci başlatılabilmesi için 1000 (bin) TL "Yayın Ücreti" alınır. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 58. sayısına kadar basılı ve elektronik olarak yayımlanmıştır. Alınan ücretler internet sitesinin ayakta tutulması, derginin basım-dağıtım başta olmak üzere DOI ve dizgi masrafları için kullanılmıştır. 58. sayıya kadar derginin basılı hâli yazar, hakem ve Türkiye'nin önde gelen kütüphanelerine gönderilmekte idi. Ancak basım-dağıtım hususunda artan masraflar karşılanamaz duruma geldiği için derginin basılı hâli artık çıkmamaktadır. "Yayın Ücreti" bugün için internet sitesi, DOI ve dizgi masrafları için kullanılmaktadır.

YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtabacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, Cambria yazı tipiyle 14 punto olmalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Gönderilen yazılarda yazarı belirten hiçbir ifade yer almamalıdır. *Hakem süreci bittikten sonra;*

Makale yazarının adı ve soyadı (soyadın tamamı büyük harfle) yazı başlığının sağ altında olmalı, yazarın görev yaptığı kurum, elektronik posta adresi, akademik unvanı, ORCID numarası ile birlikte dipnotta Cambria yazı tipinde 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtabması gereken özet, en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil ve çizelgeler yer almamalıdır. Özeti hemen altına en az üç, en fazla beş kelimedenden oluşan anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özeti, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler, Cambria yazı tipi ile, 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. 77. sayıdan itibaren makalelerin sonunda 700-1000 kelimedenden oluşan **geniş İngilizce özet** yer alacaktır. Geniş İngilizce özet bölümüne kaynaklar kısmından sonra yer verilmelidir. Bu özet makalenin temel fikirlerinin tümünü kapsayacak biçimde, paragraflar hâlinde olmalıdır.

4. Ana Metin

Çalışmada, sayfa yapısı A4 ebatında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, paragraf aralığı önce ve sonra 6 nk aralığıyla ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. 11 punto Cambria yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında 1 cm girinti yer almalı, noktalama işaretleri kendilerinden önceki sözcüklere bitişik olmalıdır. Çalışma dil bilgisi kurallarına uygun olmalı, noktalama işaretlerinin kullanımı ve diğer yazım kuralları için TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır. Ana metin içinde hiçbir şekilde otomatik numaralandırma kullanılmamalıdır. Makalenin konusu, amacı, kapsamı, gerekçesi, sonucu vb. bilgiler bilimsel yeterliliği sağlayacak ölçüde ve bir düzen içinde verilmelidir.

- **Başlıklar:** Tamamı koyu olmalı, her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır.
- **Şekil, tablo ve fotoğraflar:** Şekil ve tablolar numaralandırılmalı, Tablo 1, Grafik 3 ve Şekil 7 vb. biçiminde adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin ve tabloların altına yazılmalıdır. Tablolar için paragraf aralığı önce ve sonra 0 nk, satır aralığı tek olacak şekilde düzenlenmelidir.
- **Diğer ekler** (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda tablo, şekil ve grafikler; EKLER bölümünde KAYNAKÇA'dan sonra verilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflarda APA yöntemi esas alınır ve aşağıdaki yöntem kullanılır.

- Atıflar, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir: (Ercilasun, 2015, s. 157).

- Birden fazla kaynağa başvurulduğu durumlarda yazar isimleri aynı parantez içinde, eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır: (Arat, 1979, s. 54; Ercilasun, 2015, s. 157).
- İki ve daha fazla yazarlı kaynaklarda sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' kısaltması yazılmalıdır: (Yalçın vd. 2002, s. 56).
- Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır: Taştan (2011, s. 42), bu konuda...
- Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış çalışmalarına atıf yapılacak ise eserin yayın yılına bir harf eklenmelidir: (Gökdağ, 2012a, s. 69), (Gökdağ, 2012b, s. 163).
- Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayımlanmış olan eserleri, ad ve soyadları açık yazılması yoluyla belirtilir: (Yılmaz Çetin, 2014, s. 325), (Yılmaz Yağmur, 2014, s. 127).
- Atıf yapılan kaynak görülmeden başka bir kaynak üzerinden atıf yapılması gerektiğinde bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: (Köprülü, 1911, s. 75'ten aktaran; Kartal, 2008, s. 60).
- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15, s. 25).
- İnternet kaynaklarına atıf yapıldığında haber siteleri için; haber sitesinin adına ve haber tarihine yer verilmeli; kaynakçada URL kodu ile belirtilmelidir (Habertürk 2018). Yazarı belli internet kaynaklarına atıf yaparken yazar soyadı ve haber yayın tarihi esas alınmalı, kaynakçada URL kodu belirtilmelidir (Kireççi, 2018). Aynı site/gazetenin aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla kaynağı kullanılmışsa harflendirilerek gösterilmelidir.
- **Dipnotlar:** Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnızca açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.
- **Alıntılar:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 2 cm içeride, blok halinde ve tek satır aralığıyla 10 punto yazı boyutunda yazılmalıdır. Birebir olmayan alıntılarda APA yöntemi tercih edilmelidir.
- **Otomatik Numaralandırma:** Makalede dipnotlar hâricinde otomatik numaralandırma yoluna gidilmemelidir.

5. Kaynakça

Makalede kullanılan tüm kaynaklar "Kaynakça"ya dâhil edilmeli, çalışmanın konusu ile alakalı olsa da faydalanılmayan eserler kaynakçaya alınmamalıdır. Kaynaklar, "KAYNAKÇA" başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve Kitap Niteliğindeki Eserler

SOYAD, A. (basım yılı). *Kitabın Adı*. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: SOYAD, A. (basım yılı). *Eserin Adı*. [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) Adı Soyadı]. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. Ancak ikinci yazarın adı ve soyadı normal sırada olmalıdır.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için "vd." kısaltması kullanılır.

- YALÇIN, D. vd. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için yayın tarihinden sonra harfler kullanılır.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Yazarı belli olmayan eserlerde eser adı, yazar adı yerine yazılır ve eser alfabetik sıralamaya dâhil edilir.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kitap bölümleri için şu yöntem tercih edilmelidir: SOYAD, A. (Basım Yılı). "Bölüm Adı". *Kitap Adı*. (ed. Adı Soyadı). Basıldığı Şehir: Yayınevi. Sayfa Aralığı.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Süreli Yayınlardaki Yazılar

• **Dergiler:** SOYAD, A. (yıl). "Makalenin Başlığı". *Derginin Adı*. Cilt No (Roma rakamlarıyla)/Sayı: Sayfa Aralığı.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

• **Basılı gazeteler:** SOYAD, A. (yıl. ay. gün). "Yazının Başlığı". *Gazetenin Adı*: (varsa) sayfa numarası.

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid". *Son Posta*: 1-7.

c) Tezler

SOYAD, A. (tarih). *Tezin Başlığı*. Şehir: Üniversite ve Enstitü adı. (Yayımlanmamış Lisans/Yüksek Lisans/Doktora tezi).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

d) Bildiriler

SOYAD, A. (yıl). "Bildirinin Başlığı". *Sempozyum, Panel veya Kongrenin Adı* (tarihi). Şehir: Yayın Evi: sayfa no.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) İnternet Kaynakları

Sitenin/Gazetenin Adı (haber tarihi). "Haber Başlığı". Erişim Tarihi: haberin bağlantısı

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Erişim Tarihi: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Yazarı belli olan internet kaynakları: SOYAD, A. (yazım tarihi). "Metin Başlığı". Erişim Tarihi: yazının bağlantısı

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Erişim Tarihi: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik->

f) Yazma Eserler

Eserin Müellifi. *Eserin Adı*. Yazma Eserin Muhafaza Edildiği Kütüphanenin Adı. Arşiv/Katalog Numarası.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

Eserin müellifi bilinmiyorsa yazma eserin adı başa alınır ve italik yazılır.

g) Arşiv Belgeleri

Makalelerde kullanılan arşiv belgeleri, KAYNAKÇA bölümünün en sonunda "Arşiv Belgeleri" başlığı altında kullanılan kısaltmaların açıklamaları ile birlikte verilir.

• Arşiv Belgeleri

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).
- K: 145, D: 103, F: 26-1.
- K: 587, D: 43, F: 1-42.

h) Kısaltmalar

Metin içinde kullanılan kısaltmalar, KAYNAKÇA bölümünden hemen önce alfabetik bir şekilde yan yana sıralanır ve "Kısaltmalar" başlığı ile verilir.

• Kısaltmalar

- Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

MANUSCRIPT SUBMISSION GUIDELINES

About Journal of Black Sea Studies

The Journal of Black Sea Studies an international peer-reviewed journal. It was established in 2004 and is published by KaraM Araştırma ve Yayıncılık.

Journal of Black Sea Studies publishes four issues per year in March (Spring), June (Summer), September (Fall) and December (Winter) and does not publish so-called 'special issues'.

Journal of Black Sea Studies is an e-Journal (E-ISSN: 2536-5126).

It is Turkey's first ever regiocentric journal focusing on various branches of the social sciences such as history, linguistics, literature, international relations, economics and ethnography within the context of Eastern Europe, the Balkans, the Caucasus, and Anatolia. As of 2021, 18 volumes/72 issues featuring close to 1000 articles have been published. Since its inception, Journal of Black Sea Studies has established an important body of literature in contributing to various fields spanning history, sociology, and language to literature and international relations.

Prof. Dr. Osman Karatay (Ege University) has served as Journal of Black Sea Studies's Editor-in-Chief since 2004, alongside vice-editors Asst. Prof. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun University), Asst. Prof. Dr. Umut Üren (Kırklareli University), Dr. Hanife Alkan (Ondokuz Mayıs University) and Dr. Abdullah Mert (Konya Necmettin Erbakan University). Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale University) is the journal's Honorary and Founding Chairman. Prof. Dr. Osman Karatay is the journal's current owner and managing editor. Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli University) and Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Ege University) had previously served on our journal's editorial board as well.

Purpose & Scope

The Journal of Black Sea Studies sets out to foster academic research focusing on the Turkic World and the surrounding region through the lens of topics such as inter-country relations, regional history, socio-political issues, linguistics, and Turkology. At the same time, it also sets out to bring those within this specific academic community together through published scholarly literature. In placing particular emphasis on nations surrounding the Black Sea, Journal of Black Sea Studies's publishing philosophy is to ultimately contribute to the web of knowledge in this field, as well as to contribute to Turkey's strategies towards this region.

Journal of Black Sea Studies will continue to publish articles that represent its region of focus in the broadest and most up-to-date sense possible.

Language Of Publication

The language of publication is normally Turkish, however, high-quality manuscripts in other Turkic languages alongside English and Russian that meet submission guidelines are considered for each issue. Translated articles as well as book reviews that are in line with journal's scope can be published.

Subsections

In the Journal of Black Sea Studies, at least of an issue is reserved for original research articles. Review articles that contribute to the field, translations with reference to the field, and book review and review articles can also be included.

Limitations

Journal of Black Sea Studies maintains a quota on the number of articles it publishes in each issue. This entails a maximum of 20 articles per issue, including book reviews and descriptions. If the number of articles deemed fit for publishing exceeds this quota, the articles are then placed onto a waiting list upon being reviewed. The editorial board may give priority to those articles that are deemed as being of particularly high quality as well as of carrying the potential to be influential in their particular field.

Open Access System

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Responsibility

The views and opinions in the published articles belong to the authors and do not reflect the views and opinions of our journal.

Scanned by the Databases and Indexes

Journal of Black Sea Studies is listed in numerous national and international bibliographic databases and indexes including ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, and SOBİAD.

Archiving System

All articles submitted to be published in the Journal of Black Sea Studies and the referee reports of these articles have been archived indefinitely in the article tracking system of the website named karamdergisi.com. The editorial board guarantees that the articles, referee reports and personal information in our archive will not be shared with third parties.

PUBLISHING ETHICS

The ethics statement for the Journal of Black Sea Studies is based on those by the Committee on Publication Ethics (COPE)'s Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors.

Manuscript(s) and the Responsibilities of Author(s)

Manuscripts submitted to the Journal of Black Sea Studies should not have been previously published elsewhere. Papers that have been presented at scientific conferences may be accepted on the condition that they have not been published elsewhere. If your manuscript has already been published and has been modified/expanded upon, you are required submit your manuscript both in its original state alongside the modified version to the journal by e-mail. This particular situation applies to manuscripts that have generated from graduate/doctoral theses and projects. All work reported in the manuscript must be original and should contribute to its respective discipline. All manuscripts to be submitted must conform with the fields outlined in "Purpose & Scope" section above. Manuscripts that do not conform with that will not be accepted. Should a manuscript that does not conform with those rules be submitted, the author will be alerted by the editorial board by e-mail, whereupon their manuscript will be rejected.

All submissions are controlled by the editing board to ensure that they conform with the spelling and punctuation standards outlined by the Turkish Language Association (TDK). Submissions that are deemed as having do not met these standards are unable to move on to the review phase.

The author must guarantee that work reported in the manuscript, including information, images, figures, tables, and quotes, must be original, properly cited, and free from any kind of plagiarism. They also must guarantee that their work has not been published elsewhere or submitted to any other journal(s) simultaneously.

In case it becomes apparent the submission has been previously published elsewhere (e.g. published under a different heading) or is currently being reviewed by another journal, Journal of Black Sea Studies will immediately terminate the review process and cut all ties with author. After that point, the author will be prohibited from submitting any further manuscript(s).

All submissions are checked for plagiarism using CrossCheck. In case of plagiarism, the publication shall be cancelled.

As of the 62th issue, all submissions are now required to be delivered with an accompanying iThenticate plagiarism report as well.

All sources listed in the References section of those submissions deemed suitable for publishing will be thoroughly controlled. Should references either be missing or deemed irrelevant, the author will be notified as to respond accordingly.

Ethics Committee Approval

For studies requiring ethics committee approval, it is mandatory to include the relevant Ethics Committee Approval (committee-date-number) at the end of the article.

Review Process (Blind Peer-Review)

You can follow the entire review process of your submission via the Journal of Black Sea Studies website: www.karamdergisi.com Each manuscript is reviewed by **at least** two field experts. All manuscripts pass through a double-blind peer-review process. Neither the authors know the identity of the reviewer, and vice versa. Reviewer reports are not published, but are rather kept confidential within the system. The abstract(s) of the article(s) is/are first checked by the reviewers prior to them receiving the manuscript(s). This is done to determine whether they will be willing to review the text(s) or not. If the reviewer's answer is affirmative, they will receive the manuscript(s) in full. The reviewers are expected to deliver their report(s) within 20 days of the review process.

The author can access the results of the report(s) via their Journal of Black Sea Studies website account. In the event that one of the reviewer's reports is positive and the other is negative, the editorial board may choose either to terminate the review process or to forward the manuscript to a third reviewer. Reviewers release their reports on the Journal of Black Sea Studies website via their own personal accounts within 20 days of conducting their reviews. In case the reviewers are delayed in releasing their reports, the editorial board may appoint a new reviewer to the manuscript. The author is to take all of the items listed each report very seriously. If the author disagrees with the report in way, she/he must justify why. The approval of both reviewers does not mean that the manuscript will be published immediately. In case the editorial board feels that the reviewer's report is insufficient, it may wish to appoint an additional reviewer, or it may wish to make a final decision regarding the publishability of the manuscript. Either the reviewer(s) or editorial board controls each manuscript to ensure that the author has adhered to and therefore made the necessary corrections outlined in the report(s).

Referees

- Referees should not accept publications outside of their field of expertise for evaluation.
- After the referees accept the invitation to arbitrate, they must comply with the international standards of refereeing.
- Referees can access articles via the article tracking system with the user name and password they define.
- Referees should evaluate with confidentiality and impartiality.
- Referees should submit their reports within 20 days and inform the editorial board if there is a delay.
- Referees should not share work that they accept for evaluation with other persons or in virtual environment.
- Referees should pay attention to the language used in their reports; the author should refrain from making derogatory and humiliating sentences.
- Referees should inform the editorial board if they detect plagiarism.

Editorial Board

- Editorial Board is responsible for the development of the journal and keeping it up to date.
- Editorial Board is responsible for meeting the information needs of readers, authors and referees.
- Editorial Board is responsible for ensuring integrity with academic sensibilities.
- The Editorial Board is responsible for determining the referees according to the subject of the study in order for the refereeing process to proceed in a healthy way.
- Editorial Board is responsible for preventing possible conflict of interest between authors and referees.
- Editorial Board is responsible for not sharing personal information in accordance with the principles of confidentiality statement.
- Editorial Board is responsible for updating the referee pool.

Publication Fee

The Journal of Black Sea Studies charges authors a 'publishing fee' of 1000 (onethousand) Turkish Liras is upon successful acceptance of their manuscript. The Journal of Black Sea Studies used to be published in both print and electronically until its 58th issue. The collected fees are used to keep the Journal of Black Sea Studies website (www.karamdergisi.com) running, as well as are used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. Until the Journal of Black Sea Studies's 58th issue, a printed version of the journal used to be sent to the author, to the journal's staff members, and to leading libraries across Turkey.

Unfortunately, due to ever increasing publishing and distribution fees, the journal is now no longer issued in its physical form. Agin, the 'publication fee' is used to keep the Journal of Black Sea Studies website running, as well as is used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. No fee is collected for book descriptions and reviews.

WRITING RULES

1. Title

The title of the manuscript is to be written in both Turkish and English. Its content should be concise, clear, and of reasonably high quality, and should be written in Cambria 14, bold, using capital letters.

2. The Name(s) and Address(es) of the Author(s)

The author's first and last name should be written beneath the title, aligned right. The author's last name should be written entirely in capital letters. The author's affiliations, e-mail address, title, and ORCID iD number should be indicated as a footnote written in Cambria 9. Note: The latter should only be added once their manuscript has been approved for publication.

3. Abstract and Keywords

An abstract of 150 to 200 words that reflects the aim, scope, and results/conclusions of the study should be included. It should not contain references, figures, or charts. A minimum of 3 and maximum of 5 different keywords must be included directly beneath the abstract. An English version of both the abstract and the keywords must also be included. Manuscripts written in a language other than Turkish should also include a Turkish version of its title, abstract, and keywords. Both the abstract and keywords are to be written in Cambria 9.

4. Main Text

A4, Portrait. Margins: 3 cm (left/right) and 3 cm (top/bottom). Spacing: Single-spaced. Paragraphs spacing: 6 points. Font: Cambria 11. Hyphens normally used to divide words at the end of a line should not be used. Paragraph indentation: 1 cm. There should be no spacing between punctuation and the word preceding them. Authors must pay attention to following the conventions of proper spelling, grammar, and punctuation as outlined by the Turkish Language Association (TDK). Components such as the topic, aim, scope, findings, and conclusions should be presented in such a way that it ensures scientific competence.

- *Main headings*: Must be written in the first letter of each word must be capitalized.
- *Figures, tables, photographs*: Figures and tables should be labelled and numbered: Eg. Table 1, Graphic 3, Figure 7, etc. Numbers and headings should be written beneath figures and tables. Spacing of tables before and after paragraphs: 0 points, single spacing.
- *Additional inserts*: (Table, Figure and Graph) Additional inserts beyond tables, figures, and graphics also should be numbered and labelled (e.g. Additional Table 1, Additional Graphic 3, Additional Figure 7, etc.). Moreover, these should be included after the References section.

References & In-text Citations: Must be presented in APA 7 format.

- In-text citations must be enclosed in parentheses, and must include the author's last name, the year of publication, and the page number(s): i.e. (Sanders, 2015, p. 157).
- When more than one source is being cited, then same information for the additional sources (i.e. the author's last name, the year of publication, and the page number(s)) are listed from the earliest to the latest year. Each additional citation is separated by a semi-colon: i.e. (Blumenthal, 1979, p. 54; Sanders, 2015, p. 157).

- When once source as multiple authors, only the last name of the first author, followed by the abbreviation 'et al.' is to be written: i.e. (MacCrimmon et al. 2002, p. 56).
- When the author's name is included in the text of the sentence where the citation takes place, then just the date of publishing and page number(s) should be included in parentheses: i.e. "Smith (2011, p. 42) discovered that..."
- When more than one study by the same author and published in the same year is cited, a lower case letter should be included next to the publishing year: i.e. (Bloomberg, 2012, p. 69), (Bloomberg, 2012b, p. 163).
- When the names of more than one author sharing the same last name are cited, then the author's first name should also be included: i.e. (Wilmot, Bella 2014, p. 325), (Wilmot, Stella 2014, p. 127).
- When citing a source within a source, both sources are to be cited: i.e. (Briggs, 1911: Taken from p 75 of...; Benassi, 2008, p. 60).
- When showing archival documents, their source should abbreviated in-text, and given in full in the Resources section: i.e. (BCA, Mühimme 15: 25).
- Quotes taken from online newspapers should include the name of the news agency, alongside the year the article was published: i.e. (Daily Sabah 2018). Quotes taken from the authors from other internet websites (non-newspaper) should include the name of the author and the year of publication of the article: i.e. (Amanpour, 2018).
- **Footnotes:** The use of footnotes should be avoided whenever possible. They should only be used for explanations, and should be organized using automatic numbering.
- **Quotations:** Quotations must be indicated using quotation marks (" "). They should be no larger than 5 lines long. Quotations longer than 5 lines should be included beneath the preceding line. They should presented in block form with 1 cm spacing on either side, be single-spaced, and written in 10 point font. Paraphrased quotes should be presented according to the conventions of APA style.

5. References

All sources cited in the manuscript must be included in the References Section. The author should refrain from including supplemental sources that she/he has not benefited from in the writing of her/his article. All references should be listed in alphabetical order according to the author's last name. Book and journal/magazine titles should be written in italics.

a) Books

LAST NAME, F. (Year of Publication). *Title of Book*. Place of Publication: Publishing House.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

If the book has an preparer, editor, and/or translator, then they are listed in parenthesis following the title of the book: i.e. Author's Last Name, Author's First Name (Year of Publication). *Title of Book*, [preparer (prep/hzl.), editor (ed.), translator (tra/çev.) First and Last Name]. Place of Publication: Publishing House.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (tra/çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Bookstore.

When books have two authors, the names of both authors is provided. However, when writing the second author's names, first their first, followed by their last name should be written.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

For more than two authors, only the name of the first author is mentioned, followed by the abbreviation 'et al'.

- YALÇIN, D. et al. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Multiple works written by same author are to be listed in chronological order.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

When those works are published within the same year, then a letter is placed next to the publication year.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

When the author of the book is unknown, the title of the work is written in place of the author, and is categorized in alphabetical order.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

For individual book chapters: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year of Publication). "Title of Chapter". *Title of Book*. (ed. First and Last Name). Place of Publication: Publishing House. Page Range.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydınğün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Scholarly Articles

Journals: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of the Article". *Name of the Journal*. Volume No. (Roman Numerals) / Issue: Page Range.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

Printed Newspapers: JOURNALIST'S LAST NAME, F. (Year. Month. Day). "Title of Article". *Name of the newspaper*: Page Number (If Available).

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid", *Son Posta*: 1-7.

c) Theses

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date). *Title of Thesis*. Location (City): Name of University/Institute. (Unpublished Undergraduate/Graduate/Doctoral Thesis).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Unpublished Doctoral Thesis).

d) Academic Papers

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of Paper". *Name of Symposium/Panel/Congress* (Date). Location (City): Publishing House: Page No.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (October 26 - 27 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) Internet Resources

Name of Website/Newspaper (Date). "Title of Article". Access Date: Link

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Accessed On: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Internet sources of whom the author is known: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date of Article). "Title of Article". Access Date: Link

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Accessed On: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik-etkileri-h425454.html>

f) (Handwritten) Manuscripts

Author of the Manuscript. *Title of the Manuscript*. Name/Tile of the Library/Collection Where the Manuscript Is Kept. Archive/Catalog Number.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

When the author of the manuscript is anonymous, the title of the manuscript is written in its place in italics.

g) Archival Documents

Archival documents used/featured within articles are to be listed in a separate 'Archival Documents' directly below the Resources section. These are to be presented in abbreviations:

Archival Documents

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Folder (F), File (Fi), Index (I).

F: 145, Fi: 103, I: 26-1.

F: 587, Fi: 43, I: 1-42.

h) Abbreviations and Acronyms

Abbreviations and acronyms within the manuscript are to be listed and expanded in the 'Abbreviations/Acronyms' section directly above the Resources section. They are to be listed alphabetically.

Abbreviations/Acronyms

Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

i) Sources Written in Non-Latin Scripts

Sources written in non-Latin scripts (e.g. Cyrillic, Persio-Arabic, Greek *etc.*) are to be transcribed into Latin script and listed in the Resources section.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

- ARAŞTIRMA MAKALELERİ**
- 1-27 **Gelişen Hibrit Savaş Ortamında NATO-AB İş Birliği**
NATO-EU Cooperation in the Emerging Hybrid Warfare Environment
H. Kutay AYTUĞ - İ. Fatih POZAN
- 29-42 **Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi ve Türkiye-Kafkasya İlişkileri**
Sovietization of the Caucasus and the Relations of Turkey with the Caucasus
Funda ARSLAN BİLGİN
- 43-66 **Türkistan'da Yahudi Varlığı ve Onların Seyahatnamelere Yansımaları**
The Jewish Presence in Turkistan and Their Reflections on Travel Books
Fatih ÇOLAK
- 67-81 **Trabzon Örneğinde Bir Finansman Unsuru Olarak Murâbaha Uygulamaları (1680-1700)**
Murâbaha Practices as a Financing Element in the Case of Trabzon (1680-1700)
Özcan TATAR - Yavuz KISA
- 83-109 **Osmanlı Devleti'nde Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Cami Görevlileri (H. 1099-1182 / M. 1688-1769)**
The Mosque Staff in the Ottoman Empire That Received Their Salaries from the Customs Revenues (H. 1099-1182 / 1688-1769)
Hakan DOĞAN - Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ
- 111-122 **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya Arasında Yaşanan Tahıl Ticareti Sorunu (1768-1792)**
The Grain Trade Problem Between the Ottoman Empire and Russia in the 18th Century (1768-1792)
Serhat KUZUCU
- 123-138 **Canikli-zâde Tayyar Mahmut Paşa ve Dağlı Eşkiası Üzerine Gönderilmesi**
Canikli-Zâde Tayyar Mahmut Pasha and His Appointment Against Montainer Bandits
Mehmet BİLGİN
- 139-155 **1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Gönüllü Osmanlılar**
The Volunteer Ottomans in the Greco-Turkish War of 1897
Cemal SEZER
- 157-177 **Macar Kaynaklarında Yeni Türk Devleti'nin Kuruluş Süreci ve Türkiye'deki Siyasi Hayata Dair Bazı Tespitler (1920-1938)**
Some Findings About the Foundation Process of the Republic and Political Life in Turkey in the Hungarian Sources (1920-1938)
Müjdat KARAGÜLMEZ
- 179-197 **Rize'nin Üç Uleması ve Mezar Anıtı**
The Three Religious Scholars of Rize and Their Grave Monuments
Burak Muhammet GÖKLER
- 199-214 **Kutadgu Bilig Kahramanları Üzerine Yeniden Düşünmek**
Revisiting the Heroes of Kutadgu Bilig
Muhammed Emin YILDIZLI

- 215-236 **Diller, Lehçeler ve Ağızlar Bağlamında Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**
The Travel Book of Evliyâ Çelebi in the Context of Languages, Dialects and Local Dialects
Erkan HİRİK
- 237-258 **İzzeddin Hasanoğlu'nun "Kitab-ı Siretü'n Nebi" Mesnevisinde Hz. Ali Cenknemelerinin İzleri**
Traces of the War Books of the Caliph Ali in the Poem "Kitâb Al-Sîrat Al-Nebî" of Izzeddin Hasanoğlu
Seyfettin ALTAYLI
- 259-277 **Alanya Yöresi Ağızlarında Kullanılan Deyimlerde Saklı Kalmış Kelimeler**
The Words Hidden in the Idioms Used in the Dialects of the Alanya Region
Fatih Numan KÜÇÜKBALLI
- 279-294 **L. N. Tolstoy'un Dünyasında Köylü Olmak: Polikuşka (Поликушка)**
Being a Peasant in the World of l. N. Tolstoy: "Polikushka (Поликушка)"
Ersin ÇETİNKAYA
- 295-307 **Конфликт старого и нового в антинигилистическом романе «В Водовороте» А. Ф. Писемского**
The Conflict of the Old and the New in the Antinihilistic Roman "In the Vortex" of a. F. Pisemsky
Sevgi ILICA
- 309-329 **Türkiye'de Fındığın Önemi ve Fındığa Yapılan Alan Bazlı Gelir Desteğinin Rekolte ve Üretim Alanı ile İlişkisi: Seçilmiş İller Kapsamında Panel Veri Analizi**
The Importance of Hazelnut in Turkey and the Relationship of Area-Based Income Support to Hazelnut With the Yield and Production Area: Panel Data Analysis within the Scope of Selected Provinces
Özgür Mustafa ÖMÜR

BU SAYININ HAKEMLERİ/REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. A. Cüneyt ISSI (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal KARABULUT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer AKDAĞ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadullah GÜLTEN (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan DOĞANAY (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk TAVKUL (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel NAMAL (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus BERKLİ (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)
Doç. Dr. Adem KARA (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet KESKİN (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. Aşkın İnci SÖKMEN (İstanbul Arel Üniversitesi)
Doç. Dr. Burak KOCAOĞLU (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan SALAN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Fethi NAS (Bartın Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan UÇAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ (Ordu Üniversitesi)
Doç. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Oktay KARAMAN (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer Can SATIR (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep ÇELİK (Gümüşhane Üniversitesi)
Doç. Dr. Şamil YEŞİLYURT (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Sibel KAVAKLI KUNDAKÇI (Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. Yasemin GÜRSOY (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Zafer KARADEMİR (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah MERT (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Ferhat ÖZKAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Arda KARADAVUT (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Aybüke GÜZAY (İzmir Bakırçay Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan BİLGİN (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Canan HANOĞLU (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Emin YILDIZLI (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hadi BAK (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim YILMAZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Keisuke WAKIZAKA (İstanbul Gelişim Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif KARA (Giresun Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Önder DURAN (Uşak Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet AVŞAR (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat GÜR (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Orhan Fatih KUŞDEMİR (Amasya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Öznur ÖZDARICI (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma KAYALAK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Dr. Şekip AKTAY (Giresun Üniversitesi)

GELİŞEN HİBRİT SAVAŞ ORTAMINDA NATO-AB İŞ BİRLİĞİ

H. Kutay AYTUĞ*
İ. Fatih POZAN**

ÖZ

İnsanlık tarihi boyunca politik, askerî, siyasi, ekonomik ve diğer nedenlerle mücadele alanları oluşmuştur. Bu mücadele alanları kimi zaman savaflara dönüşmüştür. Teknolojinin gelişmesi ve küreselleşme savaşan aktörlerin ve yöntemlerin de değişmesine neden olmuştur. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, devletlerin ana aktör olarak görev aldıkları güvenlik ortamı yerini çok aktörlü (askerî birlikler, terörist unsurlar, yabancı savaşçılar, organize suç örgütleri vb.), daha az maliyetli ve istenen sonuca daha az sürede ulaşmayı amaçlayan, bulanık, hibrit savaş ortamına bırakmıştır. Bu çalışmanın amacı, hibrit savaş olgusunun Avrupa Birliği (AB) ile NATO iş birliğine etkisini incelemektir. Bu kapsamda çalışmada ilk önce hibrit savaş olgusu açıklanmıştır. Daha sonra, tarihsel arka planı, hibrit savaşın getirmiş olduğu değişimler, hibrit savaş ve Rusya örnekleri üzerinden anlatılmıştır. İzleyen bölümde AB'nin hibrit tehditlere yanıtı incelenmiştir. Daha sonra, hangi faaliyet alanlarında iş birliğinin artırıldığı incelenmiştir. İzleyen değerlendirme bölümünde iş birliği alanı NATO ve AB'nin yayımladığı raporlar, belgeler çerçevesinde incelenmiş, sonuç bölümünde bulguların değerlendirilmesi yapılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda, gelişen hibrit savaş ortamında NATO ve AB'nin birbirinin alternatifi değil, aksine tamamlayıcısı olduğu ve NATO'nun tehditlere karşı kullanabileceği sert gücü ile ön plana çıkarken, AB'nin daha çok yumuşak gücü ile ön plana çıktığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hibrit Savaş, Hibrit Tehditlere Karşı AB'nin Yanıtı, AB-NATO İş birliği.

NATO-EU COOPERATION IN THE EMERGING HYBRID WARFARE ENVIRONMENT

ABSTRACT

Throughout the history of humanity, there has always been political, military, economic strife. That sometimes has turned into full-scale war. Advances in technology coupled with globalization changed who goes to war and how. Following World War II, the security environment in which states have been main actors have led to emergence of a hybrid warfare environment in which multiple actors (e.g. military units, terrorists, foreign fighters, organized crime units) are used to reach the goal faster, and for cheaper. In this study, we shall attempt to examine the effects of hybrid warfare on the cooperation between the European Union (EU) and NATO. First, we will talk about the phenomenon of hybrid warfare, followed by its historical background and the changes it has sparked – particularly in the case of Russia. Next, we will explore the EU's response to hybrid threats. Third, we will look cooperation and reports published by NATO and the EU on the matter. Our preliminary findings indicate that NATO and the EU are not alternatives of but rather complementary to one another in the ever-evolving hybrid war environment. Moreover, NATO it appears is a hard power against Russian threats, whilst the EU is a soft power.

Keywords: Hybrid Warfare, The EU's Response to Hybrid Threats, The EU-NATO Cooperation.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 23.12.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2023

* Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, MANİSA; ORCID: 0000-0002-6353-7468, E-posta: kutayaytug@yahoo.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, MANİSA; ORCID: 0000-0002-9508-7852, E-posta: ifpozan@hotmail.com

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca politik, askerî, siyasi, ekonomik ve diğer nedenlerle mücadele alanları oluşmuştur. Mücadeleler kimi zaman diplomatik yollarla çözülebilirken kimi zaman askerî güç kullanarak çözülebilmektedir. Teknolojinin gelişmesi sadece savaş alanlarında kullanılan silah ve araç gereçlerin değişmesine neden olmamış, aynı zamanda savaş alanında yer alan aktörlerin ve yöntemlerin değişmesine neden olmuştur. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan küreselleşmenin ve teknolojinin etkisiyle, devletlerin ağırlıklı olarak güvenlik aktörü olarak görev aldıkları güvenlik ortamı yerini çok aktörlü (askerî birlikler, terörist unsurlar, yabancı savaşçılar, organize suç örgütleri vb.), daha az maliyetli ve istenen sonuca daha az sürede ulaşmayı amaçlayan, sınırları, cephesi ve muharebe sahası belli olmayan, sivil ve asker ayrımının olmadığı, hibrit savaş ortamına bırakmıştır.

Herakleitos'un belirttiği gibi "değişmeyen tek şey değişimin kendisidir". Değişen çevre koşulları hayatta kalmaya çalışan her canlı gibi örgütleri de etkilemektedir. Örgütler de değişen çevre koşullarına ayak uydurmak için, kurumlar oluşturmakta, düzenlemeler yapmaktadır. Değişime ayak uyduramayan yapılar kurumlarını ve düzenlemelerini tekrar gözden geçirmektedir.

Bu çalışmanın amacı, hibrit savaş olgusunun ve beraberinde getirdiği değişimin Avrupa Birliği (AB) ile NATO iş birliği üzerinde yapmış olduğu etkiyi incelemektir. Bu kapsamda çalışmada önce bir kavramsal çerçeve çizilerek hibrit savaş olgusu açıklanacak; daha sonra hibrit savaşın gelişimi, tarihsel arka planı, hibrit savaşın getirmiş olduğu değişimler, hibrit savaş ve Rusya örnekleri üzerinden anlatılacaktır. İzleyen bölümde AB'nin hibrit tehditlere yanıtı incelenerek Birlik kurumlarında ve üye devletlerde hibrit tehditler bağlamında nasıl sorgulamalar yapıldığı incelenecektir. Sonraki bölümde, AB ve NATO iş birliği kapsamında atılan adımlar incelenerek hangi faaliyet alanlarında iş birliğinin artırıldığı incelenecektir. İzleyen değerlendirme bölümünde iş birliği alanında yaşanan gelişmeler özellikle NATO ve AB'nin yayımladığı raporlar, belgeler çerçevesinde incelenecek, sonuç bölümünde ise elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılacaktır.

Kavramsal Çerçeve

İnsanlık tarihi kadar eski olan savaş olgusu farklı dönemlerde temelinde güç mücadelesi olacak biçimde farklı şekillerde kavramsallaştırılmıştır. Çalışmanın bu kısmında kavramsal tutarlılık sağlamak amacıyla savaş ve hibrit savaş kavramları ele alınacaktır.

Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğüne göre; savaş devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri mücadeleyi ifade etmektedir (2022). Savaş üzerine yazılmış en kadim eserlerden olan Sun Zi (Sun Tzu) 'nin "Savaş Sanatı" adlı eserinde "*savaş bir ülkenin baş sorunu, ölüm kalım yeri, var olma ya da yok olma yoludur; muhasebesiz olmaz.*" (Zi, 2020, s. 1) şeklinde açıklanmıştır. Orijinali 1831 yılında basılan ve birçok dile çevrilen felsefi derinlikte savaşın işlendiği "Savaş Sanatı" adlı eserinde Prusyalı General Carl von Clausewitz, savaşı "*Savaş sadece politikanın başka araçlarla devamıdır.*" (2019, s. 46) şeklinde tanımlamıştır. Clausewitz savaşı her somut durumda doğasını biraz daha değiştiren bir bukalemuna benzettirirken; ulus, komutan ve ordu, hükümet ve siyasi iradeden oluşan üç yanlı (boyutlu) şaşırtıcı bir olay olarak betimlemektedir. Ona göre savaş irademizi düşmana zorla kabul ettirmek için kuvvet kullanma eylemidir (2019, s. 49-50).

Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan teknolojik, iktisadi ve siyasi gelişmelerin etkisiyle savaşın işleyişinin ve doğasının değişmesi de kaçınılmaz bir gerçeklik olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Bu dönüşüm çerçevesinde günümüz savaşlarını tanımlamak için bilimsel yazında farklı kavramlar kullanılmaktadır. Öte yandan bu kavramların terminolojiyi değiştirmekten öte bir etkisinin olmadığını savunan yazarlar da bulunmaktadır (Horn, 2016, s. 1; Gök, 2019). Gayrinizami harp, sınırsız savaş, asimetrik savaş, bileşik savaş, dördüncü nesil savaş, dolaylı yaklaşım, bileşik savaş, düşük yoğunluklu savaş gibi kavramlar aslında yirmi birinci yüzyılda gerçekleşen birçok savaşı benzer şekilde tanımlamak için kullanılan kavramlardır (Horn, 2016, s. 1). Bu bağlamda Boot ve Doran (2013, s. 2) 'politik savaş', Maxwell (2014) 'geleneksel olmayan savaş', Perry (2015) 'lineer olmayan savaş', Münkler (2010, s. 13) ve Kaldor (2012, s. 1) 'yeni savaş', Liang ve Xiangsui (1999) 'sınırsız savaş', Kinross (2004) 'düşük yoğunluklu çatışma' Huber (2002, s. 2) düzenli birliklerle gerilla birliklerinin düşmana karşı birlikte kullanıldığı savaşlar için 'bileşik savaş' kavramlarını kullanmayı tercih etmektedirler. Bununla birlikte bilimsel yazında en çok kullanılan kavram olarak "hibrit savaş" öne çıkmaktadır. Türkçe yazında genel olarak hibrit savaş kavramı kullanılmakla beraber "Karma Savaş" (Varlık, 2013, s. 124; Erol vd. 2018) ve "Melez Savaş" kavramları da kullanılmaktadır (Karaosmanoğlu, 2015).

Hibrit savaş kavramı bugün genel kabul gördüğü çerçevede ilk kez Frank Hoffman tarafından James Mattis ile yazdığı 2005 tarihli "Geleceğin Savaşı: Hibrit Savaşların Yükselişi" (Mattis vd. 2005) adlı çalışmada kullanılmıştır (Käihkö, 2021, s. 115). Bununla birlikte hibrit savaş kavramını bu tarihten daha önce kullanan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin William J. Nemeth, "Gelecek Savaş ve Çeçenistan: Bir Hibrit Savaş Örneği" adlı tezinde, Çeçen toplumunu klan ve aile bağları temelinde inşa edilmiş modern öncesi ve çağdaş devlet arasında melez bir yapı olarak tanımlamıştır. Nemeth, bu melez toplumsal yapıdan düzenli ve düzensiz savaş unsurlarını oldukça esnek ve verimli bir şekilde birleştiren hibrit bir savaş biçiminin ortaya çıktığını ve Çeçen İsyanının hibrit savaş için bir model olacağını iddia etmiştir (2002, s. v).

Hofmann'a göre hibrit savaş ortamında sadece konvansiyonel savaş veya devletlerarası çatışmalarda düşüş olmamıştır; düzenli ve düzenli olmayan savaş türlerini bulanıklaştıran bir birleşim ortaya çıkmıştır (2007, s. 7). Hofmann hibrit savaşları, konvansiyonel imkân ve kabiliyetleri (yetenekler), düzensiz taktikler ve örgütlenmeleri, ayırım gözetmeyen şiddet ve zorlamayı, terörist eylemler ve suç düzensizliğini ve bir dizi farklı harekât çeşitlerini içeren bir savaş türü olarak tanımlamıştır (2007, s. 7). Bilimsel yazında hibrit savaş konusunda çalışmalar yapan araştırmacılardan Bowers (2012, s. 39), Kofman ve Rojansky (2015, s. 2), Mansoor (2012, s. 2), Wijk (2012, s. 358) gibi yazarlar Hofmann'ın tanımlamasını takip etmişlerdir.

Jacobs ve Lasconjarias'a göre hibrit savaşı tanımlamak görüldüğünden daha zordur. Çünkü hibrit savaş olgusu birçok yazar tarafından keyfi bir şekilde açık bir kavramsallaştırma olmadan kullanılmaktadır. Mevcut kullanımlarda kavram genel olarak askerî ve sivil ayrımının bulanıklaştığı durumları ifade etmektedir. Hibrit savaş kavramı kullanılırken birçok analist öncelikle oldukça geniş bir spektrumda askerî gücün kullanımı, teknoloji, suç, terörizm, iktisadi baskı, insani ve dinî faaliyetler, istihbarat, sabotaj ve dezenformasyon gibi araçların çeşitlendirilmesini işaret eder (2015, s. 2). Tüm bu tanımlamalara ilaveten NATO tarafından yapılan bir çalışmada ise konvansiyonel olmayan yöntemlerin her çağdaki savaşlarda kullanılmasına rağmen, bilginin savaşa yeni bir boyut eklemesi ve gelişen teknoloji ile bu bilginin küresel düzeyde yayılabilmesi hibrit savaşı özgün kılmaktadır (2016, s. 10).

Avrupa Komisyonu ise hibrit tehditler üzerinden bir tanımlama yapmayı tercih etmiştir. Komisyona göre, hibrit tehditler kavramı, belirli hedeflere ulaşmak için devlet veya devlet dışı aktörler tarafından koordineli bir şekilde kullanılacak geleneksel ve geleneksel olmayan,

askerî ve askerî olmayan, açık ve örtülü eylemlerin karışımından oluşan ancak resmen ilan edilmiş savaş eşliğinin altında kalan eylemleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu tür bir savaşta rakip unsurlar hızlı ve etkili karar vermeyi engellemek için kritik güvenlik açıklarını hedefler ve belirsizlik yaratmaya çalışırlar. Hibrit bir savaşın parçası olarak uygulanan önlemler yelpazesi; kritik bilgi sistemlerine yönelik siber saldırılardan, enerji kaynakları veya finansal hizmetler gibi kritik hizmetlerin kesintiye uğramasına, kamu kurumlarına olan güvenin sarsılmasına veya sosyal güvenlik açıklarının istismar edilmesine kadar çok geniş olabilir (European Commission, 2016, s. 1).

Tüm bu yapılan tanımlar çerçevesinde bu çalışma hibrit savaş kavramını olabildiğince geniş bir kapsamda tanımlamayı tercih etmektedir. Bu çalışmada hibrit savaş; belirli hedeflere ulaşmak için devlet veya özel askerî şirketler ve/veya terörist örgütler gibi devlet dışı aktörler tarafından koordineli bir şekilde kullanılacak geleneksel ve geleneksel olmayan, askerî ve kritik bilgi sistemlerine yönelik siber saldırılardan, enerji kaynakları veya finansal hizmetler gibi kritik hizmetlerin kesintiye uğramasına, kamu kurumlarına olan güvenin sarsılmasına veya sosyal güvenlik açıklarının istismar edilmesine kadar çok geniş askerî olmayan, açık ve örtülü eylemlerin karışımından oluşan ancak resmen ilan edilmiş savaş eşliğinin altında kalan eylemleri ifade etmek için kullanılacaktır.

Tarihsel Arka Plan

Son 3500 yıllık insanlık tarihi incelendiğinde sadece 275 yılda savaşın yaşanmadığı, bu sürenin de kesintisiz olarak birbirini takip etmediği görülmektedir (Dedeoğlu, 2014, s. 32). Bu tarihsel akışta savaşın icrası yaşanan gelişimlere göre sürekli olarak değişim göstermiştir. Clausewitz'e göre her çağın kendine ait siyasi, iktisadi ve sosyal yapısı, savaş şekilleri ve o çağa özgü düşünceleri bulunmakta, söz konusu değişkenlerdeki gelişmeler de savaşın karakterine etki etmektedir. Böylelikle Clausewitz savaşı bukalemuna benzetmekte, her dönemin savaşının kendine özgü olacağını, savaşlarda yaşanacak değişimlerin kaçınılmaz olacağı ve savaşların doğasının bunu gerektirdiğine işaret etmektedir (Clausewitz, 2019, s. 49).

Savaşın doğası ve evrimini inceleyen çalışmalar ve aşamaları ele alındığında bilimsel yazında farklı kuramsal değerlendirmelerin ve sınıflandırmaların olduğu görülmektedir (Gürcan, 2012, s. 76). Örneğin Martin van Creveld (1999) savaşın aşamalarını, Aletler Çağı, Makineler Çağı, Sistemler Çağı, Otomasyon Çağı olarak gruplandırırken; Toffler (1993) bu aşamaları, Tarım Toplumu, Endüstri Toplumu, Bilgi Toplumu olarak ve Liang ve Xiangsui (1999, s. 22) ise savaşın aşamalarını Sınırlı Ortaçağ Savaşları, Sınırlı İmparatorluk ve Ulus Devlet Savaşları, Sınırsız Post-Modern savaşlar olarak ele almıştır.

Bu çalışmanın takip edeceği sınıflandırma ise William S. Lind ve diğerleri (1989, s. 22-26) tarafından Marine Corps Gazette'de 1989 yılında ortaya atılan ve savaşı dönemlere ayırarak aşamalı olarak yorumlayan "Savaşın Nesilleri Yaklaşımı"dır. Lind'e göre; teknolojiye ve stratejiye meydana gelen değişimler savaşın da değişmesine yol açmaktadır. Lind'in Savaşın Nesilleri modeline göre;

- Birinci aşama ulus devlet öncesi savaşları,
- İkinci aşama, birinci nesil savaş, Klasik Savaşları (1648-1830),
- Üçüncü aşama, ikinci nesil savaş, Topyekûn Endüstri Savaşları (1830-1918),
- Dördüncü aşama, üçüncü nesil savaş, (Manevra Savaşları) (1918-1948),

- Beşinci aşama, dördüncü nesil savaş, siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî konuları kapsayan ağ merkezli savaşlardan oluşmaktadır (1948'den günümüze).

Birinci nesil savaşlar, çok sayıda piyadenin çizgisel düzende hareket ettiği ve süvarinin kullanıldığı, en çok ateş gücünün arzu edildiği, çok sınırlı teknolojinin kullanılabildiği, hedefin cephedeki düşmanın imha edilmesinin esas amaç olduğu savaşlardır. İkinci nesil savaşlar endüstri devrimi ve teknolojinin gelişmesiyle makineli tüfeklerin ve topçuların kabiliyetlerinin daha da arttığı, deniz ve tren ulaşım olanaklarının artmasıyla kuvvet kaydırma imkânlarının da arttığı savaşlardır. Bu savaşa örnek olarak Birinci Dünya Savaşı verilebilmektedir. Üçüncü nesil savaşlara gelindiğinde, Birinci Dünya savaşıyla birlikte yaşanan yıkım sonrasında barışı sağlamak için, uluslararası iş birliği ortamı tesis edilmeye çalışılmıştır. Ancak, devletlerarası anlaşmazlıkların devam etmesi, silahlanma yarışını da beraberinde getirerek, var olan sorunların daha da artmasına yol açmıştır. Bu nedenle 1930'lu yıllardan itibaren uluslararası ortamdaki iş birliği yerini güvensizliğe bırakmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki alınan tedbirlerin başarısız olması, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına yol açmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında füze, roket, havacılık ve denizcilik alanında yaşanan ilerlemeler, tankın kullanımının yaygınlaşması, nükleer silahların geliştirilmesi gibi gelişmeler savaş alanlarına da yansımış ve ülkelerin askerî güç kapasitelerinde değişimler meydana getirmiştir. Bu değişimler ülkelerin savaş taktiklerine de yansiyarak savaşın kısa sürede bitirilmesini hedefleyen "Yıldırım Harbi" gibi öğretilerin geliştirilmesini sağlamıştır. İnisiyatif kullanma ön plana çıkarken yakınlaş ve yok et stratejisi yerine, etraftan dolaş ve savunmasını çökert stratejisi önem kazanmıştır. Üçüncü nesil savaşa ikinci dünya savaşı esnasındaki muharebeler örnek verilebilmektedir. Dördüncü nesil savaşlar, ikinci dünya savaşı sonrasında teknolojik gelişmelerle devletlerin artan konvansiyonel güç ve kapasitelerine ek ve alternatif olabilecek, siber savaş, gerilla harbi, psikolojik savaş, gibi asimetrik savaş unsurlarının önem kazandığı savaş neslidir. Dördüncü nesil savaşlarda, savaş barış dönemleri arasında ayırım bulanıklaşmakta ve düşman ülkenin askerî güç unsurlarının yanında diğer kabiliyetleri de hedef alınmaktadır. Ayrıca büyük birliklerin yerini küçük ancak daha etkin birlikler ve devlet dışı aktörler almıştır. Savaşlar medyanın gözetiminde icra edilmekte ve yerleşim yerlerine yakın bölgeler de savaş alanı olabildiğinden asker sivil ayrımı zorlaşmaktadır. Dördüncü nesil savaşlarda teknolojiye bağımlılık bir dezavantaj olarak ön plana çıkmaktadır (Lind, 2004, s. 13-14).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan küreselleşmenin ve teknolojinin etkisi, nükleer silah kapasitelerinin ve savaşın yıkıcı etkisinin artması nedeniyle, devletlerin güvenlik aktörü olarak görev aldıkları güvenlik ortamı yerini çok aktörlü (askerî birlikler, terörist unsurlar, yabancı savaşçılar, organize suç örgütleri vb.), daha az maliyetli ve istenen sonuca daha az sürede ulaşmayı amaçlayan, sınırları, cephesi ve muharebe sahası belli olmayan, sivil ve asker ayrımının olmadığı, savaş ortamına bırakmıştır. Savaşın ekonomik boyutunu değerlendiren Çinli Albaylar Liang ve Xiangshui'ye göre devletler maliyetli olan konvansiyonel güç kullanmak yerine, daha az maliyetli yöntemlerle hedeflerini elde edebiliyorlarsa, savaş yeni bir formda değerlendirilmelidir (1999, s. 6). Böylelikle Soğuk Savaş sonrası dönemde devletler konvansiyonel savaşta karşılaşabilecekleri yüksek maliyetler yerine daha az kaynak ayırabilecekleri stratejiler üzerine odaklanmışlardır.

Soğuk savaş sonrası dönemde değişen güvenlik anlayışını değerlendiren Crevelde (1991, s. 216) Clausewitz'in görüşlerine dayanan ulus, ordu ve siyasi irade arasındaki bölünmeye/ilişkiye dayanan savaş türünün sona yaklaştığını, düşük yoğunluklu çatışma olgusunun yükselişe geçtiğini ve uzun vadede farklı türden savaşan örgütlerin devletlerin

yerini alacağını iddia etti. Creveld'e göre gelecekte, savaş ordular tarafından değil, bugün teröristler, gerillalar, haydutlar ve soyguncular olarak adlandırılan, ancak gelecekte kendilerini tanımlamak için daha resmî unvanlar kullanacak olan, profesyonellikten ziyade fanatik, ideolojik temelli bağlılıklarla motive edilmesi olası gruplar tarafından yürütülecektir (1991, s. 221).

Barry Buzan "Askerî Güvenliğin Değişen Gündemi" adlı çalışmasında, 11 Eylül sonrası dönem için yaptığı değerlendirmede teröre karşı savaş şeklinde oraya çıkan yeni güvenlikleştirmenin klasik devlet merkezli, askerî güvenlik konularının ötesinde geçtiğini vurgulamaktadır. Yeni yapıda küresel düzlemde tanımlanan güvenlikleştirme, toplumun hem sivil hem de sivil olmayan taraflarını da içine alan devlet dışı aktörlerin de yer aldığı bir çerçeveye doğru genişlemekte ve bu genişlemiş alanda dört farklı şiddet yapısı bulunmaktadır. Söz konusu yapılar; 'devlet devlete karşı', 'devlet sivil olmayan topluma karşı', 'devlet ve sivil toplum karşı karşıya', 'sivil ve sivil olmayan toplum karşı karşıya' şeklinde kategorize edilmiştir (2008, s. 121-123). Bu yaklaşıma göre günümüzdeki tehditlerin kaynakları arasında devlet dışı aktörlerin yer alması klasik güvenlik yaklaşımlarının yeniden gözden geçirilmesine neden olmaktadır.

Günümüzün savaşları birçok akademisyen ve yazar tarafından "Türeyen Savaşlar" (Arquilla, 2005), "Yeni Nesil Savaşlar", (Kaldor, 2003) "Sınırsız Post Modern Savaş" (Liang & Xiangsui, 1999) ve "Hibrit Savaş" (Hoffmann, 2006) gibi tanımlarla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bunun nedeni belirtilen terimlerin askerî kaynaklardan türemesi, ABD ve müttefiklerinin soğuk savaş ertesinde yer aldığı savaşların farklı olarak kavramsallaştırılmasıdır (McFate & Jackson, 2006). ABD ve koalisyon güçlerinin Irak ve Afganistan'da karşılaştığı geleneksel ve geleneksel olmayan tehdit unsurları söz konusu devletleri yeni stratejiler geliştirmeye sevk etmiştir. Hoffman tarafından 2006 yılında İsrail ve Lübnan savaşını (2007) açıklamakta kullanılan, izleyen süreçte diğer yazarlar tarafından da Rusya-Gürcistan (2008), Rusya-Ukrayna (2013) savaşlarını açıklamakta kullanılan "Hibrit Savaş" kavramı diğer kavramlara göre daha fazla kullanılmaya başlanmıştır.

Hibrit Savaş'ın Getirdiği Değişimler

Hoffman'a göre Hibrit Savaşın en açık örneğini 2006 yılında yaşanan İsrail-Hizbullah çatışması teşkil etmiştir (2007, s. 35). Bu çatışma, daha önce 1948, 1956, 1967, 1973 yıllarında Arap Devletleri ve İsrail arasında meydana gelen devletlerarası bir çatışma şeklinde gerçekleşmemiş, devlet olarak İsrail ve devlet dışı aktör olan Hizbullah arasında gerçekleşmiş olması nedeniyle farklılık göstermektedir. Belirtilen çatışmada Hizbullah'ın konvansiyonel ve konvansiyonel olmayan savaş araçlarını bir arada kullanması ile teknolojik ve askerî kabiliyet bakımından üstün olan İsrail'e karşı başarı kazanması ön plana çıkmıştır (2007, s. 17-34).

Hibrit savaşın getirdiği birinci değişim savaşan aktörlerdeki belirsizliktir. Devletler güvenlik ortamında baş aktör olarak devam etmelerine rağmen, devlet dışı aktörler (terörist örgütler, organize suç örgütleri, yabancı savaşçılar vb.) çatışmaların tarafları hâline gelmişlerdir (Türkgenç vd., 2018, s. 64). Belirtilen aktörlerin ulusal ve uluslararası normların dışında hareket etmeleri sorunu daha da karmaşık hale getirmiştir. Kaldor'a göre savaşan aktörlerin mevcut normların dışında hareket etmelerinin bir nedeni de savaş ekonomisi geliştirme niyetleridir. Söz konusu aktörler savaş çevresinde soygun, talandan, tarım ve petrol arazilerinin kontrol edilmesine kadar birçok yasadışı faaliyeti yerine getirmektedir (2013, s. 3). Hibrit savaşın karmaşıklığı ve boyutları, politik, askerî, hukuki, sosyolojik ve psikolojik

unsurları kapsadığından sadece askerî gücün tepkisi yetersiz kalmakta, kapsamlı yaklaşımla¹ sorunun ele alınmasını ve yumuşak, sert ve akıllı² güç unsurlarının kullanılmasını gerekli kılmaktadır.

Hibrit savaşın getirdiği ikinci değişim savaş ve barış arasındaki çizginin kaybolmasıdır (Gerasimov, 2013, s. 25). Savaş ve barış zamanı arasında belirginlik azaldığından, savaşın meşru sayılabileceği “Haklı Savaş³” kavramı sorgulanmaya başlanmıştır. Savaşlar, savaş ilanının olmamasıyla düşük yoğunluklu çatışma şeklinde sürdürülmüştür. Bu yüzden dünyanın birçok yerinde çatışma sayısında artış meydana gelirken, devletlerarasında meydana gelen savaşlar azalmıştır (Gürcan, 2012). Gerasimov’a göre günümüz savaşları, uluslararası hukukun bağlayıcılığı nedeniyle yabancı unsurların desteklenmesi ve örtülü operasyonlar gerçekleştirmek suretiyle seferberlik ve yığınaklanma olmasına gerek kalmadan gerçekleştirilebilmektedir (2013, s. 25).

Hibrit savaşın getirdiği üçüncü değişim özelliği savaş mekânında meydana gelen değişimdir. İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte savaşın gerçekleştiği kara, hava, deniz boyutlarına, uzay ve siber uzayda eklenmiştir. Böylelikle düşmana karşı bilgi üstünlüğü, elektronik harp, siber savunma ve saldırı kabiliyetlerinin geliştirilmesi ve ağ merkezli harekât⁴ önem kazanmıştır. Cebrowki ve Garstka’ya göre ağ merkezli harekât, sahip olunan bilgi teknolojileriyle komuta ve kontrolü hızlandırmakta, birliklerin komutanın niyetine göre kendilerini uyarılma yeteneklerini artırmaktadır (2022). Bunun savaş ortamına ilk yansımalarının Birinci Körfez Savaşı olduğu değerlendirilmektedir. Söz konusu savaşta ABD ağ merkezli yeteneklerini kullanarak savaşı kısa sürede lehine sonuçlandırmıştır. Siber uzaya, düşmanın bilgi üstünlüğünü elde etmesini engellemek, ağ merkezli yeteneklerini kullanmasını kısıtlamak için devletlerin hak ve menfaatlerini koruması gereken bir harekât ortamı hâline gelmiştir (Türkgenç vd., 2018, s. 65). İnternet teknolojisinin hayatın bütün alanlarını kapsamıyla enerji santralleri, bankacılık sistemleri, sağlık, eğitim ve elektronik devlet uygulamaları gibi kritik altyapı unsurlarının korunması önem kazanmıştır. İnternet ortamının kullanılması devletlerin güçlerini artırdığı gibi, devlet olmayan aktörlerin de daha kolay organize olabilme, kitleleri yönlendirebilme, terörist örgütler için eleman temin etme gibi yeteneklere kavuşmasını sağlamıştır. Belirtilen altyapılar siber saldırıların hedefleri haline gelmekte, hedef toplumlarında kargaşaya neden olunması amaçlanmaktadır (Wheatly, 1996, s. 6). Mekân boyutunda meydana gelen bir diğer gelişme ise; savaşların yerleşim alanlarına kayması ve bunun sonucu olarak yaşanan kitlesel göç hareketlerinin gerçekleşmesidir. Böylece asker-sivil ayrımı zorlaşmaktadır.

Hibrit savaşın getirdiği dördüncü değişim harekât çeşitleri ve savaş tekniklerinde meydana gelen dönüşümdür (Türkgenç vd., 2018, s. 65). Sun Zi’ye göre savaş cephe ve sürpriz manevralardan oluşmaktaysa da cephe ve sürpriz manevraların bileşimleri sonsuzdur

¹ Kapsamlı Yaklaşım: Özellikle kriz ve harekât yönetim sürecinde yürütülen planlama ve icra faaliyetlerine sivil, askeri yetenek ve uzmanlıkların dâhil edilmesi, devletin diğer kamu kurum ve kuruluşları ve sivil toplum kuruluşları ile iş birliği ve koordinasyonun sağlanmasına yönelik süreçlerin geliştirilmesini ifade etmektedir (NATO, 2022).

² Akıllı güç: Devletlerin amaçlarına ulaşabilmesi için yumuşak ve sert güç unsurlarının bütünleştirilerek kullanılması esas alan stratejidir (Armitage vd. 2022, s. 7).

³ Haklı Savaş: Savaşın meşru sayılabilmesi için son çare olarak başvurulması, savaşın başlamadan önce ilan edilmesi savaşın ve savaşmayanlar arasında ayırım gözetilmesi ve savaş hukukuna uygun hareket edilmesini ifade etmektedir (Akeker, 2019, s. 1)

⁴ Ağ merkezli Harekât: Karar vericiler ile uygulayıcıları iletişim ağları ile birbirlerine bağlayarak muharebe gücünü en yüksek seviyeye çıkarmayı hedefleyen harekât türüdür (Mcconoly, 2022).

(2020, s. 20). Hibrit savaş ortamı, düzenli harekât çeşitlerinin yanında (taarruz, savunma, geri çekilme vb.), barışı destekleme harekâtı, insani yardım harekâtı gibi diğer harekât çeşitlerinin de eş zamanlı olarak kullanılmasını gerektirmektedir. Vekalet savaşları⁵, siber savaş, ekonomik savaş, psikolojik savaş, göç hareketleri, kimyasal, biyolojik radyolojik ve nükleer silahlar gibi asimetrik savaş⁶ tekniklerin kullanılması ön plana çıkmıştır. Belirtilen harekât çeşitlerinde hibrit savaşın aktörleri tarafından sosyal medya ve medyanın diğer unsurları araç olarak kullanılmıştır. Medya platformlarınca korku ve panik havası yaratılıp göç hareketleri tetiklenmiş, psikolojik harp unsurları kullanılarak, taraftar toplama ve propaganda icra edilmiş ve taraftar kesimlerin destekleri artırılmıştır (Eker, 2015, s. 60-61). General Patreus yeni dönemde bilginin esas unsur olduğuna dikkat çekmiştir. Patreus'a göre Irak ve Afganistan'da konvansiyonel yöntemleri kullanarak başarılı olamayan ABD, halk desteğini edinebilmek için önceliğini psikolojik harekâta ve kitlesel iletişim araçlarına kaydırmalıdır (2010, s. 116).

Hibrit savaş ortamında kuvvet, zaman ve mekândaki değişimlerden dolayı devletlerin tehdit algılamalarında değişimler yaşanmıştır. Hibrit savaş öncesindeki dönemlerde devletlerden gelebilecek tehditlerin takip edilmesi öncelikli olmuştur. Hoffman'a göre Hibrit savaş ortamında, devletlerden gelebilecek tehditlerin yanında, terör örgütleri ve suçlular gibi devlet dışı aktörler de savaş ortamını şekillendirmek ve politik amaçlara ulaşabilmek amacıyla kullanılmaktadır (2014). Devlet dışı aktörler uluslararası hukukun dışında, askerî olmayan ancak askerî etkilere eşdeğer ve üzerinde etki yaratan kimyasal, biyolojik, radyolojik ve nükleer (KBRN) maddeleri, siber saldırılar, zehirli gazlar, finansal araçlar gibi asimetrik vasıtaları kullanabilmektedir. Bu kapsamda belirtilen aktörlerin icra ettikleri terör eylemleri, göçmen kaçakçılığı ve sınır ihlalleri, uluslararası suçlar, siber korsanlık faaliyetleri ve bu unsurların finansmanının takip edilmesi gereken faaliyetler kapsamına alınmıştır.

Günümüz savaş ortamının değiştiğine dikkat çeken yazarlardan birisi de Rusya Genelkurmay Başkanı Valery Gerasimov'dur. Gerasimov "Öngörüle Bilimin Değeri" adlı makalesinde modern savaş ortamındaki değişimlerin ne olduğuna, ordunun bu değişimlere yönelik nasıl hazırlanması gerektiğine vurgu yaparken, bilimin önemine dikkat çekmiştir. Makalesinde savaş ile barışın arasındaki çizginin kaybolduğunu ifade etmiştir. Günümüzde politik hedeflerin elde edilebilmesi için asker ve asker olmayan kişiler tarafından, askerî ve askerî olmayan yöntemlerin kullanılabilirliğini ifade etmiştir. İnsansız hava araçları, robotik uygulamalar gibi yapay zekâ teknolojilerinin geliştirilmesine dikkat çekerek, belirtilen unsurların etkilerinin konvansiyonel silahlardan daha fazla katkı sağlayacağını dile getirmiştir (2013, s. 24).

Sun Zi Savaş Sanatı adlı eserinde asıl zaferin savaşmadan kazanmak olduğunu belirtmiştir (2020, s. 7). Hibrit savaşın esas karakterini savaşmadan veya en az kayıpla kazanmak oluşturmaktadır. Bu amaca ulaşılabilmesi için bir strateji çerçevesinde, birbirini tamamlayan faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Öncelikle hedef ülke, Rusya Estonya Krizinde olduğu gibi teknolojiye bağımlılık ve 2014, 2022 Rusya Ukrayna savaşlarında olduğu gibi yandaş azınlık unsurlar dâhil olmak üzere çeşitli hassasiyetler kullanılarak etki altına

⁵ Vekâlet Savaşları: Devletlerin özellikle küresel güçlerin kendi çıkarlarını elde etmek ve nüfuz alanlarını genişletmek için, kendi askerlerini kullanmaktan ziyade, müttefiklerini, paralı askerlerini, edilgen ülkeleri, hedef ülkedeki parçalanmış yapıları ve yandaş unsurları savaştırdıkları savaş türüdür (Hoffman vd. 2021).

⁶ Asimetrik Savaş: Düşmanın sahip olmadığı(asimetrik) silah ve tekniklerin kullanılmasıyla hassas taraflarından faydalanarak, kendi kaybını azaltırken, düşmana en fazla kayıpları verilmeyi amaçlayan savaş türüdür. Terörist taktikler, adam kaçırmaya, gerilla savaşı gibi eylemler asimetrik savaş içerisinde yer almaktadır (Sokullu, 2019, s. 6).

alınmaktadır. Bu sürecin uzun bir döneme yayılmasıyla yıpratma stratejisi oluşturulmakta ve savaşa başlamadan önce harekât ortamının kendi lehine çevrilmesi sağlanmaktadır.

Son yirmi yılda Rusya'nın uluslararası ortamda izlemiş olduğu dış politika Amerikan tek kutupluluğunun sona erdirilerek, çok kutuplu düzenin oluşturulmasını sağlamak ve bunun uluslararası aktörler tarafından kabul edilmesini sağlamak olmuştur (Özdal, 2021, s. 7). Bu amaca yönelik olarak hibrit savaş örnekleri ele alındığında; Rusya Estonya krizinde, Rusya Estonya'nın bankacılık sistemini siber saldırılarla işlevsiz hale getirmiştir. 2008 yılındaki Rusya Gürcistan Savaşı'nda Rusya Güney Osetya ve Abhazyayı ayırabilmek için öncelikle siber saldırılarla teknoloji altyapısını çalışamaz duruma getirmiştir. Daha sonra kendini korumak için bu operasyonu düzenlediğini söyleyerek özel güçlerini bölgeye sevk etmiştir. İzleyen süreçte düzenli kuvvetleri göndermiştir. 2014 yılındaki Rusya'nın Kırım ilhakında ise siber saldırılarla, Ukrayna'nın enerji ve teknoloji altyapısı çalışamaz hale getirilmiştir. Eş zamanlı olarak yandaş ayrılık yanlısı unsurlar desteklenmiştir. Kargaşa ortamı oluşturularak, Kırım'ın ilhakı sağlanmıştır (Bıçakçı, 2019, s. 5). Kırım'da istilayı işgal, işgali ise ilhak safhası takip etmiştir. Suriye'de yaşanan iç savaş esnasında Rusya'nın müdahalesi kara gücü konuşlandırmaktan ziyade özel askerî şirketleri, paramiliter⁷ yapıları kullanmayı ve yerel güçlerin eğitimini esas almıştır. Bu güçler istihbarat ve hava gücü ile desteklenerek ulusal hedeflerin elde edilmesi amaçlanmıştır (Corbeil, 2022). 2022 yılında Rusya Ukrayna Savaşı'nda, Rusya savaş ilan etmemiştir. Savaşın ilk başından itibaren kendini koruma amacıyla operasyon düzenlediğini beyan etmiştir. Yandaş yerel unsurlar desteklenmiştir ve özel harekât güçlerinin kullanılmasını izleyen süreçte, düzenli birliklerle harekâta başlamıştır.

Belirtilen kriz ve savaşlarda kullanılan hibrit savaş taktik ve teknikleri uluslararası aktörlerin ilgisini daha da artırmasına neden olmuştur. Çalışmanın bundan sonraki kısmında bir uluslarüstü örgüt olan AB'nin hibrit savaş karşısındaki politikaları incelenecektir.

Hibrit Tehditlere Karşı Avrupa Birliği'nin Yanıtı

Avrupa Birliği'nin hibrit tehditlere yanıtı yeni bir olgu olmamakla beraber, özellikle Rusya'nın Kırım'ı ilhakı, Suriye İç Savaşı'ndan kaynaklanan düzensiz göçmen krizi ve yabancı terörist savaşçıların Birlik içerisinde yapmış olduğu eylemlerin artmasıyla hız kazanmıştır. AB Komisyonu'nun 6 Nisan 2016'da yayınlamış olduğu "Hibrit Tehditler Karşı Koyma Ortak Çerçevesi-Avrupa Birliği Yanıtı" ortak iletişim belgesinde dünyada tehdit ortamının değiştiğine vurgu yapılmıştır (European Commission, 2016). Adı geçen belge, günümüz hibrit ortamının AB tarafından nasıl algılandığını anlamak ve Birliğin tehditlere nasıl önlemler aldığını görmek açısından önemlidir. Belgede Balkanlar'da ve Avrupa'nın güneyinde yaşanan gelişmelerin Avrupa güvenliğini etkilediği belirtilmiş ve AB-NATO iş birliğine işaret edilmiştir. Üye ülkelerden tehditlerin tanımlanması, farkındalığın artırılması, dayanıklılığın inşası, önleme, krize cevap verme ve yenilenme adımlarını içerecek faaliyetlerin planlanarak uygulanması istenmiştir. İlk olarak tehditlerin tanımlanması kapsamında, üye ülkelerden hibrit risk araştırması yaparak zayıf taraflarını ortaya koyması istenmiştir (European Council, 2016).

Farkındalığın artırılması kapsamında Avrupa Birliği İstihbarat ve Durum Merkezi'ne (The European Union Intelligence and Situation Center)⁸ bağlı olarak çalışacak Avrupa Birliği

⁷ Paramiliter Gruplar: Bazı durumlarda ordunun görevlerini üstlenmek üzere hükümet tarafından kurulan, eğitilen ve teşkilatlandırılan düzenli ordulara yardımcı yapılardır (Erkmen, 2019, s. 4).

⁸ The European Union Intelligence and Situation Center (Avrupa Birliği İstihbarat ve Durum Merkezi): 12.03.2012'de kurulmuştur. Avrupa Birliği Dış İlişkiler Servisi Başkanlığı'na bağlı olarak faaliyet göstermektedir.

Hibrit Birleştirme Hücresi (EU Hybrid Fusion Cell)⁹ kurulmuştur (European Union External Action Service, 2018, s. 1). Üye ülkelerin temsilcileri bu hücrede görev yaparak, elde edilen gizli ve açık istihbaratları değerlendirebilmektedir. Böylece Birlik ülkeleri elde edilen istihbaratlardan ortak olarak faydalanabilmektedir. Ayrıca farkındalığı artırmak amacıyla, Hibrit Tehdit Mükemmeliyet Merkezi (Hybrid Center of Excellence) kurulmuştur. Bu merkez AB'ye siber güvenlik, stratejik iletişim, sivil asker iş birliği, enerji ve krize cevap verme yeteneklerinin kazanılması ve geliştirilmesi kapsamında katkı sağlamaktadır (Hybrid Coe, 2022).

Dayanıklılığın inşasının amacı üye devletlerde hibrit tehditlerle mücadele için kritik alt yapılarının, tedarik zincirlerinin ve toplumsal hassasiyetlerinin istismar edilmesine engel olunmasıdır. Kritik alt yapıların korunması kapsamında, enerji ağları ve nükleer tesisler, kara, hava ve deniz yollarını güvenliğinin güçlendirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Uzay altyapısında olabilecek bir hassasiyetin birçok sektörü etkileyebileceği göz önünde bulundurularak, Galileo gözlem uydusunun istenilen zamanda hibrit tehdidi gözlemleyecek yeteneği kazanması hedeflenmektedir. Ayrıca Birlik tarafından savunma kabiliyetlerinin geliştirilmesi kapsamında hibrit tehditlere karşı yeni teknolojilerin geliştirilmesinin önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Halk sağlığının ve gıda güvenliğinin korunması kapsamında KBRN maddelerin kullanılarak, ortamın kirletilebileceği, hayvan ve bitki hastalıklarının kasten yayılarak gıda güvenliği dâhil olmak üzere birçok alanda tehlike yaratabileceği değerlendirilmektedir (European Commission, 2016, s. 4).

Siber güvenliğin sağlanması kapsamında; kritik altyapının kullanımını sağlayan dijital hizmetlerin hibrit tehditlerce baskı altına alınabileceği ön plana çıkmaktadır. Üye ülkelerde siber güvenlik kabiliyetlerinin geliştirilmesine yönelik olarak iş birliğinin ve bilgi değişiminin artırılmasına ihtiyacı duyulmaktadır. Bu kapsamda Avrupa Birliği Ağ ve Bilgi Güvenliği Ajansı'nın (European Union Network and Information Security Agency)¹⁰ ortak yaklaşımının esas alınması gerektiği önem kazanmıştır (The Computer Emergency Response Team for the EU institutions, 2022). Ayrıca üye ülkelerde bulunan Bilgisayar Güvenliği Vakaları Müdahale Timlerinin (Computer Security Incident Response Team)¹¹, Avrupa Birliği Kuruluşları için Bilgisayar Acil Durum Müdahale Timi (Computer Emergency Response Team for the EU institutions)¹² ile eşgüdümün sağlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Enerji tesislerinin siber saldırılara karşı korunarak, siber saldırıların nasıl önleneceği, hangi prosedürlerin uygulanacağı ve söz konusu saldırıların etkilerinin nasıl azaltılabileceğine yönelik

Merkezin görevi üye ülkelerden yönlendirilen ikaz ve istihbaratları değerlendirerek müşterek tehdit değerlendirmesi oluşturmaktır (Ray, 2022, s. 1).

⁹The EU Hybrid Fusion Cell (Avrupa Birliği Hibrit Birleştirme Hücresi): Avrupa Birliği İstihbarat ve Durum Merkezi'ne bağlı olarak faaliyete geçmiştir. Üye ülkelerden gelen hibrit tehdit bilgilerini birleştirerek erken ikaz ve durumsal farkındalığın artırılmasını sağlar. Elde edilen müşterek bilgiler İstihbarat ve Durum Merkezi tarafından değerlendirilmelere dönüştürülerek istihbarat elde edilmektedir (Council of The European Union, 2020, s. 2).

¹⁰ Avrupa Birliği Ağ ve Bilgi Güvenliği Ajansı (European Union Network and Information Security Agency): 2004 yılında kurulmuştur ve merkezi Atina'dadır. Adı daha sonra Avrupa Birliği Siber Güvenlik Ajansı olarak değiştirilmiştir. Kurumun görevleri arasında Birlik bazında siber tehditlere karşı önleme ve müdahale prosedürlerinin geliştirilmesi, üye ülkelerle eşgüdüm ve siber güvenlik yeteneklerinin geliştirilmesi kapsamında danışmanlık sağlaması öngörülmüştür (ENISA, 2022).

¹¹ Bilgisayar Güvenliği Vakaları Müdahale Timi (Computer Security Incident Response Team): Siber güvenliği sağlayan kamu kurumlarına veya sivil kuruluşlara ait müdahale timleridir.

¹² Avrupa Birliği Kuruluşları için Bilgisayar Acil Durum Müdahale Timi (The Computer Emergency Response Team for the EU institutions) 2012 yılında kurulmuştur. Avrupa Birliği Kurum ve Kuruluşlarının siber güvenliğini sağlamakla görevlidir (CERT-EU, 2022).

uygulamalar geliştirilmektedir. Finansal kuruluşların da siber saldırılara hedef olabileceği ifade edilerek, ulusal ve uluslararası finansal kuruluşlarla iş birliğinin teşviki ve tehdit bilgi paylaşımı platform ve ağlarının kullanılmasına önem verilmiştir. Siber saldırılarda bir diğer hedefin ulaştırma sektörü olduğu ifade edilerek kara, hava ve demir yollarının dijital alt yapı dayanıklılığının artırılması hedeflenmiştir (CERT-EU, 2022).

Hibrit tehdit finansmanının engellenmesi kapsamında, teröristlere finansal destek sağlanarak istikrarsız alanlar oluşturulabileceği göz önünde bulundurulmaktadır. Bu kapsamda Finansal İstihbarat Birimleri (Financial Intelligence Units)¹³ ile kara para aklamaya, şüpheli para transferlerinin takibi ve bilgi değişimi konusunda iş birliği önem kazanmıştır (Excellence, 2022).

Radikalleşme ve aşırı şiddete yönelik olarak dayanıklılığı inşası kapsamında, teröristlerin sosyal medya ve diğer internet platformlarını kullanarak masum insanları radikalleştirebildiği değerlendirilmektedir. Bu kapsamda, Radikalleşme Farkındalık Ağı'nın (Radicalisation Awareness Network)¹⁴ kullanımına dikkat çekilerek, internet ortamındaki yasadışı içeriklerin kaldırılmasına yönelik önlem alınmasının önemi vurgulanmıştır (European Commission, Radicalisation Awareness Network, 2022).

Üçüncü ülkelerle iş birliğinin geliştirilmesi kapsamında, Avrupa Komşuluk Politikasında belirtildiği üzere güney ve doğu komşularla ilişkilerin geliştirilmesi önem kazanmaktadır. Bu kapsamda bir yandan organize suç, terörizm, düzensiz göç ve yasadışı hafif silah geçişinin engellenmesine yönelik iş birlikleri geliştirilirken, diğer taraftan da üçüncü ülkelerde istikrarsızlığın engellenmesine yönelik olarak, sağlıklı bir şekilde işleyen kurumların oluşturulması ve mali yardım yapılmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Böylece Avrupa güvenliği üçüncü ülkelerden gelebilecek saldırılara ve istikrarsızlıklara karşı koruma altına alınmıştır (European Commission, 2015, s. 14).

Krizi önleme, cevap verme ve yenilenme başlığı kapsamında kurulan Avrupa Hibrit Birleştirme Hücresinin hibrit tehdit değerlendirmelerini, Birlik seviyesinde tek çatı altında toparlayacağı ve karar organlarına bilgi aktarımını hızlandıracağı değerlendirilmektedir. Böylelikle krize koordineli ve daha hızlı müdahalenin mümkün olacağı beyan edilmiştir. Hibrit tehditlere yönelik olarak krize sivil müdahale yeteneklerinin geliştirilmesinin de önemli olduğu vurgulanarak, milli unsurların, Avrupa Acil Durum Müdahale Koordinasyon Merkezi ile (European Emergency Response Coordination Centre)¹⁵ eşgüdümü sağlanmaktadır (European Commission, 2022).

¹³ Finansal İstihbarat Birimleri (Financial Intelligence Units): Amacı şüpheli para transferlerinin takip edilmesiyle, organize suç örgütlerinin, teröristlerin kara para aklaması ve terörizmin finansmanına engel olunmasıdır. Finansal İstihbarat Birimlerinin özelliği diğer ülkelerdeki eşdeğer örgütlerle ve devlet kurumlarıyla iş birliği yapabilmesidir (Excellence, 2022).

¹⁴ Radikalleşme Farkındalık Ağı'nın (Radicalisation Awareness Network): Avrupa Birliği Göç ve İç ilişkiler komisyonuna bağlı olarak faaliyet gösterir. Ağ radikalleşmenin önüne geçilebilmesi için akademisyenleri, politikacıları ve konu hakkında bilgi sahibi olan uygulayıcıları bir araya getirerek bilgi değişiminin ve araştırmaların yapılmasını sağlar (European Commission, 2022).

¹⁵ Avrupa Acil Durum Müdahale Koordinasyon Merkezi (European Emergency Response Coordination Centre): Avrupa Birliği'nin herhangi bir doğal afet anında müdahale edecek gücünü oluşturmaktadır. Uzman sivil koruma timleri ve donanımları mevcuttur. Afet anında BM veya ülkeler nezdinde talep olduğu takdirde herhangi bir yerde doğal afetlerde yardım faaliyetini yerine getirir (European Commission, European Emergency Response Coordination Centre, 2022).

Krize cevap vermenin hukuksal altyapısını Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkındaki Antlaşmanın (Treaty on the Functioning of the European Union) 222. maddesi (Dayanışma maddesi) oluşturmaktadır (European Union, 2007). Bu kapsamda üye ülkelerden birisi terörist saldırıların hedefi hâline gelirse, diğer üye ülkeler Avrupa Zirvesinin 2014/415/EU kararına dayanarak saldırıya maruz kalmış ülkeye destek verebilecektir. Hibrit tehditlere yönelik olarak kararın alınmasında gecikme bulunması halinde Zirve'nin karar alması beklenilmeyecek Komisyon ve Yüksek Temsilcilerin değerlendirme yapması istenecektir (European Commission, 2022). Yaşanan gelişmelere bağlı olarak büyük çoğunluğu NATO üyesi olan Birlik ülkelerince hibrit tehditlerle mücadele NATO bünyesinde de devam ettirilmiştir. NATO'nun 2014 yılında gerçekleşen Galler Zirvesi'nde siber saldırılara karşı 5. Madde kapsamına harekete geçilebileceği bildirilmiştir. NATO'nun 2021'de gerçekleşen Brüksel Zirve'sinde ise hibrit savaş kapsamında üye devletlere bir saldırı oluştuğunda 5. Madde kapsamında karşı harekete geçileceği bildirilmiştir.

Krize cevap vermenin askerî boyutunda ise, hibrit tehditlere yönelik olarak askerî birliklerin oluşturulması, teçhiz edilmesi ve eğitimlerinin yaptırılması gelmektedir. Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası kapsamında;

- Sivil-asker müşterek eğitimlerin yapılması,
- Tehdit edilen ülke güvenliği ve savunma politikalarını geliştirmeye yönelik danışma görevlerinin yapılması,
- Hibrit tehditleri önceden belirleyecek yeteneklerin geliştirilmesine yönelik acil durum planlarının yapılması,
- Acil durumlarda sınır kontrol yönetimi,
- KBRN ve sivillerin tahliyesi gibi özellikli konulara önem verilmektedir (European Commission, 2016).

NATO ile iş birliğinin artırılması başlığında, hibrit tehditlerin sadece Birlik güvenliğini etkilemediği, AGİT, BM ve NATO gibi uluslararası organizasyonları da etkilediği ifade edilmiştir. Bu kapsamda NATO ile daha yakın ilişkiler kurulması hibrit tehditlere karşı etkili bir şekilde hazırlık yapılabilmesi ve müdahale edilebilmesi için önem kazanmaktadır (European Commission, 2016).

Görüleceği üzere AB'nin hibrit tehditlere yanıtı sadece askerî alanda sınırlı kalmayarak, gıdadan, enerjiye, sağlıktan, sınır kontrolüne, siber güvenlik, ulusal, bölgesel ve uluslararası ilişkilere varacak şekilde birçok kurumunu ve prosedürünü sorgulamasına yol açmıştır.

Hibrit Tehditlere Karşı AB ve NATO İş birliği

Haziran 2016'da yayınlanan Avrupa Birliği Küresel Stratejinde NATO ile iş birliği ihtiyacı vurgulanmıştır (The European Union External Action Service, 2016). Temmuz 2016'da Varşova'da gerçekleştirilen NATO zirvesinde yayımlanan AB-NATO ortak bildirisinde;

- Hibrit tehditlere karşı koyma,
- Operasyonel iş birliğini genişletme ve uyarılma,
- Siber güvenlik ile savunma alanında koordinasyonu artırma,

- Tutarlı ve tamamlayıcı, karşılıklı çalışabilir savunma kabiliyetleri oluşturma,
- Daha güçlü savunma sanayi oluşturma ve tatbikatlara yönelik koordinasyonun artırılması,
- Savunma ve güvenlik kapasitelerinin oluşturulması,
- Ortak ülkelerin dayanımını artırma olmak üzere yedi alanda iş birliğine gidileceği bildirilmiştir (European Council, 2016).

NATO ve AB iş birliği kapsamında, 6 Aralık 2016'da yapılan ortak bildiri Hibrit Mükemmeliyet Merkezi'nin (Hybrid Center of Excellence) kurulmasını destekleyeceklerini bildirmiştir. Ortak bildiri merkezin amacının hibrit tehditlerle mücadelede ülkelerin dayanıklılığını artırmak, kapasitelerini geliştirmek, uygulamaları yürütmek, eğitim ve tatbikatlar icra etmek olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca özel şirketler ve kamu kurumları ile sivil, asker ve akademisyenleri bir araya getirerek fikir alışverişinin artırılması sağlanacağı belirtilmiştir. Merkez 11 Nisan 2017 tarihinde kurulmuştur (Hybrid Coe, 2022).

2016 ve 2017'de AB ve NATO Hibrit tehditlere karşı koyma, siber güvenlik savunma alanında iş birliğine yönelik olarak dört konu üzerinde durmuştur. Öne çıkan konular durumsal farkındalık, stratejik iletişim, krize müdahale ve dayanımın artırılması, siber güvenlik ve savunmadır (2021, s. 4).

Hibrit tehditlere karşı koyma kapsamında geliştirilen uygulamalar ele alındığında birinci olarak, durumsal farkındalığın geliştirilmesi esas alınmıştır. Durumsal farkındalık¹⁶ başlığı kapsamında, Mayıs 2017'den itibaren Avrupa Birliği Hibrit Birleştirme Hücresi ve NATO Hibrit Analiz Birimi (The NATO Hybrid Analysis Branch)¹⁷ arasında iş birliğinin sağlanarak karşılıklı bilgi alışverişinin sağlanması kararlaştırılmıştır. Yayımlanan üçüncü ilerleme raporunda istihbarat birimleri arasında eşgüdümün sağlandığı ve böylelikle ortak durumsal resmin oluşturulabileceği bildirilmiştir. Aynı ilerleme raporunda Avrupa Birliği Hibrit Birleştirme Hücresi, NATO Hibrit Analiz Birimi ve Hibrit Mükemmeliyet Merkezi arasında bilgi alışverişinde bulunduğu bildirilmiştir (2018, s. 2). Dördüncü ilerleme raporuna göre hibrit tehditlere yönelik olarak gerçekleştirilen tatbikatlar esnasında AB ve NATO irtibat subaylarının birbirlerinin karargâhlarına iştirak ettiği bildirilmiştir (2019, s. 2).

AB ve NATO Hibrit tehditlerle iş birliğine yönelik olarak tanımlanan ikinci başlık, stratejik iletişimdir. Stratejik iletişimin geliştirilmesi kapsamında, özellikle Hibrit Birleştirme Hücresi ve NATO Hibrit Analiz Biriminin dezenformasyonlar kapsamında resmi veya resmi olmayanlar görüşmeler yaparak, görüş alışverişinde buldukları ve ortak resmi tanımladıkları bildirilmiştir. Ayrıca dezenformasyon konusunda Avrupa Dış İlişkiler Servisi yetkilileri ve NATO yetkilileri tarafından karşılıklı karar vericilere bilgi verilmektedir (The European Union, 2022, s. 2). Stratejik iletişim kapsamında iş birliğine yönelik olarak kabiliyetlerin AB ve NATO dışında olan Tunus, Moldova ve Bosna Hersek'te kapasite geliştirici faaliyetlerin artırılmasına odaklanılmaktadır. Hibrit Mükemmeliyet Merkezi'nin NATO

¹⁶ Durumsal farkındalık bir bireyin, organizasyonun veya devletin coğrafi ve siber uzay dâhil olmak üzere, güvenliğini etkileyebilecek olaylardan, gelişmeler ve tehditlerin farkında olabilmesidir

¹⁷NATO hibrit tehditlere karşı savunma stratejisini hazırlanma, caydırma ve savunma üzerine kurgulamıştır. Hazırlanma adımı kapsamında NATO birimleri hibrit aktiviteleri takip etmekte, bunula ilgili bilgileri NATO karargâhına bağlı Müşterek İstihbarat ve Güvenlik Birimine (Joint Intelligence and Security Division) aktarmaktadır. Müttefik ülkelerden gelen hibrit tehdit bilgileri NATO Hibrit Analiz Birimi tarafından analiz edilerek, karar vericilere tehdit ile ilgili bilgi sunulmaktadır (NATO, 2022).

Stratejik İletişim Mükemmeliyet Merkezi (NATO Strategic Communication Center of Excellence) ve Avrupa Birliği Dış ilişkiler Servisine bağlı Stratejik İletişim Merkezi'nin (Strategic Communication Center) iş birliğinin artırılması sağlanmıştır. Hibrit Mükemmeliyet Merkezi'nin ortak eğitimler ve yeni kavramlar geliştirme yeteneğine dayanarak ilerleme sağlanmaktadır (The European Union, 2022, s. 4).

Kriz Müdahale Başlığı altında, karargâh personelleri seviyesinde düzenli toplantılara katılım sağlanarak krize hazırlığın artırılması sağlanmıştır. Hibrit Mükemmeliyet Merkezi tarafından düzenlenen üst seviye toplantılar, seminerler ve bilgilendirmelere her iki tarafın karargâh personelinin katılımı sağlanarak krize hazırlık seviyesinin yükseltilmesi amaçlanmaktadır. Bu başlık altında dikkat çeken bir diğer gelişme ise AB ve NATO'nun tatbikatlara karşılıklı katılımlarının sağlanmasıdır. Covid 19 salgınıyla birlikte artan dezenformasyona karşı koyma, lojistik desteğin sağlanması ve siber güvenliğin önemi bir kez daha öne çıkmıştır (NATO, 2021, s. 5).

Dayanıklılığı artırmak başlığı altında, devletlerin güvenlik kapasitelerinin artırılması ve var olan hassasiyetlerinin giderilmesinin önemi ortaya konulmaktadır. Bu kapsamda, gelişen teknolojilere yönelik olarak verilen, siber güvenliğin artırılması gibi eğitimlere, AB ve NATO personellerinin de katılması ve bilgi sahibi olması amaçlanmaktadır (The European Union, 2022, s. 5). Hibrit Mükemmeliyet merkezinin yapmış olduğu senaryo temelli tatbikatlarla, AB ve NATO personellerinin krizi yönetme kapasitelerinin gelişmesine katkı sağlanmaktadır. Uzay çalışmaları kuvvet çarpanı olarak ön plana çıktığından, 2020 yılında, AB'nin acil durumlara yönelik olarak uzayda iş birliği çalışmalarına NATO personeli de dâhil edilmektedir. İki örgütün de sahip olduğu savunma kabiliyetlerinin gelişmesine yönelik olarak geliştirilen planların uyumlandırılması konusunda çalışmalar yapılmaktadır. İki örgütün acil müdahale kurumlarının gerektiği takdirde müşterek bir şekilde çalışabilmesi için eğitimler, tatbikatlar ve planlar geliştirilmiştir (Latici, 2020, s. 7). Kritik altyapıların, enerji santrallerinin korunmasına yönelik çalışmalar gözden geçirilmekte ve iki örgütün de sahip olduğu sağlıklı ilgili sivil askerî yetenekler konusunda çalışmalarda bulunmaktadır (NATO, 2019, s. 4). Ayrıca iki örgütün de yurtdışında görev yapan birlikleri arasında rolleri ve eşgüdümleri konusunda çalışmalar yapılarak aralarındaki iş birliği artırılmıştır (NATO, 2021, s. 10).

Siber güvenlik ve savunma, AB ve NATO iş birliği kapsamında öne çıkan bir diğer başlıktır. Siber savunma kabiliyetlerinin geliştirilmesi kapsamında siber tehditler konusunda kurumlar ve personeller arasında bilgi değişimleri sağlanması için bilgilendirmeler, çalıştaylar, toplantılar yapılmaktadır. İki örgütün de siber güvenlik kapsamında eğitim ihtiyacının belirlenmesine yönelik çalışmalar yapılarak, eğitimlerin ve tatbikatların icra edilmesi sağlanmaktadır. Siber güvenlik alanında araştırma, geliştirme ve yeniliğin geliştirilmesi için AB, NATO ve NATO'nun İşbirlikçi Siber Savunma Mükemmeliyet Merkezi arasında çalışmalar yapılmaktadır. Siber güvenliğin sağlanmasına yönelik olarak NATO ve AB siber güvenlik müdahale timlerinin koordinasyonuna yönelik olarak teknik düzenlemeler gerçekleştirilmiştir (NATO, 2019, s. 5).

Hibrit Savaş Bağlamında AB ve NATO İşbirliği'nin Değerlendirilmesi

Temmuz 2016'da gerçekleştirilen NATO zirvesinde yayımlanan AB ve NATO ortak bildirisinde iş birliği vurgulanmış ve bu kapsamda ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu kapsamda yedi ilerleme raporu yayımlanmıştır.

Birinci ilerleme raporunda hibrit tehditlerle mücadelenin her zamankinden daha fazla önem kazandığı, NATO'nun Kuzey Atlantik Konseyi ve AB'nin Siyasi ve Güvenlik Komitesi

arasında karşılıklı bilgilendirmeler icra edildiği, iki örgütün de Hibrit Mükemmeliyet Merkezi'nin kurulmasına katkı sağlayacağı ve katılacağı, Birlik ve NATO'nun ilk defa hibrit temelli senaryo tatbikat icra ettiği ifade edilmiştir (2017, s. 3-4).

İkinci ilerleme raporunda bir taraftan iş birliğini geliştirme konusunda kısa vadede somut sonuçlar almak üzerine odaklanılırken, diğer yandan da uzun vadede iş birliğini geliştirecek izleyen adımların atılmasına odaklanıldığı belirtilmiştir. Ortak istihbarat analiz çalışmalarının ilkinin tasnif dışı gizlilik derecesiyle tamamlandığı, izleyen analiz çalışmasının ise planlandığı ifade edilmiştir (NATO, 2017, s. 2).

Üçüncü ilerleme raporunda istihbarat birimleri arasında eşgüdümün sağlandığı ve böylelikle ortak durumsal resmin oluşturulabileceği bildirilmiştir. Aynı ilerleme raporunda Avrupa Birliği Hibrit Birleştirme Hücresi, NATO Hibrit Analiz Birimi ve Hibrit Mükemmeliyet Merkezi arasında bilgi alışverişinde bulunduğu bildirilmiştir (2018, s. 2).

Dördüncü ilerleme raporuna göre hibrit tehditlere yönelik olarak gerçekleştirilen tatbikatlar esnasında AB ve NATO irtibat subaylarının birbirlerinin karargâhlarına iştirak ettiği bildirilmiştir (NATO, 2019, s. 2).

Beşinci ilerleme raporunda iki örgüt arasında stratejik iletişim kapsamında iş birliğinde bulunulmuştur. Ayrıca 2020 yılı başlarından itibaren Covid 19'la mücadelede iş birliğinde bulunduğu belirtilmektedir. Covid 19'la mücadele kapsamında yardımların ulaştırılması, dezenformasyonla mücadele ve kara propagandaya karşı koyma, siber güvenlik ve krizin etkilerinin izleyen harekât alanlarına etkileri konularında iş birliğinde bulunduğu belirtilmiştir (NATO, 2020, s. 2).

Altıncı ilerleme raporunda Covid 19 salgının tüm dünyayı etkilediği, NATO ve AB yetkililerinin bu ortamda dezenformasyonla mücadele, siber tehditlere karşı koyma konularında istişarelerde bulunduğu belirtilmiştir. İki örgütün yetkililerinin bu konuda salgın ortamında hibrit tehditlerle mücadele konusunda görüşmelerde bulunmuşlardır (NATO, 2021, s. 2).

Yedinci ilerleme raporunda Rusya'nın Ukrayna müdahalesi ertesinde, hibrit tehditlere karşı siyasi diyalogun sürdürüldüğü ve geliştirildiği, AB'nin Siyasi ve Güvenlik Komitesi'yle NATO'nun Kuzey Atlantik Konseyi arasında iş birliğinin artırıldığı belirtilmiştir (The European Council, 2022, s. 12). Ayrıca aynı raporda iki örgütün iş birliğinin hibrit tehditlere karşı istenen kapsamda gelişmesi ve istenilen seviyede koordineli ve tutarlı çalışmaların gerçekleştirilmesi için uzun ve devam edilmesi gereken bir süreç bulunduğu da ifade edilmiştir (The European Council, 2022, s. 13).

Rusya'nın Gürcistan ve Ukrayna'ya müdahaleleri, Birlik ordusuna karşı çıkan İngiltere'nin Brexit kararı alması gibi, Avrupa kıtasındaki yaşanan siyasi ve askerî gelişme ve çekişmeler, Avrupa kıtasında güvenlik algılarının sorgulanmasına yol açmıştır (Nuhut, 2022, s. 114; Çelik, 2022, s. 205). Bu süreçte NATO'nun varlığının sorgulanması, önceden de süregelen bağımsız AB ordusu kurulması tartışmaları, AB'ye üye ülkeler arasında bazı çekincelerin doğmasına neden olmuştur.

AB ve NATO'nun karar alma mekanizması incelendiğinde, NATO ve AB üyesi ülkelerin veto hakları bulunmaktadır. Bu nedenle iki örgütte de üye ülkeler arasında ikili ve çok taraflı ilişkiler karar alınmasını etkilemektedir. İki örgüte de üye ülkeler açısından kendi politik hedeflerine her iki örgüt nezdinde ulaşma imkânı daha kolayken, tek örgüte üye ABD, Finlandiya, Güney Kıbrıs Rum Kesimi, İsveç ve Türkiye açısından her iki örgütün önemli

kararlarına etki etmeleri daha zor olmaktadır. Tek örgüte üye ülkeler açısından örgütler arası faaliyetlere katılım, diğer örgütteki değişimlerden haberdar olması daha yavaş olmakta, iş birliğini etkilemektedir (Ewers-Peters vd. 2023, s. 30).

İkinci çekince Birlik içerisinde ABD ile savunma alanında yakın ilişkiler geliştiren üye ülkelerin varlığıdır (İnat, 2022) . Başta Fransa ve Almanya olmak üzere, AB üyesi ülkeler ABD'den bağımsız savunma politikası gütmek isterken, İsveç, Finlandiya, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ulusal çıkarlarından dolayı AB ve NATO nezdinde savunma iş birliği politikalarını desteklemektedir (Ewers-Peters vd. 2022, s. 34).

Üçüncü çekince otuz NATO ülkesinin yirmi birinin AB üyesi olması nedeniyle mali kaynak gerektiren ordu kapasitelerinin farklı iki örgüte tahsis edilememesidir (Papaioannou, 2022). Bu hassasiyete yönelik olarak akıllı savunma¹⁸ (Smart Defence) kavramı geliştirilmiştir. Akıllı savunma harcamalarıyla üye ülkeler geliştirecekleri müşterek projeler ile daha az mali kaynak harçayarak daha fazla, savunma yeteneği geliştirmeyi hedeflemişlerdir. Avrupa Savunma Eylem Planı (European Defence Action Plan) uyarınca üye ülkeler Avrupa Savunma Fonu'na (European Defence Fund) müşterek savunma projelerinde araştırma ve geliştirmede kullanılmak üzere fon aktarmayı kabul etmektedir (Raik vd. 2017, s. 19).

Dördüncü çekince ise NATO ve AB nezdinde Güney Kıbrıs Rum Kesimi ve Türkiye gibi üye ülkelerin birbiri arasında tarihten gelen anlaşmazlıklarının bulunmasıdır. AB üyesi ancak NATO üyesi olmayan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, NATO üyesi ve AB üyesi olmayan Türkiye arasındaki Kıbrıs sorunu ve buna bağlı yaşanan gerginlikler, iki örgütün tam kapasitede bilgi paylaşımında bulunmasında, ortak tatbikatların icra edilmesinde ve savunmada iş birliğinin oluşturulmasına engel teşkil edebilmektedir (Tardy & Lindstrom vd. 2019, s. 11).

Sonuç

Soğuk savaşın ertesinde küreselleşmenin ve teknolojinin etkisiyle, öncelikle devletlerin güvenlik aktörü olarak görev aldıkları güvenlik ortamı yerini, çok aktörlü (askerî birlikler, terörist unsurlar, yabancı savaşçılar, organize suç örgütleri vb.), daha az maliyetli ve istenen sonuca daha kısa sürede ulaşmayı amaçlayan, sınırları, cephesi ve muharebe sahası belli olmayan, sivil ve asker ayrımının olmadığı, hibrit savaş ortamına bırakmıştır.

AB'nin hibrit tehditlere yanıtı yeni bir olgu olmamakla beraber, özellikle Rusya'nın Kırım'ı ilhaki, Suriye İç Savaşı'ndan kaynaklanan düzensiz göçmen krizi ve yabancı terörist savaşçıların Birlik içerisinde yapmış olduğu eylemlerin artmasıyla hız kazanmıştır. AB Komisyonu'nun 6 Nisan 2016'da yayınlamış olduğu "Hibrit Tehditler Karşı Koyma Ortak Çerçevesi-Avrupa Birliği Yanıtı" ortak iletişim belgesinde dünyada tehdit ortamının değiştiğine vurgu yapılmıştır. Adı geçen belge, günümüz hibrit ortamının AB tarafından nasıl algılandığını anlamak ve Birliğin tehditlere nasıl önlemler aldığını görmek açısından önemlidir. Belgede Balkanlar'da ve Avrupa'nın güneyinde yaşanan gelişmelerin Avrupa kıtasının güvenliğini nasıl etkilediği belirtilmiştir. Üye ülkelerce hibrit tehditlere karşı alınacak tedbirler ve NATO iş birliğine işaret edilmiştir. Üye ülkelerden tehditlerin

¹⁸ Akıllı Savunma: Ülkelerin aynı konularda ayrı olarak harcama yapmalarının önüne geçilmesi ve müşterek hareket etmelerinin sağlanmasıdır. Böylece savunma ihtiyaçlarına daha az kaynak ayırarak daha fazla savunma yeteneği geliştirilmesinin sağlanmasını amaçlamaktadır (Grand, 2012, s. 45)

Gelişen Hibrit Savaş Ortamında NATO-AB İş Birliği

tanımlanması, farkındalığın artırılması, dayanıklılığı inşası, önleme, krize cevap verme ve yenilenme adımlarını içerecek faaliyetlerin uygulanması istenmiştir.

Temmuz 2016'da gerçekleştirilen NATO zirvesinde yayımlanan AB ve NATO ortak bildirisinde hibrit tehditlere karşı koyma, operasyonel işbirliğini genişletme ve uygulama, siber güvenlik ve savunma alanında koordinasyonu artırma, bütünleyici, tutarlı ve tamamlayıcı savunma kabiliyetleri oluşturma, daha güçlü savunma sanayi oluşturma, tatbikatlarda koordinasyonun artırılması, savunma ve güvenlik kapasitelerinin oluşturulması, ortak ülkelerin dayanımını artırma olmak üzere yedi alanda işbirliğine gidileceği bildirilmiştir.

Temmuz 2016 da gerçekleştirilen NATO zirvesinde yayımlanan AB NATO ortak bildirisindeki iş birliği alanları, özellikle Rusya'nın Kırımı işgali sonrasında gelişen ve değişen güvenlik ortamında iki örgütün iş birliğinin nasıl geliştirebileceğine yönelik olarak stratejik yol haritası niteliğindedir. Nitekim bu yol haritası kapsamında hibrit tehditlere karşı iş birliğine yönelik olarak 2016 ve 2017 de bazı başlıklar öne çıkmaktadır. Bunlar;

- Durumsal farkındalık,
- Stratejik iletişim,
- Krize müdahale ve dayanımın artırılması,
- Siber güvenlik ve savunmadır.

Bu başlıklar kapsamında faaliyetlerin gerçekleştirilmesiyle AB ve NATO kurumlarıyla üye ülkeleri arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bugüne kadar NATO ve AB iş birliğinin geliştirilmesi yönelik olarak 7 ilerleme raporu yayınlanmıştır

Avrupa Birliği ve NATO'nun hibrit tehditlere karşı iş birliğine kararı verdiği zirveden günümüze yayımlanan yedi ilerleme raporu değerlendirildiğinde, bugün gelinen noktada kaydedilen ilerlemelerin iki örgüt temsilcilerinin temas düzeyinin geliştiği ayrıca ortak tatbikatlara katılım, siyasi temaslar ve bilgi değişimi konusunda ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Özellikle iki tarafında katılabildiği, Helsinki de kurulan Hibrit Mükemmeliyet Merkezinin hayata geçmesiyle AB ve NATO arasında iş birliğinin arttığı, bilgi değişimleri, elde edilen tecrübelerin ve araştırmaların paylaşımı konusunun ivme kazandığı değerlendirilmektedir. Ayrıca Dünyayı etki altına alan Covid 19 salgınının iki örgütün iş birliğine ivme kazandırdığı, özellikle dezenformasyonla mücadele, stratejik iletişim, kara propagandaya karşı koyma, siber tehditlerle mücadele konularında iş birliğine gidildiği gözlemlenmektedir. Öte yandan örgütlerin stratejik düzeyde iş birliğinin gelişmesi için siyasi irade desteğinin üye ülkelerin ulusal çıkarlarından, tehdit algılamalarının farklılıklarından ve bilgi değişimi konusundaki çekincelerinden ötürü yetersiz kaldığı değerlendirilmektedir. Yedinci İlerleme raporunda da belirtildiği üzere iki örgütün iş birliğinin hibrit tehditlere karşı istenen kapsamda gelişmesi için tamamıyla koordineli ve tutarlı çalışmaların gerçekleştirilmesi temelinde uzun ve devam edilmesi gereken bir süreç bulunmaktadır.

Hibrit tehditlerle değişen güvenlik çevresi, güvenliğin sürekli sorgulanmasına yol açmaktadır. Son döneme kadar, Avrupa Birliği'nin güvenlik politikası daha çok AB komşuluk politikasıyla etrafındaki hassas bölgeleri kuvvetlendirmesine ve yumuşak gücüne dayanırken, NATO'nun güvenlik politikası ise daha çok gelecek bir silahlı tehdide karşılık bireysel ve kolektif müttefik ülkelerin kapasitelerinin geliştirilmesine yani sert gücüne bağlanmıştır. Savaşın yasal olabilmesi NATO antlaşmasının 5. Maddesinin işletilmesine bağlanmıştır. Savaş ortamının değişmesi hibrit tehditlere karşı yalnızca yumuşak veya sert gücün yeterli

gelmemesi nedeniyle, AB ve NATO'da hibrit tehditlere hazır olup olmadığının sorgulanmasına yol açmıştır. Bu kapsamda NATO'nun 2014'te gerçekleşen Galler Zirve'sinde siber saldırılara karşı, 5. Madde kapsamında harekete geçilebileceği bildirilmiştir. NATO'nun 2021'de gerçekleşen Brüksel Zirve'sinde ise hibrit savaş kapsamında üye devletlere bir saldırı oluştuğunda 5. Madde kapsamında karşı harekete geçileceği bildirilmiştir. Görülmektedir ki, var olan tehditlerdeki değişimler, örgütlerin de canlılar gibi varlıklarını devam ettirmeleri için çevreye uyum sağlamalarına yol açmakta, tehditlerden korunmak için tedbir almaya yönelmektedir.

Sonuç olarak, hibrit savaşın beraberinde getirmiş olduğu değişim her iki organizasyonun güçlü ve zayıf taraflarını ortaya çıkarmıştır ve iş birliğini hızlandırmıştır. Hali hazırda NATO'nun 30 üyesinden hemen hemen üçte ikisinin AB üyesi ülkeler olduğu düşünüldüğünde, NATO ve AB birbirinin alternatifi değil, aksine tamamlayıcıdır. NATO tehditlere karşı kullanabileceği sert gücü ile ön plana çıkarken, AB ise daha çok yumuşak gücü ile ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple birbiriyle örtüşen iki örgüt arasında planlamaların uyumlanmasına ve iş birliğine ihtiyaç duyulmaktadır. İki örgütün iş birliğinin artırılması konusunda;

- Ortak hibrit tehditlerin açıkça ortaya konması ve bu tehditlerin stratejik seviyede ele alınarak, daha tutarlı politikalar geliştirilmesi,
- İki örgütün güç kapasitelerinin ortaya konularak, hangi tehdide, nasıl müşterek cevap verilebileceğine yönelik tedbirler geliştirilmesi,
- Tehdit tanımları arasındaki farklılıkların giderilerek, çözüm yollarının görüşme, dostça girişim, arabuluculuk vb. siyasi temaslarla aranması, böylelikle bilgi değişimi konusunda çekincelerin ortadan kaldırılması,
- Geleceğe yönelik senaryoların oluşturularak, ortak tatbikatlarda denenmesi ve krize cevap verme konusunda hassasiyetlerini giderilmesi,
- Siber tehditlerle mücadele boyutunda iki örgütün kurumları arasında iş birliğinin geliştirilerek gerektiği takdirde ortak merkezde birleştirilmesi gibi konulara daha fazla odaklanılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ARQUILA, J. (2005). "Netwar Revisited: The Fight for Future Continues". *Network Terrorism and Global Insurgency*. (ed. R. Bunker). New York: Routledge Group: 8-19
- GÜRCAN, M. (2012). "Savaşın Evrimi ve Teorik Yaklaşımlar". *Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri*. (ed. A. Sandıklı). Ankara: Bilgesam Yayınları: 69-129.
- HOFFMAN, F. (2006). *Lessons Form*. Lebanon: Hezbollah and Hybrid Wars.
- HOFFMAN, F. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Virginia: Potomac Institute for Policy Studies.
- HORN, C. B. (2016). *On Hybrid Warfare*. Ottawa: Minister of National Defence.
- HUBER, T. M. (2002). "Compound Warfare: A Conceptual Framework". *Compound Warfare: That Fatal Knot. Fort Leavenworth*. (ed. T. M. Huber). Kansas: U.S. Army Command and General Staff College Press: 1-9.

- JACOBS, A. - G. LASCONJARIAS (2015). "NATO's Hibrid Flanks Handling Unconventional Unconventional Warfare in South and East". *Research Paper No. 112*. Roma: Research Division-Nato Defense College: 1-12.
- BOOT, M. - M. DORAN (2013). "Political Warfare- Policy Innovation Memorandum N. 33". *Council on Foreign Relations*: 1-4.
- BOWERS, C. O. (2012). "Identifying Emerging Hybrid Adversaries". *Parameters*: 39-50.
- BUZAN, B. (2008). "Askerî Güvenliğin Değişen Gündemi". *Uluslararası İlişkiler*. V/18: 107-123.
- CLAUSEWITZ, C. V. (2019). *Savaş Üzerine*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- CREVELD, M. V. (1991). *The Transformation of War*. New York: The Free Press.
- CREVELD, M. V. (1999). *The Rise and Decline of the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ÇALKIVİK, A. (2014). "Soğuk Savaş ve Sonrası Güvenlik Siyaseti". *Küresel Siyasete Giriş: Uluslar Arası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler Süreçle*. (ed. E. Balta). İstanbul: İletişim Yayınları: 281-299.
- DEDEOĞLU, B. (2014). *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*. İstanbul: Yeni Yüzyıl Yayınları.
- EKER, S. (2015). "Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*. II/1: 33-66.
- EROL, M. S. - Ş. OĞUZ (2018). "Karma Savaş Teorisi ve Rusya-Ukrayna Savaşı". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XVIII/2: 399-415.
- GÖK, A. (2019). *Hibrit Savaşlar: Rusya'nın Afganistan (1979) ve Ukrayna (2014) Askerî Müdahaleleri ile İsrail-Lübnan Savaşları (1982, 2006) Örnek Olayları Işığında Tarihsel-Mukayeseli Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KÄİHKÖ, I. (2021). "The Evolution of Hybrid Warfare: Implications for Strategy and the Military Profession". *The US Army War College Quarterly: Parameters*. LI/3: 115-127.
- KALDOR, M. (2003). *Global Civil Society: An Answer to War*. Cambridge Polity.
- KALDOR, M. (2012). *New and Old Wars*. Cambridge: Polity Press.
- KALDOR, M. (2013). *Defence of New Wars*. Stability. II/1: 1-16.
- KARAOŞMANOĞLU, A. L. (2015). "Savunma Planlaması ve Stratejik Belirsizlik". *Bilge Strateji*. VII/12: 23-45.
- KINROSS, S. (2004). "Clausewitz and Low-Intensity Conflict". *Journal of Strategic Studies*. XXVII/1: 35-58.
- KOFMAN, M. - M. ROJANSKY (2015). "A Closer Look at Russia's "Hybrid War"". *Kennan Cable*: 1-8.
- LIANG, Q. - W. XIANGSUI (1999). *Unrestricted Warfare*. Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House.
- LIND, W. (2004). "Understanding Fourth Generation Warfare". *Military Review*: 13-14.

- LIND, W. S. vd. (1989). "The Changing Face of War: Into the Fourth Generation". *Marine Corps Gazette*: 22-26
- MANSOOR, P. R. (2012). "Hybrid Warfare in History". *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*. (ed. W. Murray-P. R. Mansoor). New York: Cambridge University Press: 1-17.
- McFATE, M. - A. V. JACKSON (2006). "The Object Beyond War: Counterinsurgency and the Four Tools of Political Competition". *Military Review* (January-February).
- MÜNKLER, H. (2010). *Yeni Savaşlar - Die neuen Kriege*. 1. Baskı. (çev. Z. A. Yılmaz). İstanbul: İletişim Yayınları.
- NATO (2016). "Social Media as A Tool of Hybrid Warfare". *NATO Strategic Communications Centre of Excellence*: 10.
- NATO (2016). *Social Media as A Tool of Hybrid Warfare*. Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence.
- NEMETH, W. J. (2002). "Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare". *Master of Arts in National Security Affairs from the Naval Postgraduate School*. California: Naval Postgraduate School.
- NUHUT, Ö. (2022). "AB Ordusu Kurma Çabaları Nereye Evrildi ve NATO'yla Birlikte Nereye Evrilebilir? *Cappadocia Journal of Area Studies*. 4/1: 112-130.
- PATREUS, D. (2010). "What we Learned in Iraq". *Global Policy*. 1/1: 116-117.
- EWERS-PETERS, N. M. (2023). "Positioning Member States in EU-NATO Security Cooperation: Towards a Typology". *European Security*. 23/1: 22-41.
- RAIK, K., - P. JÄRVENPÄÄ (2017). *A New Era of EU-NATO Cooperation How to Make the Best of a Marriage of Necessity*. Tallinn: International Centre for Defence and Security.
- LATİCİ, T. (2020). *Understanding EU-NATO Cooperation Theory and Practice, European Parliament Briefing*. European Parliamentary Research Service.
- TARDY, T. - G. LINDSTROM (2019). "The Scope of EU-NATO Cooperation". *NATO and the EU-The Essential Partners*. Luxembourg: European Union Institute for Security Studies (EUISS): 5-12.
- TOFFLER, A. (1993). *War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*. Boston: Little Brown Company.
- TÜRKGENCI, Y. - H. SAYAT (2018). "Komuta ve Kontrol". *Savaşın Değişen Modeli: Hibrit Savaş*. İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi: 63-70.
- VARLIK, A. B. (2013). "Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım". *Avrasya Terim Dergisi*. 1/2: 114-129.
- WHEATLY, G. F. (1996). "Information Warfare and Deterrence". *NDU Press Book*: 1-8.
- WIJK, R. D. (2012). "Hybrid Conflict and the Changing Nature of Actors". *The Oxford Handbook of War*. (ed. Y. Boyer- J. Lindley French). Oxford: Oxford University Press: 358-373.
- Zİ, S. (2020). *Savaş Sanatı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnternet Kaynakları

- AKEKER, F. A. (2019). "Haklı Savaş". *Güvenlik Portalı*. Erişim Tarihi: 18.10.2019.
https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/10/HakliSavas_FulyaAksuEreker_v.1.pdf
- ARMITAGE, R. L. - J. NYE (2022, 11 17). "CSIS COMMISSION On Smart Power: A Smarter More Secure America". *Carnegie Endowment*. Erişim Tarihi: 17.11.2022.
<https://carnegieendowment.org/files/csissmartpowerreport.pdf>
- BIÇAKÇI, S. (2019). *Hibrit Savaş*. 26.09.2022 tarihinde Güvenlik Portalı. Erişim Tarihi: 18.11.2019.
https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/11/HibritSavas_SalihBicakci_v.1.pdf
- CEBROWSKI, A. K. - J. H. GARSTKA (2022). "Network-Centric Warfare - Its Origin and Future". *U.S. Naval Institute*. Erişim Tarihi: 18.10.2022.
<https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future>
- CERT-EU (2022). *The Computer Emergency Response Team for the EU Institutions*. Erişim Tarihi: 27.08.2022.
<https://cert.europa.eu/about-us>
- CORBEIL, A. (2022). "Russia is Learning About Hezbollah". *Carnegie Edwment for International Peace*. Erişim Tarihi: 15.05.2022.
<https://carnegieendowment.org/sada/67651>
- Council of the European Union (2014). *On the Arrangements for the Implementation by the Union of the Solidarity Clause (2014/415/EU) Article5*. Erişim Tarihi: 27.08.2022.
<https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex%3A32014D0415>
- Council of The European Union (2020). "Joint Staff Working Document". *Report on the implementation of the 2016 Joint Framework on countering hybrid threats and the 2018 Joint Communication on Increasing Resilience and Bolstering Capabilities to Address Hybrid Threats*. Erişim Tarihi: 31.07.2020.
https://www.eumonitor.nl/9353000/1/j4nvgs5kjg27kof_j9vvik7m1c3gyxp/vlau7deud1z5/f=/10047_20.pdf
- ÇELİK, Ü. (2022). *AB'nin Küresel Stratejisi ve AB Ordusu Tartışması*. Erişim Tarihi: 17.11.2022.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/700843>
- ENISA (2022). "About ENISA". *The European Union Agency For Cyber Security*. Erişim Tarihi: 17.11.2022.
<https://www.enisa.europa.eu/about-enisa>
- ERKMEN, S. (2019). "Silahlı Güçler; Ordular, Para-Militer Yapılar, Özel Askerî Şirketler". *Güvenlik Portalı*. Erişim Tarihi: 01.11.2019.

https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/11/SilahliGucler_SerhatErkm en_v.1.pdf

European Commission (2015). "Review of the European Neighbourhood Policy". *European Commission*. Erişim Tarihi: 18.10.2015.

https://neighbourhoodenlargement.ec.europa.eu/system/files/201812/jointcommunication_review-of-the-enp.pdf

European Commission (2016). "FAQ: Joint Framework on Countering Hybrid Threats". *European Commission - Fact Sheet*. Brussels: European Commission. Erişim Tarihi: 06.04.2016.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_16_1250

European Commission (2016). "Joint Framework on Countering Hybrid Threats: A European Union Response Preventing, Responding to Crisis and Recovering". *EUR-LEX*. Erişim Tarihi: 06.04.2016.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>

European Commission (2016). "Joint Framework on Countering Hybrid Threats: A European Union Response, Increasing Cooperation with NATO". *European Commission*. Erişim Tarihi: 06.04.2016.

<https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>

European Commission (2022). *European Emergency Response Coordination Centre*. Erişim Tarihi: 27.08.2022.

https://civilprotectionhumanitarianaid.ec.europa.eu/what/civilprotection/emergency-response-coordination-centre-ercc_en

European Commission (2022). "Radicalisation Awareness Network". *European Commission Website*. Erişim Tarihi: 27.08.2022.

https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran_en

European Council (2016). *Joint Declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization* (Warsaw: 8 July 2016). European Council. Erişim Tarihi: 27.05.2016.

<https://www.consilium.europa.eu/media/21481/nato-eu-declaration-8-july-en-final.pdf>

European Union (2007). "Treaty on the Functioning of the European Union Solidarity Clause". *European Union Website*. Erişim Tarihi: 27.12.2007.

https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:solidarity_clause

European Union External Action Service (2018). "A Europe That Protects: Countering Hybrid Threats". *European Union External Action Service*. Erişim Tarihi: 27.12.2018.

https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/hybrid_threats_en_final.pdf

EXCELLENCE, C. O. (2022). "Financial Intelligence Units". *Centre of Excellence*. Erişim Tarihi: 27.08.2022.

<https://www.coe.int/en/web/moneyval/implementation/fiu#:~:text=The%20global%20efforts%20to%20establish,the%20structures%20enforcing%20criminal%20legislation>

GERASIMOV, V. (2013, 5 15). "The Value of Science in the Foresight". *Military Review*: 23-29. Erişim Tarihi: 17.05.2013.

<https://www.timeturk.com/gerasimov-doktrini-hibrit-savas-nedir/haber-1370717>

GRAND, C. (2012). "Smart Defense". *Smart Defense and The Future of NATO*. Chicago: Chicago Council on Global Affairs: 45. Erişim Tarihi: 30.03.2012.

https://espas.secure.europarl.europa.eu/orbis/sites/default/files/generated/document/en/Conference_Report.pdf

HOFFMAN, F. (2014). "On Not So New Warfare: Political Warfare Vs Hybrid Threats". *Texas Nation Security Review*. Erişim Tarihi: 28.06.2014.

<https://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/>

HOFFMAN, F. G. (2022). "On Not So New Warfare: Political Warfare Vs Hybrid Threats". *Armed Sources Journal*. Erişim Tarihi: 28.05.2022.

<https://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/>

HOFFMAN, F. - A. ORNER (2021). *The Return of Great Power Proxy Wars*. Texas National Security Review. Erişim Tarihi: 02.09.2021.

<https://warontherocks.com/2021/09/the-return-of-great-power-proxy-wars/>

Hybrid Coe (2022). *Hybrid Center of Excellence*. Erişim Tarihi: 27.12.2022.

<https://www.hybridcoe.fi/who-what-and-how/>

İNAT, K. (2022). "PESCO ve NATO: Hangisi Daha İleri İş Birliği". *SETAV*. Erişim Tarihi: 27.05.2022.

<https://www.setav.org/pesco-ve-nato-hangisi-daha-ileri-is-birligi/>

MATTIS, J. N. - F. HOFFMAN (2005). "Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars Remember General Krulak's Three Block War? Are You Ready for the Four Block War? You Better Be, Says General James Mattis". *US Naval Institute*. Erişim Tarihi: 12.09.2022.

<https://www.usni.org/magazines/proceedings/2005/november/future-warfare-rise-hybrid-wars>

MAXWELL, D. (2014). "Taking a Spoon to a Gunfight: The West Dealing with Russian Unconventional and Political Warfare in Former Soviet States". *Texas National Security Review*. Erişim Tarihi: 27.12.2014.

<https://warontherocks.com/2014/04/taking-a-spoon-to-a-gunfight/>

MCCONOLY, R. (2022). *Network Centric Warfare*. Naval Post. Erişim Tarihi: 18.11.2022.

<https://navalpost.com/what-is-network-centric-warfare/>

NATO (2017). "First Progress Report on the Implementation of the Common Set of Proposals Endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016". *NATO*. Erişim Tarihi: 14.06.2017.

https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_06/20170619_170614-Joint-progress-report-EU-NATO-EN.pdf

NATO (2017). "Second progress report on the implementation of the common set of proposals endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016". *NATO*. Erişim Tarihi: 29.11.2017.

https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_11/171129-2nd-Joint-progress-report-EU-NATO-eng.pdf

NATO (2018). "Third Progress Report on the Implementation of the Common Set of Proposals Endorsed by EU and NATO Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017". *NATO*. Erişim Tarihi: 27.12.2018.

https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_06/20180608_1

NATO (2019). "Fourth Progress Report on the Implementation of the Common Set of Proposals Endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017". *NATO*. Erişim Tarihi: 27.08.2022.

https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2019_06/190617-4th

NATO (2020). "Fifth Progress Report on the Implementation of the Common Set of Proposals Endorsed by EU and NATO Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017". *NATO*. Erişim Tarihi: 16.06.2020.

https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/6/pdf/200615-progress-report-nr5-EU-NATO-eng.pdf

NATO (2021). "Sixth Progress Report on the Implementation of the Common Set of Proposals Endorsed by EU and NATO Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017". *NATO*. Erişim Tarihi: 16.12.2021.

https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/6/pdf/210603-progress-report-nr6-EU-N

NATO (2022). *Comprehensive Approach*. Erişim Tarihi: 15.09.2022.

https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_51633.htm

NATO (2022). "NATO's Response to Hybrid Threats". *NATO*. Erişim Tarihi: 15.05.2022.

https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm?selectedLocale=en

ÖZDAL, H. (2021). "Putin Döneminde Rusya'nın Güvenlik Doktrinleri". *Güvenlik Portalı*. Erişim Tarihi: 26.09.2022.

https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2021/02/PutinRusyasiGuvenlikDoktrinleri_HabibeOzdal_v.1.pdf

PAPAIOANNOU, A. (2022). "Güçlenen AB NATO İşbirliği". *NATO*. Erişim Tarihi: 27.05.2022.

<https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2019/07/16/gueclenenabnatoiliskileri/index.html>

PERRY, B. (2015). "Non-Linear Warfare in Ukraine: The Critical Role of Information Operations and Special Operations". *Small Wars Journal*. Erişim Tarihi: 09.09.2022.

<https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/non-linear-warfare-in-ukraine-the-critical-role-of-information-operations-and-special-operations>

RAY, C. (2022). "Eu Intcen". *State Watch*. Erişim Tarihi: 18.11.2022.

<https://www.statewatch.org/media/documents/news/2016/may/euintcenfactsheet.pdf>

SOKULLU, E. C. (2019, 10 22). "Savaş Türleri". *Güvenlik Portalı*. Erişim Tarihi: 22.10.2019.

https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/11/SavasTurleri_EbruCananSokullu_v.1.pdf

TDK (2022). "Savaş". *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim Tarihi: 14.09.2022.

<https://sozluk.gov.tr/>

The Computer Emergency Response Team for the EU Institutions (2022). Erişim Tarihi: 27.08.2022.

<https://www.enisa.europa.eu/about-enisa>

The European Council (2022). "Seventh Progress Report on the Implementation of the Common Set of Proposals Endorsed by EU and NATO". *The European Council*. Erişim Tarihi: 20.06.2022.

<https://www.consilium.europa.eu/media/57184/eu-nato-progress-report.pdf>

The European Union (2022). "Seventh Progress Report on the Implementation of the Common Set of Proposals Endorsed by EU and NATO Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017". *The European Union Website*. Erişim Tarihi: 09.12.2022.

<https://www.consilium.europa.eu/media/57184/eu-nato-progress-rep>

The European Union External Action Service (2016). "The EU Global Strategy". *The European Union External Action Service*. Erişim Tarihi: 09.12.2016.

https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf

ZANDEE D. vd. (2021). "Countering Hybrid Threats Steps for Improving EU-NATO Cooperation". *Netherlands Institute of International Relations*. Erişim Tarihi: 09.12.2021.

<https://www.clingendael.org/pub/2021/countering-hybrid-threats/>

EXTENDED ABSTRACT

Since the Cold War, the security environment, in which nations act as main security actors, has been replaced by a multi-actor system (e.g. military units, terrorist elements, foreign fighters, organized crime groups), as it is less expensive and can achieve the desired result in a shorter time. In a hybrid war environment, boundaries, fronts, and battlefields are not apparent, and there is no distinction between civilian and combatants.

Although the EU's response to hybrid threats is not a recent development, it has been more robust – particularly considering Russia's annexation of Crimea, the irregular migration problem brought on by the Syrian Civil War, and the rise in foreign terrorist fighters' activities inside the Union. The threat environment in the globe had led the EU to revise its major "Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response" on April 6, 2016. This document is crucial to comprehending how the EU views the hybrid environment of today and how they respond to threats. It also explains how the security of Europe is impacted by the changes in the Balkans and southern Europe, and emphasizing the need for NATO collaboration and the precautions that member states must take against hybrid threats. Member states requested the implementation of various initiatives: threat identification, improving awareness, building resilience, preventing, responding to crisis, and recovering from crisis.

In July 2016, NATO and EU published a joint statement that addressed countering hybrid threats, enhancing operational cooperation, enhancing collaboration in the realm of cyber security and defence, creating complementary, coherent, defence capabilities, strengthening the defence industry, and enhancing coordination in exercises.

The areas of cooperation outlined in the joint statement serve as a strategic road map for how the two organizations can strengthen their collaboration – particularly considering the evolving and changing security landscape following Russia's invasion of Crimea. In reality, some topics related to cooperation against hybrid threats stood out in 2016 and 2017 within the context of this roadmap. Situational awareness, strategic communication, crisis intervention, building resilience, and cyber security and defence are just a few of them.

By carrying out operations under the range of these titles, the overall intention is to strengthen collaboration between EU and NATO and their member nations. Seven progress reports towards that goal have been released to date.

The above said, progress has been made in terms of participation in joint exercises, political contacts, and information sharing, as well as the contact level of the two organizations' representatives. Cooperation between the EU and NATO has improved through information exchanges and experience sharing – namely with the launch of the Helsinki-based Hybrid Center of Excellence, in which both sides can take part. In addition, following the Covid 19 outbreak, the two organizations' are cooperating more than ever, particularly in terms of battling disinformation, creating strategic communication, thwarting black propaganda, and fending off cyber threats. On the other hand, political support for cooperation growth between the two at the strategic level is insufficient because of the national interests of member states, largely due to variations in threat perceptions, and concerns over information sharing. Therefore, the aforementioned suggestions outlined in Seventh Progress Report need to be implemented if this is going to work.

The constantly evolving security landscape with hybrid threats causes us to doubt security. The European Union's neighbourhood policy and soft power were the main pillars of its security strategy up until recently. Meanwhile, NATO's security strategy was more dependent on the growth of the capacities of the individual and collective allied countries, specifically hard power, in response to an armed threat. The implementation of Article 5 of the NATO Treaty determines whether war is legal. Since only soft or hard power is insufficient to defeat hybrid threats, the changing nature of warfare has caused some to doubt whether the EU and NATO are even prepared.

In this regard, NATO Wales Summit in 2014 collectively declared that Article 5 action could be taken against cyber attacks. At another NATO summit in Brussels in 2021, it was agreed that Article 5 would be invoked in the event of a hybrid attack on one of the alliance's members. As risks evolve, organizations must adapt to their surroundings to survive – just like all living things. Moreover, they must take precautions to safeguard themselves.

In turn, hybrid war's transformation has shown us both organizations' advantages and disadvantages, and has sped up communication between the two. NATO and the EU are complementary to one another, not alternatives – as nearly two-thirds of NATO's 30 countries are also EU members. The EU takes the lead with its soft power, while NATO stands out with its physical might that it can employ against counter threats. Hence, coordination of planning and collaboration between the two groups is necessary.

KAFKASYA'NIN SOVYETLEŞTİRİLMESİ VE TÜRKİYE-KAFKASYA İLİŞKİLERİ*

Funda ARSLAN BİLGİN**

ÖZ

Kafkasya, coğrafi özellikleri ve yer altı kaynakları ile her zaman vazgeçilmez bir bölge olmuştur. Bölge, önemli petrol yataklarına ve tahıl bölgelerine ev sahipliği yaptığı gibi askeri yollara da sahip olması sebebiyle hem Rusya hem de diğer büyük devletler tarafından sürekli iktidar mücadelelerine sahne olmuştur. Kafkasya, özellikle de Rusya için hayati bir önem arz etmiş bu sebeple Çarlık döneminden itibaren bölge sürekli olarak ele geçirilmeye ve burada kalıcı bir hâkimiyet kurulmaya çalışılmıştır. Bölgenin coğrafi yapısı işgal edilmeyi zorlaştırmış fakat yine aynı coğrafi yapı sebebiyle de Rus güçlerine karşı birlik oluşturulamamıştır. Çünkü hem çok fazla etnik farklılık bulunmakta hem de bölgenin coğrafi yapısı birliktelik kurmak için engel teşkil etmektedir. Rusya, Kafkasya'yı 19. yüzyılda işgalini tamamlamış daha sonra ele geçirdiği bölgelerde kalıcı olabilmek için Kafkas halklarını asimile edip Ruslaştırma politikası uygulamıştır. Ruslaştırma politikası çerçevesinde askeri mücadelenin yanı sıra özellikle eğitim, din ve kültür alanlarında çalışmalar yaparak hâkimiyetini kuvvetlendirmek istemiştir. Fakat Kafkas halkları Rus yönetimini ve kültürünü benimsememiş ve sürekli bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali ile Kafkasya için bağımsızlık umutları yeşermiş ve kısa süreli bir bağımsızlık süreci yaşanmıştır. Ancak Rusya'nın gerçek niyeti çok kısa bir süre sonra ortaya çıkmış ve Sovyet Rusya bölgeyi tekrar ele geçirmiştir. Böylece Rus baskıları bölgede yeniden kendini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Ruslaştırma Politikası, Sovyetleştirme, Baskı.

SOVIETIZATION OF THE CAUCASUS AND THE RELATIONS OF TURKEY WITH THE CAUCASUS

ABSTRACT

The Caucasus has always been a primary region with its geographical features and underground resources. The region, hosting important oil fields and grain regions as well as military road, has been the scene of power struggles continuously by both Russia and other great powers. The Caucasus has been of vital importance especially for Russia, so since the Tsarist period, the region has been tried to be conquered and a permanent dominance seek to be established. The geography of the region aggravated the invasions, also due to the same geographical structure, no unity could be formed against the Russian forces. In that, there are too many ethnic differences and the geographical structure of the region is an obstacle for unification. Occupying the Caucasus in the 19th century, Russia applied assimilation and Russification of the Caucasian peoples policy, in order to be permanent in the regions it seized. In addition to the military struggle within the framework of the Russification policy, Russia wanted to strengthen its dominance by performing especially in the fields of education, religion and culture. However, the Caucasian peoples did not adopt the Russian administration and culture and constantly struggled for independence. With the Bolshevik Revolution, the hopes of independence for the Caucasus blossomed and a short-term independence period was experienced. Though, the real intention of Russia was revealed very soon and Soviet Russia took over the region again. Thus, Russian pressures in the region re-emerged.

Keywords: *Caucasus, Russification Policy, Sovietization, Pressure.*

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 23.08.2022; Yayıma Kabul Tarihi: 01.02.2023

* "Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Rusya'nın Kafkasya Politikası" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, KONYA;
ORCID: 0000-0002-6070-1277, E-posta: farslan@erbakan.edu.tr

Giriş

"İmparatorlukların kavşağında" (Golden, 1996, s. 45) yer alan Kafkasya, petrol ve doğalgaz açısından zengin olduğu kadar ticaret yapabilmek için de gerekli bir köprü durumundadır (Suny, 2010, s. 11). Kafkasya, coğrafi açıdan olduğu kadar etnografik ve tarihî açıdan da yeryüzünün en ilginç alanlarından biridir. İklim, bitki ve hayvan yönünden inanılmaz bir çeşitlilik vardır. Bu coğrafi çeşitlilik, nüfusun çeşitliliği ile eşleşmektedir (Liyatoşinskiy, s. 3). Bu derece önemli ve gözde bir bölge olan Kafkasya bir mücadele sahasına dönüşmüş ve Rusya için vazgeçilmez olmuştur. 16. yüzyılda bölgeyi ele geçirmeye başlayan Rusya, 1864 yılında işgali tamamlamış ve bölgede derin bir Ruslaştırma politikası uygulamıştır. Ruslar için Kafkasya, ülkenin yeniden yerleşim sorununun çözümünde belirleyici bir rol oynamış, Kafkasyalıları özellikle de Müslüman olanlarını anavatanından "kovma" fikri, Rus egemenliğinin planlarının merkezi haline gelmiştir (Kudayeva, 2014, s. 29).

Bölgede Rus politikaları yüzünden sürekli huzursuzluk ve isyanlar çıkmıştır. Özellikle Kuzey Kafkasya, isyanların merkezi haline gelmiş ve askeri mücadeleler çok yoğun yaşanmıştır (Kotliyarovi, 2014, s. 3). Rusya, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tek uluslu bir toplum inşası için Ortodoks ve Rus olmayan halklar üzerinde Rusça literatürde "Rusifikatsiya" diye adlandırılan Ruslaştırma siyasetini izlemiştir. Bu politikada temel olan; iletişim ve düşüncede birliği sağlamaktır. Bunun için en önemli araç dildir. Bölgedeki farklı grup ve kültürlerin birbirine tek dil, tek din ve tek bilim anlayışı ile bağlanacağı düşünülmüştür (Tanrıverdi, 2017, s. 541). Rus okulları ve Hristiyan inancı aracılığıyla Kafkasya'da kalıcı bir hâkimiyet kurulacağı düşüncesiyle gençleri eğitmek için okullar kurulmuştur (Bleyh, 2014, s. 118). Bunun yanı sıra Rusya, işgal ettiği her yerde hâkimiyetini kurabilmek için belirli bir iskân politikası takip etmiş ve bu politika gereği kimi zaman Slavları kimi zaman Kafkas halklarını göçe mecbur bırakmıştır (Köse, 2014, s. 118). Çünkü Rusya için öncelik koşulsuz itaat değil, büyük bir etno-mozaik birliğin en azından asgari şekilde yönetilebilirliği olmuştur (Gordin, 2008, s. 175). Çarlık hükümeti, çok sayıda Ermeni'yi Kafkasya'ya yerleştirirken özellikle Azerbaycan topraklarında, yapay bir Ermeni bölgesi oluşturarak, gelecekteki çatışmaların temelini atmıştır (Vagabova, 2020, s. 2). Bu iskân politikası ile 19. yüzyılın sonunda Ermeni tüccar ve sanayicilerinin, Tiflis ve Batı Kafkasya ekonomisindeki konumu tartışılmaz hale gelmiştir (Suny, 1996, s. 114).

Eğitim, kültür ve askeri alanda tek tip bir halk yaratmak isteyen Rusya, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan Bolşevik İhtilali ile eski gücünü kaybetmiştir. Bu sebeple Rusya, politikasını değiştirmek durumunda kalmıştır. 1917 yılında Bolşevik İhtilali ile Kafkasya'da özgürlük umutları yeşermiş ve Kafkas halkları bağımsızlığa yaklaşmıştır.

Rus hâkimiyetinde olan bölgelere Bolşevik İhtilali ile bağımsızlık hakkı verilmiş ve Kafkasya'da müstakil devletler kurulmuştur. Bölgede Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti kurulmuş fakat bu devletler varlıklarını uzun süre devam ettirememiştir. Bölge birlikten ve yönetim tecrübesinden yoksun olduğu için devletler kurulsa da bir asayiş sağlanamamıştır. Zaten Bolşevik İhtilali ile verilen sözler tutulmamış, Sovyet Rusya kısa zaman sonra bölgeyi tekrar hâkimiyeti altına almaya başlamıştır. Rus birliklerinin askeri operasyonları, bölge otokton nüfustan tamamen temizlenene kadar pratikte durmamıştır (Kudayeva, 2014, s. 26).

Kafkas Devletleri Arasındaki Çatışmalar

Yüzyıllar boyunca Rus esareti altında yaşayan Kafkasya, Bolşevik İhtilali ile özgürlüğüne kavuşmuş ve bölge halkları 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını kazanmıştır. Fakat Kafkas hükümetleri arasında kurulur kurulmaz sınır sorunları çıkmıştır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, Kazan ve Borçalı üzerinde hak iddia ederken Ermenistan, Türkiye üzerinde de iddialarda bulunmuştur (Kazemzadeh, 1951, s. 215).

Ermenistan ve Gürcistan arasında çıkan gerginlik; Gürcistan'ın; Ahılkelek ve Borçalı'nın Gürcistan'a ait olduğunu bildirmesi, Ermenistan'ın ise bu arazinin kendisine ait olduğunu belirtmesiyle başlamıştır (Tercüman-ı Hakikat, 4 Ocak 1919). Gürcüler kendi sınırları içinde bulunan Ermenileri uzaklaştırabilmek için her yola müracaat etmiş ve binlerce Ermeni hapsedilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 15 Ocak 1919). Bu sebeple bölgede asayiş sağlanamamış ve sürekli mücadeleler yaşanmıştır.

12 Aralık 1919 tarihinde Ermenistan Gürcistan'a bir ultiatom vermiştir. Bu ultiatoma göre Borçalı'da Ermenilerin oturduğu kısımda, Gürcü askerlerinin hareketleri oldukça artmıştır. Bunun üzerine Ermenistan, Gürcü askerlerinin Borçalı'nın Ermenilerin oturduğu kısmından hızlı bir şekilde çekilmesini bildirmiştir. Bunun reddedilmesi durumunda ise Ermenilerin tedbir almak zorunda kalacağı ifade edilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 8 Ocak 1919). Borçalı üzerindeki tartışma Gürcistan ve Ermenistan arasında gerçekleşen konferansta Borçalı'nın üç yere bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Borçalı'nın kuzey kısmı Gürcistan'a, güney kısmı Ermenistan'a verilirken Lori nahiyesi ise tarafsız bölge ilan edilmiştir. Bu durum Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra 1921 yılında 7 Temmuz tarihli bir karar ile değiştirilmiş ve Lori, Ermenistan'a verilmiştir (Eliyeva, 2015, s. 298).

Ermenistan'ın dış ilişkileri Gürcistan ile olduğu gibi Azerbaycan'la da arazi meselesi yüzünden kötü gitmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 15 Ocak 1919). Ermenistan Başkomiseri Miralay Haskell, Ermenistan ile Azerbaycan arasında gerginlik yaratan arazi meselesine müdahale ederek Nahçıvan, Şerur hakkında Azerbaycan kabinesi ile antlaşma imzalamıştır. İngiliz hükümeti tarafından bu bölgeler Ermenistan'a verilmiş kısa süre sonra Azerbaycan tarafından geri alınmıştır. Antlaşma gereği Nahçıvan ve Şerur tarafsız bölge ilan edilerek bölgeye Amerikalı bir vali atanmıştır. Buradaki memurlar ve demiryolları Amerikalı valinin kontrolüne verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 26 Eylül 1919).

Kafkasya'da bu çatışmalar yaşanırken aynı zamanda kıtlık ve şiddetli bir tifüs salgını meydana gelmiş, hastalıktan etkilenen çok fazla kişi olmuştur (Tercüman-ı Hakikat, 7 Şubat 1919). Kıtlık özellikle Ermenistan'da çok etkili olmuş hatta Ermeniler, Kuzey Kafkasya'dan yardım istemek için elçi göndermiştir. Görüşmeler neticesinde Kuban'da bulunan General Denikin, Ermenistan için yirmi milyon kilo buğday vermiş fakat Gürcülerin çıkardıkları zorluklar yüzünden buğdayları nakletmek mümkün olmamıştır (Tercüman-ı Hakikat, 15 Ocak 1919). Kafkasya'da 1919 yılı sınır çatışmaları ve kıtlık mücadelesi ile geçerken bir yandan da Gönüllü Ordu-Bolşevik mücadelesi yaşanmıştır. 1920 baharına gelindiğinde Kafkasya genelinde Gönüllü Ordu oldukça güç kaybetmiş hatta yok olmaya başlamıştır. Yine de Kafkasya halkı rahat nefes alamamıştır çünkü yeni tehlikeler ve sıkıntılar ortaya çıkmıştır (Kazemzadeh, 1951, s. 252). Batum üzerindeki yeni Ermeni-Gürcü çatışması bardağı taşıran son damla olmuş, Nisan 1920 tarihinde San Remo Konferansı sırasında Gürcistan, Batum şehri ve ilçesi üzerinde egemenlik hakkı talep etmiş, bunun üzerine Ermeniler, Batum'un denize tek çıkışları olduğunu belirterek bu talebi reddetmişlerdir. Ermenistan, Batum Limanı'nın bir bölümünü ve ona giden demir yolunu talep etmiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 274).

Görüldüğü üzere Kafkasya'da Bolşevik İhtilali sonrası bağımsızlık kazanılsa da yeni kurulan bu ülkeler bağımsızlıklarını koruyamamıştır. Çünkü Kafkas ülkeleri sınır meseleleri yüzünden kendi aralarında sorun yaşarken Bolşevikler, Kafkasya'yı tekrar hâkimiyeti altına almaya başlamıştır.

Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi

Rusya için Kafkasya her dönemde "*hayati çıkarlar bölgesi*" olarak görülmüştür (Heyşin, 2015, s. 3). Çünkü Kafkasya, özellikle Batum ve Bakü şehirleri, Sovyet Rusya'nın yeniden hayat bulması için çok önemlidir (Muhanov, 2019, s. 201). Bu yüzden de Bolşevik İhtilali'nden sonra kurulan Sovyet Rusya, Kafkasya'daki etkinliğini yeniden oluşturmak için askeri güce başvurmuş ve bölgede Sovyetleştirilme süreci başlamıştır (Jane, 2019, s. 118). Aslında 1919 yılının başlarından itibaren Bolşeviklerin Kafkasya'da aktifliği artmaya başlamıştır (İsmayılov, 2009, s. 21). 1919 yılında Bakü'de Bolşevik faaliyetleri yeniden canlanmıştır. Oysaki 1918 yazında Rus Komünist Partisi Bakü'de özgürce faaliyet gösterememişti (Kazemzadeh, 1951, s. 230). Bolşevikler harekete geçer geçmez önce Kuzey Kafkasya'da yaşanan Denikin tehlikesi için asker toplamışlardır (Tercüman-ı Hakikat, 7 Eylül 1920). Sovyet Rusya zaman kaybetmeden bütün gücünü Denikin'e yönelterek Dağıstan'ı Sovyetleştirmek istemiştir (İsmayılov, 2009, s. 52).

Gürcistan ve Azerbaycan, Gönüllü Ordu tehdidine karşı birbirine yaklaşırken Ermenistan bu ittifaktan uzak durmuştur. 16 Haziran 1919 tarihinde iki ülkeden birine saldırı olması durumunda diğerinin yardımına geleceğini şart koşan, savunma amaçlı üç yıl sürecek bir antlaşma imzalamışlardır. Antlaşma, Gürcistan için Gegeçkori, Ramişvili, General Odişilidze ve Azerbaycan için General Mehmandarov tarafından imzalanmıştır. Ermenistan katılmayı reddetmiştir. Çünkü Ermenistan, Fransa ve İngiltere'nin müttefikiyken, Gürcistan ve Azerbaycan'ın desteğine ihtiyaç duymamıştır (Kazemzadeh, 1951, s. 246).

Bölgede Beyaz-Kızıl çatışması başlamıştır. Kızıl Ordu'nun ilerlemesi, doğrudan akut petrol sorununun çözümüyle ilgili olduğu için Lenin konuya oldukça önem vermiştir. Çünkü Denikin yüzünden Grozni ve Bakü sahaları tehlikede idi. Bu tehlikeyi bertaraf edebilmek ve Kafkasya'daki Sovyet gücünü pekiştirmek için önemli fonlar tahsis edilmiştir; örneğin, Mart 1920 tarihinde sadece Çeçenistan için, Çeka 200 milyon ruble tahsis etmiştir (Muhanov, 2019, s. 120). Ocak 1920 tarihinde Sovyet Hükümeti, Kızıl Ordu'yu Kabartay-Balkar bölgesinden Denikin'in çıkarılması ve burada Sovyet hâkimiyetinin kurulması için görevlendirmiştir. Yerli halkın da Denikin'e karşı isyan etmesiyle Mart 1920 tarihinde Kızıl Ordu, Nalçik'e girmiş ve kesin olarak Kabartay-Balkar'da Sovyet hâkimiyetini kurmuştur (İsmayılov, 2009, s. 118). Bolşevikler XI. Kızıl Ordu'nun yardımıyla 30 Mart 1920 tarihinde Derbent'i ve ardından bütün Dağıstan'ı Denikin ordusundan temizlediler (İsmayılov, 2009, s. 119). Böylelikle ilk olarak Kuzey Kafkasya Sovyet hâkimiyetine girmiştir (İsmayılov, 2009, s. 46).

Sovyet Rusya, Kuzey Kafkasya'yı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Güney Kafkasya'yı Sovyetleştirmek için hazırlık yapmış ve Lenin, Orjonikidze'ye Bakü'yü ele geçirmenin Rusya için çok önemli olduğunu, bu yüzden diplomatik davranılmasını söylemiştir (Swietochowski, 1988, s. 236). Rusya, Güney Kafkasya'yı işgalinde ilk olarak Azerbaycan'dan başlamıştır çünkü Bakü petrolü Rusya için çok önemlidir. Ayrıca Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Gürcistan ve Ermenistan'ı işgal etmek daha kolay olacaktır (Abışov, 2015, s. 467). Tabii bu tercihte Azerbaycan'ın kurucu partisi olan Müsavat Partisi'nin kendi içinde bölünmesi de etkili olmuştur çünkü ülkedeki siyasi kriz artmıştır. Azerbaycan'da petrol üretimi ve işçi maaşları azalmıştır. Bunun üzerine F. Hoyski hükümeti istifa etmiş, N. Yusufbekov'un başkanlığında yeni kabine kurulmuştur (İsmayılov, 2009, s. 42).

Yusufbekov hükümeti de kısa süreli olmuş daha sonra Mehmet Hasan Bey Hacinski'nin hükümeti kurulmuştur (Kazemzadeh, 1951, s. 277). Yeni kabine çoğunlukla sosyalistlerden oluşmaktadır (Tercüman-ı Hakikat, 9 Mayıs 1920). Sovyet Rusya'nın gücü Azerbaycan'da kendisini o kadar göstermiştir ki 1920 baharında Azerbaycanlı liderler bağımsızlıklarının devamının tamamen Sovyet Rusya'nın iyi niyetine bağlı olduğunu anlamışlardı (Kazemzadeh, 1951, s. 278).

2 Ocak 1920 tarihinde Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin, Azerbaycan Hükümeti'ne bir nota göndermiştir. Bu notada; Kızıl Ordu'nun Denikin'in birliklerine yıkıcı bir darbe indirdiği ve Denikin'in Güney Kafkasya'daki yenilgisini hızlandırmak amacıyla, her iki ülkenin komutanlıkları arasında bir askeri antlaşma yapılması için Sovyet Hükümeti ile derhal müzakerelere başlaması önerilmiştir. Ayrıca Denikin'in sadece Rus işçi ve işçilerinin değil, aynı zamanda Gürcistan ve Azerbaycan işçi ve köylülerinin de düşmanı olduğu ifade edilmiştir. Gürcistan ve Azerbaycan işçi ve köylülerinin onu bir düşman olarak gördüklerini, Sovyet Rusya ile Kafkaslar arasındaki Beyaz Muhafız bariyerinin kırılacağını ve daha önce devlet sınırları içinde yaşayan halklar arasındaki ilişkilerin yeniden kurulacağı günü beklediklerine de inandıklarını ifade etmiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 279). Azerbaycan'ı Denikin'e karşı birlik olmaya davet etmişler ve halkın ikna edilmesini istemişlerdir.

İttifak önerisiyle Azerbaycan Hükümeti'ne yapılan bu çağrı aslında hükümeti zayıflatacak propaganda yanlısı bir çağrıydı. Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi, Çiçerin'in notunu tartıştıktan sonra Azerbaycan, Sovyet Rusya'ya; özgür ve bağımsız bir devlet olarak iyi ilişkiler kurmaya hazır olduğunu ayrıca müttefikler söz konusu olduğunda, İngilizlerin mevcut siyasi duruma karşı tutumunun tespit edilmesinin ve bunların etkisinin Cumhuriyet çıkarları doğrultusunda kullanılması gerektiğini cevabını vermiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 279). Hacinski, 22 Nisan'da Parlamento'ya Azerbaycan Hükümeti'nin, bir yılan tarafından hipnotize edilmiş bir kurbağa gibi felç olduğunu söylemiştir. 27 Nisan 1920 günü öğle saatlerinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Tüm Rusya Komünist Partisi Kafkas Bölge Komitesi Bakü Bürosu, Parlamento Başkanına iktidarın Komünistlere teslim edilmesini talep eden bir ultimatoma vermiştir. Hükümete karar vermesi için on iki saat verilmiş ve Rus Birlikleri Azerbaycan'a girmiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 283).

23 Nisan 1920 tarihinde orduya tüm Azerbaycan topraklarını işgal emri verilmiştir. 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan saat 20.45'te başlayan görüşmelerle Sovyet işgalini kabul etmiştir (Resulzade, 1990, s. 85). Bakü işgal edildikten sonra Sovyet Rusya bağımsız Sovyet Azerbaycan'ı ile askeri ve mali konularda antlaşma yapmıştır (Abışov, 2015, s. 467). 28 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal etmiştir. Azerbaycan kuvvetleri pratikte hiçbir direniş gösterememiştir. Bolşevik karşıtı Kabine ve Parlamento üyelerinden bazıları, Tiflis'e giden trenlere veya Enzeli'ye giden gemilere binmişlerdir. Müsavat Partisi kabinesinin bütün üyeleri ve Azizbekof ve Han Hoyski kaçmış, çoğu kişi de tutuklanmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 7 Eylül 1920). Ertesi sabah Bakü bir Sovyet şehri olmuş ve sokakta kırmızı yıldızlı haki üniformalı Rus askerleri dolaşmaya başlamıştır (Kazemzadeh, 1951, s. 285).

1920 baharında Azerbaycan'ın bağımsızlığı sona ermiş, bütün ormanlar, sular, toprak altı ve toprak üstü servetler devletin mülkiyeti ilan edilmiştir (İsmayilov, 2009, s. 45). Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesiyle petrol, Rusya'nın yönetimine geçmiş, sadece Rusya'nın belirleyeceği bir kısmı Türkiye ile İran pazarına nakledilmek üzere Azerbaycan'ın kontrolüne bırakılmıştır (Resulzade, 1990, s. 95). Azerbaycan Rusya tarafından işgal edilse de Türkiye ile ilişkileri durmamış ve 1921 yılında Azerbaycan Hariciye Komiseri, Kars'a bir telgraf çekerek Sovyet Azerbaycan'ın Türkiye'deki amele

sınıfına her durumda yardımdan geri kalmayacağını bildirmiş ve Bakü'den Kars'a 40 vagon petrol gönderilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 1 Mayıs 1921).

Ermenistan, Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden sonra sıranın diğer Kafkas ülkelerine ve kendilerine geleceğini de bilmekteydi (Heysin, 2015, s. 11). Kafkasya devletleri arasında ekonomik olarak en zayıf ülke Ermenistan'dı. Ermeniler muharebeden sonra kötü bir ekonomi ve kıtlık yüzünden gerilemişti (Tercüman-ı Hakikat, 23 Nisan 1919). Amerika, Ermenistan'a kıtlık konusunda yardımcı olmaya çalışsa da Nisan 1920 tarihinde Ermenistan hükümeti Amerika'nın Ağustos ayından itibaren Ermenistan'a erzak göndermeyi keseceğini bildiren bir telgraf almıştır. Amerika, Ermenistan Hükümetine ziraat ile meşgul olmasını tavsiye edip bu konuda Amerikalıların, Ermenistan'a destek olacağını bildirmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 15 Mayıs 1920).

Karabağ'da Bolşevikler aleyhinde hareketler meydana gelmeye başlamış Erivan'da Bolşevikler tarafından takip edilen Ermeniler, Zengezur'a iltica etmişlerdir (Tercüman-ı Hakikat, 17 Mayıs 1921). Nitekim 28-29 Kasım 1920 tarihinde tahmin edilen olmuş ve Ermenistan'da Bolşevik idaresi kurulmuştur. Aslında daha Mayıs ayında bir ihtilal olduğu ve Bolşevik idaresinin geldiği basında yer almıştır (Tercüman-ı Hakikat, 12 Mayıs 1920). Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi her geçen gün artan bir hızla devam etmiştir. Komünistlerle bir koalisyon oluşturarak konumlarını korumayı uman Taşnaklar, hayal kırıklığına uğramıştır. Taşnaklara ve ordu subaylarına yapılan muamele, gıda alımları büyük tepki yaratırken, Sovyet Hükümeti'nin Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü yeniden tesis etme sözünü yerine getirememesi, Türkiye'nin Kars ve Ardahan'ı elinde tutması, Ermenileri ilk başta bu kadar uysallıkla boyun eğdikleri rejime karşı olmalarında önemli bir etken olmuştur (Kazemzadeh, 1951, s. 293).

Bolşevikler Ermenistan'a hâkim oldukları zaman ilk başlarda pek değişiklik yapmamıştır. Ermeni Bolşevikleri, müstakil bir Ermenistan'ın, Rus Bolşevikleri marifeti ile mevcut olabileceğine kanaat etmişlerdir. Dört ya da beş askerden oluşan küçük gruplar, zengin ya da fakir her eve girerek tüm pirinç, buğdayı zorla götürmüştür. Taşnakların çoğu hapsedilmiş ya da Rusya'ya nakledilmiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 293). Erivan'da Bolşevikler idareyi ellerine aldıkları zaman Bolşevik Ermeni subaylarının halk üzerine zor kullanması neticesinde Bolşevikler aleyhinde isyanlar meydana gelmiştir. Ermeni Bolşevikleri, yönetim değiştikten sonra hapishaneleri, balta ile öldürülmüş kendi aleyhtarlarıyla doldurmuşlardır (Tercüman-ı Hakikat, 12 Temmuz 1921).

Ermenistan'da Bolşevik idaresi kurulur kurulmaz Rusya, Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye etmiştir (Tunç, 2014, s. 63). Daha sonra konu Moskova ve Kars Antlaşmaları'nda çözülmüştür (İsmayılov, 2015, s. 473-477). Ermeni halkı bir süre sonra Bolşevik idaresini istememeye başlamıştır. Ermenistan cebir ve tazyik altında kabul etmiş olduğu Bolşevik idaresinden asla memnun olmamıştır (Tercüman-ı Hakikat, 1 Mayıs 1921). Ermenistan'ın da Sovyet hâkimiyetine girmesiyle sıra Gürcistan'a gelmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan'ın işgali ile Bolşevik liderlere, Kafkasya'daki İngiliz-Fransız emperyalizminin ana enstrümanı olarak Gürcistan görünmüştür (Tercüman-ı Hakikat, 15 Mayıs 1920).

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinin bir sonucu olarak, Gürcü Bolşevikler, XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a geçtiği gibi Gürcistan'a geçeceğinden tamamen emin olarak 2 Mayıs'ta bir ayaklanma planlamış ve gerçekleştirmiştir. Çünkü Gürcistan, Azerbaycan kadar hazırlıksız değildi. 1 Mayıs'ta Hükümet seferberlik emri vermiş ve General Kvinitadze'yi Başkomutan olarak atamıştır. Gürcü Bolşeviklerin beklediği gibi, Kızıl Ordu, Gürcü-Azerbaycan sınırına ulaştıktan sonra Gürcistan topraklarına doğru ilerlemeye devam etmiştir. Gürcü ordusu ciddi bir direniş göstermiş yine de Kızıl Ordu durdurulmuştur (Kazemzadeh, 1951, s. 296).

Sovyet Rusya ile 7 Mayıs 1920 tarihinde bir antlaşma imzalanmıştır. Sovyet Rusya ile Gürcistan arasındaki barış antlaşması, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ile Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti arasında kalıcı ve barış içinde bir arada yaşamayı tesis etmek üzerine gerçekleşmiştir (Muhanov, 2019, s. 289). Fakat antlaşma uzun sürmemiştir. Çünkü Rusya'nın amacı barış değil biraz zaman kazanmaktır.

Stalin, Gürcistan'ın İngiltere ve Fransa'nın emperyal operasyonlarının ana üssü haline getirildiğini ve bu nedenle Sovyet Rusya ile düşmanca ilişkilere girdiğini, Gürcistan'ın artık yaşamının son günlerini yaşadığını ifade etmiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 294.).

1921 yılı Ocak ayında Çiçerin, Gürcistan Hükümeti'ne Azerbaycan'a yaptıkları teklifin benzerini göndermiştir. Gürcistan, Çiçerin tarafından Gürcü emekçi kitlelerinin gerçek düşmanı olan Denikin'e karşı Rusya ile birleşmeye davet edilmiştir. Dışişleri Bakanı Gegeçkori, Gürcistan'ı Rus iç savaşına dâhil etme planlarını reddetmiştir. "*Batı'nın emperyalistlerini Doğu'nun fanatiklerine tercih ederim.*" demiştir. Kafkasya'da kurulan yeni devletlerle ilişkilerde Sovyet Rusya, bizden olmayan, bize karşıdır ilkesiyle hareket etmiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 295).

16 Şubat 1921 tarihinde Rusya'nın Gürcistan üzerinde Sovyetleştirme planları icraata geçmiştir. 23 Şubat 1921 tarihinde Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir, Gürcü makamları ile Ardahan ve Artvin şehirlerini kurtarılması ile ilgili görüşmüştür. 11 Mart'ta Türkler Batum'u kurtarmış fakat 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması'nın imzalanmasıyla 18 Mart'ta Türk birlikleri Batum'dan ayrılmıştır (Novikov, 2016, s. 177).

Gürcistan 15 Şubat-17 Mart 1921 tarihleri arasında Kızıl Ordu'nun işgali ile karşılaşmıştır. Kızıl Ordu, 25 Şubat 1921 tarihinde Tiflis'e girmiştir. Gürcistan Komünist Partisi, Menşevik hükümetinin hâkimiyetinin devrildiğini ve Sovyet hükümetinin kurulduğunu ilan etmiştir. İngilizlerin yardımıyla Tiflis'te Sovyet hâkimiyetine karşı birkaç ayaklanma olduysa da başarılı olmamıştır. Bu askeri harekât Stalin ile Orjonikidze tarafından gerçekleştirilmiştir. İki gün sonra Lenin, Orjonikidze'ye derhal işçileri ve en yoksul köylüleri silahlandırmak, böylece güçlü bir Gürcü Kızıl Ordu yaratmak, Gürcü aydınlarına ve küçük tüccarlara karşı bir taciz politikası izlemek gerektiğini belirtmiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 324).

17 Mart 1921 tarihinde gece geç saatlerde, eski Gürcü Hükümeti bir İtalyan gemisiyle Batum'dan ayrılmıştır. Sürgünü tercih ederek Bolşeviklerle koalisyona girmeyi reddetmişlerdir (Kazemzadeh, 1951, s. 328). Jordania liderliğindeki Menşevikler tahttan indirilmiş, Gürcistan artık Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti olmuştur (Muhanov, 2019, s. 307).

Gürcistan'ın da Sovyet iktidarına mensup olmasıyla Kafkasya bir Sovyet kalesine dönüşmüştür (Muhanov, 2019, s. 311). Kafkasya'yı tekrar hâkimiyeti altına alan Sovyet Rusya kendisine bağlı özerk cumhuriyetler oluşturarak 14 Kasım 1921 tarihinde Güney Kafkasya Federasyonu'nu kurmuştur (Resulzade, 1990, s. 103). 1922 yılında Tiflis konferansı ile bir federasyon oluşturulmuş fakat 5 Aralık 1936 tarihinde kabul edilen anayasa ile birlikte 1991 yılına kadar devam eden Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmak üzere üçe bölünmüştür (Beceran, 2020, s. 47).

Sovyetler Kuzey Kafkasya'da ise, Kabardey-Adige, Karaçay-Malkar, Çeçen-İnguş ve Osetleri içine alan Dağlı Sovyet Özerk Cumhuriyeti ile Dağıstan sınırlarını içeren, Dağıstan Sovyet Özerk Cumhuriyeti'ni kurmuştur (Bolat, 2017, s. 273). 1922 yılında Dağlı Sovyet Özerk Cumhuriyeti dağılmıştır (Tercüman-ı Hakikat, 8 Temmuz 1921). 1936 yılında ise Kafkasya'daki bölge statüleri değişmiştir. Dört özerk cumhuriyet ve üç özerk bölgeye ayrılan Kuzey Kafkasya'da bölgeler şu şekilde dağılmıştır; Karaçay ve Çerkez Özerk

Bölgesi, Stavropol Eyaleti'ne, Adige Özerk Bölgesi Krasnodar Eyaleti'ne, Malkarlılar, Kabardey-Balkar Özerk Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. Çeçen-İnguş ve Kuzey Osetya Özerk Bölgeleri, Özerk Cumhuriyet haline gelmiştir. Ayrıca, Dağıstan da Özerk Cumhuriyet haline gelmiştir (Tavkul, 2002, s. 57).

Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesiyle Rusya artık bölgede yeni bir politika takip ederek Çarlık Rusya'sının hatalarını yapmamak için Müslümanları tamamen asimile edecek bir politika izlemiştir (Barlas, 1999, s. 333). Ayrıca böl ve yönet politikası uygulayarak Kafkas halklarının da birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Bu sebeple de ayrı ayrı özerk cumhuriyetler kurmuştur. Türkiye Kafkasya'nın bağımsızlık sürecine katkı sağlasa da içerisinde bulunduğu mücadele sebebiyle Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi konusunda pek bir şey yapamamıştır. Çünkü bu süreçte hem Rusya ile mücadele edecek durumda değil hem de maddi olarak Rusya'dan yardım beklentisi bulunmaktaydı. Fakat süreci engelleyemese de Kafkasya devletleri ile ilişkilerini devam ettirmiştir.

Türkiye- Kafkasya İlişkileri ve Kars Antlaşması

Türkiye, Kafkasya'nın bağımsızlığı için gerekli yardım ve teşviklerde bulunmuş hatta Trabzon Konferansı sırasında Kafkasya'nın ayrı ayrı devlet olmadığı sürece antlaşmanın mümkün olmadığını belirtmiş ve Batum Konferansı sırasında Kafkas Devletleri ayrı birer devlet olmaya karar vermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye bölgeden çekilmek zorunda kalmış ve bölgedeki etkisini yitirmiştir. Milli mücadele sürecinde ise kendi sorunları sebebiyle Rusya'yı karşısına almak istememiştir. Fakat Kafkasya bölgesinde özellikle de Ermenilerin hem Kafkasya'da hem de Türkiye'nin sınır bölgelerinde yaptıkları mezalim, çok ciddi bir hal almış ve Rusya'nın da müdahale etmemesi sonucu askeri bir harekât zorunlu hale gelmiştir (Eliyeva, 2015, s. 299). Rusya, Ermenileri kendi himayesinde yönetirken bir taraftan da onları Azerbaycan ve Anadolu üzerine kışkırtmıştır (Tunç, 2014, s. 51-52).

Bunun üzerine Mustafa Kemal 20 Eylül 1920 tarihinde Kazım Karabekir'e harekâtın başlamasına dair emirname göndermiş ve 28 Eylül 1920 tarihinde harekât başlamıştır (Atatürk, 1886, s. 653; Yüceer, 2016, s. 128). Dışişleri Bakanı 26 Eylül'de bir nota göndererek harekâtı duyurmuş ve bunun birkaç stratejik noktayı güvence altına almaya yönelik olduğunu bildirmiştir. Türkiye, 29 Eylül tarihinde Sarıkamış'ı, 30 Eylül tarihinde Merdenek'i kurtarmıştır (Sarı, 2014, s. 565). 7 Ekim'de de Kars'ın kurtarılmasına karar verilmiştir. 30 Ekim tarihinde Kars kurtarılmış bunun üzerine Moskova, Ermenistan'ı Sovyetleştirme sürecini hızlandırmaya karar vermiştir (Yerasimos, 1999, s. 339-342). Ermeniler, Türkiye'nin başarısı üzerine endişelenmiş ve Rusya'dan yardım istemiştir. Eski Ermenistan Başvekili Hadisyan, Kemalcilerin Ermenistan'a karşı hareketine dair büyük kuvvetlerle Ermenistan'da ilerlemekte olduklarına dair bir telgraf aldığını ve Ermenistan'ın yabancı ellere muhtaç olduğunu belirtmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 7 Ekim 1920).

Çiçerin, Ermenilerin talebi üzerine Kafkas Ordusu Komutanı Orjonikidze'yi görevlendirmiş ve ilişkilerin iyileştirilmesi için Sevr Antlaşması'nı kabul etmemelerini ve Rusya'nın arabuluculuk yapmasını teklif etmiştir. Ermeni Hükümeti ise karara tepki göstermiş ve yönünü İngiltere'ye dönmüştür. Bu durum Rusya'yı harekete geçirmiş, Ermenilere yardım etmek bir tarafa Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi kararı alınmıştır (Sarı, 2014, s. 566-568). Ermeni gazetelerinde Türk ileri harekâtı katliam olarak değerlendirilmiştir. Türklerin Ermenistan'da yaptıklarına dair Sovyet Rusya tarafından 11. fırka kumandanlığı görevlendirilmiştir. Bu fırka tarafından seçilen tahkik komisyonu neticesine dair ayrıntılı bir raporu Moskova'ya göndermiştir. Bu rapora göre Türk ordusu bu arazilerde her şeyi yağmalamış 60.000 kişiyi öldürmüştür (Tercüman-ı Hakikat, 28 Temmuz 1921).

Ermeniler, Türkiye'nin Kars ile de yetinmeyerek devam etmesi üzerine 6 Kasım tarihinde anlaşmak istediğini belirtmiştir. 26 Kasım tarihinde görüşmeler Gümrü'de başlamış ve 3 Aralık tarihinde antlaşma imzalanmıştır. Gümrü Antlaşması ile Kars, Iğdır ve Kulp Türkiye'ye verilmiş, Gümrü ise Ermenistan'a bırakılmıştır (Sarı, 2014, s. 583).

Gümrü Antlaşması, Kafkasya'yı doğrudan etkileyerek Kafkasya'daki dengeleri değiştirmiş ve Rusya ve İngiltere'nin politikasını değiştirmesine sebep olmuştur (Sarı, 2014, s. 584- 585). Rusya Türkiye'nin ilerleyişini de göz önünde bulundurarak Kafkasya'yı Sovyetleştirmiş ve daha sonra Türkiye ile Kafkas ülkeleri arasında bir görüşme yapılması kararlaştırılmıştır. Bu görüşme Kars'ta gerçekleşmiştir. Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile görüşerek toprak konusundaki ihtilafları çözmek istemiştir. Bunun üzerine 26 Eylül 1921 tarihinde Rusya, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın katılımıyla konferans başlamıştır (Atnur, 2001, s. 443- 444).

Konferansa Türkiye adına Kazım Karabekir, Veli Saltıkgil ve Memduh Şevket Esendal katılmıştır. Konferansı Güney Kafkasya Hükümetleri adına Rus temsilci Ganetzky yürütmüştür (Öztürk, 2005, s. 133). Konferansın en önemli konuları Batum ve Nahçıvan meselesi olmuştur (Atnur, 2001, s. 444- 445). Nahçıvan meselesinden başka Kars Konferansı sırasında Kafkas cumhuriyetleri konfederasyonu teşkili gündeme gelmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 11 Eylül 1921).

Rusya heyeti reisi Ganetzky, Kars Konferansı'nda; Moskova Konferansı'nda bir dereceye kadar temine almış olan Türk ve Kafkas halkları arasında geliştirilen münasebetin tam anlamıyla temin edildiğini söylemiştir. Türkiye Kafkas halkları arasında dostane ilişkiler gelişmiştir. Konferansın büyük getirisi imzalanan antlaşmadan sonra Türklerin düşmanları onların artık Şark Cephesi'nde meşgul olmadıklarını anlamışlardır. Bu sebeple Kars Konferansı beynelmilel büyük bir anlam ve öneme sahiptir. Konferansta iki ay zarfında harp esirlerinin memleketlerine iadesi kabul olunmuştur. Antlaşma henüz imzalanmamışken Kazım Karabekir harp esirleri hakkında gerekli tedbirleri almıştır. 400 esir Gümrü'ye nakledilmiştir. Muhacirler meselesini ise halletmek zor olmuştur. Çünkü bunun halledilmesi iki tarafa ait iktisadi duruma ve siyasete bağlıdır. Konferansta Batum'dan Ardahan'a iki taraf hudut civarında yaşayan ahaliye hududu geçerek diğer tarafta bulunan meralardan istifade etmek için izin verilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 20 Kasım 1921). Ermeni ihtilal komiteleri Kars Konferansı'ndan memnun olmamıştır. Kars Konferansı, Ermeniler arasında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Kars Konferansı Azerbaycan Türklerinin ümitlerini olumlu yönde takviye etmiştir. Azerbaycan ile Ankara hükümeti arasında gayet samimi ilişkiler gelişmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 23 Kasım 1921).

Konferans sonucunda 13 Ekim tarihinde Kars Antlaşması imzalanmış ve Nahçıvan Azerbaycan'a verilmiştir (Atnur, 2001, s. 446.). Kars Antlaşması'ndan sonra Rusya, Kafkasya'daki ordusunun büyük bir kısmını kuzeye çekmiştir. Çünkü bu antlaşma ile Kafkasya'da bir endişesi kalmamıştır (Cebesoy, 2017, s. 306).

20 maddeden oluşan Kars Antlaşması, Moskova Antlaşması'nın benzeridir. Kars Antlaşması'ndan sonra 20 Mart 1922 tarihinde Tiflis'te, Gürcistan ile sınır halkının gelişimini ve sınırdaki meralardan faydalanmayı düzenleyen iki antlaşma imzalanmıştır (Gürün, 2010, s. 88). Kars Antlaşması ile Türkiye sınırlarını netleştirmiş ve bölgenin artık rahatlaması ile askerleri Doğu Cephesinden Batı Cephesine kaydırmıştır (Aslan, 2000, s. 282). Ayrıca Kars Antlaşması ile Ermenistan'a verilen Nahçıvan'ın tekrar Azerbaycan'a verilmesi sağlanmıştır. Türkiye'de bu konuda garantör devlet olmuştur (Bolat, 2017, s. 327). Kars Antlaşması, bugünkü Türkiye-Rusya sınırını çizdiği gibi Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti bünyesindeki Acarya'ya, yani Müslüman Gürcistan'a başka bir devlet yararına vazgeçilmemek kaydıyla özerklik tanımıştır (Yerasimos, 1999, s. 348-349).

Kars Antlaşması'ndan sonra Kafkasya'da perde artık kapanmış ve 14 Nisan 1921 tarihinde Güney Kafkasya devletlerinin birleştirilmesi yolunda ilk adım atılmış, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın demiryolu hatlarının yönetimi birleştirilmiştir (Kazemzadeh, 1951, s. 206). 2 Haziran 1921 tarihinde Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri kendi aralarında dış ticaret organlarını birleştiren bir antlaşma imzalamış bu antlaşmayla dış ticarete tek bir merkez kurulmuştur (İsmayılov, 2009, s. 123). Böylece Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin geniş şekilde birleştirilmesinden önce bu yolda ilk adım olarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ekonomik olarak birleştirilmiştir.

Ankara Hükümeti, Kars Antlaşması'nın tatbikine hızlı bir şekilde başlamıştır. Antlaşmaya göre Gürcistan ve Ermenistan'a ekonomik yardıma başlanmıştır. Ankara hükümetinin ilk siyasi temsilcisi Erivan'a hareket etmiştir. İlk yardım olarak Ermenistan'a 5.000 ton hububat gönderilmiştir. Ankara Hükümeti karadan nakli zor olacağından İnebolu ve Trabzon'dan Rus vapurları ile Gürcistan ve Ermenistan'a gönderilmesine karar vermiştir (Tercüman-ı Hakikat, 22 Kasım 1921). Ermenistan'a o dönem kıtlık çok büyük zarar vermiş ve muhacirlerin büyük bir kısmı Kuzey Kafkasya'ya hicret etmişlerdir. Ermenistan hükümeti bunlara yardım edemediği için muhacerete müdahale etmeyip anlayış göstermiştir (Tercüman-ı Hakikat, 29 Mayıs 1921). Kars Antlaşması'ndan sonra Kafkasya'da genel durum yine iyiye gitmemiş, Ermenistan'da kıtlık, Gürcistan'da ise isyanlar meydana gelmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 26 Kasım 1922). Amerika yardım heyeti Ermenistan'da hüküm sürmekte olan kıtlık hakkında 1 Nisan tarihi ile bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre Ermenistan'da kıtlık ileri dereceye varmış özellikle muhacirler ile kimsesiz çocuklar açlığa maruz kalmıştır. Ekin mevsimi geldiği halde hiçbir yerde ekecek tohum mevcut değildir (Tercüman-ı Hakikat, 5 Nisan 1922). Kafkasya'da özellikle de Ermenistan'da kıtlık had safhaya çıkmış ve Batılı güçler Ermenistan'a bir müddet yardım etmiştir. Kars Antlaşması'ndan sonra Tiflis'te bir takım olaylar çıkmış, birçok kişi tutuklanmıştır. Ermenilere aynı muamele yapılmamış Taşnak mensuplarından on iki kişi tutuklanmış, beş on gün sonra serbest bırakılmıştır. Kafkasya'da askerler arasında bir ayaklanma olmuş ve askerler, memleketlerine dönmek istemişlerdir. Bu münasebetle birkaç asker kurşuna dizilmiştir. Ekonomik sıkıntılar, Güney Kafkasya'da ve özellikle Gürcistan'da şiddetlenmiştir. İktisaden yeni bir siyaset takip edilmesine rağmen ticaret hemen hemen tamamen durmuştur (Tercüman-ı Hakikat, 19 Mart 1922).

Mart 1922 tarihinde Tiflis Konferansı gerçekleşmiş Kafkas federasyonu projesinin neticesi olarak ortak hükümet reisi olarak Azerbaycan başvekili Tatar Neriman Nerimanov seçilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 17 Mart 1922). Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri Birliği arasında imzalanan 12 Mart 1922 tarihli antlaşma ile federasyon kurulmuştur. Bu federasyonun yönetimi, her cumhuriyetin bir elçisinden olmak üzere üç üyeden oluşur. Cumhuriyetlerin amele işlerini teftiş için komiserlikler oluşturulmuştur. Güney Kafkasya'da iktisadi faaliyeti düzenlemek için kalıcı bir iktisat şurası teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bundan sonra cumhuriyete ait hariciye işleri için o cumhuriyetin divanı riyasetinde üyelerine müracaat edilecektir. Yönetimde, Azerbaycan azası Neriman Nerimanov, Gürcistan azası Budu Mdivani ve Ermenistan azası Myasnikyan bulunmaktadır (Tercüman-ı Hakikat, 19 Temmuz 1922). Bu konferans sonrasında federasyon mukavelenamesi imzalanmıştır. Bu mukavelename ile Kafkas Sovyet cumhuriyetleri bir birleşik cumhuriyet teşkil etmişlerdir (Tercüman-ı Hakikat, 6 Nisan 1922). Tiflis'te, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ve Türkiye, 9 Temmuz da toplanarak konsolosluk posta ve telgraf demiryolları ve adliyeye ait dört antlaşma daha imzalamışlardır (Tercüman-ı Hakikat, 20 Temmuz 1922). Bu konferans neticesinde Kafkasya halkları ve unsurları arasında ilişkiler samimileşmiştir. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bazı komiserlikleri birleştirilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1922).

Sonuç

Kafkasya'da Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesi Kafkas halkları üzerinde başlangıçta olumlu etki yaratmış olsa da kısa süre sonra Kafkas halkları tarafından Rusya'nın vermiş olduğu sözlerin hayata geçirilemeyeceği anlaşılmıştır. Keza Sovyet Rusya gücünü toplar toplamaz bölgeyi tekrar ele geçirmeye başlamış hatta Çarlık Rusya'sından daha sert bir politika takip etmiştir. Çünkü Çarlığın yapmış olduğu "hata"ları yapmak istememiş ve Kafkasya'yı tamamen Ruslaştırarak, kısacası kendine bağlı tek tip bir halk meydana getirmek istemiştir. Rusya, Kafkasya'yı işgal edebilmek ve elinde tutabilmek için çok uğraşmıştır. Bu sebeple de Çarlık döneminden farklı olarak özgürlükleri daha fazla kısıtlamış, Kafkasya'yı baskıya maruz bırakmıştır. Böl ve yönet politikası uygulayarak Kafkas halklarının asla bir araya gelmemelerini sağlamıştır. 1921 yılında Rusya tarafından işgal edildikten sonra bölge, etnik faktörler dikkate alınmadan farklı yönetim alanlarına bölünmüştür. Yer adları durmadan değiştirilmiş bu şekilde Rusya, tarihi bağları koparmaya çalışmış, meydana gelebilecek milli ve etnik ayaklanmaları önlemek istemiştir.

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde yer alan haberler ve literatür taraması sonucu Sovyet Rusya'nın, Kafkasya'da milli olan her şeyi yok etmeye ve Rus kültürünü hâkim kılmak istediği söylenebilir. Birbirinden bağımsız kendisine bağlı özerk cumhuriyetler kurmuş ve Kafkasya'nın tekrar kendisi için sorun teşkil etmesini önlemiştir. Türkiye ise bu yeni sürece içerisinde bulunduğu şartlar ve milli mücadele dönemi içerisinde olması sebebiyle çok müdahil olamamış, Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesini engelleyememiştir. Ama yine de Kafkas ülkeleri ile özellikle de Azerbaycan ile ilişkilerini devam ettirmiştir.

Rusya'nın Kafkasya ve diğer bölgedeki etkisi günümüzde de varlığını sürdürmekte olup, Ukrayna ile arasındaki savaş aslında Rusya'nın 1991 yılında hâkimiyeti altında yaşayan halkalara bağımsızlık verse de Sovyet zihniyetinin devam ettiğinin kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- ABIŞOV, V. (2015). "Azerbaycan ve Rusya Sovyet Tarihçiliğinde 28 Nisan İşgali". *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*. 75: 466-472.
- ATATÜRK, M. K. (1986). *Nutuk*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ASLAN, B. (2000). *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Karşı 'Kardeş Kömeği (Yardım)' ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ATNUR, İ. (2001). *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYDIN, Ü. (2015). "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri: Kafkas İslam Ordusu". *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*. 75: 352-367.
- BARLAS, C. (1999). *Dünü ve Bugünü İle Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- BECEREN, T. (2020). *Stalin İktidarında Sovyetler Birliği'nin Kafkasya Politikası (1924-1953)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BLEYH, N. O. (2014). "Prosvetitel'skaya Politika Rossii v Oblasti Naçalnovo Abrazavaniya na Kavkaze voftoroy Palavine Veka". *Kavkaz na İstoriçeskih Perelomah XIX-XX Stoletiy: Problemy Politiceskoy, Sotsialnoy i İntellektualnoy İstorii*. Sohum: 114- 121.

- BOLAT, M. A. (2017). *Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti 1919-1921*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- CEBESÖY, A. F. (2017). *Moskova Hatıraları*. İstanbul: Temel Yayınları.
- ELİYEVA, F. (2015). "1920-1930 Yıllarında Sovyet Hâkimiyetinde Azerbaycan Siyaseti". *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*: 292-300.
- GOLDEN, P. B. (1996). "The Turkic Peoples and Caucasia". *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*. (ed. Grigory Suny). İngiltere: The University of Michigan Press: 45-68.
- GORDIN, Y. (2008). *Zaçem Rossii Nujın Bıl Kavkaz*. San-Petersburg.
- GÜRÜN, K. (2010). *Türk-Sovyet İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HEYŞİN, P. K. (2015). "Rossia i Kavkaz". *Connenctions*. 2: 1-13.
- İSMAYILOV, R. (2015). "1920 Yılı Nisan İşgalinden Sonra Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meselesi". *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*. 75: 473-477.
- İSMAYILOV, Z. (2009). *Bakü I. Doğu Halkları Kurultayı ve Kafkasya'da Sovyet Etki Alanının İnşası*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- KAZEMZADEH, F. (1951). *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*. İngiltere.
- KOTLYAROVİ, M. V. (2014). *Kavkaz-Çerkeziya*. Nalçik.
- KÖSE, O. (2014). "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870)". *1864 Kafkas Tehciri-Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*. (ed. Mehmet Hacısalihoğlu). İstanbul: Balkar-Ircica Yayıncılık: 117-136.
- LYATOŞINSKIY, N. L. (1901). *Kavkaz v İstoriçeskom Atneşeniy*. Kiev.
- ÖZTÜRK, M. (2005). *Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- RESULZADE, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti*. İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- SUNY, R. G. (1996). "The Emergence of Political Society in Georgia". *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*. (ed. Grigory Suny). İngiltere: The University of Michigan Press: 109-140.
- SUNY, R. G. (2010). "The Pawn of Great Powers: The East-West Competition for Caucasia". *Journnal of Eurasian Studies*. 1: 10-25.
- SWIETOCHOWSKI, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- TANRIVERDİ, M. (2017). "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)". *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2: 538-557.
- TAVKUL, U. (2002). *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TUNÇ, A. (2014). *Lenin Dönemi (1917-1924) Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikası*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- VAGABOVA, E. (2020). "Azerbaycan i Rossiya: At Kolonialnoy Politiki k Catrudniçestvu". *Akademii Nauk Azerbacana*: 1-12.

- YÜCEER, S. (2016). *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*. İstanbul: Sentez Yayınları.
- KUDAYEVA, S. G. (2014). "Vklad A. G. Dizdariya v Formirovanie Nauçnoy Kontseptsii Abhazo-Adıgskovo Mahacirstva". *Kavkaz na İstoriçeskih Perelomah XIX-XX Stoletiy: Problemi Političeskoj, Sotsialnoj i İntellektualnoj İstorii*. Sohum: 18-29.
- MUHANOV, V. M. (2019). *Kavkaz v Perelomnuju Epohu*. Moskova.
- HOVİKOV, V. (2016). "Abhazkie Bolşeviki N. A. Lakoba i E. A. Eşba a Svoey Payezdka v Turtsiyu v Kontse 1920 Naçala 1921 gg.". *Voyna i Mir v İstorii Kavkaza*. Sohum: 19-29.

Gazeteler

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 4 Ocak 1919, 8 Ocak 1919, 15 Ocak 1919, 7 Şubat 1919, 23 Nisan 1919, 26 Eylül 1919, 9 Mayıs 1920, 12 Mayıs 1920, 15 Mayıs 1920, 7 Ekim 1920, 1 Mayıs 1921, 17 Mayıs 1921, 29 Mayıs 1921, 8 Temmuz 1921, 12 Temmuz 1921, 28 Temmuz 1921, 11 Eylül 1921, 20 Kasım 1921, 22 Kasım 1921, 23 Kasım 1921, 17 Mart 1922, 19 Mart 1922, 5 Nisan 1922, 6 Nisan 1922, 19 Temmuz 1922, 20 Temmuz 1922, 31 Temmuz 1922, 26 Kasım 1922.

EXTENDED ABSTRACT

The Caucasus is an important region in terms of its underground resources, geographical features and ethnic differences. From the reign of Ivan IV., Russian advance and Russian pressure began in the Caucasus. Russia gradually increased its pressure in the region during the Romanovs period and tried to carry out Russian colonization by confiscating Muslim lands. Russia put pressure on non-Russian tribes to convert to Orthodoxy and captured almost the entire Caucasus in the 19th century. The North Caucasus, especially the Dagestan region, has been the region where the resistance movements were most intense. Muslims living in the Caucasus did not immediately accept the occupation of Russia. Moreover, very serious resistance movement lasted for years, especially in the North Caucasus. After the Ottoman-Russian War of 1829, the Ottoman Empire lost much of its influence in the Caucasus, but the resistance continued among the Muslims, especially during the period of Sheikh Shamil. This resistance made the Russians very busy. With the capture of Shamil in 1859, the situation became even worse for the Caucasus. However, the people of the North Caucasus never gave up and the resistance movements continued until 1925.

Upon the Edirne Agreement of 1829, the Ottoman Empire lost its influence in the North Caucasus. After Russia invaded the Caucasus, it developed both administrative and cultural formulas to "Russify" the region. Tsarist Russia, gave importance to cultural assimilation and military power, and put pressure on non-Russians in the Caucasus, regardless of whether they were Muslims or Christians. In this case, the Russian language was used as a pressure tool in the region. In addition, Russia opened schools and wanted to raise an elite group of Caucasians who were loyal to him and who had received a Russian education. In the context of polity, many attempted implementing oppressive administration practices: mosques were closed, missionaries were appointed, and schools providing Russian education were opened in order for the Muslim people to become Christians. Muslims living in the region did not expect anything from Russia for years, except for religious matters, and Russia did not take into account the requests of the Muslim people in religious matters.

Taking advantage of the Bolshevik Revolution of 1917, the Caucasian peoples immediately started their struggle for independence. Russia was in a very difficult situation during the war due to both the economic problems in the country, and the revolutionary movements and had to withdraw from the war. Although Russia initially promised independence to the people under its rule, it never wanted this; even it did not think that the peoples would want independence. Russia showed its intention and followed even more cruel policies than the Tsarist Russia in order to dominate the Caucasus again. Bolshevik Russia actually continued the Tsarist policy, but it is asserted that there is implementation of a divide-and-rule policy in order not to make the same mistakes made by Tsarist Russia. After Sovietizing the Caucasus, Russia established separate autonomous states to sever all ties with each other and prevent them from forming alliances. In fact, Bolshevik Russia closely followed the Caucasus region right after the revolution, followed those who tried to establish a bond with the Ottoman Empire, and closed the newspapers and magazines. The Muslim elite of the region took refuge in the Ottoman Empire. However, with the Armistice of Mudros, the Ottoman Empire lost its influence in the region. The Caucasus is still important for today's Turkey and serves as a buffer between Russia and Turkey. After Russia Sovietized the Caucasus, it tried to destroy the Turkish-Muslim presence in the region. It even went so far as to reverse the policy of the Ottoman Empire, and clear the region of Muslims by driving the Ahıska Turks from the Caucasus.

Although the realization of the Bolshevik Revolution in the Caucasus initially had a positive effect on the Caucasian people, the Caucasian people soon realized that the promises made by Russia could not be realized. Likewise, as soon as Soviet Russia gathered its power, it started to recapture the region and even followed a harsher policy than Tsarist Russia. Russia did not want to make the "mistakes" made by the Tsarist and deserved to completely Russify the Caucasus, and in, order to create a uniform people loyal to itself, tried to occupy Caucasus. For this reason, unlike the Tsarist period, Russia restricted freedoms more and exposed the Caucasus to oppression. By implementing a divide and rule policy, it ensured that the Caucasian peoples would never come together. After being occupied by Russia in 1921, the region was divided into different administrative regions without considering ethnic factors. In doing so, it tried to break the historical ties and wanted to prevent any potential national and ethnic uprisings before they had a chance to happen.

Russia established autonomous republics independent of each other and prevented the Caucasus from becoming a problem for itself again. Turkey, on the other hand, was not able to involved in this new process due to the bad conditions it was in and the period of national struggle, and therefore could not prevent the Sovietization of the Caucasus. However, it continued its relations with the Caucasian countries, especially Azerbaijan.

Russia's influence in the Caucasus and other regions continues to exist today. Furthermore, the war with Ukraine is actually proof that the Soviet mentality continues even though Russia granted independence to all former Soviet states.

TÜRKİSTAN'DA YAHUDİ VARLIĞI VE ONLARIN SEYAHATNAMELERE YANSIMALARI

Fatih ÇOLAK*

ÖZ

Yahudiler kutsal toprakları olan Kenan'dan (Filistin) defalarca başka coğrafyalara göç etmek zorunda kalmışlardır. Çoğu kez göçtükleri yerlerden geri dönmemişler ve oralarda yaşamlarına devam etmişlerdir. Göçüp yerleştikleri bölgelerden birisi de Türkistan'dır. Türk-İslam medeniyetinin doğduğu topraklar olan Türkistan'da yüzyıllardan beri Yahudi varlığı söz konusudur. Burada yaşayan Yahudilere Türkistan Yahudileri, özelde de Buhara Yahudileri denmektedir. Bu Yahudiler bölgede İslamiyet başta olmak üzere farklı birçok kültürün etkisi olmasına rağmen benliklerini, kültürlerini ve inançlarını kaybetmemişlerdir. Ancak, yaşam tarzlarıyla ve pratikleriyle dünyanın diğer yerlerindeki Yahudi gruplarından farklılık arz etmektedir. Türkistan şehirlerinde kendilerine ait mahallelerde yaşamlarını sürdürmüşler, genelde de farklı zanaat dallarıyla meşgul olmuşlardır. Türkistan'ın Ruslar tarafından istilasıyla birlikte kendilerine Ruslar tarafından özel haklar verilmiş ve bazı ticaret kollarına hâkim olmuşlardır. Fakat Çarlık Rusya'sının yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte diğer milletler gibi Türkistan Yahudileri de asimilasyon politikalarına tabi tutulmuşlardır. Bunun neticesinde ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra fırsatını bulanlar başta İsrail olmak üzere ABD, Avustralya ve Kanada'ya göç etmişlerdir. Günümüzde az da olsa Buhara başta olmak üzere Türkistan'ın bazı büyük şehirlerinde Yahudiler yaşamlarını devam ettirmektedirler. Bu çalışmada tarih boyunca Türkistan'daki Yahudi varlığı ele alınacak ve onların Seyahatnamelere yansımaları irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan Tarihi, Orta Asya Tarihi, Yahudilik Tarihi, Türkistan Yahudileri, Buhara Yahudileri.

THE JEWISH PRESENCE IN TURKISTAN AND THEIR REFLECTIONS ON TRAVEL BOOKS

ABSTRACT

Throughout history, Jews have had to migrate multiple times from their holy land, Canaan (Palestine), to other parts of the world – most of the time never being able to return. One region they settled into was Turkestan, the birthplace of Turkic-Islamic civilization. There has been a Jewish presence there for centuries. Referred to as Bukhara Jews, they never lost their identities, cultures, or beliefs despite having been influenced by other neighbouring cultures, particularly Muslim. However, they differ from Jewish diasporas in terms of their lifestyle and customs. They have lived in their own ghetto-neighbourhoods, and generally engaged in different crafts. Following the Russian invasion of Turkistan, they were given special rights and even dominated certain professions. However, with the collapse of Tsarist Russia and the birth of the Soviet Union, the Jews of Turkistan, as with other local cultures, were subjected to assimilation policies. As a result of this, and especially after the collapse of the Soviet Union, those who found the opportunity immigrated to Israel, the USA, Australia and Canada. Today, Jews continue their lives in some big cities of Turkestan – especially Bukhara, Uzbekistan. In this study, we shall explore the Jewish presence in Turkestan throughout history and their reflections in travel books.

Keywords: History of Turkestan, History of Central Asia, History of Judaism, Jews of Turkistan, Jews of Bukhara.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 09.01.2023; Yayına Kabul Tarihi: 15.02.2023

* Öğr. Gör. Dr.; Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, KONYA; ORCID: 0000-0001-5971-847X, E-posta: fthcolak42@gmail.com

Giriş

Türkistan, Uzak Asya ile dünyanın birçok bölgesini birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunan stratejik bir coğrafyadır. Bundan dolayı tarih boyunca bu bölge farklı kültürlere, din ve dillere ev sahipliği yapmış, bu bölgede farklı etnik unsurlar bir arada yaşamışlardır. Önemli kara ve su ticaret yolları vasıtasıyla bölgedeki insan hareketliliği hiçbir zaman yavaşlamamıştır. Buraya gelip-giden veya yerleşen insanlar kendi kültürlerini, din ve dillerini ayakta tutmuşlar, hatta onları yaymaya çalışmışlardır. Bu guruplardan birisi de Yahudilerdir.

Tarih boyunca İbrani, İsrail Oğulları ve Yahudi gibi isimlerle anılan Yahudilerin tarih sahnesine çıkışları MÖ 2000'li yıllara kadar uzanmaktadır (Arslantaş, 2005, s. 21). Yahudilik, İslam ve Hristiyanlıkla birlikte İbrahim'i, Sami ya da peygamberi dinler olarak bilinen Tek Tanrılı din ailesinden birisi ve en eskisidir. Kökenleri Orta Doğu'ya dayanmaktadır. Sahip olduğu pek çok teolojik, etik ve pratik kurallar, Yahudiliği belli noktalarda İslam ve Hristiyanlıkla aynı düzleme yerleştirmektedir. Kökenleri gelenek olarak İbrahim peygambere ve ondan sonra gelen iki İbrani atası olan İshak ve Yakub'a dayandırılmaktadır. Yahudiliğin başlangıç noktası, Yakup peygamberin soyundan olan İsrailoğullarının Musa peygamber tarafından Mısır'daki kölelik ve işkence dolu hayatlarından kurtarılıp Sina Çölü'ne getirilmeleri ve orada Tanrı ile ahitleşerek ondan kutsal kitap olan Tevrat'ı almaları olarak kabul edilmektedir (Gürkan, 2020, s. 17-18).

Yahudilerin kutsal metinlerinde (Yaratılış, 1996, s. 23-24), Yahudilik şu şekilde izah edilmektedir: *"Rab Abram'a, ülkeni, halkını, babanın evini bırak, sana göstereceğim topraklara git, dedi... Abram Rab'bin buyurduğu gibi yaptı. Haran'dan ayrıldı... Kenan ülkesine doğru yola çıktı. Oraya vardılar... O günlerde orada Kenanlılar yaşıyorlardı. Rab Abram'a görünerek, bu toprakları senin soyuna vereceğim, dedi."* Buna binaen Abram (Avram-Avraham / İbrahim), ilk Yahudi ve Yahudilerin atası olarak kabul edilmektedir. Tevrat'ta İbrahim'in Babillerin Ur şehrinden (bugünkü Irak'ın güneydoğusu) çıkıp Harran'a (Türkiye'nin güneydoğusu) gelmesi ve ardından da tanrının emriyle Kenan (Filistin) topraklarına göç etmesi Yahudiliğin başlangıç noktasını oluşturmaktadır (Gürkan, 2020, s. 35).

"Yahudi" kelimesi Yakup peygamberin dördüncü oğlu olan Yehuda'ya dayandırılmış ve aslen Orta Çağ ve sonrasında yaygınlık kazanmıştır. Yahudi kelimesi, çoğunlukla Ester kitabı olmak üzere Tanah'ta yetmiş ve Yeni Ahit'te de elliden fazla yerde geçmektedir. Söz konusu bu kelime daha çok kutsal topraklar dışında yaşayan dindaşlar için kullanılırken kutsal topraklarda yaşayanlar için ise "İsrail Oğulları" ya da "İsrail Kavmi" kelimelerinin kullanılması benimsenmiştir (Gürkan, 2020, s. 25-26).

Tarih boyunca Yahudilerin birçok farklı sebepten dolayı göçe zorlandıkları ya da göç etmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Kutsal topraklar olarak kabul ettikleri Kenan coğrafyası stratejik öneminden dolayı sürekli güçlü devletlerin işgaline uğramış ve her işgal sonrası burada bulunan Yahudiler başka yerlere göçe zorlanmışlardır. Söz konusu sürgünlerin en bilindiklerinden birisi de "Babil Sürgünü" ya da "Babil Esareti" diye bilinen göçtür. MÖ 586 yılında Antik Yehuda Krallığı II. Babil İmparatorluğu (Babilonya İmparatorluğu) tarafından yenilgiye uğratılmış ve Kenan coğrafyasında bulunan Yahudilerin büyük bir kısmı Babil'e sürülmüşlerdir. Yahudilerin Babil sürgünü MÖ 538 yılında Perslerin Babil'i ele geçirmeleriyle son bulmuş, Pers Kralı Kiros Yahudilere Kenan'a geri dönmelerine izin vermiştir (Tanyu, 1979, s. 66-82; Kurt, 2006, s. 61-78). Yahudi tarihi çalışan ilim adamları, Yahudilerin Babil'den ayrılmasına izin verilmesine rağmen birçok kimsenin Babil'den ayrılmayarak burada kalmayı tercih ettiğini, netice itibarıyla tarihte ilk Yahudi diasporasının meydana geldiğini ve Babil Yahudiliğinin ortaya çıktığını belirtmektedirler.

Çalışmamıza konu olan Türkistan Yahudileri de köken olarak Babil Yahudilerine dayandırılmaktadırlar. Yahudilerin dünyaya dağılışları Asur İmparatorluğu tarafından İsrail Krallığı'nın yıkılması ve Babil sürgünü ile başlatılmaktadır. Özellikle Çin ve Orta Asya coğrafyasına dağılmalarında ise İpek Yolu'nun ve ipek ticaretinin öneminin büyük olduğu kabul edilmektedir. Foltz'un (2006, s. 26) ifadesiyle; İpek Yolu üzerindeki şehirler, dini çeşitlilikleri ve zenginlikleri ile küçük gurupların buralarda varlık göstermelerine olanak sağlamışlar ve bu küçük gurupları içlerinde barındırmışlardır. Bu küçük guruplar içerisinde Yahudilerin varlığı da söz konusudur. İpek Yolu'nun hareketli olduğu ve ticaretin yoğun olarak gerçekleştiği dönemlerde Yahudi tüccarların 500'lü yıllarda Çin'e kadar giderek ticaret yaptıkları hatta buralara yerleştikleri görülmektedir (Bik, 2012, s. 50).

Bu çalışmada, Türkistan Yahudileri ya da Buhara Yahudileri olarak adlandırılan, yüzyıllar öncesi Türkistan'a gelip yerleşen Yahudiler ve bu Yahudilerin XIX. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların ve araştırmacıların eserlerine yansımaları üzerinde durulacaktır.

Türkistan Yahudileri

Eski çağlardan beri Türk kavimlerinin anayurdu (anavatanı, ülkesi) olarak kabul edilen, Asya kıtasında "Orta Asya" ya da "Merkez Asya" diye bilinen, İslamlaşmış Türk-İran kültür dairesi içerisinde olan bölgeye Türkistan denilmektedir. Coğrafi sınırlar açısından bakıldığı vakit; batıda Hazar'a, kuzeyde Sibirya'ya kadar uzanan, güneyde Horasan'ı, Herat'ı (bugünkü kuzey Afganistan) ve doğuda günümüzde Çin sınırları içerisinde bulunan Doğu Türkistan'ı da içine alan büyük coğrafya parçasına verilen addır (Arslan, 1997, s. 84). Çok geniş bir sahada bulunan Türkistan coğrafyası önemli ticaret yollarını içerisinde barındırmakta ya da ticaret yollarının geçiş noktasında bulunmaktadır. Bundan dolayı çeşitli inanç sistemlerine ve kültürlerle mensup insanların tarih boyunca gelip geçtiği ve yerleştiği bir coğrafya olmuştur. Böylece İpek Yolu'ndan dolayı ticaret vasıtasıyla Türkistan'da Yahudiler de var olmuşlardır ve zamanla Yahudilik Türkistan halkları arasında yayılma fırsatı bulmuştur.

Yahudiler arasında ticaretteki gelişmişlikleriyle tanınan ve "Radanit" olarak adlandırılan bir Yahudi grubu bulunmaktaydı. Bu Yahudi tüccarlar Arapça, Farsça, Rumca (Roma İmparatorluğu'nun dili), Efrencçe (Frank İmparatorluğu'nun dili), Endülüs dili ve Slav dili gibi birçok dili iyi derece konuşabiliyorlardı (Özmen, 2018, s. 60). Ticaret ağlarının genişliğinden dolayı ticaret postaları kurmuşlar ve bu Yahudi tüccarlar Yahudilerin çeşitli coğrafyalara dağılmalarında önemli rol oynamışlardır. Yahudilerin Türkistan'a da yayılmalarında Radanitlerin etkisi büyük olmuştur. Türkistan Yahudilerinin geçmişleriyle ilgili çeşitli görüşler bulunmakla birlikte bu farklı görüşlerin ortak yanları Yahudilerin atalarının birçok nesil önce İran'dan Türkistan'a gelmiş olduklarıdır. Bu sebeple Türkistan Yahudileri İran Yahudilerinin bir kolu olarak değerlendirilmekte ve sayılmaktadır (Arık, 2011, s. 29; Erarslan, 2018, s. 32).

Görüldüğü üzere İpek Yolu ticaret için bir araç olmakla birlikte farklı kültürlerin ve inanç sistemlerinin yayılmasına da hizmet etmiştir. Ayrıca evlilik yoluyla da halklar karışmış ve Yahudiler böylece bölgede çoğalmaya başlamışlardır. Konuyla ilgili araştırmalar yapan bilim insanları Yahudilerin Türkistan'da ortaya çıkış tarihini Müslümanların bölgeye geldikleri tarihlerden çok daha önce olduğunu ifade etmektedirler. Golden (2013, s. 31), tarih vermemekle birlikte eski dönemlerden beri Türkistan'da Türkçe konuşan Yahudilerin varlığından söz etmektedir.

Yahudilerin bölgeye gelişleriyle ilgili yukarıda verilen bilgiler haricinde bazı rivayetler de bulunmaktadır. Bunlardan birisine göre, Buhara hükümdarı sarayına halı dokutmak için halılarıyla ünlü olan İran'dan dokuma ustaları davet etmiştir. Gelen ustalar

Yahudi'dir. Bu Yahudi dokuma ustaları saray için halılar dokuduktan sonra geriye gitmemişler ve Buhara'da kalmışlardır. Diğer bir rivayet ise, Buhara hükümdarı hasta olan eşinin tedavisi için sarayına İran'dan bir doktor davet etmiştir. Eşinin iyileşmesine vesile olan doktor, Yahudi'dir. Hükümdar doktora bu iyiliği karşısında ülkesinde kalmasını teklif etmiştir. Fakat doktor, ancak kendisiyle birlikte on Yahudi ailenin daha buraya yerleşmesine izin verilmesi takdirinde bu teklifi kabul edebileceğini söylemiş ve doktorun isteği kabul edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu bilgiler rivayetlerden oluşmaktadır. Ancak, her iki rivayette de söz konusu Yahudi gurubunun İran'dan geldiği dikkatleri çekmektedir. Böylece Türkistan Yahudilerinin İran'dan geldikleri ve onların İran Yahudilerinin bir kolu olduklarıyla ilgili görüşler bazı tarihçiler tarafından da kabul görmektedir. Türkistan Yahudilerinin Farsçaya yakın bir dil olan Yahudi Tacikçesi konuşmaları, bazı konularda İran geleneğine ve kültürüne başvurmaları, yaşam tarzı bakımında da İran'dan etkilenmeleri bu görüşü benimseyenlere temel dayanak teşkil etmektedir (Arık, 2011, s. 49-50). Kurt da (1998, s. 105) burada bulunan Yahudilerin Farsça konuştuklarını, bu durumun onların Babil'den gelmiş olabilecekleri görüşünü güçlendirdiğini ifade etmektedir.

Lombart (2002, s. 276), Yahudilerin MÖ VI. yüzyılda Türkistan coğrafyasına sürüldüklerini ve bu tarihten itibaren Belh, Merv, Herat ve Nişabur gibi şehirlerde yaşamaya başladıklarını belirtmektedir. Arık (2011, s. 30) eserinde, Arapların bölgeye gelmelerinden önce Türkistan'da Baktriya-Tohoristan, Sogd, Margiana ve Harezmi olmak üzere dört önemli yerleşim sahalarının olduğunu ve çok eski tarihlerden beri Buhara ve çevresinde Yahudi varlığından söz edildiğini ifade etmektedir. Buralardaki Yahudilerin, Asur sürgününden sonra (MÖ 700'lü yıllar) İran ve Maveraünnehir coğrafyasına dağılan Yahudiler oldukları tahmin edilmektedir. Buna göre, Türkistan Yahudilerini Türkistan'ın en eski halklarından birisi olarak görmek yanlış olmayacaktır (Bonvalot, 1884, s. 37). Bununla birlikte yine Asur sürgününden sonra Horasan bölgesinin de Yahudiler için önemli bir yerleşim sahası olduğu bilinmektedir (Neusner, 1983, s. 909). Yahudiler tarih boyunca bu günkü coğrafyalarından çeşitli yerlere defalarca göç etmek zorunda kalmışlar ya da sürülmüşlerdir. Göç edilen yerlerden birisi de Horasan bölgesidir. Hatta bazı Yahudi tarihçilerin ifadeleriyle, sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesi Horasan'a yerleşmiştir. Yahudiler bu bölgenin en eski sakinlerinden biri olarak görülmektedir (Arslantaş, 2005, s. 28).

Horasan coğrafyası ticaret yolları üzerinde doğal bir kavşak noktasıdır. Bundan dolayı tarih boyunca her dönem yoğun bir göç etkisi altında kalmıştır. Yaşanan bu göçler bölgenin ekonomik ve kültürel hayatını şekillendirmiştir. Bölgede çoğunlukla İranlılar ve Türkler olmakla birlikte Yahudiler, Çingeneler ve İslamiyet sonrası Araplar da yaşamışlardır. İnanç sistemi açısından bölgede Zerdüştiler, Yahudiler, Hristiyanlar ve İslamiyet'le birlikte Müslümanlar birlikte yaşamışlardır. Lisan olarak Farsça, Türkçe, Arapça ve bir ticaret dili olan Soğdca konuşulmuştur (Arifoğlu, 2013, s. 79).

Horasan'ın Cüzcân şehrinde "el-Yahudiye" ismiyle anılan bir kasaba bulunmaktadır. Söz konusu kasaba Belh'in batısında, günümüzde Türkmenistan sınırına yakın olan Meymene şehridir (Yazıcı, 1992a, s. 96; Arifoğlu, 2013, s. 45). Bu kasabaya "el-Yahudiye" isminin burada bulunan Yahudi nüfusunun yoğunluğundan dolayı verilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. İslami dönemde de Horasan bölgesinde Yahudi nüfusunun oldukça fazla olduğu görülmektedir. XII. yüzyılda Horasan'da vergi muhatabı 40 bin Yahudi'nin yaşadığı zikredilmektedir (Arslantaş, 2009, s. 54). Horasan'da önceki dönemlerde daha fazla Yahudi nüfusunun olduğu bilinmektedir. Zaman içerisinde buradan başka yerlere göç olmuştur. Abbasiler döneminde iskân faaliyetlerinde, özellikle sınır şehirlerinde zaman zaman Yahudilerden faydalanılmıştır. Rakka şehrinin tahkiminden sonra (771)

Horasan'dan getirilen bazı Yahudi grupları buraya yerleştirilmişlerdir. XII. asırda Rakka'da 700 civarında Yahudi'nin yaşadığı bilinmektedir (Arslantaş, 2009, s. 66).

Yahudilerin geldikleri diğer önemli Türkistan şehirlerinden birisi de Merv'dir. Yahudilerin buraya Persler zamanında yerleştiği düşünülmektedir. Özellikle Merv Kalesi'nde gerçekleşen arkeolojik kazılar neticesinde gün yüzüne çıkartılan objelerden ve yazıtlardan hareketle buradaki Yahudi varlığı MÖ IV. yüzyıla kadar götürülmektedir. Bununla birlikte Babil sürgününden sonra Yahudilerin manevi dirilişlerinin mimarı olarak kabul ettikleri Ezra (Üzeyir) bir seyahati esnasında Merv'de bir süre konaklamış ve burada yerleşik olan soydaşları için bir havra (sinagog) inşa ettirmiştir. Bunun haricinde Merv'de Yahudilere ait başka bir merkezin daha olduğu ifade edilmektedir (Arslantaş, 2005, s. 29; Arslantaş, 2009, s. 55). Bu bilgilere dayanarak Yahudilerin Türkistan coğrafyasındaki en erken ve en kalabalık yerleşim yerlerinden birisinin de Merv olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Yahudiler Merv'den geçerek Buhara, Toharistan, Sogd ya da Harezm gibi Türkistan'ın diğer önemli bölgelerine gitmiş ve yerleşmişlerdir (Bik, 2012, s. 53). Arapların Toharistan bölgesinde yer alan Belh şehrini ele geçirmelerinden¹ çok daha önceki tarihlerde buraya yerleşmiş Yahudilerin olduğu bilinmektedir. Şehrin giriş kapılarından birisinin ismi "Yahudiye" (Bâbü'l Yahûd) olarak anılmaktadır. Hatta Belh şehrinin Buhtunnasr² tarafından Yahudileri yerleştirmek üzere kurulduğu da söylenmektedir (Arslantaş, 2005, s. 29). Söz konusu dönemde Belh'te "küçük Yahudi mahallesi" anlamına gelen "Yahudanak" adıyla bir de Yahudi yerleşim yeri bulunmaktadır. Buranın da Arapların bölgeye gelmelerinden önce kurulmuş olduğu düşünülmektedir (Bik, 2012, s. 52). Arslantaş (2009, s. 55), bu yerleşim yerinin bir köy olduğunu ve köy sakinlerinin Yahudilerden oluştuğu için bu isimle anıldığını belirtmektedir. Gazneli Mahmut'un (998-1030) Belh şehrine hâkim olduğu vakit ise buranın bazı giderleri için Yahudilerden 500 dirhem vergi aldığı görülmektedir (Barthold, 1990, s. 308-309). Yaklaşık aynı dönemde Türkistan'ın başka şehirlerinde de Yahudi nüfusunun olduğu bilinmektedir. Yahudilik tarihi üzerine 1894 yılında üç ciltlik bir araştırma eseri neşreden Prof. Hirsch Graetz (1902, s. 435), 1100'lü yıllarda Hive civarında 8 bin Rabbani Yahudi³ ailesinin yaşadığını ve Semerkant civarında da 50 binden fazla Yahudi nüfusunun olduğunu ifade etmektedir. Ancak, buradaki Yahudilerin büyük bir kısmı daha sonraki yüzyıllarda Buhara'ya göç etmişlerdir (Arslantaş, 2009, s. 55).

Moğollar döneminde de Türkistan'da Yahudiler bulunmuşlardır. Moğollar din adamlarından vergi almamışlardır. Fakat burada Yahudilere ayrımcılık yapıldığı ve Yahudi din adamlarından vergi alındığı görülmektedir. Bu durum Yahudi nüfusu arasında bir memnuniyetsizlik meydana getirmiştir (Barthold, 1990, s. 522). Moğollardan sonra Türkistan'a hâkim olan Timur (1370-1405), ülkesinin başkentine (Semerkant) fethettiği diğer şehirlerden halı dokuyan, ipek boyayan, gümüş ve altın işleyen, çeşitli dallarda

¹ Belh'in İslâm egemenliğine kesin olarak hangi tarihte girdiği belli olmamakla birlikte şehir ve bölgenin Arap egemenliğine tam olarak girişi Muaviye dönemine rastlamaktadır. Belh Hicri 42 (Miladi 662-663) veya Hicri 43'te (Miladi 664) Kays b. Heysem veya Abdurrahman b. Semüre tarafından fethedilmiştir (Yazıcı, 1992b, s. 410).

² Yahudiler tarafından Nebukadnezar olarak anılan Buhtunnasr, Milattan önce 605-562 yılları arasında hüküm sürmüş Babil kralıdır. Buhtunnasr, MÖ 597'de Kudüs şehrini işgal etmiş, Yahuda Krallığı'nın başına kendisine itaat edecek bir kral atamak suretiyle ülkesine dönmüştür. Ancak, bir müddet sonra Yahuda kralı kendisine itaat etmekten vazgeçmiştir. Bunun üzerine MÖ 586'da Buhtunnasr şehri bir kez daha almış, şehri yağmalamış, Kudüs'ü ve Süleyman mabedini yakıp yıkarak Yahuda Krallığı'nı tarih sahnesinden silmiştir. Yahudilerin büyük bir kısmı esir alınarak Babil'e götürülmüştür (Harman, 1992, s. 380-381).

³ Rabbani Yahudilik, Yahudi Kutsal Kitabı ile onun yorumlarının dikkate alındığı bir mezheptir. Rabbani Yahudiliğe göre Tanrı Sina'da Hz. Musa'ya Tora ile birlikte onun yorum kuralları ve bunlara uygun yapılan yorumlarını da vermiştir. Bu sebeple Yahudi din adamları olan rabbiler tarafından yapılan bu yorumlar ilahi vahyin bir parçası olarak kabul edilmektedir (Araz, 2016, s. 115-134).

zanaatkâr olan ustalar ve mimarlar getirip yerleştirmiştir. Bu gelenler arasında Yahudiler de bulunmaktaydı. Yahudilerin Timur döneminde huzurlu bir hayatları olmuştur (Mizrahi, 04.05.2022).

İslam dünyasında biri İranlı diğeri Arabistanlı olmak üzere iki büyük Yahudi grubu bulunmaktadır. Bu ikisinden İran Yahudileri konumuzla ilgili olandır. İran Yahudileri, kültürel olarak Güney Türkistan ile Batı Türkistan'a yayılmışlardır. Bu iki bölgedeki Yahudi toplulukları İran'dan geldikleri için Farsça konuşmuşlar ve Fars kültürüne bağlı kalmışlardır. Farsça konuşan bu Yahudiler XVI. yüzyıla kadar tek bir topluluk oluşturmuşlardır. İran'ı Sünni Türkistan'dan ayıran Şii Safevi monarşisinin kurulmasıyla, bu grup da ikiye ayrılmıştır. Daha sonra XVIII. yüzyılda Buhara ve Afganistan devletlerini kuran yeni güçlerin doğmasıyla bir bölünmenin daha yaşandığı görülmektedir (Lewis, 1996, s. 130-131).

1820'li yıllarda bölgeyi gezen Rus seyyah Meyendorf (1870, s. 34), Yahudilerin ilk başta Bağdat'tan Semerkant'ta geldiklerini ve buradan da Buhara'ya göç ettiklerini, şimdilerde Semerkant'ta 10, Hive'de 4, Buhara'da da 800 Yahudi ailesinin yaşadığını ve sadece Buhara'da 4 bin civarında Yahudi nüfusunun olduğunu bize seyahatnamesinde bildirmektedir. 1834 senesinde bölgeye gelen İngiliz seyyah Burnes de (1834, s. 275) tıpkı Meyendorf gibi Buhara şehrinde 4 bin Yahudi'nin yaşadığını belirtmektedir. 1865 yılında bölgede bulunan Amerikalı Evans (1982, s. 3), Buhara şehrinde kalabalık bir Yahudi nüfusunun olduğunu belirtmekle birlikte herhangi bir sayı vermemektedir, fakat bu dönemde Buhara nüfusunun 70 bin civarında olduğu bilgisini bize aktarmaktadır. Bu bilgiler ışığında 1800'lü yıllarda Buhara'da bulunan Yahudilerin genel nüfusa oranının % 6 civarında olduğu görülmektedir.

Bu konu hakkında bilgi veren araştırmacılar arasında yer alan Büyükelçi Eversmann ve sekreteri Jakovlew, Buhara haricinde diğer şehirlerde yok denecek kadar Yahudi'nin yaşadığını söylerler. Ancak, Semerkant'ta Buhara'dan göçme küçük bir Yahudi grubunun olduğunu da ifade ederler. Eversmann ve Jakovlew'un belirttiklerine göre, Türkistan'da yaklaşık bin yıldır Yahudi varlığından söz edilmektedir. Buradaki Yahudiler İran'dan gelmişleridir, Farsça konuşurlar, fakat bölge halkıyla Türkçe anlaşırlar (Nazaroff, 1823, s. 44).⁴

XII. yüzyıla kadar Güney Türkistan'da (Afganistan) bir Yahudi Cemaati bulunmamaktaydı. Ancak 1839'da İran'dan bölgeye Yahudi göçleri meydana gelmiş ve bu yeni gelenlerle buradakilerin birleşmelerinden yeni bir Yahudi cemaati meydana gelmiştir. Böylece Güney Türkistan'daki Yahudi nüfusu 40.000'e kadar çıkmıştır. Buradaki Yahudilerin neredeyse tamamı 1950'de Filistin topraklarına göç etmişlerdir (Besalel, 2000, s. 144).

Türkistan coğrafyasında İslam öncesi dönemlerde Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi inançlar etkili olmuşlardır. Bunların içerisinde Budizm en çok kabul gören inançlardan birisi iken İslamiyet'in bölgeye yayılmasıyla birlikte en hızlı çöken inanç sistemi de yine Budizm olmuştur. X. yüzyıldan itibaren diğer inanç sistemlerinin de etkilerini yitirmeye başladıkları ve zamanla ortadan kayboldukları görülmektedir (Berthold, 2011, s. 70). Fakat bu inanışlar içerisinde Yahudilik, XX. yüzyıla kadar Türkistan'da varlığını korumayı başarabilmiştir. Vambery'nin (1865, s. 154)

⁴ Bu eserin girişinde kitabın Almancadan İngilizceye çevrildiği ifade edilmektedir. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 1813-14 yıllarında Hokand'a giden Nazaroff'un seyahatini, ikinci bölüm Eversmann ve Jakovlew'in 1820-21 Buhara seyahatini ve üçüncü bölüm de Cpt. Mouraviev'in Türkmenlerin yanına ve Hive'ye olan seyahatini ele almaktadır. Eserin girişinde eseri kaleme alan ve Almancadan çevirenle ilgili herhangi bir bilgi yer almadığı için eseri, birinci bölümün yazarı Nazaroff'un derlediği kabul edilmiştir.

ifadesiyle, Türkistan'da Yahudiler kendi nüfuslarını muhafaza etmişler ve Türkistan halkları arasında asimile olmadan yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

I. Dünya Savaşı yıllarında iki karşı blokta yer almaları hasebiyle Alman Dışişleri Bakanlığı ve istihbaratının Rusya içerisindeki milletleri ve farklı grupları Rusya'ya karşı organize etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu kapsamda "*Rusya'dan Kurtulma Hareketi*" adı altında bir birlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Diğer bir adıyla "*Liga der Fremdvölker / Liguéde nationalites allogenens de Russie*" (Rusya'daki Yabancı Milletler Ligi) olan bu harekette Estonyalılar, Finlandiyalılar, Gürcüler, Letonyalılar, Litvanyalılar, Polonlar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Rusya Müslümanları ve Türkistan Yahudileri de bulunmaktaydı. Hareketin yönetiminde yukarıda sayılan her millettten bir temsilci yer almıştır. Söz konusu hareketin ilk ciddi faaliyeti 9 Mayıs 1916 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı önderliğinde Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'a yaptığı çağrı olmuştur. Amerikan Başkanına yapılan çağrıda kendisine "*insanlık ve adalet için mücadele eden sayın başkan*" diye hitap edilmiş, Rusya tarafından baskı ve zulüm altında tutulan azınlık halklar için yardım talep edilmiştir. Rusya'da örf, adet ve törelerin yerini adaletsizliğin, cinayet ve katliamların aldığı ifade edilerek Rusya'da yaşayan milletlerin çektikleri sıkıntıları teferruatlı olarak Wilson'a bildirilmiştir (Mark, 2013, s. 40; Çolak, 2019, s. 261). Ancak, I. Dünya Savaşı'ndan Almanya'nın yenik çıkması neticesinde söz konusu hareket başarısız olmuş ve dağılmıştır.

Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinde dönemi konu alan raporlarda Türkistan Yahudilerinden sıkça söz edilmektedir. Örneğin, Doğu İstihbarat Birimi'nin hazırlamış olduğu bir raporda, I. Dünya Savaşı esnasında Türkistan'da bulunan Yahudilerin özellikle burada yaşayan Sartlara karşı çok acımasız davrandıkları ifade edilmekte ve onlarla yakınlaşma konusunda dikkatli olunması tavsiye edilmektedir (PA-AA, R 11072, 20.07.1918). Başka bir raporda da I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkistan Yahudilerinin İngilizlere yakınlık gösterdikleri, hatta burada bulunan İngiliz birliklerine katıldıkları anlatılmaktadır. Ancak, Türkistan halkının İngilizlere teveccüh göstermediği de belirtilmektedir (PA-AA, R 11074, 01.03.1919).

Çarlık Rusya'sı döneminde Türk ve Müslümanlara karşı Ruslarla iyi geçinmeye çalışan Yahudiler, savaşın bitimiyle birlikte İngilizlere yakınlaşmışlardır. Görüldüğü üzere Yahudiler hep kazanan tarafta yer almak istemişlerdir. Yeni kurulan Bolşevik yönetimi, yaşadıkları topraklara ihanet ettikleri gerekçesiyle Alman vatandaşı olan Polonyalıların, Yahudilerin, Protestan ve Katolik Hristiyanların evraklarını ellerinden almış, oturma vizelerini iptal etmiş, onları tutuklayarak Türkistan ve Sibirya içlerine sürmüştür (Çolak, 2019, s. 256).

Bolşevik yönetiminin olumsuz politikalarından etkilenenler Yahudiler, Türkistan coğrafyasından ayrılmak istemişlerdir. Fakat yeni kurulan Rus hükümeti tarafından kendilerine göç izni verilmemiştir. Bununla birlikte 1920 ve 1930'lu yıllarda 4 bin civarında Türkistan Yahudi'si hükümetten izin almaksızın, kaçmak suretiyle Filistin'e ulaşmayı başarmıştır. 1970'lere gelindiğinde Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Yahudilerin temel hedefleri İsrail'e göç edebilmek olmuş ve yine ilk göç dalgaları da 1970'lerde meydana gelmiştir. İlk etapta 12 bin civarında ve nihayet 1987 yılında da 17 bin kadar Yahudi Türkistan'dan ayrılmış, 15 bin 500'ü İsrail ve 1500'ü de ABD, Kanada ve Avusturalya'ya göç etmiştir. Sovyetler dağılmadan hemen önce 1989 yılında bütün Sovyetler Birliği coğrafyasında 40 bin civarında Türkistan Yahudi'sinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgeden İsrail'e yoğun bir Yahudi göçü meydana gelmiştir. Farklı sebeplerden dolayı kalanlar olduysa da günümüzde Türkistan'da yok denecek kadar az Yahudi vardır (Arık, 2011, s. 116-122). Bugün ABD'de 60 bin ve İsrail'de de 150 bin Türkistan (Buhara) Yahudi'si yaşamaktadır (Mirzahi, 04.05.2022).

Türkistan Yahudileri günümüzde de dinlerini ve kültürlerini serbestçe yaşayabilmekte, kendilerine ait sinagogları ve özel okulları vardır. Buhara'da kalan Yahudiler için iki binli yılların başında yerel yönetimin de desteğiyle eski sinagog restore edilmiştir (Abidov vd. 2004, s. 257). Şimdilerde ikisi Buhara'da, ikisi Semerkant'ta, dördü Taşkent'te (ikisi gündelik hayatta kullanılmaktadır) ve yedisi de başka yerleşim yerlerinde olmak üzere bütün Türkistan'da toplam on beş adet sinagog bulunmaktadır (Burton, 1994, s. 63).

Yukarıda kısaca tarihleri hakkında bilgi vermeye çalıştığımız Türkistan Yahudileri literatürde "Buhara Yahudileri" olarak da zikredilmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından "Buhara Yahudileri" teriminin XVI. yüzyılda ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Bu yüzyıla kadar ise Türkistan'da yaşayan Yahudiler, "Yahudi", "Beni Nadir", "Musevi", "İbrani" ya da "Mahalli Yahudiler" gibi isimlerle anılmışlardır. "Buhara Yahudileri" terimi Rusya'nın işgalinden önce bu bölgeye gelen Avrupalı seyyahlar tarafından kullanılmıştır. Söz konusu dönemde Türkistan'da Yahudilerin çoğunluğu Buhara Emirliği hakimiyeti altında yaşamışlardır. Bundan dolayı Türkistan'da yaşayan bütün Yahudilere, "Buhara Yahudileri" ismi de verilmiştir. Tarihi süreçte Buhara Yahudileri, "Orta Asya Yahudileri", "Merkezi Asya Yahudileri", "Yerli Yahudiler", "Fars-Tacik Yahudileri", "Milli Azınlıklar" gibi isimlerle anılmışlardır. Bununla birlikte Buhara, Hocent, Hive, Taşkent ve Semerkant Yahudileri olmak üzere yaşadıkları şehirlere göre de adlandırıldıkları görülmektedir. Burada şayan Yahudiler ise kendilerini ifade etmek için sadece "Yahudiler", "İbraniler" ya da "İsrailoğulları" terimini kullanmışlardır. Fakat dış Yahudilerle iletişime geçmelerinden sonra karıştırmamak için Türkistan Yahudilerine tamamen "Buhara Yahudileri" denmiş, onlar da kendileri için aynı terimi kullanmaya başlamışlardır (Arık, 2011, s. 45-48).

Türkistan Yahudileri, Türkistan coğrafyasının en eski etnik ve dinî gruplarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar XIX. yüzyıl sonlarına kadar diğer Yahudi gruplarıyla sınırlı bir ilişki kurmuşlardır. Bunun da etkisi olmakla birlikte özellikle çoğunluk olarak yaşadıkları coğrafyadan dolayı Türkistan Yahudileri özelde de Buhara Yahudileri, ayrı bir Yahudi grubu olarak tanımlanmıştır. Söz konusu Yahudi grubu, özellikle Buhara, Semerkant, Taşkent, Hokand, Fergana ve Duşanbe bölgeleri olmak üzere daha çok günümüzdeki Özbekistan ve Tacikistan coğrafyalarına yerleşmişler ve buralarda hayatlarını sürdürmüşlerdir. Schuyler (2007, s. 107-108), Türkistan'ın küçük kasabaları dâhil her şehrinde Yahudilerin ve Hinduların bulunduğunu belirtir. Fakat Yahudiler asırlardır bu ülkede yaşarken Hindular yakın zamanda ticaret için bu coğrafyaya gelmişlerdir. Burada sürekli kalıcı değillerdir.

Bu Yahudilerin kendilerine has farklı kültürel yaşamlarıyla Türkistan'da başta Müslümanlar olmak üzere diğer etnik gruplarla uzun yıllar boyunca birlikte yaşama örneğini gösterdikleri görülmektedir (Arık, 2006, s. 95). Mart 1915 senesinde Rusların eline esir düşerek Taşkent'teki esir kamplarından birisine getirilen bir Alman asker, esaret hayatından sonra yayımladığı hatıralarında, dünyanın hiçbir yerinde Türkistan'daki kadar farklı milletin bir arada yaşamadığını ifade eder. Burada, Türkmenlerin, Sartların, Taciklerin, Kırgızların, Afganlıların, İranlıların, Hintlilerin, Çinlilerin bunlara ilaveten Yahudilerin birlikte yaşadıklarını anlatır (Epstein, 1935, s. 12).

Seyahatnamelerde Türkistan Yahudileri

Türkistan coğrafyası XIX. yüzyıla kadar dışarıya kapalı bir görünüm vermektedir. Çarlık Rusya'sının Türkistan topraklarını işgal etmesiyle birlikte batı dünyasının dikkati bu coğrafyaya çevrilmiş, özellikle demiryollarının yaygınlaşmasıyla ve seyahatlerin eskiye nazaran daha kolaylaşmasıyla birlikte Türkistan coğrafyası diplomatların, subayların, seyyahların, arkeologların, jeologların, zoologların, biyologların, halk bilimcilerin, antropologların ve botanikçilerin akınına uğramıştır. Gelen araştırmacıların ve seyyahların

çoğu buradaki gözlemlerini kaleme alarak, araştırma, inceleme, günlük, seyahatname gibi eserler ve makaleler neşretmişlerdir. Her ne kadar günümüze değin bazı eserler kaybolmuş olsa da söz konusu eserlerin birçoğuna ulaşmak mümkündür.

Tarih bilimi açısından seyahatnamelerin önemi büyüktür. Seyahatnameler, söz konusu dönemle ilgili siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik bilgiler vermektedir. Türkistan üzerine hazırlanmış Almanca, Fransızca ve İngilizce başta olmak üzere birçok seyahatnamede çalışmamıza konu olan Türkistan Yahudilerine değinildiği görülmektedir. Bu eserlerde Türkistan Yahudilerinin tarihleri, sosyal ve ekonomik hayatları hakkında geniş bilgiler verilmektedir.

Türkistan Yahudilerinin Özellikleri ve Sosyal Hayat İçindeki Konumları

Bazı seyahatnamelerde Türkistan Yahudilerinin fiziki ve karakteristik özelliklerine temas edilmiştir. Yüzyıllardan beri Yahudilerin fiziki özelliklerinde ve dış görünüşlerinde çok fazla değişikliğin olmadığı görülmektedir. Fransız seyyah Bonvalot'un (1884, s. 38) ifadesiyle Yahudiler her zaman kendi ırklarından birileriyle evlenmişlerdir. Böylece oval yüz ve badem göz yapısı gibi Sami ırkına ait olan fiziksel özelliklerini korumuşlardır. Radloff (1884, s. 448) da onların sade kalmayı başardıklarını, uzun ve kemerli (kavisli) burunları, dudakları ön plana çıkan ince, uzun, soluk yüzleriyle genelde asil bir görünüşleri olduğunu belirtir. Vambery (1865, s. 139; 2022, s. 220) de Türkistan Yahudilerinin fiziksel özelliklerine temas eden araştırmacılar-seyyahlar arasında yer almaktadır. Onun ifadesiyle; yüz hattıyla, dış görünüşüyle, muhteşem gözleri ve yakışıklılığıyla Türkistan Yahudi erkeği XIX. yüzyıl Avrupası'ndaki sanatçılar için tam bir erkek rol model olmuştur. Hintli seyyah Mohan Lal da Türkistan'da bulunan Yahudilerin çok güzel olduklarını anlatır. Buhara'da Yahudi mahallesini gezen Lal (1846, s. 127) bu durumu, "*Burada hiçbir Yahudi kadın ya da erkek yoktur ki güzel ve çekici olmasın..., güzelliklere tapan bir Hintli buradaki Yahudileri görse onların kurbanı olurdu...*" cümleleriyle ifade etmektedir.

Seyyah Albrecht (1896, s. 125), Buhara Emirliği sınırları içerisinde çok sayıda Yahudi'nin yaşadığını belirtmekle birlikte onların burada yaşayan insanlardan farklı giyindiklerini bundan dolayı da giyimlerinden tanıdıklarını ifade eder. Dinlerince yasak olduğu için Türkistan Yahudilerinin ipeksi kumaştan yapılma kıyafetler giymedikleri belirtilmektedir. Moser (1888, s. 138), pamuklu, çok da güzel görünmeyen değişik kıyafetler giyindiklerini belirtir. Bellerinde elbiselerini tutan iplerden örülmüş bir kemer sarılıdır. Başlarında dörtgen bir takke bulunmaktadır. Takkelerinin sağından ve solundan saçları örgülü bir şekilde göğüslerine kadar sarmaktadır. Yahudiler halk arasında pek görünmeyi tercih etmedikleri için onları şehir sokaklarında evler arasından fark edilmek istemeden saklanarak, hızlı adımlarla yürüdüklerini görürsünüz.

Vambery (1865, s. 139), Buhara Emirliği sınırları içerisinde yaşayan Yahudilerin de tıpkı Polonya Yahudileri gibi başlarına bir takke giydiklerini ve bel çevrelerinde de ipten bir kemerlerinin olduğunu ifade eder. Aynı şekilde Schuyler (2007, s. 120) de Yahudilerin bellerine kuşak ya da kemer bağlamalarına izin verilmediğini, onların bellerine bir ip ya da sicim bağladıklarını, bunun onları hor görmenin bir uygulaması olduğunu belirtir. Bonvalot (1884, s. 37) da bellerinde örgü veya ipten bir kemerin bulunduğunu, onların genelde etrafı kürklü sivri başlıklarının altından sağa-sola sarkan örülmüş saçlarından kolaylıkla tanıdıklarını belirtir. Bonvalot konuştuğu Yahudilerin, daha önceki devlet yöneticileri tarafından kendilerinin de Müslümanlar gibi sarık sarmalarına müsaade edilmediğini söylediklerini anlatır.

Türkistan Yahudi erkeklerinin de dünyanın diğer bölgelerindeki Yahudi erkekleri gibi başlarına kendi bilindik takkelerini (kippa) taktıkları ve tıraş olmayarak saçlarını uzattıkları ve ördükleri görülmektedir (Janata, 1984, s. 14). Söz konusu saç şeklinin Yahudiler için önem arz ettiği bilinmektedir. Bonvalot (1884, s. 101), yolculuğu esnasında

kervanla birlikte Karşı'ye geldikleri vakit kervanda bir doktorun olduğunu ve doktorun arzu edenleri muayene edeceğini bildirdiğini anlatır. Bunu duyan 16-17 yaşlarında çok yakışıklı bir Yahudi genci başının arka kısmındaki yaraları göstermek üzere doktorun yanına gelir. Yaradan dolayı o bölgedeki saçları dökülmüştür. Doktor kendisini tedavi edebilmesi için saçlarını kesmesi gerektiğini söyler. Ancak, genç hiçbir şekilde buna yanaşmaz. Çünkü Yahudiler için saçlarının uzun ve iki belik şeklinde örülü olması, o belikleri takkelerinin altından sağa ve sola sarkıtmaları karakteristik özelliklerinden birisidir. Yahudi genci saçları böyle olmaksızın soydaşlarının karşısına çıkmaya cesaret edememiş ve bu saç özelliğini kaybetmektense acı çekmeye razı olmuştur. Böylece genç tedaviyi reddetmiş ve kervanın yanından ayrılmıştır.

Yahudi kadınlar tıpkı Müslüman kadınlar gibi giyinmektedirler. Onları giyimlerinden dolayı sokakta Müslüman kadınlardan ayırt etmek mümkün değildir. Sokağa çıktıkları zaman başlarından ayaklarına kadar örten koyu renkli, uzun bir giysi giyerler. Yüzlerini ise kıldan örülmüş, tül perdeyi andıran, fakat önlerini rahatlıkla gösteren bir peçe ile örterler. Böylece kendilerini uygunsuz davranışlardan koruyacaklarını düşünürler. Sokak aralarında kimsenin olmadığı yerlerde ise yüzlerini açarlar. Yaşlı kadınlar ise bu kıyafeti giymek zorunda değildirler (Bonvalot, 1884, s. 46; Schuyler, 2007, s. 122). Her ne kadar dışarda yabancı erkeklerden uzak dursalar da evlerine yabancı erkek misafir geldiği zaman onlardan çekinmedikleri görülmektedir. Buhara'da bir Yahudi evine misafir olan Albrecht (1896, s. 127-128), evin bütün kadın ve kızlarıyla aynı ortamda bulduklarını, onlarla sohbet ettiğini, birlikte yemek yediklerini anlatır. Dışarda peçe takan Yahudi kadınlar evlerinde pantolon ve üzerine gömlek giymektedirler. Ancak yine de üzerlerinden uzun ve oldukça bol olan kaftanları hiç eksik olmaz. Başlarında da fese benzer kenarları işlemeli bir takke bulunmaktadır. Takkelerinin üzerine ise yanlardan yüzlerini sıkıştırır şekilde çene altından bağlı beyaz bir başörtü örtünmektedirler.⁵ Çoğu Yahudi kadınların ya da kız çocukların boyunlarında bir kolye takılıdır, bazı çocukların burunlarında hızma da görülmektedir.

Türkistan Yahudilerinin karakteristik özelliklerine değinen Schwarz (1900, s. 442), onların Avrupa'daki dindaşlarından çok farklı olduklarını belirtmektedir. Türkistan Yahudileri Avrupalı Yahudiler kadar kibirli, küstah, sinsî ve kendi nefislerine değildirler. Üstelik görünüş olarak da Polonya'daki Yahudilerden çok daha fazla temiz ve vakurdurlar. Tıpkı Sartlar ve Özbekler gibi tertemizdirler. Bununla birlikte Sartlardan ve Özbeklerden daha sempatik görünmektedirler. Polonya'dan Türkistan'a gelen Yahudiler çok aç gözlüdürler, onlar para kazanmak için iyi veya kötü her yola başvururlar.

Seyyahların birçoğu Yahudilerin Türkistan şehirlerinde çok büyük bir baskı altında yaşadıklarını ve aşağılanmalara maruz kaldıklarını bildirir. Jaeger (1900, s. 202), onları gariban olarak görmektedir. Özbeklerin Yahudileri hiç sevmediklerini, bundan dolayı da Yahudilerin onlara fark edilmek istemeden hayatlarını sürdürdüklerini anlatır. Müslümanlar Yahudileri temiz olarak görmezler. Bir Müslümanın evine herhangi bir nedenden dolayı bir Yahudi girerse Yahudi gittikten sonra o ev dip bucak temizlenir. Vambéry (2022, s. 432), Yahudilerin bir Müslümanın evinin kapı eşiğine kadar yaklaşabildiklerini, herhangi bir Müslümanın da bir görüşme için bir Yahudi'nin evine gelmesi gerektiğinde ise Yahudi'nin evine girmediğini ve onu dışarıya çağırarak kapı önünde görüşme yaptıklarını bildirir. Schwarz (1900, s. 442), Buhara'da bulunduğu zamanda yanındaki hizmetçilerden birisinin hastalandığını, onun için bir Yahudi doktor çağırıldığını, fakat Yahudi doktorun kendilerinin kaldıkları evin bir Müslümana ait olması sebebiyle eve girmediğini ve kendisinin dışarıya çıkarak doktordan hizmetçisi için ilaç

⁵ bk. Ek 1 ve 2.

aldığını anlatır. Schwarz'ın ifadesiyle bu sebepten dolayı Yahudiler kendi muhitlerinden başka bir yerde oturmamaktadırlar.

Vambery (1865, s. 139), Müslümanların Yahudilere selam bile vermek istemediklerini, bunu bir zaman kaybı olarak düşündüklerini bildirir. Ancak, Vambery'nin bazı durumlarda kendisiyle çeliştiği görülmektedir. Türkistan'dan ve Osmanlı topraklarından bazı Yahudi grupları Şam ve Suriye'nin farklı bölgelerine göç etmişlerdir. Türkistan Yahudilerinin o bölgelere yerleşmiş olan Yahudilerle haberleşme içerisinde oldukları bilinmektedir. İlginç olan ise bu haberleşmeleri hacca giden Müslümanlar vasıtasıyla yapmış olduklarıdır. Hac için Mekke'ye giden Müslümanlara, yol güzergâhı üzerinde yerleşik olan akrabalarına ya da dindaşlarına ulaştırılmak üzere mektuplar vermişlerdir. Vambery (1865, s. 139; 2022, s. 432) de bu duruma hayret eder. Her yıl Türkistan'dan Mekke'ye giden hacılarla kurdukları haberleşme ağının şaşkıncı olduğunu, kendi yol arkadaşlarına da birçok mektup emanet edildiğini bildirir. Onların da vardıkları şehirlerde adresleri sorarak mektupları yerlerine ulaştırdıklarını ifade eder. Yine Vambery'nin (1865, s. 297) ifadesiyle hacca dinî konularda fanatik Müslümanlar gitmektedirler. Şayet Vambery'nin dediği gibi, Müslümanlar onlara selam bile vermek istemeseler ve onları hor görüyor olsalardı, "hac için Türkistan'dan Mekke'ye giden dindar Müslümanlar bu Yahudiler için mektup götürürler ve gittikleri yerlerde mektupları teslim etmek için çaba sarf ederler miydi...", sorusu akıllara gelmektedir.

Yahudilerin Müslümanlar ve Sartlar tarafından aşağılanmaları konusuna farklı yaklaşan seyyahlar da olmuştur. Moser (1888, s. 138) alaycı bir ifadeyle, Yahudilerin Müslümanlar tarafından hor görülmelelerinin adeta kendilerinin hoşlarına gittiğini ve Yahudilerin buradan bir mağduriyet çıkarttıklarını belirtir. Albrecht (1896, s. 125) de giyim kuşam olarak Buhara halkından farklı görünen ve hemen dikkatleri üzerlerine çeken bu Yahudilerin kendi itici tavırlarından dolayı halkın müsamahasızlığından ya da kendilerine karşı olumsuz davranış şekillerinden şikâyet etmeye haklarının olmadığını söyler. Karutz (1911, s. 253) da Albrecht ile aynı fikirdedir. Semerkant'tan Aşkabat'a yaptığı bir tren yolculuğunda başından geçen bir olayı nakle ederken, Yahudilerin diğer insanları kendilerinden soğutmak ve yanlarından uzaklaştırmak için ellerinden geleni yaptıklarını ve bu arada başkalarının kendileri hakkında ne düşündüklerini hiç önemsemediklerini belirtir. Karutz, trende Buharalı bir Yahudi aile ile karşılaştığını, kadın ve erkeğin etraftakilere rahatsızlık verebileceklerini düşünmeden saatlerce hiç durmadan bir bağırtıyla dua ettiklerini, onun haricinde çok keskin baharat koktuklarını, bundan dolayı da kimsenin uzun bir süre onların yanında durmak istemediğini anlatır. Onun ifadesiyle, Yahudi aile diğer insanları yanlarından uzaklaştırmak için adeta çaba sarf etmiştir.

Schwarz (1900, s. 443-444), Müslümanların Yahudilere karşı neden olumsuz ve düşmanca tavır takındıklarını çözmeye çalıştığını ve bunun altında dini ya da ekonomik sebeplerin olmadığını ifade eder. Çünkü Türkistan'da İslamiyet'in haricinde çok farklı başka inançlara da tabi olan insanlar vardır. Oysa diğer inançlardan olan insanların hiçbirisine Yahudilere davrandıkları gibi davranmazlar ve onlara saygı gösterirler. Yahudilerin, temiz bir ırktan geldiklerine, diğer ırkların temiz olmadıklarına inandıklarından ve sadece kendilerini beğenmişliklerinden dolayı sevilmediklerini belirtir. Bu kibirleri sebebiyle Müslümanların, Yahudilerin ellerine fırsat geçmesi halinde diğer insanları sömürmekten hiç geri kalmayacaklarını düşündüklerini söyler. Genel olarak Türkistan halklarının Yahudilere karşı bir kin beslediklerini söylemek mümkündür, ancak bunda inanç gerekçelerinden ziyade Yahudilerin kendilerini üstün görmeleri etkilidir. Aslında batıda da yüzyıllardan beri Yahudilere karşı nefretin temelinde söz konusu bu durum yatmaktadır. Bunun karşılığında batıdaki Yahudiler de Hristiyanlara dostça bakmamışlardır.

Rusların Türkistan'ı istila ettikleri dönemde Buhara Hanlığı gibi Türk yönetimlerin Türkistan Yahudilerine karşı ayrımcı bir siyaset takip etmedikleri ya da edemedikleri görülmektedir. Bundan dolayı birbirilerini hor görmelerine rağmen hem Ruslar hem de Yahudiler Radloff'un (1884, s. 446) ifadesiyle, birbirileriyle iyi geçinmişler ve karşılıklı ilgileri artmıştır. Yahudiler, Hristiyan Rusların Türkistan'ı işgal etmeleri sonrası adeta onları bir kurtarıcı, bir koruyucu gibi görmüşler ve onlara karşı bir sevgi beslemişlerdir. Avrupa'daki Hristiyanlara düşmanca bakan Yahudiler başta Buhara olmak üzere bütün Türkistan'da Hristiyanlarla iyi geçinmeye ve onlara hoş görünmeye çalışmışlardır. Bu zamana kadar saygıda kusur etmedikleri Müslümanları ise görmezden gelerek onlara karşı aşağılayıcı bir tavır takınmışlardır. Oysa yüzyıllardan beri Avrupa'daki dindaşları oradaki Hristiyanlar tarafından çeşitli zulümlere tabi tutulmuşlar ve sosyal hayattan dışlanmışlardır.

Türkistan Yahudilerinin Ekonomik Faaliyetleri

Tarih boyunca dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi İslam dünyasında yaşayan Yahudilerin de ticarete ve bazı zanaat kollarında çok etkili oldukları görülmektedir. Hatta İslam dünyasındaki Yahudiler belli meslek gruplarını tekellerinde tutmuşlar ve bu konuda söz sahibi olmuşlardır. Özellikle tekstil, keten ve ipek imalatı, kumaş boyacılığı, debbağlık ve işlenmiş dericilik, baharatçılık, itriyatçılık, boya ve vernik işleri, ecza ürünleri, para basımı ve metal işleri, yağ, şarap, bal ve kurutulmuş gıda maddeleri, Akdeniz'den ithal edilen mercan, Hindistan'dan getirilen inci imalatı ve bütün bu ürünlerin pazarlamasında Yahudilerin önemli ağırlıkları bulunmuştur (Arslantaş, 2009, s. 75).

Emeviler döneminde doğu-batı arasındaki siyasi ilişkilerin kötüye gitmesiyle birlikte ticari ilişkilerin de kesilme noktasına geldiği görülmektedir. Özellikle VIII. yüzyılın ilk çeyreğinden IX. yüzyılın başlarına kadar doğunun batıyla olan ticari ilişkileri Yahudiler aracılığıyla devam etmiştir. Doğu ve batı arasında sorunsuzca ticaret yapabilen tek grup olmaları hasebiyle ticari noktadaki faaliyet ağları oldukça genişlemiştir. Bu dönemi fırsata çevirmesini bilen İslam dünyasındaki Yahudi tüccarlar, doğu ile batı arasında hem kara hem de su yollarından ticari seferler düzenlemişlerdir. Doğunun zenginliklerini batıya taşıırken batıdan da doğuya köle, cariyeye, ipek, kılıç, yaban eşeği ve samur derilerinden yapılmış kürk gibi ticari ürünler getirmişlerdir (Arslantaş, 2009, s. 157-158). Ticaretin farklı ülkeler arasında yoğunlaşmasıyla birlikte para değişiminin de arttığı görülmektedir. Tıpkı günümüzdeki döviz büroları gibi "sayfarilik" diye adlandırılan altın ve gümüşün kurlarını belirleyen bir iş kolu ortaya çıkmıştır. Örneğin söz konusu dönemlerde Merv'de sayrafililerin ayrı çarşıları bulunmaktadır. Bazı Yahudi tüccarların sayrafilik yaptıkları dönemi ele alan kayıtlara yansımıştır (Arslantaş, 2009, s. 176-177, 179). Söz konusu dönemlerde batıdaki Yahudilerin Hristiyanlar tarafından hor görülmeleri ve bayağı işlerde çalıştırılmalarına karşın İslam dünyasındaki Yahudiler, kabiliyetlerine göre en üst düzeyde bürokratik görevlerde bile bulunuyor, zanaat ve meslek gruplarının her alanında faaliyet yapabiliyorlardı (Arslantaş, 2009, s. 73).

XIX. yüzyıl Türkistan'ında yukarıda anlatılan durumun farklılaştığı, Yahudilerin çoğunun tüccar olmak yerine zanaatkâr olmayı tercih ettikleri görülmektedir. Aslında Türkistan Yahudileri, ticarete Avrupa'daki Yahudilerden çok farklı bir izlenim bırakmışlardır. Avrupa'daki Yahudiler tipik Yahudi kurnazlıklarıyla, ticaretteki tefecilik ve sömürücülükleriyle tanınırken, Türkistan Yahudilerinde söz konusu bu durum bulunmamaktadır. Türkistan'da bu işleri Hintliler yapmaktadır. Tefecilik ve faizcilik konusunda Hintliler Türkistan Yahudilerinden çok daha becerikli ve imkân sahibi oldukları için Yahudiler, fazla fizik gücü gerektirmeyen zanaat dallarına yönelmişlerdir. Schwarz'ın (1900, s. 441) belirttiğine göre Türkistan Yahudileri ticarete hep ikinci planda kalmışlardır. Bunun birkaç sebebi bulunmaktadır. Birincisi; Sartlar, Özbekler ve İranlılar Yahudilerin çok kurnaz ve sinsi olduklarını düşündükleri için daha çok kendi aralarında iş

yapmışlar ve Yahudilerden daha etkili olmuşlardır. İkincisi, belki de en önemli sebebi Müslümanlar bir Müslümandan alabilecekleri hiçbir ürünü bir Yahudi'den almayı tercih etmemişlerdir. Bu konuyla ilgili Sidikov'un (2003, s. 249) ifadesi ise şu şekildedir; "Müslümanlar zor durumda kalmaları ve helal olması kaydıyla Yahudi tüccarlardan ancak gıda ürünleri almışlardır." Üçüncü sebebi ise; tüccar Yahudiler Buhara Hanlığına yüksek miktarda vergi vermek zorundaydılar. Buhara Emirliği hakkında bilgiler veren Burnaşev isminde bir Rus mühendisin anlattıklarından anlaşıldığına göre, sadece tüccarlardan değil çalışan bütün Yahudilerden vergi alınmaktadır. Burnaşev'in ifadeleriyle; "Yahudilerin genelinin hali vakti yerindedir. Onlardan her biri kendi işesini kendi kazanacak yaşa geldiği andan itibaren 50 yaşına kadar her yıl Rus parasıyla yaklaşık 10 rubleye karşılık gelen 35 tenge vergi ödemek zorundadır." (Ükten, 2017, s. 159; Koç, 2018, s. 158). Meyendorf'un (1870, s. 35) belirttiğine göre de Buhara Emirliği 16 yaşına girmiş ya da mal sahibi olan her Yahudi'den belli bir miktar vergi almaktadır. Nazaroff (1823, s. 44) da 16 yaşına gelen bütün Yahudilerden aylık bir ile dört tenge arası vergi alındığını ve bu dönemde sadece Buhara şehrinde 1200 Yahudi'nin vergi mükellefi olduğunu belirtmektedir.

Bölgede yaşayan Türk ve Müslümanlar zorunlu olmadıkça sadece soydaş ve dindaşlarıyla alışveriş yapmışlardır. Bundan dolayı Türkistan Yahudilerinin ticaretle uğraşmak yerine çeşitli zanaat dallarında uzmanlaşmayı tercih ettikleri görülmektedir. Bunlar en başta kumaş boyamasında (özellikle ipekli kumaşlar) uzmanlaşmışlar ve bu piyasayı ellerinde tutmuşlardır. Bununla birlikte eczacılıkta ve hekimlikte de buradaki Yahudiler ün salmışlardır (Bonvalot, 1884, s. 38; Schwarz, 1900, s. 441; Sidikov, 2003, s. 248). İslam dünyasında Yahudiler arasında tabiplik mesleği, genelde babadan oğula geçen bir aile mesleği olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslantaş, 2009, s. 183). Vambery (1865, s. 193), Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinden öncesine kadar ticaretten daha çok zanaatla uğraştıklarını, genelde kumaş dokuma işlerini Mervliler ve Taciklerin yaptıklarını, fakat kumaş ve özellikle de ipekli kumaş boyama işlerinin neredeyse tamamının Yahudilerin elinde olduğunu belirtir. Schwarz (1900, s. 384), bundan dolayı Yahudilerin ellerinden bile tannabileceğini, çünkü ellerinin hep boyalı olduğunu ifade eder.

Kumaş boyama işleri haricinde lacivert taşı, pamuk ve ipek ticareti neredeyse tamamen Yahudilerin elindeydi. Yahudilerin geneli çok zengindiler.⁶ Aslında en garibanları ipek boyacılarıydı. Moser (1888, s. 138) bu konuyla ilgili şu cümlelere yer vermektedir:

"Yahudilerin anlattıklarına göre, Türk ve Müslümanlar arasında kendileri hor görülmekte ve aşağılanmaktadır. Zengin ve ipek ticaretiyle meşgul olmalarına rağmen Yahudi oldukları için kendilerinin ipeksi kıyafetler giyinmeleri, hatta ata binmeleri bile yasaklanmıştır. Madem ki Türkistan Yahudileri bu kadar kötü muamele görüyorlar, o halde neden buradan göçüp başka bir yere gitmiyorlar? Çünkü burada çok para kazanıyorlar."

Moser'in (1888, s. 138) ifadesiyle çok para kazandıkları için bunca aşağılanmalarına rağmen başka bir yere göç etme fırsatları var iken bile bu coğrafyada kalmayı ve

⁶ Albrecht ve Schweinitz eserlerinde özellikle Buhara'da bulunan Style Aron Ben-Chassof ve Alischa Jakudajeff isimli iki zengin Yahudi'den söz etmektedirler. Buhara'nın en zengin ve en saygı gören Yahudi'si banker Style Aron Ben-Chassof'dur. Bu banker Buhara'nın Rothschild'i olarak kabul edilmektedir. Ben Chassof'un Moskova'yla ticari ilişkiler bulunmaktadır. Özellikle gümüş ticareti yapmaktadır. Bu bölgeyle Moskova arasında adeta bir ticari köprüdür. Bundan dolayı evinde sık sık bürokratları ve emiri ağırlamaktadır. Albrecht, Ben Chassof'un bir ara kendisini Paris'ten Rothschild ve hanımının ziyaret ettiğini anlattığını ifade eder. Anlattığına göre, Türkistan'daki birçok Yahudi'nin atalarının doğudan yani İran'dan, Filistin'den, Osmanlı'dan vs. buraya göç etmiş olmalarına rağmen onun ataları İspanya'dan buraya gelmişlerdir (Daha geniş bilgi için bk. Albrecht, 1896, s. 126-128; Schweinitz, 1910, s. 132-133). Edmond de Rotschild 1889 yılında Semerkant ve Buhara'yı ziyaret etmiş, Buhara'da beş gün kalmıştır (Burton, 1994, s. 62). Ayrıca Chasoff'un ailesi ve evi için bk. Ek 5.

yapılanlara katlanmayı tercih etmişlerdir. Türkistan'da kalmaya devam etmelerinin diğer bir sebebi ise burada dindaşlarının çok olması, böylece kendi aralarında yardımlaşmaları ve eleman eksikliğini kendi içlerinden tamamlamalarıdır.

Rusların Semerkant'ı almalarıyla birlikte burada yaşayan Yahudiler de nüfusun geri kalan kısmıyla eşit şartlar altında yaşamaya başlamışlardır. Fakat buna rağmen Yahudiler kendi yaşadıkları mahallelerini terk etmemişlerdir. Burada varlık içerisinde hayatlarına devam etmeyi tercih etmişlerdir. Schuyler (2007, s. 257), Semerkant ve Buhara'nın sayılı Yahudi zenginleri arasında yer alan Mamun ve oğlunun fırsattan istifade Avrupa'ya göç ettiklerini anlatır. Mamun bir yıl kadar Londra'da kaldıktan sonra Buhara'ya, oğlu da 4 sene Paris'te yaşadıkdan sonra Semerkant'a geri dönmüştür.

Sidikov (2003, s. 245, 247) da Moser ve Schuyler gibi düşünmekte, sosyal ve dini açıdan burada hep aşağılansalar da para kazanmak hırsıyla asla buraları terk etmediklerini, lacivert taşı gibi kıymetli cevher, pamuk ve ipek ticaretini ellerinde bulundurduklarını, böylece çok zenginlediklerini, en fakirlerinin bile kumaş boyama atölyesi sahibi olduklarını ifade etmektedir. Aslında Buhara Emirliği bunun farkındadır ve Yahudilerin çok zengin olmaları Emirlik tarafından istenmemektedir. Bunun için bazı önlemler de alınmış, Yahudilerin ticaretlerine bazı sınırlamalar getirilmiştir (Sievers, 1893, s. 466-467). Ancak, menfaatler doğrultusunda göz yumulduğu görülmektedir. Çünkü Yahudiler, Müslümanlara göre daha büyük işletmelere sahiptirler. Böylece Buhara Hanlığına çok fazla vergi ödemekteler ve Buhara ekonomisine çok katkı sağlamaktadırlar (Schwarz, 1900, s. 441).

Yahudilerle Hristiyan Rusların birbirlerine sempati besledikleri ve daha sıcak davrandıkları görülmektedir. Rusya, Türkistan Yahudileri tarafından kurtarıcı olarak görülmüştür. Bundan dolayı gördükleri her Hristiyan'a ilgi göstermişlerdir. Çünkü Rusları Müslümanlara göre kendilerine daha yakın görmüşlerdir (Sidikov, 2002, s. 88). Schuyler (2007, s. 402, 404), Türkistan seyahati esnasında Yahudilerin, Hristiyanlara ve Ruslara çok saygılı davrandıklarını, Hristiyan oldukları için kendilerine de iyice aşağılara eğilerek selam verdiklerini anlatır. Çünkü Türkistan'da karşılaştıkları sınırlamalardan ancak Rusların burayı almalarıyla kurtulabileceklerini ummaktadırlar. Oysa Avrupa'da yüzyıllardan beri Yahudiler ve Hristiyanlar düşmanca yaşamaktaydılar.

Çarlık Rusya'sının Türkistan coğrafyasını istilasıyla birlikte Avrupa'dan da bu coğrafyaya çok sayıda Yahudi göçü gerçekleşmiştir. Avusturyalı konsolos, seyyah ve yazar Jaeger'in (1900, s. 158) belirttiğine göre Avrupa'dan gelen Yahudiler Rus hükümetine bildikleri bir zanaat dalını belgelemek kaydıyla oturma alabilmişlerdir. Her ne kadar yerleşik olan Türkistan Yahudileri sonradan gelen Avrupalı Yahudilere göre daha fazla haklara sahip oldularsa da Rus hükümeti nezdinde iki grup da bilindik Yahudi profiline göre muamele görmüştür.

Türkistan Yahudileri yüzyıllardan beri bu bölgede yaşadıkları için bölgeyi iyi tanımaktadırlar. Rus Devleti ise Rus endüstri ürünlerini Orta Asya coğrafyasına ve sınır devletlere pazarlama ve satma rolünü üstlenmelerini beklediği için Yahudilere önem vermiştir (Sidikov, 2003, s. 250-251). Bununla birlikte Türkistan'ın istilası sonrası Yahudilerin de zanaat harici alanlarda işyerleri ve dükkanlar açtıkları görülmektedir. Bu durumda da yine diğer insanlarla rekabete girmemişler, ancak satmak için ihtiyaç olan birçok ürünü diğer devletlerden getirmek suretiyle ithalat işlerinde büyümüşlerdir (Bonvalot, 1884, s. 38).

Eskiden ticaretten ziyade zanaat alanlarında daha etkili olan Türkistan Yahudileri, Rusların desteğiyle siyasi güç kazanmışlar ve böylece buradaki orta ve büyük ölçekli ticaretin neredeyse tamamına hâkim olmayı başarmışlardır (PA-AA, R 11074, 23.07.1919). Aslında Çarlık Rusya'sında Yahudilerin ve yurt dışından gelen Avrupalı yerleşimcilerin

toprak edinmeleri yasaktı, ancak Türkistan Yahudileri Türkistan'ın işgalinde Ruslar tarafından yer aldıkları için özel haklara kavuşmuşlardır. Türkistan'ın işgali sonrası buradaki Yahudilerin toprak edinmeleri ve ticaretle meşgul olmaları Rus Hükümeti tarafından desteklenmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Yahudilerin açmış oldukları küçük işletmelerden, çoğunluğu Müslüman nüfus olan halk alışveriş yapmamış ve küçük işletmeler kısa zaman içerisinde kapanmak zorunda kalmıştır. Rus hükümetinin de desteğini alan Yahudi tüccarlar böylece Avrupa'dan ithalat işlerine girişmişler ve özellikle Buhara'nın toptancılık işlerini ele geçirmişlerdir (Schweinitz, 1910, s. 132-133). Bunun neticesinde, Müslüman halkın küçük Yahudi işletmelerinden alışveriş yapmamasına rağmen küçük ölçekli Müslüman tüccarlar dükkanlarını Yahudi toptancılardan doldurmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Yahudiler pamuk ve tahıl ticaretinde de ön plana çıkmışlardır. Rus fabrikatörler bu zamana kadar Türkistan pamuğunu ve tahılını yerli Türk komisyoncuları vasıtasıyla almışlardır. Fakat Türkistan'ın istilasından sonra pamuk ve tahıl almak için ekim bölgelerine kendi mümessillerini göndererek aradan Türk komisyoncularını çıkartmışlardır. XX. yüzyılın başlarından itibaren ise komisyoncuların Rus, Ermeni ve Yahudilerden oluştuğu, eski Türk komisyoncuların devre dışı kaldıkları görülmektedir (Togan, 1981, s. 280, 282, 290). Özellikle Hokand, Buhara ve Andican'da yani kısacası Fergana vadisinde pamuk ticareti Yahudilerin elinde bulunmuştur. Bundan dolayı Müslümanların Yahudi tüccarlardan bağımsız hareket etmeleri mümkün olmamıştır. Burada özellikle Poteljuhov ve Simchoev isminde iki Yahudi pamuk tüccarının piyasada çok etkili oldukları bilinmektedir (PA-AA, R 11073, 23.09.1918).

Avrupa'dan gelen Yahudilerle birlikte Türkistan'da, yüzyıllardan beri burada yerleşik olan doğulu ve yakın zamanda Avrupa'dan göç etmiş batılı Yahudi varlığı söz konusu olmuştur (Sidikov, 2002, s. 87). Yani burada yaşayan Yahudiler, "Doğulu Yahudiler" ve "Batılı Yahudiler" diye iki isimle anılır olmuşlardır. Bu iki gurubun özellikle ilgi alanları farklılık göstermiştir. Uzun yüzyıllardan beri burada yerleşik olan Yahudiler, daha çok kendilerini fiziki güç açısından çok yormayacak mesleklerle meşgul olmuşlardır. Bununla birlikte İran, Avrupa ve Hindistan'daki dindaşlarıyla irtibata geçerek genelde dışarıyla ticaret yapmışlardır (Schwarz, 1900, s. 441). Rusya coğrafyasına sonradan gelen Batılı Yahudiler ise Türkistan'da eskiden beri yerleşik olan Yahudilerden farklı olarak tefecilik, faizcilik gibi Avrupa'da yaptıkları işleri burada da sürdürmeye devam etmişlerdir (Schwarz, 1900, s. 33). Özellikle Polonya'dan gelen Yahudiler kısa zaman içerisinde Türkistan'ın her tarafına dağılarak Türkistan Yahudilerinin aksine faizcilikle, tefecilikle, kadın ve alkol ticareti, birahane işletmeciliği gibi ahlak dışı işlerle meşgul olmuşlar, kısa zaman içerisinde söz konusu piyasayı ellerine geçirmişlerdir. Bununla birlikte terzilik ve ayakkabıcılık gibi gündelik hayatta çok ihtiyaç olan meslek dallarına da hâkim olmuşlardır. Görüldüğü üzere zanaat sahibi olmaları karşılığında Rusya hükümetinden oturma izni alan Avrupa'dan gelen Yahudiler, belgeledikleri zanaat alanları hariç ahlak dışı işler yapmışlardır. Oysa yüzyıllardan beri Türkistan'da yerleşik olan Buhara Yahudilerinin çoğu tüccar ya da zanaatkardır. Fakat asla tefecilik, faizcilik, alkol ve kadın ticareti gibi ahlak dışı işlerle uğraşmamışlardır. Avrupa'dan gelen Yahudilerin olumsuz işler yapmaları neticesinde Rusya'da da bir Yahudi düşmanlığı oluşmaya başlamıştır (Schwarz, 1900, s. 47).

Yukarıda izah edilmeye çalışılan sebepler sonucunda kısa zaman içerisinde Çarlık Rusya'nın Yahudilere bakışı değişmiş ve onların ülke dışı edilmeleri gündeme gelmeye başlamıştır (Jaeger, 1900, s. 158). Fakat ticaretle uğraşan Yahudiler, Rus ürünlerini ve mamullerini Türkistan şehirlerine ve komşu ülkelere pazarladıkları için Rus hükümeti sesini çıkartmamayı tercih etmiştir (Sidikov, 2003, s. 250-251). Kauder'in (1900, s. 263) ifadesiyle aslında Çarlık Rusya'sı Türkistan'daki bütün Yahudileri sınır dışı etmek istemiştir. Türkistan Yahudilerinin bölgeden uzaklaştırılmasına en başta Rus sanayi çevresi karşı çıkmış, Moskova'daki iş adamları telaşlanmışlardır. Çünkü Rus sanayicileri

tarafından Yahudiler olmaksızın birçok ürünün Türkistan ve Afganistan gibi bölgelere girmesinin çok zor olduğu, ihracatın zarar göreceği düşünülmüştür. Buna karşın Rus hükümeti de Türkistan Yahudilerine yerlerinde kalma izni verirken Türkistan'ın diğer bölgelerindeki Yahudilere Türkistan'ı terk etmeyi ve Rusya'nın başka yerlerine yerleşmeyi emretmiştir.

Sonuç

MÖ 2000'li yıllarda ortaya çıktığı kabul edilen Yahudilik, İsrailoğullarının yani Yahudi milletin inancını, kültürünü ve hukuk kurallarını ifade eden etnik bir inanç sistemidir. İnsanlık tarihinin tek tanrıyı esas alan en eski dinlerinden birisidir. Yahudiler, kendileri için kutsal olan Kenan coğrafyasında (Filistin) ortaya çıkmışlardır. Ancak, Kenan coğrafyası stratejik öneminden dolayı tarih boyunca birçok devletin istilasına sahne olmuştur. Bundan dolayı Yahudiler buldukları coğrafyadan defalarca başka yerlere göçe zorlanarak sürülmüşlerdir. Söz konusu sürgünlerin en önemlisi Babil sürgünüdür. Bu sürgün neticesinde "Babil Yahudileri" diye bir grup ortaya çıkmıştır. Çalışmamıza konu olan Türkistan Yahudilerinin Türkistan coğrafyasına Babil'den geldikleri kabul edilmektedir. Tarih boyunca tüccarlıklarıyla tanınan Yahudiler, ticaret maksatlı farklı coğrafyalarda yaşamışlardır. Türkistan'ın farklı bölgelerine dağılmaları da ipek yolu yani ticaret sayesinde olmuştur. Türkistan'da Yahudi varlığının buranın İslamiyet'le tanışmasından çok önceki tarihlere denk geldiği bilinmektedir. Türkistan coğrafyasına Müslümanların hâkim olmasına rağmen bu bölgede yaşayan Yahudilerin kendi öz benliklerini, kültürlerini ve dini yaşantılarını korudukları görülmektedir. Netice itibarıyla yüzyıllarca Türkistan Yahudileri hayatlarına devam edebilmişlerdir. Müslümanların çoğunlukta olduğu Türkistan coğrafyasında, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler başta olmak üzere farklı dini guruplar, birlikte yaşama kültürü geliştirmişlerdir. Dünya Yahudilerinin tarihte Hristiyanlar başta olmak üzere diğer inançlara mensup olan topluluklarının içerisinde ziyade Müslüman toplumlarda daha rahat bir yaşam sürdükleri görülmektedir. Türkistan Yahudileri çoğunlukla Buhara Emirliği ve Buhara şehri sınırları içerisinde yaşadıkları için literatürde "Buhara Yahudileri" olarak da geçmektedir. Bunlar Türkistan şehirlerinde kendilerine ait mahallelerde⁷ yaşamışlar ve halk arasına fazla karışmamışlardır. Giyim-kuşam olarak da diğer topluluklardan farklılık arz etmektedirler. Türkistan'ın Ruslar tarafından istilasına kadar genelde fiziki açıdan kendilerini yormayacak zanaat dallarıyla meşgul olan Yahudiler, istiladan sonra ticaretle de ilgilenmişlerdir. Yahudilerin genelinin maddi durumlarının diğer halk ortalamasının üstünde olduğu görülmektedir. Türkistan, XIX. yy.'da Ruslar tarafından istila edilmesiyle birlikte, Avrupa ile iletişim kurmuştur. Avrupalılar burada Avrupa'daki Yahudilerden farklı olarak yaşayan bir Yahudi grubunun olduğunu görmüşlerdir. Türkistan Yahudileri dünyanın diğer bölgelerindeki Yahudilerden farklı özellikler sergilemektedirler. Bölgeye gelen ve Yahudiler hakkında bilgiler aktaran seyyahlar, Türkistan Yahudilerini dünyanın diğer bölgelerindeki Yahudilerden farklı değerlendirmişlerdir. Sovyetler Birliği döneminde Rusya topraklarında yaşayan Yahudilerin de diğer milletler gibi sıkı takibata uğradıkları ve asimile edilmeye çalışıldıkları görülmektedir. Bu nedenle fırsatını bulan Yahudiler buradan başka yerlere göç etmişlerdir. Özellikle 1970'ten sonra Türkistan Yahudilerinin temel hedefi İsrail'e göç etmek olmuştur. Sovyetler Birliğinin yıkılması sonucunda Türkistan'da yaşayan Yahudilerin neredeyse tamamı başta İsrail olmak üzere Amerika, Avusturalya ve Kanada'ya göç etmişlerdir. Farklı sebeplerden dolayı az sayıda da olsa özellikle Buhara, Taşkent ve Semerkant gibi Özbekistan şehirlerinde kalanlar olmuştur. Günümüzde başta Buhara, Semerkant ve Taşkent olmak üzere bütün Türkistan'da on beş adet sinagog, kendilerine ait özel okullar, kültür merkezleri ve mezarlıkları bulunmaktadır.

⁷ bk. Ek 4.

KAYNAKÇA

- ABIDOV, D. vd. (2004). "Özbekistan Cumhuriyeti'nin Dinler ve Etnik Gruplar ile İlgili Politikaları Üzerine". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 24: 253-259.
- ALBRECHT, M. (1896). *Russisch Centralasien-Reisebilder aus Transkaspien Buchara und Turkestan*. Hamburg: Verlagsanstalt und Duruckerei A.G.
- ARAZ, Ö. F. (2016). "Rabbâni Gelenekte Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri için Oluşturduğu On Üç Yorum Kuralı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 51: 115-134.
- ARIK, D. (2006). "Buhara Yahudileri Üzerine Bir İnceleme". *OAKA*. I/2: 92-109.
- ARIK, D. (2011). *Buhara Yahudileri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- ARİFOĞLU, Y. (2013). *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ARSLAN, A. (1997). "Osmanlılarda Coğrafi Terim Olarak "Acem" Kelimesinin Manası ve Osmanlı Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar)". *OTAM*. 8: 83-87.
- ARSLANTAŞ, N. (2005). *Emeviler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
- ARSLANTAŞ, N. (2009). *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler-Abbasi ve Fatimiler Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- BARTHOLD, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (hızl. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- BARTHOLD, V. V. (2011). *Orta Asya Türk Tarihi*. (hızl. Musa Çağlar). İstanbul: Divan Kitap Yayınları.
- BESALEL, Y. (2000). *Yahudi Tarihi*. İstanbul: Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık.
- BİK, H. M. (2012). *Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BONVALOT, G. (1884). *Eski Yurt-Orta Asya'dan*. (çev. M. Reşat Uzmen). Paris: Librairie Plon.
- BURNES, A. (1834). *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia-C.II*. London: John Murray.
- BURTON, A. (1994). "Bukharan Jews, Ancient and Modern". *Jewish Historical Studys*. XXXIV: 43-68.
- ÇOLAK, F. (2019). *Alman İmparatorluğu ve Türkistan*. Konya: Çizgi Kitapevi.
- EPSTEIN, A. (1935). *Kriegsgefangen in Turkestan - Erinnerungen von Georg Popper und Adolf Epstein*. Wien: Selbsverlag.
- ERARSLAN, A. (2018). *1900-1920 Yılları Arasında Batı Türkistan'daki Gelişmeler ve İstanbul Dergilerine Yansımaları*. Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- EVANS, J. L. (1982). *Russia and the Khanates of Central Asia to 1865*. Washington: Associated Faculty Press.
- FOLTZ, R. C. (2006). *İpek Yolu Dinleri-Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*. (çev. Aydın Aslan). İstanbul: Medrese Yayınları.

- GOLDEN, P. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (çev. Osman Karatay). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GRAETZ, H. (1902). *History of the Jews-Cilt 3*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- GÜRKAN, S. L. (2020). *Yahudilik*. Ankara: İSAM Yayınları.
- HARMAN, Ö. F. (1992). "Buhtunnasr Maddesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. VI: 380-381.
- JAEGER, J. (1900). *Wanderung in Russland-Zeitbilder aus den Balkanländern, Central-Russland, der Krim, dem Kaukasus und Central-Asien*. Wien: Verlag von Karl Teufen.
- JANATA, A. (1984). *Turkestan 1890 Sammlungen des Museums für Völkerkunde in Wien- Mit einem Beitrag über österreichische Kriegsgefangene in Turkestan 1915-1921*. Wien: Museum für Völkerkunde.
- KARUTZ, R. (1911). *Unter Kirgisen und Turkmenen*. Leipzig: Klinkhardt & Biermann Verlag.
- KOÇ, D. (2018). "Bir Rus Mühendisinin (T. S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. CXX/237: 139-170.
- KURT, A. O. (2006). "Yahudilikte Sürgün Teolojisi: Tanrısar Bir Ceza Olarak Sürgün". *Dini Araştırmalar Dergisi*. IX/25: 61-78.
- KURT, H. (1998). *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları.
- LAL, M. (1846). *Travels in the Panjab, Afghanistan, Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat; A Visit to Great Britain and Germany*. London: W.H. Allen.
- LEWIS, B. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*. (çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: İmge Yayınları.
- LOMBART, M. (2002). *İslam'ın Altın Çağı*. (çev. Nezih Uzel). İstanbul: Pınar Yayınları.
- MARK, R. A. (2013). *Krieg an Fernen Fronten-Die Deutschen in Zentralasien und am Hindikusch 1914-1924*. Paderborn: Ferdinand Schöning Verlag.
- MEYENDORF, B. (1870). *A Journey from Orenburg to Bokhara in The Year 1820*. (çev. E.F. Captain). Kolkata: Foreign Department Press.
- MOSER, H. (1888). *Durch Central Asien-Die Kirgisensteppe-Russisch Turkestan-Bochara-Chiwa-Das Turkmenenland und Persien-Reiseschilderungen*. Leipzig: F. A. Brockhaus Verlag.
- NAZAROFF, P. (1823). *Russian Missions into The Interior of Asia*. London: Richard Phillips and Co. Press.
- NEUSNER, J. (1983). "Jews in Iran". *The Cambridge History of Iran - 3/2*. (ed. E. Yarshater). Newyork: Cambridge University Press: 909-923.
- ÖZMEN, S. (2018). "Frank İdaresi Altında Yahudiler". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*. I/1: 52-66.
- RADLOFF, W. (1884). *Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten-Bd. 2*. Leipzig: T. O. Weigel Verlag.
- SCHUYLER, E. (2007). *Türkistan - Batı Türkistan Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. (çev. Firdevs Çetin vd.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- SCHWARZ, von F. (1900). *Turkestan - Die Wiege der indogermanischen Völker*. Freiburg: Herdersche Verlagshandlung.

- SCHWEINITZ, von H. H. G. (1910). *Orientalische Wanderungen in Turkestan und im Nordöstlichen Persien*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- SIDIKOV, B. (2002.10.26). "Deutsche Blicke auf ein wenig bekanntes Judentum Berichte aus Mittelasien am Übergang vom 19. zum 20. Jahrhundert". *Neue Zürcher Zeitung*. 249: 87-88.
- SIDIKOV, B. (2003). *Eine Unermessliche Region-Deutsche Bilder und Zerrbilder von Mittelasien (1852-1914)*. Berlin: Logos Verlag.
- SIEVERS, W. (1893). *Asien. Eine Allgemeine Landeskunde*. Leipzig-Wien: Bibliographisches Institut.
- TANYU, H. (1979). *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler I*. Ankara: Bilge Yayınevi.
- TOGAN, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitapevi.
- ÜKTEN, S. S. (2017). "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVIII/2: 137-164.
- VAMBERY, A. (1865). *Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanischen Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkant, ausgeführt im Jahr 1863*. Leipzig: Brockhaus Verlag.
- VAMBERY, A. (2022). *Türkistan'a Seyahat-Bir Sahta Derviş'in İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu*. (çev. Resul Şahsin). İstanbul: Divan Kitap Yayınları.
- Yaratılış-Tekvin (1996)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Zafer Matbaası.
- YAZICI, T. (1992). "Belh Maddesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. V: 410-411.
- YAZICI, T. (1992). "Cûzcân Maddesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: VIII: 96-97.

İnternet Kaynakları

- MİZRAHİ, E. (2022). "Buhara'nın Çalaları". *Dergi Şalom*. Erişim Tarihi: 11.12.2022.
https://dergi.salom.com.tr/haber-942-buharaacutenin_calalari.html#

Arşiv Belgeleri

- PA-AA=** Politisches Archiv des Auswärtiges Amts (Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi). R= Reich (İmparatorluk).
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi'nin hazırladığı 30942 sayılı Türkistan Raporu. Berlin 20.07.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Kemnitz'ten Dışişleri'ne, Dışişleri'nden de Pera'ya Gönderilen Türkistan Raporu. Berlin 23.09.1918.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Petersburg Alman Konsolosu Bartels'in Dışişlerine Çektiği Telgraf. Petersburg 01.03.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Türkistan'ın Genel Durumuyla ilgili M.R.G. Meyerkort Tarafından Hazırlanan Rapor. Bremen 23.07.1919.

EKLER

Ek 1: Buhara'da bir Yahudi aile (1899 Öncesi) (Mizrahi, 2022)

Ek 2: Bir Türkistan Yahudi kadını ve kızı (Albrecht, 1896, s. 129)

Ek 3: Buhara'da Yahudi kızlar (Mizrahi, 2022)

Ek 4: Buhara'da bir Yahudi mahallesi. Evlerin dış cephesinde pencere yoktur (Schweinitz, 1910, s. 132).

Ek 5: Buhara'nın en zengin Yahudi'si olan Sion Ben Chasoff'un evi. Bahçe içinden çekilmiş bir fotoğraftır (Schweinitz, 1910, s. 133).

EXTENDED ABSTRACT

Turkistan is a strategic geography located on the roads connecting many regions of the world with Far Asia. For this reason, this region has been home to different cultures, religions and languages throughout history. One of these groups is the Jews. The emergence of Jews, who have been known as Hebrews, Israelites and Jews throughout history, into the history scene dates back to the 2000s BC. Judaism is one of the oldest and most monotheistic religion families.

Jews were forced to emigrate from the Canaanite geography, which they considered their sacred land for many different reasons throughout history. One of the most well known of these migrations is the Babylonian migration of 586 BC. Thus, the first Jewish diaspora emerged in history: Babylonian Jew. Turkistan Jews, who are the subject of our study, are also based on Babylonian Jews. The Jews of Turkistan are also called the Jews of Bukhara. The Silk Road is of great importance in the distribution of Jews to China and Central Asia. The history of the emergence of Jews in Turkistan goes back much earlier than that of Muslims in the region.

A town called "al-Judaea" due to the density of the Jewish population is situated in the city of Jawzjan in Khorasan. The town in question is now Maymana, which is located in the west of the Balkh, near the border of Turkmenistan. Forty thousand taxpaying Jews are said to have lived in Khorasan in the 12th century. Another important Turkistan city where Jews settled is Merv. Archaeological excavations carried out in Merv Castle also show us that the Jewish presence here dates back to the 4th century BC.

The Jews passed through Merv and went to other important regions of Turkistan such as Bukhara, Toharistan, Sogd or Khwarezm. In the 1100s, there were eight thousand

Rabbinical Jewish families around Hive and more than fifty thousand Jews living in and around Samarkand. Most of them eventually migrated to Bukhara in the following centuries.

During the Mongol period, Jews were found in Turkistan. Jews were discriminated during the Mongol period. Timur (1370-1405), who dominated Turkistan after the Mongols, brought and placed masters and architects who weaved carpets, painted silk, processed silver and gold and were artisans in various branches from other cities he conquered to the capital of his country (Samarkand). Among them also were Jews. Jews had a peaceful life during the Timurid period.

In the 19th century, the Jewish population in southern Turkistan was estimated to have reached 40,000. In the same century, the proportion of Jews in the city of Bukhara to the general population was around 6%.

Jews lived a partially comfortable life during the period when Tsarist Russia dominated Turkistan but were affected by the negative policies of the Bolshevik administration. Thus, after the 1920s, they began to migrate to Palestine, the United States, Canada and Australia. By the 1970s, those remaining within the borders of the Soviet Union emigrated to Israel. From 1970 to 1989, around 30,000 Turkistan Jews left the region. After the dissolution of the Soviet Union, about 40,000 Jews left the region. Today, there are about 150,000 Turkistan (Bukhara) Jews in Israel and 60,000 in the United States.

There are still Jews living in Bukhara, Tashkent and Samarkand. Jews of Turkistan can freely practice their religion and culture in the region. There are a total of fifteen synagogues in all Turkistan, two in Bukhara, two in Samarkand, four in Tashkent and seven in other settlements. They also have private schools.

In this study, we will discuss the history of Turkistan Jews, and their reflections through travelogues. According to many travellers, little has changed in the physical characteristics and appearance of the Jews for centuries. Jews have always married people of their own race. Thus, they preserved the physical characteristics of the Sami race such as the oval face and almond eye structure. They usually have a noble appearance with long and curved noses and thin, long, and pale faces with prominent lips. The Jews of Turkistan dress differently from the people who live here. They are known for their clothing. A belt wrapped in ropes holds up their clothes at the waist. Men wear quadrangle hat on their heads. Their braided hair dangles up to their chests from the right and left of their hats.

Jewish women dress like Muslim women. When they go out on the street, they wear a dark, long abbaya/scarf that covers their heads to their feet. They cover their faces with a veil made of a tulle-like fabric but showing their front easily. Older women do not have to wear these clothes. Although they stay away from stranger men outside, they do not hesitate when stranger male guests come to their homes. Jewish women wearing veils outside wear trousers and shirts in their homes. However, they always wear their long and loose caftans. On their heads is a fez-like hat whose edges are embroidered. Over their hats, they wear a white headscarf tied under the chin, compressing their faces from the sides.

Many travellers have reported that Jews live under great pressure in the cities of Turkistan. Others have stated Muslims despised them and that Jews took the advantage of a grievance from that. Some travellers state that there are no religious or economic reasons behind the negative and hostile attitude of Muslims towards Jews given that Turkistan to home to many other belief systems as well. However, they do not treat any of people of other beliefs as they treat Jews, and they respect them. Jews believe they come

from a clean race. They think the other races are not clean. They are not liked because of their arrogance.

Throughout history, it is seen that Jews living in the Islamic world as in other parts of the world have been very effective in trade and some handicraft branches. Turk Muslims living in the region only trade with their agnates and co-religionists unless it is compulsory. For this reason, Turkistan Jews are more engaged in handicrafts.

Jews and Christian Russians sympathize with each other and act more warmly. Russia was seen as a saviour of the Jews of Turkistan - hence why they are solicitous about every Christian they meet.

The Jews of Turkistan are intimately familiar with region well since they have called it home for centuries. The Russian State valued Jews as it expected them to assume the role of marketing and selling Russian industrial products across Central Asia and neighbouring states. As a result, Turkistan Jews gained political power with the support of the Russians and thus managed to dominate almost all of the trade here.

Following the invasion of Turkistan by Tsarist Russia, Jews came here from Europe. However, the Russian administration's view of Jews changed within a short while. The Russian government ordered the Jews who came here later to leave Turkistan while allowing the Jews of Turkistan to stay remain in the motherlands, taking the commercial interests of Russia into account.

TRABZON ÖRNEĞİNDE BİR FİNANSMAN UNSURU OLARAK MURÂBAHA UYGULAMALARI (1680-1700)

Özcan TATAR*
Yavuz KISA**

ÖZ

İnsanlar arasındaki ilişkilerde ekonomi ana belirleyici unsurlardan birisi olarak tanımlanabilir. Ekonomi olarak adlandırılan bu unsuru toplumdaki insanların temel ihtiyaçlarını giderebilmek için uyguladıkları farklı ilişkilerin bütünü olarak adlandırabiliriz. Ekonomik ilişkilerdeki karşılıklı değiş-tokuş, alış-veriş işlemlerinde en önemli unsur olarak parayı görmekteyiz. İcat edildiği dönemden günümüze kadar ekonominin temel ögesi olarak görülen para, dönem dönem karşılıklı borçlanma aracı olarak insanların yaşamlarında da yer alabilmekteydi. Ekonomi, insanların birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini belirleyen kilit bir unsurdur ve toplumların temel ihtiyaçlarını karşılamak için kullandıkları ilişki türlerinden biridir. Ekonomik ilişkilerde para; karşılık değişim, alışveriş işlemlerini ve karşılıklı olan borcu bir araç olarak yönlendirir. Bu çalışmada Trabzon'da (Türkiye) 1680-1700 yılları arasında yaygın olarak kullanılan bir tür ekonomik borçlanma sistemi olan "murâbaha"yı incelemeye çalışacağız. Yine çalışmamızda örnekler kullanarak varlıklı insan ve kurumların belirli bir kâr yüzdesi karşılığında sermayelerini ihtiyaç sahiplerine nasıl yönettiklerini, harcadıklarını ve ödünç verdiklerini açıklayacağız. Nihayetinde sistemin bölgesel çatışmayı nasıl etkilediğinin yanı sıra kilit tarihsel figürleri de inceleyeceğiz. Çalışmamızın ana kaynağını bu dönemde tutulmuş olan mahkeme kayıtlarını içeren Trabzon Şer'iyye Sicilleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Borç, Murâbaha, Savaş, Trabzon, Vakıf.

MURÂBAHA PRACTICES AS A FINANCING ELEMENT IN THE CASE OF TRABZON (1680-1700)

ABSTRACT

Economy is a key element that dictates how people interact with one another – one of many kinds of relationships societies and those in them exercise in order to meet their basic needs. In economic relations, money drives mutual exchange and shopping transactions, and as an instrument of mutual debt. In this study, we will try to examine "murabaha," a kind of economic borrowing system widely used in Trabzon (Turkey) between 1680 and 1700. Using examples, we will explain how wealthy people and institutions alike managed, spent, as well as lent their capital to those in need, in exchange for a certain percentage of profit. We'll also look at key historical figures who drove the murabaha system, alongside how the system ultimately affected regional (armed) conflict. Source-wise, we've drawn from local court records from the period.

Keywords: Debt, Murâbaha, War, Trabzon, Foundation.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 15.11.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.02.2023

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, ELAZIĞ; ORCID: 0000-0001-9213-3350, E-posta: otatar@firat.edu.tr

** Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, ELAZIĞ; ORCID: 0000-0001-7101-3085, E-posta: ykisa@firat.edu.tr

Giriş

Arapça bir kelime olan murâbaha “*artma, kâr, ticarî kazanç*” anlamlarındaki ribh kökünden gelmektedir (Dönmez, 2020, s. 148). “*Kazandırma, kâr hakkı tanıma*” anlamına gelen murâbaha, terim anlamı olarak dört mezhepte farklı şekilde ifade edilmiştir. Buna göre Hanefi mezhebinde murâbaha, “*mülke geçen bir malın maliyeti hesaplandıktan sonra üzerine fazlalık konularak satılması*” şeklinde tanımlanmıştır. Buradaki “fazlalık” kelimesi kâr oranı manasında kullanılmıştır. Mezhep uleması hibe, miras ve vasiyet yoluyla temlik edilen malın murâbahasını uygun görmüşlerdir. Maliki mezhebinde murâbaha “*satın alınan bir malın alış fiyatının üzerine belirli kâr eklenerek yapılan satış*” olarak ifade edilmiştir. Şafii mezhebi uleması ise murâbahayı “*alış fiyatına kâr payı eklenerek yapılan satış şeklinde*” tanımlamışlardır. Son olarak Hanbeli mezhebi uleması murâbahayı caiz görerek “*müşterinin satın aldığı fiyatı söyleyerek satması ve ondan belirli kâr elde etmesi olarak*” tanımlamışlardır (Kuru, 2015, s. 5-7).

Klasik fıkıh kaynaklarında murâbaha “*bir şeyi başka bir şeyle değiştirmek, sözleşme yapmak, bir şeyi satmak veya satın almak*” şeklinde tanımlanan bey^ç başlığı altında ele alınmıştır (Bayındır, 2005, s. 75). Murâbahanın iki temel özelliği vardır. Birincisi malın satıcıya ne kadara mal olduğu; İkincisi ise ne kadar kâr ile satıldığının müşteriye bildirilmesidir. Kısacası bir malın satıcısının malını satarken maliyetini belirtmesi, üzerine belli bir kâr oranı koyarak satması ve son olarak alıcının da bunu kabul etmesiyle murâbaha akdi gerçekleşmektedir. Yapılan bu üç işlem faizsiz finansman aracı olarak kullanılan modelin temelini oluşturmaktadır (Cebeci, 2010, s. 30, 34).

Ticari hayatta kullanılan kavramlar oldukça zengin olduğu görülmektedir. Bu kavramlar içerisinde faizle ilgili olan ribâ, ribh ve murâbaha kelimeleri bir hayli dikkat çekmektedir. Bu kelimelerin sözlük anlamlarını incelediğimiz de ribâ için “*tefecilikte alınan aşırı faiz*” (Devellioğlu, 2013, s. 1042); ribh için “*kâr, ticaret kârı*” (Berber, 2013, s. 1383); Murâbaha için ise “*yüksek faiz elde etmek, kanunlara aykırı alınan faiz ve tefecilik*” gibi anlamlar yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Kanar, 2008, s. 378; Devellioğlu, 2013, s. 797; Berber, 2013, s. 1382). Buradan ribâ ve murâhaba terimlerinin birbirleriyle yakın anlamlar taşıdığı, murâbahanın kelime kökü olan ribh teriminin ise bu terime yüklenen olumsuz anlamdan uzak kaldığı görülmektedir.

Hile-i şer’iyye (şer’i çare) yöntemlerinden biri olan murâbaha uygulaması, Osmanlı Devleti’nde para vakıfları başta olmak üzere çeşitli şekillerde kredi ve finansman yöntemi olarak klasik dönemden itibaren kullanılmıştır (Erdoğan, 2013, s. 56). Söz konusu bu uygulama, İslam hukukuna uygun olması sebebiyle meşru görülmüş ve farklı zamanlarda esnaf ve halk arasında yaygın bir şekilde kullanım alanı bulmuştur.

Osmanlı Devleti’nde ilk faizsiz kredi uygulaması para vakıfları yoluyla başlamıştır. Buna göre para vakıflarında fon kullandırma yöntemleri 3 ana başlıkta incelenmektedir. Bunlar: Mudâraba¹, Bidaâ² ve Muâmele-i Şer’iyye veya Murâbaha’dır (Çizakça, 1993, s. 70). Para vakıflarında en fazla uygulama alanı bulan murâbaha, Osmanlı Devleti’nde iktisadî şartların etkisi ve toplumsal finansman kaynak ihtiyacının karşılanması amacıyla caiz olarak görülmüştür (Kayahan vd. 2009, s. 217). Bu işletme modelinde kâr şart koşulmaktadır ve bu yöntemden elde edilen gelir, vakfiyede belirtilen amaçlar doğrultusunda vakıf için harcanmıştır (Bulut vd. 2021, s. 138). Murâbaha uygulamasının hukukî dayanağı İslam hukukunda “*bey’ül-îne*” diye bilinen satım akdidir. Bey’ül-îne, bir malın veresiye satılıp, alıcıya teslim edildikten sonra, yine alıcıdan peşin daha az bir

¹ *Mudâraba*: Taraflar arasında kâr ya da zarar ortaklığının kurulması ve sermayenin bu şekilde işletilmesini ifade etmektedir (bk. Kayahan, 2009, s. 212-227).

² *Bidaâ*: Bir kişinin kârın tamamını kendi üzerine alıp diğer kişiye sermaye vermesi demektir (bk. Özcan, 2003).

bedelle satın alınması demektir. Bu açıklamayı daha somut bir hale getirecek olursak; bir mal, A şahsına veresiye şeklinde 60.000 TL'ye satılıp, A şahsı parayı ödemediği takdirde aynı malın 50.000 TL'ye geri satın alınması şeklinde özetlenebilir (Akgündüz, 2006, s. 239). Bununla birlikte murâbaha uygulamasıyla piyasa rayıçları gözetilerek yıllık % 10-15 kâr sınırlaması getirilmiş ve ekonomiye uzun vadede istikrar sağlanmıştır. Murâbahanın % 10-15 kâr sınırlaması ile ilgili 1517 tarihli belgede II. Bayezid'in oğlu Şehinşah'ın oğlu Mehmed'in eşine ait, 91.000 gümüş dirhemlik paranın vakfiyesinde işletilme şekli şöyle belirtilmiştir: *"Yukarıda adı geçen vakfedici kadın, miktarı belirtilen 91.000 gümüş dirhem, ne eksik ne de fazla olmamak üzere, yılda her 10 dirheme, 1,25 dirhem (yıllık % 12,5) hesabı üzere, faiz (ribâ) ve faiz şüphesinden uzak bir şekilde, İslâm'a uygun bir muamele (muamele-i şer'îyye) ve günlük rayıç bedeller (murâbaha-i mer'îyye) uygulanarak, kâr (rıbh) getirecek şekilde işletilmesini şart koştu.* Bu muamele sağlam rehin veya varlıklı kefil güvencesi ile güçlendirilmiştir (Döndüren, 2008, s. 1, 6).

Osmanlı Devleti'nde ribâdan kaçınma yöntemlerini meşru hale getirmek için Hanefi mezhebinin önde gelenleri fetvalar vermiştir. Bu fetvalarda yetim mallarının değer kaybetmemişi için para vakıfları ön plana çıkarılmıştır. Nitekim para vakıfları kuruldukları bölgelerde sosyal, iktisadî ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak finansman yöntemleri, beraberinde birçok tartışmayı getirmiştir. Özellikle para vakıflarında en çok uygulanan murâbaha uygulaması, Osmanlı Devleti'nde faize hile ile meşruluk kazandığı bir sistem olarak görülmüş ve eleştiriye uğramıştır (Doğan, 2021, s. 152-153). Nitekim XVI. yüzyıl uleması arasında para vakıflarıyla ilgili çok sert tartışmalar yaşanmıştır. Çivizâde ve Birgivî para vakıflarının caiz olmadığını belirtmişlerdir. Birgivî murâbaha uygulamasının bir nevi ribâ olduğunu ve ribânın büyük bir günah olduğunu belirtir (Güney, 2019, s. 23). Çivizâde ise para vakıflarını yasaklayan bir fetva vermiş, bu fetva da 1538 yılında padişahın fermanıyla yürürlüğe girmiştir (Çınar, 2021, s. 106-107). Diğer yandan para vakıflarındaki murâbah yöntemini savunan Ömer Nasuhi Bilmen yetimin veya vakfın malının menfaatlerinin bu şekilde temin edildiğini ve ribânın söz konusu olmadığını belirtmiştir (Düzenli, 2007, s. 111). Yine Ebu's-Suûd Efendi Murâbaha veya Muâmele-i Şer'îyye uygulamasının ve borç ilişkilerinin merkezinde zulâme (mazlum) hakkının olduğunu dikkat çekerek bu konuda bir fetvâ vermiştir. Bu fetvâda "ibâdullahın ahvalinin" sosyoekonomik açıdan ön planda olduğu, tarımla uğraşan reyanın korunduğu, yetim mallarının borç işlemlerinde esneklik sağlanarak haklarının savunulduğu belirtilmiştir (Düzenli, 2007, s. 111-113; Berber, 2013, s. 1387).

Osmanlı yöneticileri XVI. yüzyıldaki tartışmalara rağmen murâbaha uygulamasını belirli ölçülerde uygulamaya çalışmışlardır. Uygulamanın meşru sayılabilmesi için özellikle kâr getiri ücretinin üzerine çıkılmamasına dikkat edilmiştir. Meşru oranın üstündeki getirileri ise ribâ olarak görülmüştür. Nitekim Şer'îyye Sicili ve Mühimme Defterleri'ne dayalı XVI. yüzyıla ilgili yapılan çalışmalarda murâbaha ve murâbaha terimleri yerine daha çok ribâhor teriminin kullanıldığını görmekteyiz (Berber, 2013, s. 1390). Ancak bu kurallara rağmen murâbaha uygulaması zamanla ribâyâ eş değer olumsuz anlamlar yüklenilmiştir. Berber (2013) ve Kaya (2007) yaptığı çalışmalarda murâbaha kelimesinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanıldığı belirtilir. Yapmış olduğumuz bu çalışmada ise murâbaha uygulamasının XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olumsuz anlamda kullandığımız görmekteyiz. Bu olumsuz düşüncenin başlangıcının sosyal, iktisadî ve kültürel bozulmasıyla paralel olduğu kabul edilirse Osmanlı Devleti'ndeki bozulmanın çok önceden başladığını söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti'nde yaşanan sosyal ve kültürel değişimlerin etkisiyle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren gayr-i meşru bir hale dönüşen murâbaha uygulaması için arşiv kayıtlarında "murâba-yı mer'îyye" ve "muamele-i şer'îyye" ifadelerindeki temizlik ve meşruluk anlamlarında kullanılan "mer'îyye" ve "şer'îyye" kelimelerinin yerlerine "murâbaha-yı gadriyye" gibi

doğrudan faiz anlamlarına denk gelen ifadeler kullanılmaya başlanmıştır (Berber, 2013, s. 1391). Öyle ki XIX. yüzyıl Osmanlı ticari hayatında ise murâbaha için yüksek faiz elde etmek, kanunlara aykırı alınan faiz ve tefecilik gibi anlamlar yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Ceyhan, 2018, s. 491).

Osmanlı Devleti'nde çiftçiye, halka, zanaatkârlara ve tüccarlara murâbaha usulüyle borç veren kişi veya kurumları XIX. yüzyıl öncesi ve sonrası şeklinde iki kısma ayırabiliriz. Bu bağlamda XIX. yüzyıla kadar murâbaha usulüyle borç verenler genellikle askerî zümre, para vakıfları, ayanlar, esnaflar, yetim mallarını işleten vasiler ve gayrimüslim dini kurumlarıdır (Kaya, 2003, s. 93-95). Bu kişilerden ve kurumlardan alınan borçlara farklı dönemlerde farklı oranlarda borç faizi işlenmiştir. Mesela 1609 yılında borç faiz oranı % 15'e iken bu oran uzun savaşlar nedeniyle 1680 yılında % 10'a ve 1887 murâbaha nizamnamesiyle de % 9'a indirilmiştir (Çağatay, 1971, s. 51).

Osmanlı Devleti'nin her döneminde kredi ve finansman sağlamak amacıyla uygulanan murâbaha uygulaması, farklı şekillerde Trabzon'da da uygulandığı görülmektedir. İncelenen belgelerde bu uygulama, çoğunlukla askeri ve zengin kişilerin başka kişilere, küçük ve yetim çocukların malları ile vakıflara yönelik verilen paralarla ilgilidir.

1. Zengin veya Askerî Zümrede Olan Şahısların Paralarının Murâbaha ile İşletilmesi

Trabzon'da sahip oldukları nakit parayı murâbaha yoluyla işleten ve bu sayede geniş bir mal birikimine sahip olan kişiler karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli yollarla elde ettikleri nakit varlığını murâbaha yoluyla işleten bu kişiler genellikle askerî³ zümre mensuplarıdır. Herhangi bir yolla devlete göbek bağı ile bağlı olan bu kişiler, sahip oldukları ayrıcalıkları kullanarak belirli bir mal varlığına ulaşmışlar ve bu varlıklarını toplum içerisinde daha da zenginleşmek için kullanmışlardır.

Trabzon'da mal varlıklarını işleterek zenginleşen kişiler arasında karşımıza çıkan ilk kişi; Trabzonlu olup, beylerbeylik makamına kadar yükselmiş olan Musa Paşa'dır. İnceleme dönemimizden önceki dönemlerde yaşamış olan Musa Paşa'nın vefat tarihi tam olarak belgelerde yer almamaktadır. Paşa'nın vefat ettiğine dair ilk kayıt 13 Safer 1090 (26 Mart 1679) tarihli bir hüccetten anlaşılmaktadır⁴. Musa Paşa'nın Orta Hisar'da yer alan Kıssahan Mahallesi ahalisinden olduğu ve buradaki birçok emlaka sahip olduğu görülür. Belgelerden anlaşıldığına göre, bu mahallede bulunan bir ev büyüklüğü itibarıyla *Musa Paşa Sarayı* olarak adlandırılmakta ve 5 Şaban 1110 (6 Şubat 1699) tarihli bir hüccetten anlaşıldığına göre de, bu saray Trabzonlu olmayan mütesellimler tarafından konak olarak kullanılmaktadır (BOA, TŞS. No: 1863 (49), s. 29-a, B: 2). Bununla birlikte Musa Paşa, sağlığında ikamet ettiği Kıssahan Mahallesi'nde bulunan mescidi tamir ettirmiş ve buraya bazı ev ve dükkânları vakfetmiştir (BOA, TŞS. No: 1861 (47), s. 15-a, B: 3).

³ Osmanlı Devleti'nde merkezden gönderilen fermanlarda; fiilen askerlik hizmetinde bulunan yeniçeri, sipahi ve bunların çeşitli sınıfları (topçu, tüfenkçi, garib, azeb), çocukları, eşleri, emeklileri, kulları, câriyeleri, geri ve yardımcı hizmete alınan yaya ve müsellemlerle bunların gördükleri hizmetlerin benzerini yerine getiren yörükler ve tatarlar, askerlikle münasebeti olmayan, ancak kamu hizmeti gören görevliler, memurlar, kâtipler, mültezimler, eminler, muhassıllar, yine bir kamu görevlisi sayılması gereken yargı organları mensupları, müderrisler ve mülâzımlar; günlük 3 akçe ve daha fazla ciheti olan mütevellî, nâzır ve cüzhanlar, imam, hatip, müezzin gibi din görevlileri, seyyid ve şerif gibi Hz. Peygamber soyundan gelenler, köprücü, derbentçi, madenci, tuzcu, atmacacı, doğancı, sarraf gibi hizmetleri ifa edenler askerî sınıftan sayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Sahillioğlu, 1991, s. 488-489.

⁴ Bu hüccete göre vefat eden Musa Paşa'nın Trabzon'un önde gelen mütegalibelerinden olup, fermanla katledilen ve mali devlet tarafından müsadere edilen Hasan Ağa'ya 615 esedî kuruş borcu bulunmakta olup, bu borç Hasan Ağa'nın mallarını müsadere etmekle görevlendirilen Hassa Şehriyari Silahşorlarından Hacı Mehmed Bey tarafından Musa Paşa'nın varislerinden tahsil edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1851 (37), s. 54-a, B: 2).

Musa Paşa, yukarıda da belirttiğimiz gibi 20 Şaban 1091 (15 Eylül 1680) tarihinde önce vefat etmiştir. Vefatının ardından varisleri ile alacaklılar ve şikâyetçileri arasında birçok anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Musa Paşa'nın alacaklıları ile ilgili olarak da varisleri hak iddiasında bulunmuşlardır. Musa Paşa'nın varislerinden olan Murtaza Bey ile kızlarının vekilleri mahkemeye başvurarak, Torul Kazası'na tabi Toruna isimli köyün ahalilerinin Musa Paşa'ya 300 esedî kuruş⁵ ile 90 batman yağ borcu olduğunu, bu meblağ ile yağın köylüler tarafından ödenmesine Hazinedar Hasan Ağa bin Abdullah isimli kişinin engel olduğunu belirtmişlerdir (BOA, TŞS. No: 1852 (38), s. 37-a, B: 2). 26 Şevval 1091 (19 Kasım 1680) tarihinde yapılan mahkeme sonrasında varisler şahitlerle bu borcu ispat etmişlerdir. Bu süreçte karşımıza çıkan husus dikkate değerdir. Buna göre Musa Paşa, bu köyün ahalisine verdiği 300 esedî kuruşun karşılığında 90 batman yağı murâbaha olarak almak hususunda anlaşmaya varmışlardır. Musa Paşa, sağlığında borç olarak verdiği 300 esedî kuruş ile murâbahası olan 90 batman yağı almadan vefat ettiğinden dolayı bu mesele varislerle borçlu olan köylüler arasında anlaşmazlık konusu haline gelmiştir. Neticede köylülerin 300 esedî kuruşu kabul etmesi sonrasında, varisler de murâbaha olan 90 batman yağdan feragat etmişlerdir (BOA, TŞS. No: 1852 (38), s. 40-a, B: 2).

Murâbahacılık hususunda karşımıza çıkan en önemli kişi olarak, bazen Trabzon Yeniçeri Zabıtlığı görevini de ifa eden İbrahim Çavuş bin Mustafa Çavuş'u görmekteyiz. Murâbahacılık işini babasından devralan İbrahim Çavuş, babasının vefatından sonra Trabzon'un en önemli ve etkin kişileri arasında görülmektedir (BOA, TŞS. No: 1852 (38), s. 8-a, B:1; 66-b, B: 3). Belgelerde Mustafa Çavuş'un babasının adı Ali Ağa olarak geçmektedir (BOA, TŞS. No: 1861 (47), s. 10-b, B: 2). Mustafa Çavuş ile oğlu İbrahim Çavuş Afyonzade lakabı ile bilinmektedir (BOA, TŞS. No: 1852 (38), s. 66-b, B: 3; TŞS. No: 1853 (39), s. 36-b, B: 1; TŞS. No: 1854 (40), s. 47-b, B: 1).

Afyonzade Mustafa Çavuş hakkında murâbahacılıkla ilgili karşımıza çıkan ilk kayıt; inceleme dönemimizden önceki tarihe ait olup, sonraki dönemde nakil olarak kaydedilmiş olan bir hüccettir. Evâil-i Muharrem 1087 (Mart 1676) tarihli bu hüccete göre; bu dönemde Trabzon Yeniçeri Zabiti olan Afyonzade Mustafa Çavuş bin Ali Ağa mahkemeye başvurarak, bu tarihten önce vefat etmiş olan Trabzonlu Ali Paşa'nın varislerinden borç talebinde bulunmuştur. Buna göre Afyonzade Mustafa Çavuş, Ali Paşa sağ iken ona 2.500 esedî kuruş borç vermiştir. Bu borca kefil olarak da Trabzon'un önde gelenlerinden Hüsanzade Ahmed Ağa bin Hacı Mustafa kefil olmuştur. Ali Paşa'nın varislerinin bu borcu inkâr etmeleri üzerine Afyonzade Mustafa Çavuş bu hususta iki kişiyi şahit olarak göstermiş ve bu borcun Afyonzade Mustafa Çavuş'a ödenmesine karar verilmiştir (BOA, TŞS. No: 1861 (47), s. 10-b, B: 2)⁶.

Afyonzade Mustafa Çavuş 28 Rebiülevvel 1095 (12 Mart 1684) tarihinden önce vefat etmiştir. Vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Belirttiğimiz tarihte, Afyonzade Mustafa Çavuş'un küçük oğlu Süleyman'a babasının vefatı nedeniyle abisi İbrahim Çavuş vasi olarak tayin edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1853 (39), s. 36-b, B: 1). Afyonzade Mustafa Çavuş vefat ettiğinde yetişkin olan İbrahim Çavuş ile küçük yaşta olan Süleyman isimli 2 oğlu ve Emine bint-i Hacı Ali isimli eşi varisleri olarak görülmektedir. Afyonzade Mustafa Çavuş'un terekesi kayıtlar arasında bulunmamaktadır. Ancak vefatından sonra eşi ve

⁵ *Esedî Kuruş*: Osmanlı piyasalarında yabancı paralar oldukça hakimdi. Piyasada olan büyük Avrupa sikkeleri kuruş olarak isimlendirilmiştir. Hollandalıların "rex daller" adıyla darp ettikleri paraya Osmanlılar "Arslanlı kuruş" veya "Esedî Kuruş" demişlerdir. XVII. yüzyılın başlarında kuruşlar "esedî" ve "riyal" olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı altını 120 akçeye tedavül ettiği sırada esedî kuruş 70 akçeye tedavül edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Öztürk, 1985, s. XXVIII; Sahillioğlu, 1995, s. 368-369.

⁶ Buradaki 2.500 esedî kuruşun esas borç mu, yoksa murâbahanın eklenmesiyle oluşan miktar mı olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Belirttiğimiz hüccette de murâbaha hususunda herhangi bir ifade yoktur.

oğulları arasındaki miras anlaşmazlığı davalarından anlaşıldığına göre en az 15-20 bin kuruşluk bir mal varlığına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu mal varlığının içeriğinde alacaklı olduğu meblağlar hariç olarak görülmektedir (BOA, TŞS. No: 1853 (39), s. 38-a, B: 1).

Emine Hanım'ın mirasla ilgili bütün taleplerinin sona erdirilmesi neticesinde Afyonzade İbrahim Çavuş, babasının alacaklarının peşine düşmüş ve bunlarla ilgili mahkemeye başvurularında bulunmuştur. İbrahim Çavuş, ilk etapta babasının borcuyla ilgili olarak bir süre önce şehiden vefat etmiş olan Trabzon Alaybeyi Mirza Ali'nin varislerinden talepte bulunmuştur. Buna göre 5 yıl önce Trabzon Alaybeyi olan Mirza Ali babası Afyonzade Mustafa Çavuş'tan 300 esedî kuruş borç almış ve bunu ödememiştir. Bu iddia karşısında Mirza Ali'nin eşi ve çocuklarının vasisi olan Asiye bint-i Hasan Bey bunu inkâr etmişse de İbrahim Çavuş bu iddiasını delillerle ispat etmiştir (BOA, TŞS. No: 1854 (40), s. 48-a, B: 1). Bunun müteakibinde İbrahim Çavuş tekrar mahkemeye başvurmuş ve Mirza Ali'nin varislerinden başka bir borç talebinde bulunmuştur. Belgelerden tespit ettiğimize kadarıyla Mirza Ali vefatından önce Afyonzade Mustafa Çavuş'tan 400 esedî kuruş borç almıştır. Bunun karşılığında da yıllık 80 esedî kuruş murâbaha verilmesi hususunda aralarında anlaşmaya varılmıştır⁷. İddiasını delillerle ispat eden Afyonzade İbrahim Çavuş, 480 esedî kuruşun kendisine ödenmesi hususunda karar çıkartmıştır (BOA, TŞS. No: 1854 (40), s. 56-a, B: 1). Bu murâbaha anlaşmazlığında belirtilen 80 esedî kuruş 1 yıllık murâbaha oranı olarak görülmektedir. Yapılan sözleşme 1 yıl olduğundan dolayı ancak bu sürenin murâbahası esas paraya eklenmiştir. Ödeme belirtilen süre içerisinde yapılmamasına rağmen sadece 1 yılın murâbahasının tahsili yoluna gidilmiştir. Bu süre uzadığı zaman yeniden sözleşme yapılması gerekmektedir. Ancak elimizdeki kayıtlardan böyle bir yeni sözleşme örneği bulunmadığı görülmüştür.

Bunun müteakibinde Afyonzade İbrahim Çavuş, 24 Cemaziyelevvel 1108 (19 Aralık 1696) tarihinde babasının alacağıyla ilgili olarak tekrar mahkemeye başvurmuştur. Buna göre Afyonzade Mustafa Çavuş vefat etmeden önce Trabzon sakini Kaba Musazade Hacı Mehmed Ağa isimli kişiye verdiği borcu tahsil etmemiştir. Varisi olduğu için babasının alacağı iddiasında bulunduğu 3.225 esedî kuruşu talep etmiştir. Bu iddia üzerine Kaba Musazade Hacı Mehmed Ağa, vefat eden Afyonzade Mustafa Çavuş'tan 1.900 esedî kuruş borç aldığını, geriye kalan 1.325 esedî kuruşun murâbahadan biriken meblağ olduğunu, belirtilen borcun bir kısmını daha önce ödediğini, geriye kalan meblağı ödeyecek nakit varlığının olmadığını belirtmiştir. Ortaya çıkan anlaşmazlık Kaba Musazade Süleyman Ağa'nın bazı ev ve arazileri Afyonzade İbrahim Ağa ve kardeşi Süleyman'a borcu karşılığında verilmesiyle çözülmüştür (BOA, TŞS. No: 1862 (48), s. 43-b, B: 1).

Babasının alacakları ile ilgili mahir olan Afyonzade İbrahim Çavuş bu süreç içerisinde kendisi de murâbaha yoluyla borç verme usulünü devam ettirmiştir. Cemaziyelevvel 1100 (Şubat sonları-Mart başları 1689) tarihinde Trabzon siciline kaydedilmiş olan bir temessük kaydına göre; Trabzon sakinlerinden Kabasakalzade Hasan Ağa ve kardeşi Mahmud Ağa Cemaziyelevvel 1095 (Nisan sonları-Mayıs başları 1684) tarihinde Afyonzade İbrahim Çavuş'tan bir yıl sonra ödemek kaydıyla 1.200 esedî kuruş borç almışlar ve karşılığında 1 çiftlik ve bahçeyi rehin olarak Afyonzade İbrahim Çavuş'a teslim etmişlerdir (BOA, TŞS. No: 1856 (42), s. 95-b, B: 2). Burada bahsi geçen meblağın 1.000 esedî kuruşu esas mal, 200 kuruşu ise murâbaha olarak görülmektedir.

Afyonzade İbrahim Çavuş'un borç verdiği kişilerden biri de Trabzon müftüsü Hacı Ali Efendi bin Mehmed Efendi'dir. Müftü Hacı Ali Efendi'nin 1.600 esedî kuruşluk borcu vardır. Müftü Hacı Ali Efendi'nin vefatından sonra mahkemeye başvuran Afyonzade İbrahim Çavuş, müftü Hacı Ali Efendi'nin varislerinden bu borcu talep etmiştir. Varislerin

⁷ Buradaki veriye göre murâbaha oranı esas paranın % 20'sine tekabül etmektedir.

bu borcu inkâr etmeleri üzerine durum şahitlerle ispat edilmiş ve bu borcun ödenmesi hükmolunmuştur (BOA, TŞS. No: 1859 (45), s. 37-b, B: 1). Burada Afyonzade İbrahim Çavuş'un vefat eden Müftü Hacı Ali Efendi'nin varislerinden talep ettiği bu borcun murâbahalı olup olmadığı hakkında bir bilgimiz yoktur. Bu meblağın 150 veya 200 kuruşu murâbaha olabilir. Veya 1.600 kuruş esas meblağ da olabilir. Bu veri İbrahim Çavuş'un borç verme hususuna farklı bir örnek olması ile ilgili olarak burada belirtilmiştir.

Afyonzade İbrahim Çavuş'un verdiği borçlar arasında köy ahalileri de bulunmaktadır. İncelediğimiz belgeler içerisinde Afyonzade İbrahim Çavuş; Trabzon yakınlarında bulunan Görele Kazası'na bağlı Damla Köyü'nden yaklaşık 20 kişiye 1.380 esedî kuruş borç vermiştir. Burada belirtilen 1.380 esedî kuruşun 1.200 esedî kuruşu esas meblağ, geri kalan 180 esedî kuruşu ise esas meblağın % 15'i olan murâbahasıdır (BOA, TŞS. No: 1859 (45), s. 40-b, B: 1).

Elimizdeki belgelere göre, Trabzon'daki murâbahacılıkla uğraşan bir başka kişi de Hacı Osman Ağa bin Murad'dır. İsmi sonundaki "Ağa" unvanından anladığımız kadarıyla askerî zümresinden sipahi grubuna tabii olduğu anlaşılmaktadır. 13 Şaban 1105 (9 Nisan 1694) tarihli terekesi bu kişiyle ilgili bize ayrıntılı bilgi vermektedir (BOA, TŞS. No: 1861 (47), s. 11-b-12-a-b, B: 1). Hacı Osman Ağa'nın vefat ettiğinde Havva isimli evli bir kızı ve küçük yaşta oğlu İbrahim varisi olarak görülmektedir. Burada ismi geçen Havva Hanım, yukarıda murâbahacılıkla meşhur olan Afyonzade İbrahim Çavuş ile evlidir. Elimizdeki terekeye göre Hacı Osman Ağa'nın çeşitli kişilerden 8.994 esedî kuruş alacağı vardır. Bu paralar murâbaha ile işletilmektedir (BOA, TŞS. No: 1861 (47), s. 12-a-b, B: 1).

2. Küçük Çocukların Miras Mallarının Murâbaha ile İşletilmesi

Trabzon'daki murâbaha uygulamalarından karşımıza çıkan durumlardan biri de vefat eden kişilerin miraslarından küçük çocuklara kalan kısmının istirbah edilerek işletilmesi hususudur. Vefat eden kişinin terekesi kayıt altına alınıp, varislere hisseleri taksim edildikten sonra, varisler içinde küçük çocuk varsa bunun hissesindeki kısım bazı durumlarda murâbaha yoluyla işletilip, elde edilen gelir çocuğun giderleri için harcanmaktaydı.

Bu hususta karşımıza çıkan ilk durum 27 Receb 1095 (10 Temmuz 1684) tarihli olup, İstanbul'daki Mahmud Paşa Mahkemesi'nden verilen ve Trabzon Şer'iyye Sicili'ne nakil olarak kaydedilen bir hüccette açıkça görülmektedir. İstanbul sakini olup Trabzon'da bazı emlakları olan ve Yeniçeri Ocağı'nda Başyazıcı iken Peç (Viyana) Kalesi muhasarasında şehiden vefat eden Murtaza Yazıcı bin Ali'nin mirası ile ilgili husus varisler için önemli bir mesele olarak karşılıklarına çıkmaktadır. Murtaza Yazıcı'nın mirası; eşi Emine, annesi Hayrunnisa, küçük oğulları Ahmet, Abdurrahman, Hasan ve İsmail ile küçük kızı Ayşe'ye intikal etmiştir. Murtaza Yazıcı'ya ait olup Trabzon'da Şirin Hatun Mahallesi'ndeki bir ev ve şehir merkezi yakınlarındaki Baklacılar adlı mevziide bulunan çiftliğin varisler tarafından idare edilmesi zor olacağından dolayı bunların satışı gündeme gelmiştir. Belirtilen yerlerin satışı için Hüseyin Beşe bin Fazlullah isimli kişiye vekâlet verilmiştir. Verilen vekâlet hüccetinde söz konusu yerlerin satılması ve elde edilecek meblağın murâbaha ile işletilmesinin uygun olacağı özellikle belirtilmiştir (BOA, TŞS. No: 1853 (39), s. 58-a, B: 1). Bu hüccet ile Baklacılar adlı mevziindeki çiftlik Hüseyin Beşe tarafından 236 esedî kuruşa satılmıştır (BOA, TŞS. No: 1853 (39), s. 57-b, B: 2). Keza Trabzon'da bulunan ve vekâlet hüccetinde bahsedilmeyip, Murtaza Yazıcı'ya ait olan Trabzon'daki Bayram Bey Mahallesi'nde bulunan bir ev de 200 esedî kuruşa satılmıştır (BOA, TŞS. No: 1854 (40), s. 17-b, B: 1).

Küçük çocuklara intikal eden miras mallarının işletilmesi ile ilgili ikinci örneğimiz de Trabzonlu olup Halep'te misafir iken vefat eden Mustafa bin Hacı Ali'nin küçük

çocuklarının durumudur. Mustafa'nın vefat haberinin alınmasından sonra geride kalan Rukiye ve Ayşe isimli iki küçük kızına dedeleri Hacı Ali bin Süleyman vasi tayin edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1853 (39), s. 34-a-b, B: 3). Müteakibinde Mustafa'nın eşi Saliha bint-i Ahmed'in de vekâletini alan Hacı Ali, oğlunun yanında bulunan terekesini teslim almak için Halep'e gitmiş, buradaki terekeyi teslim aldıktan sonra Trabzon'a gelip miras işlerini takip etmiştir. Mustafa'nın terekesinden yaptığı masraflar ve borçlar için 280 esedî kuruş teslim alan Hacı Ali, Mustafa'nın eşi Saliha'ya mihrî ve 1/8 hissesi için 140 esedî kuruş vermiştir. Terekeden geriye kalan 340 esedî kuruş iki kızın her birine 170 esedî kuruş olmak üzere taksim edilmiş ve vasileri olan dedeleri Hacı Ali tarafından muhafaza edilmiştir. Bir süre sonra Hacı Ali torunlarının hissesi olan 340 esedî kuruşu kendi zimmetine geçirmek istemişse de Saliha Hanım mahkemeye başvurup, durumu kayıt altına aldırması ve bu meblağ küçük çocuklarına adına tescil edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1854 (40), s. 53-b, B: 1).

Torunlarına ait olan miras hissesini kendi zimmetine geçirmek isteyen Hacı Ali, bu süreçte vesayetden azledilmiş ve anneleri Saliha Hanım vasi olarak tayin edilmiştir. Bu olayların olduğu sırada Hacı Ali, bahse konu olan 340 esedî kuruşu murâbaha ile işletmeye başlamıştır (BOA, TŞS. No: 1854 (40), s. 60-a, B: 3). Babalarından miras kalan meblağdan her birine günde 10 akçe nafaka tayin edilen küçük kızların bu nafakaları murâbaha ile işletilen meblağdan karşılanmaktaydı. Aylık 600 akçe tutan çocukların nafakaları için, bu meblağı anneleri Saliha'ya ödemesi hususunda dede Hacı Ali'ye gerekli ikaz yapılmış, buna ilave olarak, murâbaha ile işletilen söz konusu 340 esedî kuruşun gözetimi için *nazır* olarak Derviş Efendizâde Hasan Çelebi isimli bir kişi atanmıştır (BOA, TŞS. No: 1854 (40), s. 60-a, B: 3). Bir süre sonra dede Hacı Ali vefat etmiş ve çocuklarla ilgili bütün hukukî hususlarda anneleri Saliha Hanım tam yetkili kılınmıştır (BOA, TŞS. No: 1856 (42), s. 120-b, B: 1). Hacı Ali, bahse konu olan 340 esedî kuruşu murâbaha ile işletmenin yanı sıra, bu parayla ortaklık işlerine de girişmiştir. Vefatından sonraki bir hüccete göre, kayıt tarihinden beş buçuk sene önce Hacı Ali, Kirako veled Bedro ile ekmekçilik işinde ortaklık kurmuş ve Kirako'ya 40 esedî kuruş vermiştir. Hacı Ali'nin vefatından sonra Saliha Hanım'ın vekili ile Kirako arasında muhasebe yapılmıştır. Bu süreçte daha önceki dönemlerde teslim edilen meblağlar hesaplanmış, yapılan teslimattan başka toplam 57 esedî kuruş Kirako'nun zimmetinde bulunduğu ortaya çıkmıştır (BOA, TŞS. No: 1859 (45), s. 37-a, B: 2).

Belirtilen hususla ilgili başka bir örneğimiz de dramatik bir hikâyeleri olan Beyzade oğlu Hacı Mustafa bin İshak Beşe'nin çocuklarına ait miras mallarının murâbaha ile işletilmesidir. İstanbul'da vefat eden Hacı Mustafa'nın mirası, eşi Rabia bint-i Yakub Beşe ile küçük oğlu Hasan ve küçük kızı Havva'ya intikal etmiştir. Hacı Mustafa'nın masraflar çıktıktan sonra 3.256 esedî kuruş 20 akçelik bir terekesi mevcuttur. Bu terekenin 1.900 esedî kuruşu küçük Hasan'a, 950 esedî kuruşu küçük Havva'ya kalmıştır. Bunlara ilave olarak bazı kişilerde olan alacak toplamı da 500 esedî kuruşa ulaşmaktadır (BOA, TŞS. No: 1857 (43), s. 23-a-24-b, B: 2). Tereke kayıt altına alınmadan önce küçük Hasan ve Havva'ya amcaları Osman bin İshak Beşe vasi, dayıları Hüseyin Çelebi bin Yakub ise nazır olarak tayin edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1857 (43), s. 18-a-b, B: 1-2).

Hacı Mustafa'nın çocuklarının vasiliğini temin etmiş olan amcaları, bunlara miras kalan nakit meblağı murâbaha ile işletmeye başlamış ve buradan elde edilen gelirden günlük 15 akçe vasilik ücreti almasını kayıt altına aldırması (BOA, TŞS. No: 1857 (43), s. 34-a, B: 2). Bu süreçte çocukların bakımı ve vasiliği hususunda yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Neticede bu olaylar olurken küçük Hasan vefat etmiştir. İstanbul'dan elde edilen ferman sonrasında yetişkinliğe erişmiş olan Havva amcasından kendisinin ve vefat eden kardeşinin hissesini talep etmiştir. Mahkeme süreci sonrasında amca Osman Beşe'nin sahip olduğu bütün mal varlığı yeğenlerinin miras hakkının tamamlanması için alıkonulmuştur. Osman Beşe'nin yeğenleri için alıkonulan mal varlığı içerisinde Bakkal

Sofu Ali isimli bir kişide bulunan 100 esedî kuruş da bulunmaktadır. Buradaki Bakkal Sofu Ali, Trabzon'daki murâbaha ile para işletenlerden birisidir (BOA, TŞS. No: 1864 (50), s. 60-a, B: 1).

Küçük çocukların miras mallarının murâbaha ile işletilmesi hususunda vereceğimiz son örnek Mehmed Odabaşı bin Ali isimli kişinin çocukları ile ilgilidir. Trabzon'un İskender Paşa Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Mehmed Odabaşı'nın mirası eşi Emine bint-i Hacı Hamza, küçük oğulları Mustafa ve Ali ile küçük kızı Ayşe'ye intikal etmiştir. Yapılan masraflardan sonra Mehmed Odabaşı'nın yaklaşık 981 esedî kuruşluk terekesi ile çeşitli kişilerde bulunan 236 esedî kuruş alacakları olduğu ortaya çıkmıştır. Terekeden 343 esedî kuruş her bir erkek çocuğa, 171,5 esedî kuruş kız çocuğa hisse olarak isabet etmiştir. Alacaklılarda olan meblağ da bu oranda çocuklara taksim edilmiştir. Terekede mevcut olan bazı eşyalar müzayede ile satılmış ve elde edilen 275,5 esedî kuruştan bazı masraflar çıkarıldıktan sonra 140 esedî kuruş geriye kalmıştır. Mehmed Odabaşı'nın terekesinde bulunan 15 Engürüs Altını⁸ ile 35 Mısri Pâre⁹ ve belirtilen 140 esedî kuruş murâbaha ile işletilmek üzere çocuklara nazır tayin edilen Bünyad Ağa bin Hüseyin Ağa'ya teslim edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1860 (46), s. 39-a-40-a, B: 1). Mehmed Odabaşı'nın çocuklarına miras kalan mallardan, nakit kısmını murâbaha ile işleten Bünyad Ağa belirli bir süre çocukların nafaka giderlerini buradan elde edilen gelirle karşılamıştır. Bu çerçevede olmak üzere 6 aylık nafaka için 22,5 esedî kuruş Bünyad Ağa tarafından vasi Mustafa Beşe bin Murtaza'ya teslim edilmiştir Aradan geçen bir süre sonrasında Bünyad Ağa elinde bulunan 179 esedî kuruşu vasi Mustafa Beşe'ye teslim etmiştir (BOA, TŞS. No: 1860 (46), s. 106-b, B: 1).

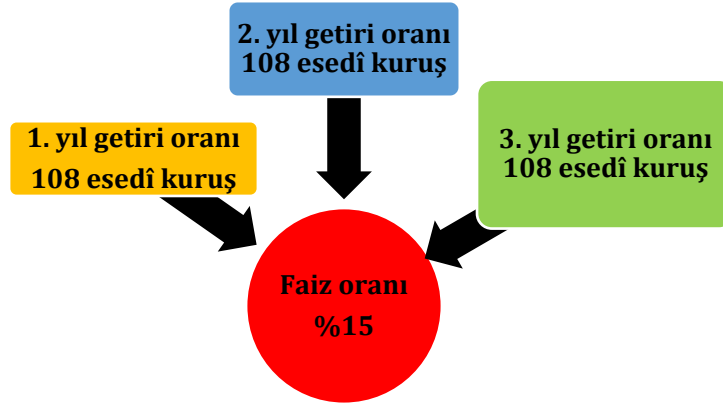
3. Vakıf Akçelerinin Murâbaha ile İşletilmesi

İncelediğimiz belgeler arasında murâbaha usulünün uygulandığı en önemli veriler vakıflara ait olan nakit akçelerin işletilmesine ait hususlardır. Trabzon'da bulunan pek çok mahalle avarız akçeleri, cami ve mekteplerin nakit akçeleri murâbaha ile işletilmiş ve elde edilen gelir gerekli yerlere masraf olarak harcanmıştır.

Vakıf akçelerin işletilmesine dair ilk örneğimiz eski Trabzon Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın Şirin Hatun Mahallesi'nde bulunan mescidin tamir ve diğer ihtiyaçları için vakfettiği nakit akçenin kullanılmasıyla ilgilidir. Elimizde bulunan ilk veriye göre Ahmed Paşa, bu cami için 720 esedî kuruş vakfetmiş ve bu para belirli bir süre murâbaha ile işletilmiştir. Gurre-i Receb 1096 (3 Haziran 1685) tarihli bir muhasebe hüccetine göre, bu vakfa ait olan 720 esedî kuruştan 3 senede 324 esedî kuruş gelir elde edilmiştir. Yani yıllık getirisi 108 esedî kuruştur. Bu oran Osmanlı iktisat hukukunda caiz görülen % 15 faize denk gelmektedir. 3 yıl için elde edilen bu 324 esedî kuruşun 206 esedî kuruşu vakfın mütevellî, nazır, imam ve vaizinin yevmiyeleri ile mescidin tamirine harcanmış, geri kalan kısım ise 720 esedî kuruşa ilave edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1854 (40), s. 25-a-b, B: 2).

⁸ *Engürüs Altını*: Engürüsiye ve Macar altını denilen bir Macar sikkesidir. 1308-1342 tarihleri arasında Macar Kralı Karlo Robert tarafından darp edilip tedavüle çıkmıştır (bk. Sahillioğlu, 1958, s. 146).

⁹ *Mısri Pâre*: Osmanlıların Mısır'ı fethetmeden önce Mısır'da yaygın olarak kullanılan bir sikkedir. Osmanlılar pâre adını vermişlerdir. Akçeden büyüktür ve gümüş-bakır karışımından oluşmaktadır (bk. Sahillioğlu, 1958, s. 2-3).

Şirin Hatun Mescidi'ne ait olan bu nakit akçenin murâbaha ile işletilmesine ait bir diğer muhasebe hücceti tam 6 yıl sonrasına aittir. Bu dönemde vakfın mütevellisi olan Mehmed Efendi bin Abdulvahab ile vakfın nazırı ve mescidin vaizi olan Mustafa Efendi bin Veli arasındaki hesap işlemlerinin ayrıntılı olarak yazıldığı bu hüccet dikkate değerdir. Belirttiğimiz hüccete göre, Gurre-i Receb 1096 (3 Haziran 1685) tarihinden Gurre-i Receb 1102 (31 Mart 1691) tarihine kadar geçen 6 yıl içerisinde bu vakfa ait olan 785 esedî kuruş murâbaha ile işletilmiş ve 6 yılda 702 esedî kuruş gelir elde edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1857 (43), s. 84-a, B: 2). Burada da yaklaşık % 14.9 oranında faiz uygulandığı tespit olunmuştur. Murâbaha ile elde edilen 702 esedî kuruşun 625 esedî kuruşu yevmiye ve masraflar için harcanmış geriye kalan 72 esedî kuruş 785 esedî kuruşa ilave edilerek vakfın esas akçe miktarı 862 esedî kuruşa ulaşmıştır (BOA, TŞS. No: 1857 (43), s. 83-b-84-a, B: 2).

Bahse konu olan Şirin Hatun Mescidi'nin nakit akçesinin işletilmesi ile ilgili önemli bir meseleyi burada belirtmek yerinde olacaktır. Elimizdeki hüccete göre; Trabzon sakini Hacı Veli Ali isimli bir kişi 29 Cemaziyelahir 1093 (5 Temmuz 1682) tarihinde bu vakfın mütevellisi aracılığıyla 200 esedî kuruş borç almıştır. Bu borç karşılığında ise Akçaabad Nahiyesi'nde bulunan evi ve 10 kile tohum ekilen arazilerini şeklen bu vakfa satmıştır. Bu satıştan sonra Hacı Veli Ali, vakfa sattığı yerleri yıllık 30 esedî kuruşa kiralamıştır¹⁰. Müteakibinde belirtilen 200 esedî kuruşun 100 esedî kuruşunu Gurre-i Muharrem 1097 (28 Kasım 1685) tarihinde vakfın mütevellisine teslim ederek kira miktarını 15 esedî kuruşa düşürmüştür. Ancak sonrasındaki 3,5 sene 15 gün içerisinde ödemesi gereken 53 esedî kuruş 23 akçeden yalnız 10 esedî kuruş teslim etmiştir. Ortaya çıkan bu eksik ödeme üzerine tekrar bir sözleşme yoluna gidilmiştir. Buna göre kayıt tarihinden 210 gün sonrasına kadar, esas para ve kira (murâbaha) toplamı olan 150,5 esedî kuruş 60 akçenin vakfa ödenmemesi durumunda belirtilen ev ve arazi satılacak ve vakfa olan borç ödendikten sonra geri kalan meblağ Hacı Veli'ye verilecektir (BOA, TŞS. No: 1856 (42), s. 117-a-b, B: 2). Buradaki uygulama murâbahanın farklı bir yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Görünümde satış işlemi yapılmış gibi görünse de gerçeklikte alınan borç karşılığında ev rehin olarak bırakılmıştır. Borç alınan meblağın ödenmesine kadar geçen her yıl için % 15 oranında murâbaha ödenmesi sözleşmeye farklı bir şekilde eklenmiştir. Bu sözleşmeyi belirtilen çerçevede görmek gerekir.

Vakıflarla ilgili bir başka örnek ise İskender Paşa Mahallesi'nde yer alan caminin yanında bulunan mektebin vakfına ait nakit akçenin işletilmesi hususudur. Belirtilen mektebin mualliminin ücreti için yaklaşık 25 yıl öncesinde Hacı Yusuf bin Abdullah isimli kişi tarafından 100 esedî kuruş tahsisi ile oluşturulan bu vakfın şartına göre, 100 esedî

¹⁰ Söz konusu 30 esedî kuruş, 200 esedî kuruşun % 15'idir.

kuruş % 15 oranında murâbaha ile işletilecek ve elde edilen gelir mektebin muallimine verilecektir (BOA, TŞS. No: 1862 (48), s. 40-a, B: 2).

Trabzon'da tesis edilen para vakıflarına bir örnek de Sinan Paşa isimli kişinin Kur'an okunması için vakfettiği nakit akçedir. Sinan Paşa'nın vakıf şartlarına göre Orta Hisar'daki Cami-i Kebir'de Kur'an okunması için vakfettiği paranın miktarı incelenen dönemde 72 esedî kuruş 53 akçeye ulaşmaktaydı (BOA, TŞS. No: 1858 (44), s. 27-a, B: 1). Bu vakfın mütevelliliğiyle ilgili görev değişikliği sürecinde buradan borç alanların isimleri, aldıkları borç miktarıyla birlikte kayıt altına alınmıştır (BOA, TŞS. No: 1858 (44), s. 2-a, B: 2).

Trabzon'daki Orta Hisar Mescidi'nin tamiri ve diğer masrafları için yapılan para vakfı da murâbahayla ilgili bir diğer husustur. Tespit ettiğimiz belgeye göre, yukarıda borçlu bir şekilde vefat ettiğini belirttiğimiz Trabzon Alaybeyi Mirza Ali, vefat etmeden önce bu vakıftan 80 esedî kuruş borç almıştır. Belirtilen meblağın murâbaha miktarı 12 esedî kuruştur (BOA, 1854 (40), s. 16-b, B: 2). Bu borcun karşılığında da bir gümüş kemer raht ve iki gümüş kılıcı rehin olarak bırakmıştır. Vefatından sonraki süreçte eşi Asiye bint-i Hasan Bey, 80 esedî kuruş borcu ve bunun % 15'i olan 12 esedî kuruş murâbahasını vakfın mütevellisi Hacı Mehmed bin Musa Çelebi'ye teslim ederek rehin bırakılan eşyaları geri almıştır (BOA, TŞS. No: 1854 (40), s. 16-b, B: 2). Bu örnek yapılan borçlanma karşılığında bazı eşyaların rehin olarak bırakılması açısından oldukça dikkat çekicidir. Çünkü rehinle amaç alacağının temin altına alma düşüncesidir. Burada da vakıftan alınan borca karşılık, Mirza Ali eşinin eşyaları rehin olarak bırakılmıştır.

Trabzon'da bazı durumlarda avarız vakfı ile cami vakıfları birlikte bulunmaktaydı. Buna en güzel örnek Cami-i Cedid Mahallesi para vakfıdır. Bu vakıf şartlarına göre, her yıl Berat Kandili'nde yakılacak mumun masrafı ve Yasin Suresi okunması amacıyla 145 esedî kuruş vakfedilmiş ve bu meblağın murâbaha ile işletilip elde edilecek gelirle finanse edilmesi belirtilmiştir. Keza aynı vakıf içerisinde mahalleye isabet edecek olan tekâlif vergileri için aynı şartlarla 140 esedî kuruş vakfedilmiştir. Bu iki vakıf tek elden yönetilmekte olup, vakfın malik olduğu 285 esedî kuruşun murâbaha ile işletilmesi için mahalle ahali tarafından bu mahalle sakini bakkal İbrahim bin Abdullah isimli kişi müteveli olarak tayin edilmiştir (BOA, TŞS. No: 1862 (48), s. 27-a, B: 1).

Trabzonlu olup da Trabzon dışındaki vakıf yapılarına harcanmak için de vakıf tesis eden kişiler bulunmaktadır. Trabzon'un Orta Hisar Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Şeyh Hasan Efendi bin İbrahim isimli kişi, vefatından önce belirttiği vasiyetinde; kendisi vefat ettikten sonra geriye bıraktığı terekesinin 1/3'ünden 80 esedî kuruşun ayrılıp Kürtün Kazası'nda bulunan Karaburun Köyü'ndeki camiye vakfedilmesini talep etmiştir. Bu vasiyete göre, 80 esedî kuruş murâbaha ile işletilmiş ve elde edilecek gelir caminin imam ve müezzinlerine verilmiştir (BOA, TŞS. No: 1861 (47), s. 82-a, B: 1).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde tarihi süreç içerisinde farklı zamanlarda bir kredi ve finansman yöntemi olarak uygulanan murâbaha uygulaması, Trabzon'da üç farklı şekilde uygulandığı görülmektedir. Bu yöntemler; zengin veya askerî zümrede olan şahısların paralarının murâbaha ile işletilmesi, küçük çocukların murâbaha ile işletilmesi ve son olarak da vakıf akçelerinin murâbaha ile işletilmesi şeklindedir. Bu üç yöntemin ortak özellikleri devletin içinde bulunduğu sosyal ve iktisadî sıkıntılarla ilgili olduğudur. Zira bu çalışmanın kapsadığı zaman, Osmanlı Devleti'nin bir kırılma dönemidir.

Trabzon'daki murâbaha uygulamalarını imza atanları incelediğimizde özellikle idareci, askerî zümreden olanların ve maddi olarak iyi durumda olan kişilerin ön plana çıktığı görülmektedir. Mesela beylerbeylik görevini ifa eden Trabzon kökenli Musa Paşa, Trabzon Yeniçeri Zabitlerinden Afyonzadeler ile Kapıkulu Sipahilerinden Hacı Osman Ağa

Trabzon'daki en etkin murâbahacılarıdır. Bu kişilerin sosyal ve ekonomik durumlarını dönemin özellikleri ile düşündüğümüzde anlamlı sonuçlar vermektedir. Çünkü savaşlar sebebiyle zor durumda kalan ahali veya savaşlarda şehit olan kişilerin çocukları hatta bütün köy ahali idareciler, askeri zümreye ve zenginlere müracaat ederek borç para talebinde bulunmuşlar, borçları ödeyemedikleri için de mal ve mülklerini kaybetmek durumunda kalmışlardır. Yine iktisadî buhranın getirmiş olduğu yeni vergi çeşitleri, savaş nedeniyle sefere gitmek yerine bedel verme yolunu seçen tımar ve zeamet sahiplerinin nakit paraya olan ihtiyaçları ve yeni mülk almak durumunda olan kişilerin ihtiyacı olan meblağı teminde zorlanmaları murâbaha ile borçlanmanın en önemli nedenleri olduğu tespit edilmiştir.

Trabzon'da murâbaha uygulamasıyla verilen borçların kar oranları % 10-% 20 arasında değiştiği tespit olunmuştur. Zira 1680 yılında alınan kararlar bu oran % 10'a inmesine rağmen bu orana Trabzon'da pek uyulmamıştır. Trabzon'daki murâbaha uygulamalarında ağırlıklı olarak % 15 sabit bir oran olarak karşımıza çıkmaktadır. Şer'i cevazın en üst sınırı olan bu oran, tescil edilmiş olan mahkeme kayıtlarında geçen ifadedir. Kanunun müsaade ettiği oranın üzerinde herhangi bir miktarın mahkeme kayıtlarına yansması mümkün değildir. Gerçek hayattaki uygulamalarda bu oranın daha üstünde bir miktarın yürürlükte olma ihtimalini de ihtiyaten burada belirtmeliyiz.

Trabzon'daki murâbahacılık uygulamalarından bir diğeri de küçük çocukların miras mallarının işletilmesi hususudur. Burada da yine savaşların etkisi ön plana çıkmaktadır. Burada dikkate değer husus, küçük çocukların vasilerinin kendi çıkarlarını korumak adına yaptığı kanuna aykırı davranışlardır. Zira bazı vasiler çocukların mal ve mülklerini murâbaha yoluyla işletip kendilerine haksız kazanç elde etmişlerdir.

Netice itibarıyla Osmanlı hukukunda meşru bir kredi ve finansman yöntemi olarak başvuru murâbaha uygulaması, Trabzon'da ahali için hem faydalı olmuş hem de zararlı olduğu görülmektedir. Çünkü XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi ve askerî karışıklıklar, paranın tağşişi ile değerinin düşmesi, reayanın savaşlar sebebiyle getirilen yeni vergiler altında ezilmesi ve reayanın topraktan gibi çeşitli sebepler nedeniyle ribâdan kaçmak için uygulanan finansman sistemlerinin Trabzon'da zaman zaman amacından saptığı gözükmektedir.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, A. (2006). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. (1. Kitap). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- BAYINDIR, S. (2005). *İslam Hukuku Penceresinden Faizsiz Bankacılık*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- BERBER, M. A. (2013). "Osmanlı Devleti'nde Riba Kavramı". *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi* (6-8 Mayıs 2013). Bursa: Star Ajans Matbaacılık. V: 1381-1392.
- BULUT, M. – C. KORKUT, (2021). "Finansal Kuruluşlar Olarak Hayır Kurumları: Osmanlı Rumeli Para Vakıfları ve İngiltere Hayır Kurumları Arasında Bir Karşılaştırma". *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar*. (ed. Kerim İlker Bulunur-Ömer Faruk Can). İstanbul: Kronik Yayınları: 135-147.
- CEBECİ, İ. (2010). *Modern İslam İktisadî Litaratüründe Murabaha Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- CEYHAN, M. (2018). "Selem ve Murabaha Uygulamalarının Osmanlı Mülkiyet Hukuki Açısından Doğurduğu Sonuçların Tahlili". *XVII. Türk Tarih Kongresi* (15-17 Eylül 2014). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 4 (II. Kısım): 489-511.
- ÇAĞATAY, N. (1971). "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık". *Vakıflar Dergisi*. IX: 39-66.
- ÇINAR, H. (2021). "Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Kurulan Para Vakıfları Üzerine Bir Değerlendirme". *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar*. (ed. Kerim İlker Bulunur-Ömer Faruk Can). İstanbul: Kronik Yayınları: 101-134.
- ÇİZAKÇA, M. (1993). *Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*. İstanbul: İstanbul İلمي Neşriyat.
- DEVELLİOĞLU, F. (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Ak Aydın.
- DOĞAN, M. (2021). "Osmanlılar Döneminde Arnavutluk'ta Kadınlar Tarafından Kurulan Para Vakıflar". *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar*. (ed. Kerim İlker Bulunur-Ömer Faruk Can). İstanbul: Kronik Yayınları: 148-167.
- DÖNDÜREN, H. (2008). "Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye'de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XVII/1: 1-24.
- DÖNMEZ, İ. K. (2020). "Murâbaha". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. XXXI: 148-152.
- DÜZENLİ, P. (2007). *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- EKİNCİ, E. B. (2006). "Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyeye Dair". *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*. X/1-2: 1-16.
- ERDOĞAN, M. (2013). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar.
- GÜNEY, N. (2019). "Osmanlı'da Para Vakfı Uygulamasına Güçlü Bir İtiraz: İmam Birgivi'nin Para Vakfı Aleyhindeki Görüşleri". *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. VI/11: 13-32.
- KANAR, M. (2008). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say.
- KAYA, S. (2003). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAYA, S. (2007). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAYAHAN, C. – İ. GÖRKAŞ (2009). "Osmanlı Dönemi Bölgesel Kalkınmanın Finansman Aracı Olarak Para Vakıflarının Kullanımı". *Muhasebe ve Finansman Dergisi*. 44: 212-227.
- KURU, H. (2015). *Geçmişte ve Günümüzde Finansman Yöntemi Olarak Murabaha*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZCAN, T. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, M. (1985). *Orta Anadolu'da Fiatlar (1785-1860)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

SAHİLLİOĞLU, H. (1991). “Askerî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. III: 488-489.

SAHİLLİOĞLU, H. (1991). “Esedî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. XI: 368-369.

Arşiv Belgeleri

B: Belge; **BOA:** Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri; **No:** Numara; **TŞS:** Trabzon Şer’iyye Sicilleri

1851 (37), 1852 (38), 1853 (39), 1854 (40), 1856 (42), 1857 (43), 1858 (44), 1859 (45), 1860 (46), 1861 (47), 1862 (48), 1863 (49), 1864 (50) numaralı Trabzon Şer’iyye Sicilleri.

EXTENDED ABSTRACT

Charging interest is strictly prohibited in Islam. In the Ottoman Empire, statesmen ignored interest with a definite and clear language. However, in some cases, the need for borrowing may have become mandatory for both individuals and institutions. One of these borrowing methods was murâbaha. Murâbaha, an Arabic word that derives from the root *rbh*, meaning “increase, profit, commercial gain.”

Since the classical period, the Ottomans used murâbaha as a method of credit and financing in various ways, especially for cash waqfs. This practice in question was considered legitimate due to its compliance with Islamic law and was widespread among artisans and the public at different times. Murâbaha has two main features. The first is how much the product costs the seller; the second is to inform the customer how much it is sold with profit. In short, the murâbaha contract takes effect when the seller of a good specifies the cost of his goods when selling them, sells them by placing a certain profit rate on them, and finally the buyer accepts it. These three transactions constitute the basis of the model used as an interest-free financing instrument. The first interest-free loan application in the Ottoman Empire started through cash waqfs. Murâbaha was considered permissible in the Ottoman Empire to meet the impact of economic conditions and the need for social financing resources. In this business model, profit is stipulated and the income obtained from this method is spent on the endowment in accordance with the purposes specified in the waqfs deed. In the 16th century, Ottoman rulers to implement the murâbaha practice to a certain extent. In order for murabaha to be legitimate, careful attention was been paid not to exceed the profit return fee. Their returns above the legitimate rate were seen as ribâ.

Murâbaha was as a credit and financing method at different times throughout Ottoman history. In the province of Trabzon, it was used for three groups of people: (1) rich or military people, (2) small children and (3) waqf (charity) mites. Common to all is that they were in some way tied to the Empire’s social and economic problems.

When we examine the signatories of the murâbaha practices in Trabzon, we see that administrative, military coterie and financially well-off people come to the fore. For example: Musa Pasha of Trabzon, a beylerbey, Afyonzadeler of the Trabzon Janissary Officers, and Osman Aga from the Kapikulu Sipahi all three enjoyed very high social and economic states.

The profit rates of the loans issued by murâbaha application in Trabzon vary between 10 %-20 %. Although this rate decreased to 10 % with the decision taken in

1680, this rate was not followed very much in Trabzon. In murâbaha practices in Trabzon, 15 % was mainly a fixed rate.

Another of murâbaha application in Trabzon was the management of the inheritance property of young children. Another aspect worth considering here is the unlawful behaviour of guardians of minor children in the name of protecting their own interests. Many used it in order to exploit their children's property and possessions through gain unfair profits for themselves.

Murâbaha was been both beneficial and harmful for the people in Trabzon. In the 17th century, it was used to avoid rebound due to: political and military upheavals in the Ottoman Empire towards end of the century, the depreciation of money due to adulteration, the crushing of reaya under the new taxes introduced during wartime, and reaya from land property deviated from their original purpose (from time to time).

OSMANLI DEVLETİ’NDE ULUFELERİNİ GÜMRÜK MUKATAALARINDAN ALAN CAMİ GÖREVLİLERİ (H. 1099-1182 / M. 1688-1769)

Hakan DOĞAN*
Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ**

ÖZ

Osmanlı Devleti’nde camiler ibadet dışında çeşitli fonksiyonları icra eden en önemli kurumların başında gelmektedir. Camilerin yapım, onarım, aydınlatma, ısıtma, bakım vs. ihtiyaçlarının karşılanması ile cami görevlilerinin maaş ve ücretlerinin ödenmesi gibi harcamalar camilerin temel giderlerini oluşturmuştur. Bu giderler bazen devlet hazinesinden, bazen gelirleri camiler için vakfedilen gayrimenkul gelirlerinden bazen de caminin bulunduğu yöre halkının doğrudan yaptığı aynî ve nakdî bağışlarla karşılanmıştır. Osmanlı Devleti’nde camilerde çok sayıda görevli hizmet etmiştir. Bu görevlilerin başlıcaları arasında; imam, hatip, müezzîn, vaiz, kayyım, ferraş, devir-hân, kârî (kurrâ), na’t-hân, tarif-hân, muvakkit, enam-hân, muarriif, sûre-hân, cüzhân ve dersiâm bulunurdu. Söz konusu görevlilerin maaş ve ücretleri ise çoğunlukla vazifeli oldukları cami veya mescitlerin vakıfları aracılığıyla ödenirdi. Başka alanlarda da hizmet veren vakıflar Osmanlılarda o kadar yaygınlaşmıştı ki hemen hemen her caminin en az bir gayrimenkulü bulunurdu. Bazen vakıfların gelirleri caminin ihtiyacını karşılayamayacak kadar azalmakta ya da vakıflar ortadan kalkmaktaydı. Bu şekilde vakıf gelirlerinin yetersiz kaldığı durumlarda devlet hazinesinin farklı kalemlerinden takviye edilmesi veya tamamının üstlenilmesi gibi çeşitli kaynaklardan destek alma yollarına gidilmiştir. Cami görevlilerinin maaşlarının ödenmesi konusunda devletin başvurduğu bu kaynaklardan birisi de gümrük mukataaları olmuştur. Öyle ki, Osmanlı Devleti’nde bazı camilerdeki görevlilerinin ulufelerinin vakıflar yerine gümrük mukataalarının gelirlerinden ödendiği görülmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerindeki camilerde görev yapan kişilerin vazifeleri ve gümrük mukataalarından aldıkları maaşların miktarı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Ali Emîrî (AE.)SMHD.I, AE.SMST.II, AE.SMST.III, AE.SAMD.III) tasnifinde yer alan (M.1688-1769 tarihli) berat suretlerindeki veriler kullanılarak ayrıntılı şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cami, Din Görevlisi, Ulufe, Gümrük, Mukataa.

THE MOSQUE STAFF IN THE OTTOMAN EMPIRE THAT RECEIVED THEIR SALARIES FROM THE CUSTOMS REVENUES (H. 1099-1182 / 1688-1769)

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, mosques were one of the most important institutions that performed various functions apart from worship. The expenditures such as construction, repair, lighting, heating, maintenance and wages of the mosque officials constituted the basic expenses of the mosques. These expenses were sometimes met from the central treasury, sometimes from real estate revenues, whose revenues were donated for mosques, and sometimes from direct donations in kind and in cash from the people of the region where the mosque was located. In the Ottoman Empire, many officials were serving in mosques. Among the main of these officials; there were imam, hatip, muezzin, preacher, kayyım, ferraş, devir-hân, kârî (kurrâ), na’t-hân, tariff-hân, muvakkit, enam-hân, muarriif, sure-hân, cüzhân and dersiâm. The salaries and wages of the said officials were mostly paid through the waqifs of the mosques or masjids they were in charge of. Waqifs, which also served in other fields, became so widespread in the Ottomans that almost every mosque had at least one real

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 21.01.2023; Yayıma Kabul Tarihi: 01.03.2023

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KIRIKKALE; ORCID: 0000-0002-6447-0218, E-posta: hdogan79@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KIRIKKALE; ORCID: 0000-0003-1101-1744, E-posta: facikgoz78@hotmail.com

estate. Sometimes the incomes of the waqıfs were too low to meet the needs of the mosque or the waqıfs were disappearing themselves. In this cases where the waqıf revenues were insufficient, various sources of income were used to meet the expenditures partially or completely. One of the sources that the state used for the payment of the salaries of mosque officials was customs revenues. So much so that in the Ottoman Empire, it is seen that the salaries of the officials in some mosques were paid from the revenues of customs revenues instead of waqıfs incomes. In this study, duties of people working in mosques of the different regions of the Ottoman geography and the amount of their salaries from customs revenues were evaluated through the data on the berat (royal degree) copies in Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (The Presidential Ottoman Archive) Ali Amiri (AE.SMHD.I, AE.SMST.II, AE.SMST.III, AE.SAMD.III) classification (1688-1769).

Keywords: Mosque, Religion Staff, Ulufe, Customs, Mukataa.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yargı, eğitim ve din işleri alanlarındaki hizmetleri medrese kökenli ilmiye sınıfından yetişen âlimler yerine getirmekteydi. Bu kurum da benzer diğer kurumlar gibi eski Müslüman Türk devletlerinden tevarüs eden bir müessese idi. Osmanlılarda ilmiye sınıfı; şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, kadı, müderris, imamlar, hatipler, vaizler, müezzinler ve diğer cami görevlilerinin oluşturduğu grup olarak bilinmektedir. Bu gruba aynı zamanda şer'î ilimlerde ehliyet sahibi anlamında ehl-i şer' de denilmekteydi (Akın, 2006, s. 67). Söz konusu ilmî ve dinî görevleri yerine getiren bu kişilere "erbâb-ı cihât" ya da "ashâb-ı cihât" ismi verilmekteydi. Bu görevler ise ilmî ve bedenî olarak ikiye ayrılmaktaydı. İmâmet, hitâbet, vâzlik, dersiâmlık, tedrîs, cibâyet, kitâbet gibi ilmî yeterlilik isteyenlere "cihât-ı ilmiyye"; kayımlık, türbedârlık, ferrâşlık gibi bedenî çalışmayı gerektirenlere de "cihât-ı bedeniyye" denilirdi (Kaya, 2017, s. 211).

Osmanlılarda ibadetlerin ve dinî hizmetlerin yerine getirildiği yapıların başında camiler gelmekteydi. Arapça "cem" kökünden türeyen ve "toplayan, bir araya getiren" anlamlarına gelen "cami" kelimesi, başlangıçta sadece Cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan el-mescidü'l-câmî (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir (Önkâl vd. 1993, s. 46). İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren idare, eğitim-öğretim ve kültür faaliyetleri için de kullanılan camilerin asıl fonksiyonu mabet olmasıydı (Taşkın, 2008, s. 359). Daha sonraki dönemlerde, gelişen ve değişen şartlar nedeniyle müesseseler ayrı ve müstakil mekânlara taşınmış olmasına rağmen camiler hiçbir zaman aslî fonksiyonunu kaybetmemiştir. İnsanlar manevî ihtiyaçlarını cami ile temin etmeye devam etmişlerdir (Cançelik, 2018, s. 1796-1797).

Osmanlılar döneminde diğer fonksiyonları yanında Müslümanların namaz kılmaları için vakıflar yoluyla binlerce cami inşa edilmiştir (Yediyıldız, 1982, s. 2). Bu camilerin iâşe, bakım, onarım ve cami görevlilerinin maaşlarının finansmanı ise yüzyıllar boyunca Türk-İslam ülkelerinde çok büyük önem kazanmış, hayatın pek çok alanında derin tesirler yapmış dinî-hukukî bir müessese olan vakıflar tarafından sağlanmıştır (Demir, 2017a, s. 198). Nitekim hukukî meşruiyet kaynağı İslam hukuku olan vakıflar, Osmanlıların kuruluşundan beri hayrât ve akarât şeklinde hizmet vermiştir (Demir, 2017b, s. 161). Sayıları yüzbinleri bulan bu vakıflar asırlar boyu varlıklarını ve işlevlerini devam ettirmişlerdir. Bunun en önemli sebebi, kurucularının hayatta iken bu hayır kurumlarının kendilerinden sonra da hizmet vermeye devam etmesi için gerekli maddi alt yapıyı sağlamış olmalarıydı (Doğan, 2017, s. 171).

Camiler, banilerinin kurduğu vakıfların mütevellileri¹ tarafından yönetilir, bu vakıfların hukukî statüsü de vakfiyelerle belirlenirdi. Camilere ait vakıfların yönetiminden

¹ Sözlükte "başkasının işini gören, dostluk gösteren, bakımını üstlenen" gibi manalara gelen mütevellî kelimesi terim anlam olarak vakfiye şartları, şer'î hükümler ve mer'î mevzuat çerçevesinde vakfın işlerini idare etmek üzere vazifelendirilen kimseyi ifade etmektedir. Bu görev ve yetkiye "velâyet", görevlendirmeye ise "tevlîyet"

sorumlu olan mütevellilerin her sene muhasebe sonuçlarını mahallî kadı vasıtasıyla merkeze gönderip tasdik ettirmeleri gerekirdi (Bulut, 1999, s. 107). Camide bir vazife boşaldığında vakıf mütevellisinin doğrudan tayin yetkisi bulunmadığından kadıya göreve uygun birisini teklif eder, kadı da bir ilamla durumu Divan-ı Hümayun'a arz eder, teklif edilen kişinin durumu tetkik edildikten sonra uygun görülürse söz konusu göreve atanırdı (Önkal vd. 1993, s. 53). Camilerde yapılması gereken tüm hizmetler için ayrı bir görevli tayini uygulaması söz konusuydu. Vakfiyelerde camilerin imam, hatip, vaiz, müezzin, kayyım ve ferrâş gibi aslî görevlileri dışında Kur'an-ı Kerim okunması ve dua etmek gibi konularla ilgili görevliler de bulunurdu. Bu görevlilerden bazıları Kur'an'dan bir cüz okumak suretiyle hatim tamamlarken, diğerleri de Amme, En'âm, Fâtiha, Fetih, İhlâs, Mülk (Tebâreke) ve Yâsîn gibi belli sûreleri belli vakitlerde okumakla görevliydi (Akgündüz, 2020, s. 446).

Cami görevlileri, vazifelerine kadının, nâibin ya da vakıf mütevellisinin arzı ile atanırdı (Gökmen, 2005, s. 26). Osmanlı Devleti'nde cami görevlilerinin maaşları genellikle görevli oldukları kurumların vakıflarından ödenirdi. Kadro (cihet) sahibi olan kişiler vakıflardan kendilerine takdir edilen bir ücret (vazife) alırlar, farklı görevler karşılığında da birtakım ek kazanç sağlardı. Bunun dışında geçimlerini muhtelif kalemlerden veya ticarî faaliyetlerden sağlayan din görevlileri de bulunurdu (Özcan, 2007, s. 539). Osmanlılarda başka alanlarda da hizmetler veren vakıflar o kadar yaygın hale gelmişti ki hemen hemen her caminin en az bir gayrimenkul vakfı vardı. Hatta bazı camilerin buldukları coğrafyadan çok uzak yerlerde dahi vakıf mülkleri bulunmaktaydı (Önkal vd. 1993, s. 53).

Cami görevlilerinin ücretlerinin finansmanını sağlayan vakıfların gelirlerinin azaldığı ya da yetersiz kaldığı zamanlar da olurdu. Böyle durumlarda Osmanlı merkezî idaresi, devlet hazinesinin çeşitli gelir kalemlerinden takviye edilmesi ya da tamamen üstlenilmesi yoluna giderdi. Bu gelir kalemlerinin başında da "gümrük mukataaları" gelmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde Gümrük Mukataaları

Gümrük, devletlerarası ticarete sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup bu geçiş sırasında alınan vergilere de "gümrük resmi" denilmektedir. Günümüzdeki uygulamayı da ifade eden bu tarif, sanayi öncesi dönemlerde bölge ve şehir sınırlarını içine alıyordu (Kütükoğlu, 1996, s. 263). Osmanlılarda gümrük tabiri mali literatürde, yer (mekân) anlamında kullanılmıştır. Osmanlı mamul ve mahsullerinin yabancı ülkelere, yabancı ülke mamul ve mahsullerinin de Osmanlı Devleti'ne ihraç edilmesi esnasında ithal veya ihraç eşyasının çıkarıldığı, getirildiği daire manasına kullanıldığı gibi, genel anlamda bu kavram, bu daireye çıkarılan her türlü eşya üzerinden alınan her türlü vergi anlamına da gelmektedir (Tuncer, 2007, s. 6). Osmanlı malî geleneğinde gümrük açısından sınır kavramı, iki devlet arasındakinden hemen sonra deniz ile kara arasındaki hattı ifade etmiştir. Bu hattı geçen, yani denizden gelip karaya çıkarılan veya karadan gelip gemiye yüklenerek giden mal, hemen her yerde gümrüğe tabi tutulurdu (Genç, 1985, s. 787).

Gümrük vergisi denilince sadece Osmanlı Devleti'nden yabancı devletlere ihraç edilen veya yabancı ülkeden ithal edilen mal ve eşyalardan alınan vergiler anlaşılmalıdır. Zira Osmanlı Devleti'nin bir limanından diğerine deniz yoluyla ya da bir şehir veya kasabasından diğerine kara yoluyla taşınan mallardan da gümrük vergisi alınmıştır. Böylece hem dış ticaret hem de iç ticaret, gümrük vergisi dâhilinde bulunmuştur (Yereli, 1994, s. 84). Dolayısıyla Osmanlı gümrük politikası bir ölçüde

adı verilmekteydi. Osmanlı vakıf literatüründe mütevellinin yaptığı iş için genellikle tevliyet tabiri kullanılmaktaydı (Öztürk, 2006, s. 217).

devletin ticaret politikasını yansıtmaktadır. Avrupalı devletlere tanınan kapitülasyonlar, bu ülkelerle olan ticareti düzenleyen başlıca araçlardı. Nitekim gümrük oranları, ticarete konu olan malın türüne, ithalatçı veya ihracatçının hukukî statüsüne ve gümrük bölgesine göre değişiklik göstermiştir (İnalçık, 2000, s. 249). Osmanlı gümrük sisteminde maldan, gümrük olan yere giriş ve çıkışında ayrı ayrı vergi alınmıştır. Bu uygulama, muhtemelen malın geldiği yerde satılması için alınan bir tedbirdi. Girişte alınan vergi “âmediye”, çıkışta alınan ise “reftiye” olarak adlandırılmıştır. Transit gümrüğüne ise “mürûriye” denirdi (Kütükoğlu, 1996, s. 263). Sonradan bu vergilerin isimleri değiştirilerek bunlara “ihracat”, “ithalat” ve “sarfiyat” vergileri adı verilmiştir (Karamursal, 1989, s. 191).

Gümrük vergileri “ad volerem” olarak yani kıymet esasına göre belirlenirdi. Bir başka ifadeyle, malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden gümrük vergisi alınırđı (İnalçık, 2000, s. 249). Kuruluş döneminden itibaren Osmanlılar tarafından yabancı devletlere verilen ve ticarî hayatı düzenleyen ahidnâmelerde² ithal ve ihraç mallarından alınacak gümrük resmi oranı tespit edilmiştir. Bu oran, başlangıçta % 5 iken, XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarından itibaren % 3'e indirilmeye başlanmıştır. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarına kadar tarife defterleri düzenleme yoluna gidilmediğinden, ahidnâmelerde tespit olunan bu % 3 resmin her mal için ne kadar tutacağı bir takım güçlülere neden olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren uygulamadaki kolaylığı da göz önünde bulundurularak gümrüklere ait tarife defterleri düzenlenmeye başlanmış, böylece her malın tarifenin düzenlendiği sırada râyic fiyatı ve bu fiyat üzerinden alınacak gümrük resmi tespit edilmiştir (Kütükoğlu, 1974, s. 335).

Osmanlı merkezî idaresi, bilhassa büyük orduların kurulması, idamesi ve uzak mesafeli savaşların yüksek maliyetleri sebebiyle muazzam miktarda nakit paraya ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenmiş, merkezî hazineye ait önemli gelir kaynakları mukataa olarak tanımlanmıştır (Pamuk, 2013, s. 528). Mukataa, devlet işletmesi ya da devlete ait bir gelir payının tahsili işi için de kullanılmıştır. Mukataalar, devlete ait gelirlerin tahsili veya bir tekel haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı ya da yer altı zenginliklerinden devlet payına düşen kısmı toplamak veya gerektiğinde bu kaynakları işletenlerden çıkardıkları madeni satın alma tekeli (monopson) kurmak şekillerinde işletilen üretim birimleridir. Bir bakıma mukataaları günümüzdeki şekliyle kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT) olarak da nitelendirebiliriz. Kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, madenler ve şaphaneler buna örnektir. Devlet, uygun gördüğü her türlü zirai, ticarî ve sınaî kuruluşu mukataa olarak değerlendirebilmekte ve bunlardan hissesine düşeni de çoğunlukla özel teşebbüs eliyle toplayabilmekteydi (Tabakoğlu, 1985, s. 120; Ünal, 1988, s. 93; Tabakoğlu, 1994, s. 177).

Osmanlı malî yapısı içerisinde mukataalar tek bir kalemden oluşabildiği gibi birden fazla kalemden de meydana gelebiliyordu (Pamuk, 2013, s. 531). Her gümrük merkezi, kendi idaresi içindeki şehir ve merkezlerde yer alan “ihtisab, damga, beytü'l-mâl vb.” gibi çoğunluğu nakdî olan birtakım gelir kalemleri ile bir arada müstakil vergi birimleri anlamında birer “mukataa” teşkil ediyor ve bu mukataalar hiçbir zaman timar ya da zeamet olarak kimseye tahsis olunmadan gelirleri doğrudan doğruya merkezî hazineyenakdî olarak aktarılıyordu (Genç, 1985, s. 789). Gümrük mukataaları kimi zaman emanet³ kimi zaman da iltizam⁴ yöntemiyle işletiliyordu.

² Ahidnâme, Osmanlı Devleti'nde yabancı devletlere verilen ticarî imtiyazları ya da sulh antlaşmalarını ihtiva eden diplomatik belgelerdir (Kütükoğlu, 1998, s. 536).

³ Osmanlı Devleti'nde mukataaların vergilerinin toplanması usullerinden birisi olan emanet, merkezî hazineye ait olan vergi gelirlerinin devlet tarafından bir memur kadrosu tarafından tahsil edilmesi manasına gelmekteydi. Bu yöntemle devlet, mukataaları bir mültezime devretmeyerek bu işletmelere ait gelirlerin kendi eliyle görevlendirdiği kişiler tarafından toplanmasını tercih etmekteydi (Özvar, 20013, s. 2).

Çalışmamıza konu olan gümrük mukataaları, “Trabzon Gümrüğü Mukataası, Sinop Gümrüğü Mukataası, Vidin Gümrüğü Mukataası, Selanik Gümrüğü Mukataası, İnebolu Gümrüğü Mukataası, Preveze Gümrüğü Mukataası ve Konrapa Gümrüğü Mukataası” olup; gelirlerinden ödenen bazı cami görevlileri ise Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emirî (AE.SMHD.I, AE.SMST.II, AE.SMST.III, AE.SAMD.III) tasnifinde yer alan berat suretlerindeki kayıtlardan tespit edilmiştir.

İmam

Arapça emm “öne geçmek, sevk ve idare etmek” kökünden gelen imam kelimesi, terim anlamı olarak “cemaatle kılınan namaza önderlik eden kimse” ve “devlet başkanı” manalarına gelmektedir (Küçükbaşçı, 2000, s. 178). Osmanlı Devleti'nde imamlar Müslüman topluma hizmet veren kadrolar içerisinde en geniş yeri işgal etmekte ve hizmet alanları itibarıyla da çeşitlilik göstermektedir. Toplum örgütlenmesinde mahalle imamları, farklı bir konuma sahip olmakla birlikte sivil ve askerî kesimlerde hizmet vermek üzere özel ve resmî kimlikleri içinde de geniş bir kitle oluşturmuşlardır. İmamlar padişah beratı ile göreve getirildiklerinden Osmanlı devlet sisteminde askerî sınıf içerisinde yer almışlardır (Beydilli, 2000, s. 181).

Görev süreleri boyunca raiyyet rüsumu⁵ ve avarız vergilerinden muaf tutulan imamlar, padişah beratıyla göreve başlarlardı (Hızlı, 2014, s. 44). İmamlık vazifesine getirilen kimseler özellikle sosyal faaliyetleri bakımından başıboş bırakılmamışlardır. Kadılar her zaman imamları denetleyebilirlerdi. Bu denetlemelerde imamların sadece dinî görevlerini değil mahalledeki diğer görevleri de yapıp yapmadıklarını kontrol ederlerdi. İmamlardan işe yaramayan ve vazifesinin ehli olmayanlar görevlerinden alınırlardı (Kazıcı, 1982, s. 31).

Osmanlı Devleti'nde imamlar 19. yüzyılın ortalarına kadar bir devlet memuru olarak değil idarî yönüyle bir vakıf personeli yani “hademe-i hayrattan” sayılmışlardır (Döğüş, 2021, s. 28). Nitekim imamların maaşları görev yaptıkları cami ya da mescitlerin vakıflarından ödenmiş ancak vakıf gelirlerinin yetersiz kaldığı dönemlerde ise devlet hazinesinin çeşitli kalemlerinden takviye edilmesi veya tamamının üstlenilmesi gibi çeşitli kaynaklardan destek alma yoluna gidilmiştir (Onay, 2019, s. 49).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 24.07.1123 ⁶ M. 07.09.1711	Sinop Sultan Süleyman Han	Mehmed Halife bin Mustafa	Sinop Gümrüğü Mukataası	5	1.800
H. 13.10.1160 ⁷ M. 18.10.1747	Trabzon Sultan Mehmed Han	Mahmud Halife	Trabzon Gümrüğü Mukataası	10	3.600

Tablo 1: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan İmamlar

(H. 1123-1160/M. 1711-1747)

Tabloda da görüldüğü üzere çalışmamıza konu olan seksen bir yıllık dönemde (1688- 1769) görevi karşılığında ulufesini gümrük mukataası gelirlerinden alan cami görevlisi

⁴ Lüzum kökünden türeyen “iltizam” sözlükte “gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma” gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı olarak ise, “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu işi yapan kişiye de mültezim denir. İltizamla eş anlamlı olarak “deruhde, tevcih, furuht, ihâle ve taahhüd” kavramları da kullanılmıştır. Günümüzdeki anlamıyla vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelendirilebilecek olan iltizam uygulaması, zirâî toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde ilkçağdan XX. yüzyılın başlarına kadar dünyanın birçok ülkesinde kullanılmış olan bir vergilendirme metodudur (Genç, 2000, s. 154).

⁵ Raiyyet rüsumu hakkında geniş bilgi için bk. İnalçık, 1959, s. 575-610.

toplam 2 *imam* olup bunlardan birisi günlük 5, yıllık 1.800 akçe alırken diğeri ise günlük 10, yıllık 3.600 akçe almaktadır. Her iki görevliye söz konusu gümrük mukataalarından yıllık toplam 5.400 akçe ödeme yapılmıştır.

Hatip

Sözlükte “bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma” anlamına gelen hutbe, dinî literatürde başta Cuma ve bayram namazlarında belli ibadetlerin yerine getirilmesi esnasında icra edilen, genellikle de vaaz ve nasihat içerikli konuşmayı ifade etmektedir. Konuşmayı yapan kişiye de hatip denilmektedir (Baktır, 1998, s. 425). Cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan hatipler camilerde genellikle imamlık görevini de üstlenmişlerdir. Ancak selâtin adı verilen bazı büyük camilerde imamdan ayrı bir, bazen de daha fazla hatip bulunmuştur. Hutbenin siyasî anlamda büyük önem taşıması nedeniyle hatipler de önem kazanmış ve bu nedenle çoğu zaman kadılar hatiplik vazifesini bizzat yapmışlardır (Önkal vd. 1993, s. 54).

Osmanlı Devleti’nde camilerde hutbe okuma yetkisine sahip olan hatiplerin görevlendirilmeleri de diğer idarî görevliler gibi ruus kaleminden yapılırdı. Hatipler maaşlarını çoğunlukla vakıflardan alsa da tayinleri için merkezden berat-ı hümayun almaları gerekiyordu. Nitekim cülus zamanlarında diğer görevlilerin berat ve fermanları yenilediği gibi başta imam ve hatipler olmak üzere beratlı din görevlilerinin de aynı şekilde beratları yenilenirdi (Adıyeke, 2010, s. 12).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 25.08.1134 ⁸ M. 10.06.1722	Gerede Yıldırım Bâyezid Han	Şeyh Abdullah	Konrapa Gümrüğü Mukataası	1	360
H. 09.06.1147 ⁹ M. 06.11.1734	Vidin Sultan Ahmed Han	Mustafa Efendi	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540
H. 15.12.1160 ¹⁰ M. 18.12.1747	Trabzon Bâb-1 Bazar	Hafız Hasan bin Hamza	Trabzon Gümrüğü Mukataası	3	1.080
H. 05.10.1160 ¹¹ M. 10.10.1747	Trabzon Sultan Mehmed Han	Mehmed Efendi	Trabzon Gümrüğü Mukataası	10	3.600

Tablo 2: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Hatipler

(H. 1134-1160/M. 1722-1747)

Tablodaki verilerden, vazifelerine karşılık ulufeleri gümrük mukataalarının gelirlerinden ödenen toplam 4 *hatip* olduğu görülmektedir. Bu görevlilere en az günlük 1, yıllık 360 akçe ödenirken; en fazla günlük 10, yıllık 3.540 akçe ulufe ödenmiştir. Diğerine ise günlük 3, yıllık 1.080 akçe ödendiği anlaşılmaktadır. Gümrüklerden bu görevlilere toplamda yıllık 8.580 akçe ödeme yapılmıştır.

Müezzin

Sözlükte “çağırın, davet eden” anlamlarına gelen müezzin, Kur’an-ı Kerim’de iki yerde⁶ münadi olarak geçmektedir. Münadi, Arapçada “nida edici, çağırıcı” manasına gelmektedir (Pakalın, 1983b, s. 615). Müezzin bir din görevlisi olarak, namaz vaktinin geldiğini bildiren ezanı yüksek sesle okuyarak cami cemaatini toplar, imamı namaza çağırır, onun gelmesi üzerine de namazın başlaması için kâmet getirirdi (Berki, 1966, s. 40; Önkal vd. 1993, s. 54). Osmanlı Devleti’nde dinî hizmetler alanında önemli bir yere sahip olan müezzinler sivil ve askerî kesimlerde hizmet vermek üzere özel ve resmî kimlikleriyle geniş bir kitleyi oluşturmaktadır. Osmanlı şehir örgütlenmesinde önemli rol oynayan

⁶ Bk. A’raf Suresi, 7/44, Yusuf Suresi, 12/70.

Osmanlı Devleti'nde Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Cami Görevlileri...

imamların yardımcısı olan müezzinler padişah beratı ile göreve başlarlardı. Bu nedenle Osmanlı devlet sisteminde şahsî vergi yükümlülüğünden muaf olan zümreler (askerî) içerisinde sayılırlar ve görevlerinin sona ermesiyle tekrar sivil statülerine dönerlerdi (Küçüktaşçı, 2006, s. 493).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 15.08.1122 ¹³ M. 9.10.1710	Çavuşbaşı Hacı Mustafa Ağa	Abdurrahman	İnebolu Gümrüğü Mukataası	5	1.800
H. 29.05.1134 ¹⁴ M. 17.03.1722	Bolu Yeniçeri Mehmed Vakfı	Molla Hasan	Konrapa Gümrüğü Mukataası	2	720
H. 04.08.1146 ¹⁵ M. 10.01.1734	Bina Emîni Süleyman Ağa	Osman	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540
H. 22.05.1147 ¹⁶ M. 20.10.1734	Vidin Sultan Ahmed Han	Ahmed Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540
H. 11.07.1147 ¹⁷ M. 07.12.1734	Vidin Sultan Ahmed Han	Hüseyin Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540
H. 29.07.1147 ¹⁸ M. 25.12.1734	Vidin Sultan Ahmed Han	Mehmed Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	7	2.478
H. 15.08.1147 ¹⁹ M. 10.01.1735	Vidin Sultan Ahmed Han	El-Hac Hasan Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540
H. 08.10.1147 ²⁰ M. 03.03.1735	Vidin Sultan Ahmed Han	Diğer Ali	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540
H. 01.10.1160 ²¹ M. 06.10.1747	Trabzon Sultan Mehmed Han	Es-Seyyid Yahya Efendi	Trabzon Gümrüğü Mukataası	5	1.800

Tablo 3: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Müezzinler

(H. 1122-1160/M. 1710/1747)

Tabloda da görüldüğü üzere çalıştığımız dönemde ulufesini gümrük mukataalarının gelirlerinden alan toplam 9 müezzin olduğu anlaşılmaktadır. Bu görevlilere en düşük günlük 2, yıllık 720 akçe ulufe ödenirken en yüksek ise günlük 10, yıllık 3.540 akçe ödenmiştir. Söz konusu görevlilere gümrüklerden yapılan toplam yıllık ulufe ise 24.498 akçedir.

Vâiz

Sözlükte “öğüt vermek, uyararak, sakındırmak” anlamına gelen va'z, bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, dinleyenlerin kalplerini iyiliğe ısındıracak sözler söylemek, manevî mükâfat ve cezaya dair bilgiler vererek teşvik ve ikazlarda bulunmak şeklinde tanımlanmaktadır. Bu şekilde topluma konuşma yapan kişilere de vâiz denilmektedir (Cirit, 2012, s. 404). Va'z tabiri İslâmî kaynaklarda “iza, mev'iza” olarak geçmektedir (Uğur, 1986, s. 292). Vâiz, câmi veya başka mekânlarda topluma dinî nasihatlerde bulunan görevlidir (Gökmen, 2005, s. 34). Bu görevliler, İslamiyet'in hükümleri ile birlikte zamana göre nasıl hareket edilmesi gerektiğini izahatla öğütler verirdi. Bu sebeple mev'iza İslâmî bir vecibedir (Berki, 1966, s. 54). Vaizlere gördükleri vazife münasebetiyle verilen cihetlere (hizmet parası) ise “vâiziyye” denirdi (Pakalın, 1983c, s. 572). Osmanlı Devleti'nde büyük camilerin hepsinde vâizler ve Cuma günleri hutbe okuyan hatipler bulunurdu. Bu görevliler dışında büyük ve cemaati kalabalık olan selâtîn camilerinde halka vaaz ve nasihat üzere kendilerine “kürsü şeyhi” ya da “Cuma vâizi” adı verilen vâizler atanırdı. Padişahlar tarafından tayin olunan bu vâizlerin ulemâdan olması şarttı. Kürsü şeyhliği Osmanlılar döneminde selâtîn camilerine ait bir vâizler sınıfı olup bu anlamda yerine getirdikleri vazife itibariyle vâizler sınıfına dâhildirler (Başkurt, 2012, s. 118-119). Bir vâizde aranan özelliklerin başında kaynaklara hâkimiyetinin olmasının yanı sıra insan ve toplum psikolojisini iyi bilmesi, cemaatin bilgi

ve kültür yapısını, toplumun dinî, ahlâkî ve toplumsal ihtiyaçlarını dikkate alarak bilgilendirici, yol gösterici ve eğitici konuşma yapması gelirdi (Cirit, 2012, s. 406). Ayrıca II. Bayezid vakfiyesinde de görüleceği üzere vâizlerin halka dinî gerçekleri anlatmaları, İsrâiliyât ve hikâye söylemekten kaçınmaları da şart kılınmıştı (Keskiöglü, 2006, s. 109). Vâizlerin alacakları ücretlerin miktarı vakfiyelerde belirlenmiş olup ilgili vakıf tarafından ödenirdi. Ücretler, vakıflara ve vâizlik yapan kişiye göre de değişiklik gösterirdi. Sözelimi İstanbul camilerinde görev yapan vâizlerin aldıkları ücretler, diğer şehirlerde görev yapanlara nazaran daha yüksek olurdu (Şahin, 2020, s. 39)..

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 18.08.1147 ²² M. 13.01.1735	Vidin Kalesi	Abdullah Efendi	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540

Tablo 4: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Vâizler (H. 1147/M. 1735)

Tablodan da anlaşılacağı üzere ulufesini gümrük mukataası gelirlerinden alan 1 vâiz olup bu görevliye ödenen ulufe ise günlük 10, yıllık 3540 akçedir.

Kayım

Sözlükte “bir işi yerine getiren, üstlenen kimse” anlamına gelen kayyım kelimesi terim olarak “hâkim tarafından kısıtlı gaip vb. kişiler adına hukukî tasarruflarda bulunmak üzere tayin edilen kimse” şeklindeki geniş manası yanında “vakıf mütevellisi” ve “camilerin temizlik işlerini yapan görevli” anlamında da kullanılmıştır. Ancak bu kelime Allah’ın isimlerinden birisi olan “kayyûm” ile karıştırılmamalıdır. Kayyım atamasının şartları arasında yeterlilik, vücut sağlamlığı ve bilirkişi raporu gerekiyordu. Bu vazifeye ehil olmayanların tayin edilmesi uygun görülmediğinden herhangi bir yetersizliğin tespiti durumunda bu görev başkasına verilir. Kayyımın vefatı durumunda bu işi yapmaya yeterli olan bir oğlu varsa yerine tayin edilirdi (Özmel, 2002, s. 107).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 20.12.1115 ²³ M. 25.04.1704	Sultan Mustafa Han	Ebubekir Halife	Preveze Gümrüğü Mukataası	8	2.160
H. 22.06.1147 ²⁴ M. 19.11.1734	Sultan Ahmed Han	Abdullah Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540
H. 23.07.1147 ²⁵ M. 19.11.1734	Sultan Ahmed Han	İbrahim	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540
H. 21.08.1147 ²⁶ M. 16.01.1735	Sultan Ahmed Han	Mustafa	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	3.540

Tablo 5: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Kayyımlar

(H. 1115-1147/M. 1704-1735)

Tablodaki verilerden anlaşılacağı üzere çalıştığımız dönemde ulufelerini gümrük mukataalarından alan toplam 4 kayyım olup bunlardan birine günlük 8, yıllık 2.160 akçe ödenirken, diğerlerine ise günlük 10, yıllık 3.540 akçe ödendiği görülmektedir. Söz konusu görevlilere mukataalardan yapılan ulufe ödemesi ise yıllık toplam 12.780 akçedir.

Ferrâş

Sözlükte “*bir şeyi yaymak, döşemek*” anlamına gelen Arapça ferş (firâş) mastarından türetilmiş bir tabir olan ferrâş, Osmanlı Devleti’nden önce kurulan Abbasiler, Gazneliler, Selçuklular ve Memlükler gibi Türk ve İslam devletlerinde bu vazifeyi yapanlar ferrâşûn (ferrâşân) şeklinde anılmıştır. Osmanlılarda ise, saray hizmetlisi dışında medrese, mektep, han, hamam, kervansaray vb. çeşitli vakıf eserlerin temizliği ile ilgilenen, halı, kilim ve hasır gibi mefruşatını serip toplayan görevliler için bu kelime kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde vakıfların vakfiyelerinde, 15. yüzyıldan itibaren bu görevi yerine getirmek için “ferâşet ciheti” adı verilen hizmetli birimi için bir tahsisat ayrılmıştır (Yazıcı vd. 1995, s. 408-409).

Fatih Külliyesi’nde cami personeli arasında ferrâş adlı bir görevli olmamasına rağmen Sahn-ı Semân medresesinin her birinde günlük 2 akçe alan sekiz ferrâşan ve Fatih’in türbesinde günlük 6 akçe alan iki, dârüşşifâda ise günlük 3 akçe alan bir ferrâşın hizmette bulunduğu görülmektedir (Barkan, 1963, s. 312-318). Ayrıca Yeniçeri teşkilatında bu hizmeti görenlerle Kâbe’yi süpürenler için de bu tabir kullanılmıştır (Pakalın, 1983a, s. 608). Ferrâşlık vazifesi Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar devam ettiği gibi Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatında da yakın zamanlara kadar yerini korumuştur (Yazıcı vd. 1995, s. 409).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulûfe (Akçe)	Yıllık Ulûfe (Akçe)
H. 20.10.1160 ²⁷ M. 25.10.1747	Trabzon Hatuniye	Abdurrahman	Trabzon Gümrüğü Mukataası	2	720

Tablo 6: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Ferrâşlar (H. 1160/M. 1747)

Tabloda da görüldüğü üzere çalıştığımız dönemde ulufesini gümrük mukataasından alan toplam 1 *ferrâş* olup, söz konusu görevliye gümrük mukataasının gelirlerinden vazifesine karşılık günlük 2, yıllık 720 akçe ulufe ödemesi yapılmıştır.

Devir-hân

Arapça bir kelime olan devir, “dönmek, birinin uhdesinden çıkarıp diğerinin üzerine geçirmek” anlamına geldiği gibi “yukarıdan aşağıya okumak, müteselsilen hatmetmek” manasına da gelmektedir (Pakalın, 1983a, s. 436). Bir vakfın şartı gereği Cuma veya herhangi muayyen bir gün öğle namazlarından önce Mülk suresi veya başka bir sure-i şerife okuyan kişiye ise devirhân denilmektedir. Devredilerek ve art arda okunduğu için bu vazifeye *devir-hânlık* ismi verilmiştir. Surelerin okunmasını müteakip vakıf sahiplerine, kadın erkek tüm Müslümanlara Allah’tan mağfiret ve selâmet istenerek dua edilirdi (Berki, 1966, s. 12).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulûfe (Akçe)	Yıllık Ulûfe (Akçe)
H. 08.01.1099 ²⁸ M. 14.11.1687	Sultan Bâyezid Han (Kasımiye)	Ali Musa	Selanik Gümrüğü Mukataası	2	720
H. 04.05.1147 ²⁹ M. 02.10.1734	Sultan Ahmed Han	Mustafa Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	3	1.062
H. 09.06.1147 ³⁰ M. 06.11.1734	Sultan Ahmed Han	Şeyh Mustafa Efendi	Vidin Gümrüğü Mukataası	3	1.062
H. 29.06.1147 ³¹ M. 26.11.1147	Sultan Ahmed Han	Hasan Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	3	1.062

H. 10.09.1147 ³² M. 03.02.1735	Sultan Ahmed Han	Veliyyüddin Efendi	Vidin Gümrüğü Mukataası	3	1.062
--	---------------------	-----------------------	----------------------------	---	-------

Tablo 7: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Devirhânlar
(H. 1099-1147/M. 1687-1735)

Tabloda da görüldüğü üzere çalıştığımız dönemde vazifesine karşılık ulufesini gümrük mukataalarının gelirlerinden alan toplam 5 *devir-hân* bulunmaktadır. Söz konusu görevlilerden 1 (bir) tanesi ulufe olarak gümrük mukataalarından günlük 2, yıllık 720 akçe alırken diğer 4 (dört) görevli ise günlük 3, yıllık 1.062 akçe almaktadır. Bu görevlilere gümrük mukataalarının gelirlerinden toplamda yıllık 4.968 akçe ulufe ödemesi yapılmıştır.

Kâri (Cüz-hân)

Namazlardan önce ve sonra Kur'an'dan bir cüz okuyan görevlilere kârî ya da cüz-hân ismi verilmiştir. Camilerin dışında tekke ve zaviyelerde de bu görevliler hizmet vermişlerdir (Akgündüz, 2020, s. 449). Camilerde kârî tarafından Kur'an tilâvet edilmesi âdeti Emevîler döneminden itibaren görülmektedir. Emevîler döneminde kârîler sabah ve ikindi namazlarından sonra düzenli olarak Kur'an okurlardı. Özellikle Cuma vb. günlerde Kur'an okunmasına önem verilirdi. Osmanlılarda selâtin camilerinde cüz-hân adı verilen kârîler vakit namazlarından önce Kur'an'dan birer cüz okurlardı. Selâtin camilerinde cüz-hânlar için müstakil kürsüler yapılmıştır. Bunlar vaiz kürsülerinden daha küçük olup genellikle iki duvar arasına yerleştirilmiştir. Selâtin camileri dışındaki bazı cami ve türbelerde de ücretleri bir vakıf tarafından karşılanan ve gece gündüz aralıksız olarak nöbetleşe Kur'an okuyan kârîler bulunurdu (Önkâl vd. 1993, s. 54).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alman Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 20.05.1147 ³³ M. 18.10.1734	Sultan Ahmed Han	Ahmed Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	8	2.832

Tablo 8: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Kârîler
(Cüz-hânlar) (H. 1147/M. 1734)

Tabloda da görüldüğü üzere ulufesini gümrük mukataalarının gelirlerinden alan 1 *kârî (cüz-hân)* olup, kendisine mukataanın gelirlerinden günlük 8, yıllık 2.832 akçe ödeme yapılmıştır.

Na't-hân

Sözlükte, "nitelemek, iyi ve güzel şeyleri abartılı biçimde dile getirmek; nitelik, vasıf" anlamlarında kullanılan na't kelimesi özellikle Fars ve Türk edebiyatlarında Hazreti Peygamberi öven şiirlerin yaygın adıdır (Çiçekler, 2006, s. 435). Birkaç beyitten yüzlerce beyite kadar uzayan binlerce na't Türk-İslam dünyasında Hazreti Peygambere olan derin, içten ve sonsuz bir sevginin göstergesi olmuştur (Yeniterzi, 2002, s. 762). Na'tlarda Peygamber efendimizin Allah'ın en sevgili kulu olduğu, "Levlâke lemâ halaktü'l-eflâk" sözüne atıf yapılarak, âlemlerin O'nun yüzü suyu hürmetine yaratıldığına dikkat çekilirdi (Levend, 1972, s. 41).

Na't yazan kişilere "na't-gû", cami ve tekkelerde na't okuyanlara ise "na't-hân" denirdi. Na'tlar camilerde namazdan önce bir na'thân, tekkelerde zikir fasıllarında bir zâkir tarafından yalnız olarak terennüm edilirdi. Na'tların güfteleri ise genellikle meşhur mutasavvıf ve şairlerin şiirlerinden seçilirdi (Pakalın, 1983b, s. 664). Osmanlılar zamanında tekke, mevlevîhâne ve camilerde "na't-hânlık" ismiyle bir vazifenin bulunduğu

ve na'thânlığın âdeti bir meslek haline geldiği bazı vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Dönemlerinde na't-hânlık ile şöhret kazanan kişiler arasında Eminönü Vâlîde Camii (Yeni Cami) na'thânı Küçük İmam Mehmed Efendi, Yavuz Sultan Selim Camii na'thânı Niznâm Yusûf Çelebi, Yeni Kapı Mevlevîhânesi'nde okuduğu na'tlarla tanınan Hammâmîzâde İsmâil Dede Efendi, aynı mevlevîhânenin kudümzenbaşlarından şiirlerinde Na'tî mahlasını kullanan Ahmed Hüsâmeddin Dede, son dönemde Aksaray Vâlîde Camii müezzinbaşısı Hâfız Cemal Gürses, Arap Camii müezzinbaşısı Hâfız Ahmed Efendi, kudümzen Eşref Özkul ve kudümzen Kâni Karaca söylenebilir (Özcan, 2006, s. 437).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 22.05.1147 ³⁴ M. 20.10.1734	Sultan Ahmed Han	Ahmed Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	3	1.062

Tablo 9: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Na'thânlar (H. 1147/M. 1734)

Tabloda da görüldüğü üzere ulufesini gümrük mukataalarının gelirlerinden alan 1 (bir) *na't-hân* olup bu görevliye gümrük mukataasının gelirlerinden günlük 3, yıllık 1.062 akçe ödeme yapılmıştır.

Tarif-hân

Ta'rif, Arapçada "bir şeyi alâmetleriyle etraflıca anlatmak", hân ise "okuyan" anlamına gelmektedir. Tarif-hân ise, cami ve tekkelerde namazdan önce Peygamber Efendimiz ve diğer din büyüklerinin vasıflarını cemaate yüksek sesle anlatan görevliye verilen isimdir (Pakalın, 1983, s. 401).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 29.06.1147 ³⁵ M. 26.11.1734	Sultan Ahmed Han	Hasan Halife	Vidin Gümrüğü Mukataası	3	1.062

Tablo 10: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Tarif-hânlar (H. 1147/M. 1734)

Tabloda da görüldüğü üzere ulufesini gümrük mukataalarının gelirlerinden alan 1 (bir) *tarif-hân* olup bu görevliye gümrük mukataasının gelirlerinden günlük 3, yıllık 1.062 akçe ödeme yapılmıştır.

En'am-hân

Osmanlı Devleti'nde Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı sûreleri okumakla vazifeli ve okudukları sûrelere göre isimlendirilen cami görevlileri bulunurdu. Bunlardan Enam suresini⁷ okuyanlara "Enam-hân" denirdi (Kılınç, 2008, s. 28).

⁷ Kur'ân-ı Kerîm'in altıncı sûresi olup Mekke devrinin sonlarında bir gecede nâzil olmuştur. Ayet sayısı 165'tir. Sûre ismini 136, 138 ve 139. âyetlerde geçen ve "deve, sığır, koyun ve keçi" anlamına gelen "en'am" kelimesinden almıştır. Allah'ın birliği ve Hz. Muhammed'in hak peygamber olduğuna dair kesin belgeler, puta tapmayı red ve iptal eden delil ve hüccetler ihtiva etmesi nedeniyle "Hüccet Sûresi" adıyla da anılmaktadır (Işık, 1995, s. 169).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alman Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 29.12.1182 ³⁷ M. 06.05.1769	Trabzon Hatuniye	Hasan Efendi	Trabzon Gümrüğü Mukataası	1.5	540

Tablo 11: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Enamhânlar (H. 1182/M. 1769)

Tabloda da görüldüğü üzere ulufesini gümrük mukataalarının gelirlerinden alan 1 (bir) *enam-hân* olup bu görevliye gümrük mukataasının gelirlerinden günlük 1,5, yıllık 540 akçe ödeme yapılmıştır.

Muarrif

Arapçada “tarif eden, bir hususu etraflıca izah eden” manasına gelen muarriif, camilerde ve tekkelerde hayır sahiplerinin isimlerini hayır ile zikreden müezzin ve dervişler hakkında kullanılan bir tabirdir. Osmanlılarda muarriifler, cami ve tekkelerde belli bir ücret karşılığında bu vazifeyi yerine getirmişlerdir (Pakalın, 1983b, s. 552). Muarriifler Arapça ve Farsça dillerini çok iyi bilen, şiir ve kasideden anlayan, sesi güzel, hitabeti etkili, Kuran-ı Kerim’i ezbere bilen kişilerden seçilirdi. Görevi ise, Cuma günü ve bayram günlerinde tüm peygamberlerin, özellikle de Hazreti Muhammed’in, O’nun ashabının ve Osmanlı padişahlarının ruhlarına dua etmektir. Ayrıca günün anlam ve önemine göre ve uygun makamda dualar okumaktı (Köprülü, 1938, s. 136; Koç vd. 2017, s. 136).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alman Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 21.06.1109 ³⁸ M. 04.01.1698	Sinop Sultan Süleyman	Hasan ibni Hüseyin	Sinop Gümrüğü Mukataası	5	1.800
H. 04.08.1123 ³⁹ M. 17.09.1711	Sinop Sultan Alaaddin	Şaban	Sinop Gümrüğü Mukataası	2	720

Tablo 12: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Muarriifler

(H. 1109-1123/M. 1698-1711)

Tabloda da görüldüğü üzere çalışmamıza konu olan dönemde vazifesi karşılığı ulufesini gümrük mukataası gelirlerinden alan toplam 2 (iki) *muarriif* olup, bunlardan birisi günlük 2, yıllık 720 akçe alırken diğeri ise günlük 5, yıllık 1.800 akçe almaktadır. Bu iki görevliye mukataa gelirlerinden toplamda yıllık 2.520 akçe ulufe ödemesi yapılmıştır.

Muvakkit

Namaz vakitlerinin tespit edilmesinde kullanılan çeşitli saatleri düzenleyen, bu saatlerin ayarları ve tamiriyle ilgilenen kişilere “muvaqqit”, bunların görev yaptıkları yerlere ise “muvaqqithâne” denirdi (Yaşaroğlu, 2012, s. 491). Muvakkitlerin görev yaptıkları muvaqqithâneler, genellikle cami ve mescitlerin girişinde veya bahçesinde bir iki oda şeklinde camiye bağlı olarak inşa edilmiştir. Namazın İslam dinine göre sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı olmak üzere günde beş kez yapılan sürekli bir ibadet olması, vakitlerinin güneşe göre ve hassas olarak zamanında belirlenmesi Osmanlılarda bu kurumun varlığını zaruri hale getirmiştir (Aydüz, 2006, s. 243). Muvakkitlerin en önemli vazifesi, çeşitli aletler vasıtasıyla tespit edilen namaz vakitlerini müezzine bildirmektir (Koç vd. 2017, s. 138). Muvakkithânelerde çalışacak kişilerde aranan özelliklerin başında “mik’at sanatını”, yani namaz vakitlerini en doğru şekilde tespit edebilmeyi bilmek gelirdi. Nitekim “irtifa alma” adı verilen, güneşin konumunun tam tespiti de namaz vakitlerinin düzenlenmesi açısından son derece önemliydi (Deniz, 2017, s. 269-270).

Osmanlı astronomi kurumlarından olan muvakkithânelerin tarihsel geçmişi astronomi biliminin gelişimi ile yakından ilişkilidir. Astronomiyle ilgili çeşitli araçlarla birtakım ölçümler yapıp zamanın tayin edildiği mekânlar olan muvakkithânelerin kuruluşu İslâm medeniyetinin ilk dönemlerine kadar gitmektedir. Muvakkithâneler, astronomi eğitimi veren yerler olduğu gibi aynı zamanda basit bir gözlemevi vazifesini gören kurumlardı. İbadet vakitlerinin belirlenmesi amacıyla Emeviler döneminde muvakkithâneler açılmış ve burada görev yapanlara da muvakkit ismi verilmiştir (Zorlu, 2014, s. 908).

Zaman tayini muvakkithânelerde görevli olan muvakkitler tarafından yapılmaktaydı. Muvakkitler donanımlı bir eğitime sahip olan, entelektüel kişiliklerinin yanı sıra dinî ritüelleri, emirleri, sayısal zekâ gerektiren matematik, geometri, trigonometri ve astronomiyi çok iyi bilen kişilerden seçilirdi. Muvakkitler vazifelerine karşılık maaşlarını vakıflardan alırdı (Eroğlu vd. 2016, s. 376). Muvakkithâneler birer vakıf eseri olduklarından bu kurumda çalışacak personele verilecek ücretleri belirleme, attırma, eksiltme hak yetkisi doğrudan vakıf kurucularına aitti. Kurucu kişiler muvakkitlerde aranan özelliklerle birlikte onların alacağı ücreti de vakfiyede belirtmekle yükümlü idiler. Ayrıca vakfiyelere zeyl yapma hakkı da sadece onlarda olduğu için öldükten sonra çalışan personelin alacağı ücret de kolay kolay değiştirilmemiş bu durum ise zaman içerisinde bu görevlilerin ekonomik sıkıntılar çekmesine sebep olmuştur (Deniz, 2017, s. 270).

Tarih	Caminin Adı	Görevlinin Adı	Ulufe Alınan Gümrük Mukataası	Günlük Ulufe (Akçe)	Yıllık Ulufe (Akçe)
H. 25.08.1147 ⁴⁰ M. 20.01.1735	Sultan Ahmed Han	Mustafa	Vidin Gümrüğü Mukataası	10	1.990

Tablo 13: Ulufelerini Gümrük Mukataalarından Alan Muvakkitler (H. 1147/M. 1735)

Tablodan da anlaşılacağı üzere çalıştığımız dönemde ulufesini gümrük mukataası gelirlerinden alan 1 (bir) adet *muvakkit* bulunmaktadır. Söz konusu görevlinin vazifesine karşılık gümrük mukataasının gelirlerinden günlük 10, yıllık ise 1.990 akçe aldığı görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk-İslam medeniyetinin ayrılmaz bir parçası ve toplumun sosyo-kültürel alanlarda gelişmesinde önemli bir rolü bulunan camiler sadece namaz kılınan bir mekân olmayıp farklı fonksiyonları da icra eden yapılar olmuştur. Camilerin yapımını genellikle hükümdar ve ailesi, devlet adamları ve caminin bulunduğu bölgenin eşrafi gibi nüfuz sahibi insanlar üstlenirken malzeme temini, bakım, onarım ve cami görevlilerinin ücretlerinin ödenmesi ise vakıflar aracılığı ile sağlanmıştır. Nitekim hemen her caminin bir vakfi bulunmuştur. Ancak bu vakıfların gelirleri bazen camilerin ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar azalmış ya da vakıflar ortadan kalkmıştır. Böyle durumlarda ya yeni vakıflar kurulmuş ya da hayırsever kişiler camilerin finansmanını sağlamışlardır. Bu destekler de yeterli gelmezse devlet bütçesinin bazı kalemlerinden camilere tahsis ayrılmıştır. Bu kalemlerden birisi de gümrük mukataaları olmuştur. Nitekim arşiv kayıtlarındaki veriler bize Osmanlı coğrafyasındaki bazı camilerde görev yapan personelin maaşlarının gümrük mukataalarının gelirlerinden ödendiğini göstermiştir.

Çalışmamızda kullandığımız Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emirî (AE.SMHD.I, AE.SMST.II, AE.SMST.III, AE.SAMD.III) tasnifinde yer alan beratlardaki verilerden öğrendiğimiz kadarıyla Osmanlı Devleti'nde söz konusu gümrük mukataalarından maaşını alan toplam 33 cami görevlisi bulunmaktadır. Bu görevlilerden

2'si imam, 4'ü hatip, 9'u müezzin, 1'i vâiz, 4'ü kayyım, 1'i ferrâş, 5'i devirhân, 1'i kârî (cüzhân), 1'i na'thân, 1'i tarîfhân, 1'i enamhân, 2'si muarrif ve 1'i de muvakkittir. Bu görevlilere vazifelerine karşılık gümrük mukataalarından yapılan yıllık ulufe ödemesi ise toplam 70.462 akçedir. Kayıtlarda da görüldüğü üzere ulufe ödemesi yapılan cami görevlileri arasında en kalabalık sınıfı 9 kişi ile müezzinler oluştururken en az sınıfı ise 1'er kişi ile vâiz, ferrâş, kârî (cüzhân), na'thân, tarîfhân, enamhân ve muvakkitler oluşturmuştur.

Beratlardaki verilerden hareketle ayrıntılı bir değerlendirme yapacak olursak; XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde (1688-1769), toplamda 33 görevliye söz konusu gümrük mukataalarından yıllık toplam 70.462 akçe ulufe ödemesi yapılmıştır. Bu meblağın 5.400 akçesi imamlara, 8.580 akçesi hatiplere, 24.498 akçesi müezzinlere, 3.540 akçesi vâizlere, 12.780 akçesi kayyımlara, 720 akçesi ferrâşlara, 4.968 akçesi devir-hânlara, 2.832 akçesi kârîlere (cüz-hânlara), 1.062 akçesi na't-hânlara, 1.062 akçesi tarîf-hânlara, 540 akçesi enam-hânlara, 2.520 akçesi muarriflere, 1.990 akçesi ise muvakkitlere ödenmiştir. Görüldüğü üzere vazifelerine karşılık ulufelerini gümrük mukataalarından alan cami görevlileri içerisinde yıllık en fazla ödeme 24.498 akçe ile müezzinlere yapılırken en az ödeme ise 540 akçe ile enamhânlara yapılmıştır.

Osmanlı merkezî idaresi, çalışmamıza konu olan dönemde toplam 33 cami görevlisinin vazifelerine karşılık alacakları ulufelerinin ödemesini toplam 7 gümrük mukataasının gelirlerinden yapmıştır. Bunlardan Trabzon Gümrüğü Mukataası'ndan toplam 6 görevliye ulufe ödemesi yapılırken, Sinop Gümrüğü Mukataası'ndan 3, Vidin Gümrüğü Mukataası'ndan 19, Preveze Gümrüğü Mukataası'ndan 1, Konrapa Gümrüğü Mukataası'ndan 2, Selanik Gümrüğü Mukataası'ndan 1 ve İnebolu Gümrüğü Mukataası'ndan ise 1 görevliye ödeme yapılmıştır.

Yine gümrük mukataalarına göre ayrıntılı bir değerlendirme yapacak olursak; çalışmamıza konu olan gümrük mukataalarından 4 tanesi Anadolu'da yer alırken 3 tanesi ise Rumeli'de yer almaktadır. Anadolu'daki gümrük mukataalarından; Trabzon Gümrüğü Mukataası'ndan vazifelerine karşılık toplam 6 cami görevlisine yapılan yıllık ulufe ödemesi toplamda 11.340 akçe olup bu görevlilerden Trabzon Sultan Mehmed Han Camii imamına 3.600 akçe, Trabzon Bâb-ı Bazar Camii hatibine 1.080 akçe, Trabzon Sultan Mehmed Han Camii hatibine 3.600 akçe, Trabzon Sultan Mehmed Han Camii müezzinine 1.800 akçe, Trabzon Hatuniye Camii ferrâşına 720 akçe ve Trabzon Hatuniye Camii enam-hânına ise 540 akçe ödenmiştir. Sinop Gümrüğü Mukataası'ndan toplam 3 cami görevlisine yapılan yıllık ulufe ödemesi ise toplam 4.320 akçe olup bu görevlilerden Sinop Sultan Süleyman Han Camii imamına 1.800 akçe, Sinop Sultan Süleyman Camii muarrifine 1.800 akçe ve Sinop Sultan Alaaddin Camii muarrifine de 720 akçe ödeme yapılmıştır. Konrapa Gümrüğü Mukataası'ndan toplam 2 cami görevlisine yapılan toplam yıllık ulufe ödemesi de 1.080 akçe olup bu görevlilerden Gerede Yıldırım Bayezid Han Camii hatibine 360 akçe ödenirken, Bolu Yeniçeri Mehmed Camii müezzinine yapılan ödeme ise 720 akçe olmuştur. Anadolu'da yer alan son gümrük olan İnebolu Gümrüğü Mukataası'ndan ise toplam 1 cami görevlisine ulufe ödemesi yapılmıştır. Bu görevli ise, Çavuşbaşı Hacı Mustafa Ağa Camii müezzinine olup kendisine mukataanın gelirlerinden yıllık 1.800 akçe ödenmiştir.

Rumeli'de yer alan gümrüklerden; Vidin Gümrüğü Mukataası'ndan toplam 19 (on dokuz) cami görevlisine toplamda 49.072 akçe ulufe ödemesi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu görevlilerden Vidin Sultan Ahmed Camii hatibine 3.540 akçe, Vidin Bina Emîni Süleyman Ağa Camii müezzinine 3.540 akçe, Vidin Sultan Ahmed Camii'nin 4 (dört) müezzinine 3.540'ar, 1(bir) müezzinine ise 2.478 akçe, Vidin Kalesi Camii vâizine 3.540 akçe, Vidin Sultan Ahmed Han Camii'nin 3 (üç) kayyımına 3.540'ar akçe, Vidin Sultan Ahmed Han Camii'nin 4 (dört) devir-hânına 4.248 akçe, Vidin Sultan Ahmed Han Camii'nin kârîsine

(cüzhânına) 2.832 akçe, Vidin Sultan Ahmed Han Camii'nin na't-hânına 1.062 akçe, Vidin Sultan Ahmed Han Camii'nin tarif-hânına 1.062 akçe ve Vidin Sultan Ahmed Han Camii'nin muvakkatine ise 1.990 akçe ödenmiştir. Preveze Gümrüğü Mukataası'ndan sadece 1 (bir) cami görevlisine ulufe ödemesi yapıldığı görülmektedir. Bu görevli ise, Sultan Mustafa Han Camii kayyımı olup kendisine mukataa gelirlerinden yıllık 2.160 akçe ödeme yapılmıştır. Rumeli'deki son gümrük mukataası olan Selanik Gümrüğü Mukataası'ndan da sadece 1 (bir) cami görevlisine ulufe ödemesi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu görevli de Sultan Bayezid Han (Kasımiye) Camii devirhâni olup kendisine yıllık 720 akçe ödenmiştir.

Son olarak, kayıtlardaki verilerde de görüldüğü üzere çalıştığımız dönemde Osmanlı merkezî idaresi vazifelerine karşılık Anadolu'da yer alan gümrük mukataalarının gelirlerinden toplam 12 cami görevlisine yıllık 18.540 akçe ödeme yaparken Rumeli'deki gümrük mukataalarından toplam 21 cami görevlisine ise yıllık 51.952 akçe ödeme yapmıştır. Cami görevlilerine Anadolu'da gelirlerinden en fazla ulufe ödemesi yapan mukataa 11.340 akçe ile Trabzon Gümrüğü Mukataası olurken en az ödeme yapan mukataa ise 1.080 akçe ile Konrapa Gümrüğü Mukataası olmuştur. Rumeli'deki gümrük mukataalarından ise en fazla ödemeyi 49.072 akçe ile Vidin Gümrüğü Mukataası yaparken en az ödemeyi de 720 akçe ile Selanik Gümrüğü Mukataası yapmıştır.

Arşiv Notları

⁶ “Derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olub Sinob Gümrüğü Mukâta’ası malından almak üzere yevmi beş akçe vazife ile **imam** olan Mehmed Halife meclis-i şer’de ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb ber-minvâl-i muharrer müstehak olduğum yevmi beş akçe vazîfemden bir senede müctem’ yalnız bin sekiz yüz akçe vazîfemi bin yüz yirmi üç senesinden mahsûb olmak üzere mukâta’â-i mezbûrı zabt iden fahrül-eshbâh el-Hac İbrahim Ağa yedinden tamamen ahz u kabz idüb mücibince yedine zahriye hücceti virilsün didikde mâ vak’a kayd olundu. Hurrîre fi’l yevmi’r-râbî ve’l-ısrîn min Recebül’ferd li-sene selâse ve ısrîn ve mie ve elf” (BOA. AE.SAMD.III, 91-9045/6).

⁷ “İşbu derûn-ı sûrt-i berât-ı âlişanda mestûr olduğu üzere Trabzon’da vâkî’ merhûm ve mağfûrun leh Sultan Mehmed Han tâbe sârehû Cami-i Şerîfi’nde **imam** olub medîne-i mezbûre gümrüğü malından almak üzere yevmi on akçe vazîfeye mutasarrıf olan Mahmud Halife mahfil-i kazâda mukâta’â-i mezbûre eminliğine bervech-i iltizâm mutasarrıf olan el-Hac Mahmud Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz altmış senesi mâh-ı Muharremül-haram’ı guresinden sene-i mezbûre Zilhicce’si gâyetine değîn müctem’ olan üç bin altı yüz akçe vazîfemi mukâta’â-i mezbûre mahsûlünden emîn mûmâileyh yedinden tamamen ahz u kabz eyledim işbu yedinde olan sûret-i berât-ı âlişanın zahrına hüccet tahrir olsun didikde gıbbe’t-tasdîkü’l şer’î mâ vak’a bi’t-taleb ketb olundu. Fi’l yevmi’s-sâlis aşere min Şevvâl li-sene sittîn ve mie ve elf” (BOA. AE.SMHD.I, 98/6849).

⁸ “İşbu derûn-ı berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olan Şeyh Abdullah zîde salâhû meclis-i şer’i hatîrül-lâzîmü’t-tevkîrede bi’l-fîl Konrapa Mukâta’ası emîni olan işbu ba’îsül-vesîka fahrül-akrân Ağa muvâcehesinde ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb bin yüz otuz üç Mart’ı ibtidâsından bin yüz otuz dört Mart’ına varınca bir senede müctem’ ve müstehak olduğum bir akçe vazîfemden mukâta’â-i mezbûre malından olmak üzere emîn müşârûnileyh yedinden bi’t-tamam ahz u kabz eyledim didikde gıbbe’t-tasdîkü’l-şer’î mâ hüve’l-vak’a bi’t-taleb ketb olundu. Tahrîren fi’l yevmi’l-ısrîn min şehri Muharremül-harâm li-sene erba’a ve selâsin mie ve elf” (BOA. AE.SAMD.III, 186/18051/2); “... Gerede’de vâkî’ merhûm ve mağfûrun leh Yıldırım Bâyezid Han tâbe serâhû Câmî-i Şerîfi’nde Konrapa mukâta’ası malından almak üzere yevmi bir akçe ile **hatib** olan işbu rafî-u tevkî-i ref’ü’ş-şân-ı hakânî Şeyh Abdullah zîde salâhû yedinde olan berâtı dersa’adetime getürüb tecdîdin ricâ itmeğîn

hakkında..." Tahrîren fi'l yevmi'l-hâmîs ve'l-ısrîn min şehr-i Şa'bânü'l-mu'azzam li-sene erba'a selâsîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SAMD.III, 186/18051/2).

⁹ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrü'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfi'nde medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **hatib** olan Mustafa Efendi nam kimesne meclis-i şer'-i hatîrül-lâzımü't-tevkîrede işbu ba'îsü'l-küttâb gümrük emîni fahrü'l-eşbâh azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i mezkûre Şubat'ı gâyetine değîn vazîfemden bir senede müctemî' üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûrun yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gibbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi't-tâsi' min şehr-i Cemâziyelâhir li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5364).

¹⁰ "İşbu derûn-ı sûrt-i berât-ı âlişanda mestûr olduğu üzere Trabzon Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi üç akçe vazîfe ile Bab-ı Bazar Cami-i Şerîfi'nde **hatib** olan Hafız Hasan bin Hamza nam kimesne meclis-i şer'-i şerîf-i lâzımü't-tevkîre işbu bin yüz altmış senesine mahsûben mukâta'â-i mezkûreye bervech-i iltizâm mutasarrîf olan işbu ba'îsü'l vesîka el-Hac Mahmud Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb zikr olunan yevmi üç akçe vazîfemden olmak üzere bin yüz altmış senesi Muharrem'i guresinden sene-i mezkûre Zilhicce'si gâyetine gelince bir senede müctemî' olan bin seksen akçe vazîfemi mukâta'â-i mezkûre mahsûlünden emîn mûmâileyh yedinden bi't-tamâm ve'l-kemâl ahz u kabz eyledim meblağ-ı mezkûrdan zimmetimde bir akçem bâkî kalmadı didikde gibbe't-tasdîkü'l şer'î mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi'l-hâmîs aşere min Zilhiccetü'l-şerîfe li-sene sittîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 98/6854).

¹¹ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûr Trabzon Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile Trabzon'da vâkî' merhûm Sultan Mehmed Han tâbe sârehû Cami-i Cedîd'inde **hatib** olan Mehmed Efendi nam kimesne meclis-i şer'-i hatîrül-lâzımü't-tevkîrede işbu altmış senesi mukâta'â-i mezbûre eminliğine bervech-i iltizâm mutasarrîf ba'îsü'l vesîka el-Hac Mahmud Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb zikr olunan yevmi on akçe vazîfemden sene-i mezbûre Muharremü'l-haram'ı guresinden Zilhicce'si gâyetine değîn bir senede müctemî' olan üç bin altı yüz akçe vazîfemi mukâta'â-i mezbûre malından emîn mûmâileyh yedinden bi't-tamâm ve'l-kemâl ahz u kabz eyledim zimmetinde meblağ-ı merkûmdan bir akçe ve bir habbem bâkî kalmadı didikde gibbe't-tasdîkü'l-şer'î mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Fi'l yevm-i hâmîs Şevvâlü'l-mükerrem lisene sittîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 98/6846).

¹³ "Hoşalay Kazası'nda vâkî' Çavuşbaşı Hacı Mustafa Ağa Cami-i Şerîfi'nde İnebolu Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi beş akçe vazîfe ile **müezzin** olan Abdurrahman... tahrîren fi'l yevmi'l-hâmîs aşere şehr-i Şa'bânü'l-muazzam li-sene isneyn ve ısrîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SAMD.III, 37/3541); "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism Abdurrahman nam kimesne medîne-i gümrük malının muzâfâtında İnebolu kazâsında meclis-i şer'-i hatîrül-lâzımü't-tevkîrede ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb yedimde olan berât- âlişân mantûkı üzere İnebolu Mukâta'âsı malından almak üzere mutasarrîf olduğum yevmi beş akçe ulûfemden müctemî' bin yüz yirmi bir Ramazân-ı Şerîfinin ikinci gününden bin yüz yirmi iki Ramazan'ı Şerîfinin ikinci gününe gelince hâlâ mukâta'â-i mezbûre emîn vekîli fahrü's-sâ'adetü'l-kirâm es-Seyyid Mustafa Ağa yedinden bi't-tamâm ahz u kabz eyledim sûret-i âlişân zahrına hüccet tahrir olunsun deyu ikrâr ve i'tirâf itmeğîn gibbe't-tasdîk mâ hüve'l-vâkî' bi't-taleb ketb olundu. Tahrîren fi'l yevmi'l-hâmîs aşere min şehr-i Şa'bânü'l-mu'azzam li-sene isneyn ve ısrîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SAMD.III, 37/3541/1).

14 "İşbu derûn-ı berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olan Konrapa Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi iki akçe vazîfeye mutasarrıf olan **müezzin** olan Molla Hasan meclis-i şer'î hatîrû'l-lâzımü't-tevkîrede bin yüz otuz üç senesine mahsûb olmak üzere Konrapa Mukâta'âsı'na bervech-i malikâneliğine mutasarrıf olan rafî'ü'l-küttâb Mustafa Ağa mahzarında ikrâr ve i'tirâf idüb sene-i mezbûrede müctemî' olan beher yevm iki akçe vazîfemi emîn mûmâileyh yedinden bi't-tamam ahz u kabz eyledim zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacağım kalmadı didikde gıbbe't-tasdîk mâ hüve'l- vak'a bi't-taleb ketb olundu. Fî evâhir-i Cumâziyelülâ li-sene erba'a ve selâsîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SAMD.III, 186-18051/3); "Bolu Sancağı'nda Üskübî kazâsına tâbî' Ağsaklar karyesinde vâkî' Mehmed nam Yeniçeri Vakfı Cami-i Şerîfi'nde Konrapa Mukâta'âsı malından yevmi iki akçe vazîfe ile müezzin olan işbu râfî-i tevkî-i rafî'ü'ş-şân-ı hakânî Molla Hasan dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl idüb..." (BOA. AE.SAMD.III, 186/18051/3).

15 "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin kazâsı muzâfâtından Arçar kasabasında vâkî' Cami-i Şerîfi'nde Vidin Gümrüğü Mukâta'âsı malından emîn olanlardan almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **müezzin** olan Osman nam kimesne meclis-i şer'î hatîrû'l-lâzımü't-tevkîrede medîne-i mezbûrede gümrük emini fahrû'l-eşbâh Selim kethüdâ mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine değîn vazîfemden müctemî' yalnız üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûr yedinden tamamen ve kâmilen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak kalmadı didikde gıbbe't-tasdîk mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fî'l yevmi'r-râbî min şehri-i Şa'bânü'l-muazzam li-sene sitte ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 81/5445).

16 "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfi'nde medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **müezzin** olan Ahmed Halife meclis-i şer'î hatîrû'l-lâzımü't-tevkîrede yine medîne-i mezbûrede gümrük emini fahrû'l-eşbâh ba'îsü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından bir sene tamamına değîn vazîfemden müctemî' üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûrun yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fî'l yevmi's-sânî ve'l işrîn min Cemâziyelülâ li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 98/5367).

17 "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfi'nde medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **müezzin** olan Hüseyin Halife meclis-i şer'î hatîrû'l-lâzımü't-tevkîrede hâlâ medîne-i mezbûrede gümrük emini işbu ba'îsü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine değîn vazîfemden bir senede müstehakk olduğum üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Ağa yedinden tamamen ve kâmilen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fî'l yevmi'l-ehad aşere min şehri-i Recebü'l-mürecceb li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5363).

18 "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub Vidin Gümrüğü Mukâta'âsı malından emîn olanlardan almak üzere Vidin Kal'ası Cami-i Şerîfi'nde yevmi yedi akçe vazîfe ile **müezzin** olan Mehmed Halife nam kimesne meclis-i şer'î hatîrû'l-lâzımü't-

tevkîrede medîne-i mezbûrede gümrük emîni fahrü'l-eşbâh ba'îsü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine değîn vazîfemden bir senede müctemî' olan iki bin dört yüz yetmiş sekiz akçe vazîfemi emîn mezbûrun yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi't-tâsî' ve'l-ışrîn min şehr-i Recebü'l-mürecceb li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5375).

¹⁹ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfi'nde Vidin Gümrük Mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **müezzin** olan el-Hac Hasan Halife meclis-i şer'-i hatîrül-lâzîmü't-tevkîrede medîne-i mezbûrede gümrük emîni fahrü'l-eşbâh ba'îsü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i mezkûre gâyetine değîn senede vazîfemden müctemî' yalnız üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Ağa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi'l-hâmis aşere min şehr-i Şa'bânü'l-muazzam li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5360).

²⁰ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olub Vidin Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile medîne-i mezbûrede vâkî Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfi'nde **müezzin** olan Diğer Ali nam kimesne meclis-i şer'-i hatîrül-lâzîmü't-tevkîrede işbu ba'îsü'l-küttâb gümrük emîni Halil Ağa muvâcehesinde ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine değîn vazîfemden bir senede müctemî' üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Ağa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi's-sâmin min şehr-i Şevvâlü'l-mükerrrem li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5361).

²¹ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûr olduğu üzere medîne-i Trabzon'da vâkî'merhûm ve mağfûrun leh Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han tâbe sârehû Cami-i Şerîfi'nde **müezzin** olub medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından almak üzere yevmi beş akçeye mutasarrıf olan Es-seyyid Yahya Efendi meclis-i şer'-i hatîrül-lâzîmü't-tevkîrede mukâta'â-i mezbûre emîni olan fahrü'l-akrân el-Hac Mahmud Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb bin yüz altmış senesi Muharremü'l-haram'ının guresinden sene-i mezbûre Zilhicce'si gâyetine değîn müctemî' olan bin sekiz yüz akçe vazîfemi mukâta'â-i mezkûre mahsûlünden emîn mûmâileyhin yedinden tamamen ahz eyledim işbu yedinde olan sûret-i berât-ı âlişanın zuhûruna hüccet tahrîr olunsun didikde mâ vak'a bi't-taleb ketb olundu. Min Şevvâl sene sittîn mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 98/6857).

²² "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olub Vidin İskelesi Mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile Vidin Kal'ası'nda **vaiz** olan Abdullah Efendi nam kimesne meclis-i şer'-i kavîm vâcibü'l-tekrîmde medîne-i mezbûrede gümrük emîni fahrü'l-eşbâh ba'îs-i bendü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine değîn bir senede vazîfemden müctemî' yalnız üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Ağa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb

ketb olundu. Hurrîre fî'l yevmi's-sâmîn aşere min Şa'bânü'l-muazzam li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5368).

²³ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub tecdîden Varoş-ı Preveze dâhiline vâkî' merhûm ve mağfûrun leh Sultan Mustafa Han tâbe serâhû binâ eylediği Câmî-i Şerîfî'nde yevmi sekiz akçe vazîfe ile Preveze Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere **kayyim** olan Ebubekir Halife meclis-i şer'î hatîrû'l-lâzîmü't-tevkîrede gelüb bi'l-fiil gümrük mukâta'âsı emîni olan fahrû'l-eşbâh mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz on beş senesinin mukâta'âsı malından almak üzere yevmi sekiz akçe vazîfemden müstehak olduğum ulufemden müctemî' olan iki bin yüz altmış akçemi ağa-yı mûmâileyh yedinden bi't-tamam ahz u kabz eyledim didikde gıbbe't-tasdîkü'l-şer'î mâ hüve'l-vak'a bi't-taleb ketb olundu. Tahrîren fî'l evâhir şehr-i Zilhiccetü'l-şerîfe sene hamse aşere mie ve elf" (BOA. AE.SAMD.III, 92/9093).

²⁴ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin kal'asında vâkî' hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfî'nde medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **kayyim** olan Abdullah Halife meclis-i şer'-i hatîrû'l-lâzîmü't-tevkîrede gümrük emîni fahrû'l-eşbâh ba'îsü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine değîn vazîfemden müctemî' yalnız üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûrun yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fî'l yevmi's-sânî ve'l-ısrîn min şehr-i Cemâziyelâhir li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5365).

²⁵ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfî'nde Vidin Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **kayyim** olan İbrahim nam kimesne meclis-i şer'-i hatîrû'l-vâcibü't-tekrîmde medîne-i mezbûre gümrük emîni fahrû'l-eşbâh ba'îsü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine değîn bir sene vazîfemden müctemî' üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Ağa yedinden tamamen ve kâmilen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fî'l yevmi's-sâlis ve'l-ısrîn min şehr-i Recebü'l-ferd li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5366).

²⁶ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfî'nde Vidin Gümrüğü Mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **kayyim** olan Mustafa nam kimesne meclis-i şer'-i kavîm vâcibü'l-tekrîmde gümrük emîni fahrû'l-eşbâh ba'îs-i bendü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine değîn bir senede vazîfemden müctemî' üç bin beş yüz kırk akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Ağa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûr Halil Ağa zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gıbbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fî'l yevmi'l-ehad ve'l-ısrîn min şehr-i Şa'bânü'l-muazzam li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5362).

²⁷ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûr olduğu üzere medîne-i Trabzon'da Hatuniye Camii'nde **ferrâş** olub medîne-i mezbûre iskelesi mukâta'âsı malından almak üzere yevmi iki akçe vazîfeye mutasarrıf olan Abdurrahman nam kimesne meclis-i

şer'-i hatîrül-lâzımü't-tevkîrede medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsına bervech-i iltizâmât mutasarrıf olan el-Hac Mahmud Ağa mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz altmış senesi mâh-ı Muharremül-haram'ının guresinden sene-i mezbûre Zilhicce'sinin gâyetine değîn bir senede müctemî' olan yedi yüz yirmi akçe vazîfemi mukâta'â-i mezbûre malından emîn mezbûr Hacı Mahmud Ağa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim işbu berâtta olan sûret-i berât-ı âlişanın zahrına hüccet tahrir olsun didikde gibbe't-tasdîkü'l şer'î mâ vak'a bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi'l işrîn min Şevvâl li-sene sittîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 98/6860).

²⁸ "Bundan akdem Selanik'de vâkî' merhûm ve mağfûrun-leh Kâsîmiye dimekle ma'rûf Sultan Bâyezid Han tâbe sârehû câmi'-i şerîfînde Selanik Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi iki akçe ile vazîfe ile **devir-hân** olan işbu derûn-ı fermân-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı hâkânî Ali Musa'nın vazîfesi olub..." BOA. AE.SMHD.I, 145-10788/2; "İşbu derûn-ı berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olub Selanik Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi iki akçe vazîfe ile **devir-hân** olan Ali Musa nam kimesne meclis-i şer'î şerîfde ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb işbu yedimde olan berât-ı şerîfde ta'yîn ve tasrîh olunduğu üzere yevmi iki akçe vazîfemden işbu bin doksan sekiz senesinden vâkî' Mart ibtidâsından bir sene tamamına değîn müctemî' olub müstehak olduğum yedi yüz yirmi akçe vazîfemi bi'l-fiil mukâta'â-i mezbûre emîni olan fahrül-eşbâh Mustafa Ağa yedinden bi't-tamam ahz u kabz eyledim didikde muhâsebesi emîn müşârünileyhin deynine mahsûb olmak için sûret-i berât-ı şerîfîn zahrına hüccet tahrîr olunsun didikde mâ vak'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l yevmi's-sâmîn min Muharremül-haram li-sene tis'a ve tis'în ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 145/10788/2).

²⁹ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfî'nde Vidin Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi üç akçe vazîfe ile **devir-hân** olan Mustafa Halife meclis-i şer'-i hatîrül-lâzımü't-tevkîrede yine medîne-i mezbûrede gümrük emini ba'îsül-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i mezkûrun Şubat'ı gâyetine değîn bir sene vazîfemden müctemî' yalnız bin altmış iki akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Ağa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l yevm sene-i merkûm vazîfemden emîn-i mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gibbet'-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi'l râbî' min Cemâziyelevvel li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5384).

³⁰ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfî'nde medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından almak üzere yevmi üç akçe vazîfe ile **devir-hân** olan El-şeyh Mustafa Efendi nam kimesne meclis-i şer'-i hatîrül-lâzımü't-tevkîrede medîne-i mezbûrede gümrük emini ba'îsül-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i mezkûr Şubat'ı gâyetine değîn bir sene vazîfemden müctemî' bin altmış iki akçe vazîfemi emîn mezbûrun yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gibbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi't-tâsi' min şehri Cemâziyelâhir li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5379).

³¹ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrül-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî' hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfî'nde medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından emîn olanlardan almak üzere yevmi üç akçe vazîfe ile **devir-hân** olan Hasan nam kimesne meclis-i şer'-i hatîrül-lâzımü't-tevkîrede medîne-i mezbûrede gümrük emîni fahrül-eşbâh ba'îsül-küttâb azebân-ı sâni Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm

ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine deġin bir senede müctemî' bin altmış iki akçe vazîfem emîn mezbûr Halil Aġa yedinden bi't-tamam ve'l-kemâl ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde ġibbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi't-tâsî' ve'l-ısrîn min şehri Cemâziyelâhir li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5381).

³² "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfi'nde Vidin Gümrüğü Mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi üç akçe vazîfe ile **devir-hân** olan Veliyyüddin Efendi nam kimesne meclis-i şer'-i hatîrû'l-lâzımü't-tevkîrede gümrük emîni fahrû'l-eşbâh ba'îs-i bendü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Aġa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine deġin vazîfemden müctemî' bin altmış iki akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Aġa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî didikde ġibbe't-tasdîkü'l-şer'î mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi'l-aşere min şehri Ramazânü'l-mübârek li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD-I, 80/5383).

³³ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfi'nde medîne-i mezbûre mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi sekiz akçe vazîfe ile yevm-i Cum'a ve isneynde **Kâri-i Muhammediyye** olan Ahmed Halife meclis-i şer'-i kavîm vâcibü'l-tekrîmde gümrük emîni işbu ba'îsü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Aġa muvâcehesinde ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından bin yüz kırk yedi senesinde vâkî Şubat'ı gâyesine deġin vazîfemden müctemî' yalnız iki bin sekiz yüz otuz iki akçe vazîfemi emîn mezbûrun yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'del-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûr zimmetlerinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde ġibbet'-tasdîkü'l-şer'î mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi'l-ısrîn min Cemâziyelûlâ li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD-I, 80/5373).

³⁴ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Han Cami-i Şerîfi'nde medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi üç akçe vazîfe ile **na't-hân** olan Ahmed Halife meclis-i şer'-i hatîrû'l-lâzımü't-tevkîrede medîne-i mezbûrede gümrük emîni fahrû'l-eşbâh ba'îsü'l-küttâb azebân-ı sâni Halil Aġa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından bir sene tamamına deġin vazîfemden müctemî' yalnız bin yetmiş iki akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Aġa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde ġibbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi's-sâni ve'l-ısrîn min Cemâziyelûlâ li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD-I, 80/5380).

³⁵ "İşbu derûn-ı sûret-i berât-ı şerîf-i âlişanda mestûrû'l-ism olub medîne-i Vidin'de vâkî hüdâvendigâr-ı sâbık Gazi Sultan Ahmed Hân Cami-i Şerîfi'nde medîne-i mezbûre gümrüğü mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi üç akçe vazîfe ile **ta'rif-hân** olan Hasan Halife meclis-i şer'-i hatîrû'l-lâzımü't-tevkîrede gümrük emîni fahrû'l-eşbâh azebân-ı sâni Halil Aġa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından sene-i merkûme Şubat'ı gâyetine deġin vazîfemden bir senede müctemî' bin altmış iki akçe vazîfem emîn mezbûr Halil Aġa yedinden bi't-tamam ve'l-kemâl ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm sene-i merkûme vazîfemden emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde ġibbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â

bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi't-tâsî' ve'l-ısrîn min şehri Cemâziyelâhir li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD-I, 80/5382).

³⁷ "İşbu derûn-ı sût-ı berât-ı âlişânda mestûr olduğı minvâl üzere Trabzon'da vâkî' Hatuniye Camii Şerîfi'nde Trabzon Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi bir buçuk akçe ile **en'am-hân** olan Hasan Efendi meclis-i şer'-i şerîf-i enverde Trabzon Gümrüğü'ne bervech-i iltizam mutasarrıf olan Şatırzâde sa'adetlü Ömer Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb bin yüz seksen iki senesi Muharremül-haram'ının guresinden sene-i mezbûre Zilhicce'si gâyetine dek yevmi yevmi bir buçuk akçe vazîfemden bir senede müctemî' olan beş yüz kırk akçe vazîfemi mukâta'â-i merkûme malından emîn mûmâileyh yedinden tamamen kâmilen ahz u kabz eyledim didikde gibbe't-tasdîkü'l şer'î mâ vak'a bi't-taleb ketb olundu. Tahrîren fi'l yevmi't-tâsî' ve'l-ısrîn min şehri Zilhicce li-sene isnân semânîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SMST.III, 286/22955).

³⁸ "Devletlü sa'adetlü sultânım hazretleri sağ olsun Sinob'da İçkale'de vâkî' Sultan Süleyman Camii Şerîfi'nde muarriif olmak üzere Sinob Gümrüğü Mukâta'âsı malından yevmi beş akçe ulûfemi kendi hüsn-i rızâm ile karındaşım Abdullah bin Hüseyin'e kasr-ı yed itmekle yedine berât-ı şerîf-i âlişân sadaka ve ihsân buyurulmak bâbında fermân sultânımıdır. Hasan bin Hüseyin" (BOA. AE.SMST.II.-97/10535).

³⁹ "Taht-ı âlî baht-ı Osmânî üzere cülûs-ı hümâyûn-ı sa'adet-makrûnum vâkî' olub umûmen tecdîd-i berât olunmak fermânım olmağın bundan akdem Sinob'da vâkî' merhûm Sultan Alaaddin Camii Şerîfi'nde Sinob Gümrüğü Mukâta'âsı malından almak üzere yevmi iki akçe vazîfe ile **mu'arriif** olan işbu rafî'-i tevkî'-i refî'ü's-şân-ı hâkânî Şaban yedinde olan atîk berâtı dersa'adetime getürüb müceddiden tecdîdin ricâ itmeğın hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişahânem zuhûra getürüb atîk berâtı mûcibince bin yüzon beş Rebûlâhir'inin onuncu gününden müceddiden bu berât-ı hümâyûnı virdim ve buyurdum ki mezbûr varub câmi-i mezkûrda uslûb-ı sâbık üzere muarriif olub edâ-yı hizmet eyledikten sonra ta'yîn olunan yevmi iki akçe vazîfesini Sinob Gümrüğü Mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden alub mutasarrıf ola ve resm-i berâtı emîn yedinden teslîm-i hazîne oluna şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Fi'l yevmi'r-râbî' min Şa'bânü'l-muazzam li-sene selâse ve ısrîn ve mie ve elf" (BOA. AE.SAMD.III, 91/9045/21).

⁴⁰ Söz konusu görevli yüz doksan dokuz gün görev yapmıştır. "İşbu derûn-ı sût-ı berât-ı şerîf-i âlişânda mestûrül-ısm olub medîne-i Vidin'de vâkî' Gazi Sultan Ahmed Han Camii Şerîfi'nde Vidin Gümrüğü Mukâta'âsı malından emîn olanlar yedinden almak üzere yevmi on akçe vazîfe ile **mavakkıt-ı evkât** olan Mustafa nam kimesne meclis-i şer'-i hatîrül-lâzımü't-tevkîrede medîne-i mezbûrede gümrük emîni azebân-ı sânî Halil Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb işbu bin yüz kırk altı senesi Mart'ı ibtidâsından bin yüz kırk yedi senesinde vâkî' mâh-ı Rebûlâhir'in yirmi sekizinci gününe değın yüz doksan dokuz günde müctemî' bin dokuz yüz doksan akçe vazîfemi emîn mezbûr Halil Ağa yedinden tamamen ahz u kabz eyledim ba'de'l-yevm vazîfe-i mezkûr senede emîn mezbûrun zimmetinde bir akçe ve bir habbe alacak hakkım bâkî kalmadı didikde gibbe't-tasdîkü'l-mu'teber mâ vak'â bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fi'l yevmi'l-hâmîs ve'l-ısrîn min şehri Şa'bânü'l-muazzam li-sene seb'a ve erba'în ve mie ve elf" (BOA. AE.SMHD.I, 80/5387).

KAYNAKÇA

- ADIYEKE, N. (2010). "Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı'da Camii". *Kebikeç*. 30: 5-14.
- AKGÜNDÜZ, M. (2020). "Osmanlı Döneminde Camilerde Kur'ân Okunmasıyla İlgili Görevliler". *Diyanet İlmî Dergi*. LVI/2: 443-458.

- AKIN, A. (2006). "Osmanlı'da Din Görevlisinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler (Bursa Örneği)". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8: 65-104.
- AYDÜZ, S. (2006). "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi". *Bellekten*. LXX/257: 167-264.
- BAKTIR, M. (1998). "Hutbe". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XVIII: 425-428.
- BARKAN, Ö. L. (1963). "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Âit Muhasebe Bilânçoları". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. XXIII/1-2: 297-341.
- BAŞKURT, İ. (2012). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 27: 117-145.
- BERKİ, A. H. (1966). *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı.
- BEYDİLLİ, K. (2000). "Osmanlı Devleti'nde İmamlık". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXII: 188-190.
- BULUT, M. (1999). "Osmanlı Devletinde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi". *Diyanet İlmî Dergi*. XXXV/2: 101- 116.
- CANÇELİK, A. (2018). "Osmanlı Cami Kültüründe ve İşlevlerinde Vakfiyelerin ve Külliyyelerin Rolü: Gebze Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi ve Külliyesi Örneği". *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları. III: 1795-1806.
- CİRİT, H. (2012). "Vaaz". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XLII: 404- 407.
- ÇİÇEKLER, M. (2006). "Na't". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXXII: 435-436.
- DEMİR, A. (2017a). "Osmanlı Devleti'nin Balkan Mirâsında Para Vakıflarının Yeri: Prizren Örneği". *Adam Akademi*. VII/2: 195-208.
- DEMİR, A. (2017b). "Vakıf Müessesesindeki Kurumsal Dönüşümün Şâhitleri: Tafsîl ve Tafsîl-i Nizâmât Defterleri". *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*. (ed. Kerim İlker Bulunur-Fatih Bozkurt-Mahmut Cevat İzgi). İstanbul: Mahya Yayınları: 265-286.
- DENİZ, Ş. (2017). "Sultan Abdülmecid'in İnşa Ettirdiği Muvakkithaneler". *Osmanlı Araştırmaları*. XLIX: 267-291.
- DOĞAN, M. (2017). "Balkanların İmar ve İhyasına Bir Katkı: Kaçanikli Mehmed Paşa Vakfı". *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*. (ed. Kerim İlker Bulunur-Fatih Bozkurt-Mahmut Cevat İzgi). İstanbul: Mahya Yayınları: 171-191.
- DÖĞÜŞ, N. (2021). "Osmanlılarda İmamlık Müessesesi ve Vakıflar". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. VI/1: 22-65.
- EROĞLU, B. - E. Z. TOMAR (2016). "Anadolu Muvakkithaneleri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme". *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu* (8-11 Ekim 2015). II. İstanbul: 367-380.
- GENÇ, M. (1985). "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları. III: 786-790.
- GENÇ, M. (2000). "İltizam". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XII: 154-158.

- GÖKMEN, E. (2005). "Hurûfât Defterlerine Göre Demirci Kazası ve Köylerinde Cami ve Mescitler (1690-1830)". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. III/2: 21-56.
- HIZLI, M. (2014). "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair". *TESAM Akademi Dergisi*. I/1: 41-51.
- IŞIK, E. (1995). "En'âm Sûresi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XI: 169-170.
- İNALCIK, H. (1959). "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu". *Bellekten*. XXIII/92: 575-610.
- İNALCIK, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*. I. (ed. Halil İnalçık-Donald Quataert). (çev. Halil Berktaş). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- KARAMURSAL, Z. (1989). *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAYA, U. (2017). "Osmanlı'da Din Hizmeti Görevlilerinin Atanma ve Çalışma Şartlarını Düzenleyen Tevcih-i Cihât Nizâmâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*. XXI/1: 203-254.
- KAZICI, Z. (1982). "Osmanlılarda Mahalle İmâmalarının Bâzı Görevleri". *İslam Medeniyeti Mecmuası*. V/3: 29-35.
- KESKİOĞLU, O. (2006). "Bazı Yönleriyle Vakıflar". *Vakıflar Dergisi*. X: 109- 112.
- KILINÇ, E. (2008). "Klâsik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Dârü'l-Huffâzları (XVII. Yüzyıl)". *Gaziantep Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. VII/1: 18-43.
- KOÇ, A. - Ö. ÖZDEMİR (2017). "Kanûnî Vakfiyesi'ne Göre Süleymaniye Camii ve Görevlileri". *Diyanet İlmî Dergi*. LIII/2: 119-147.
- KÖPRÜLÜ, F. (1938). "Vakf'a Ait Tarihî İstılahlar Meselesi". *Vakıflar Dergisi*. Ankara. I: 131-138.
- Kur'an-ı Kerim. A'raf Suresi. 7/44.
- Kur'an-ı Kerim. Yusuf Suresi. 12/70.
- KÜÇÜKAŞCI, M. S. (2000). "İmam". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXII: 178-181.
- KÜÇÜKAŞCI, M. S. (2006). "Müezzin". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXXI: 489-495.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1974). "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Târifeleri". *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*. 4-5: 335-393.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1996). "Osmanlılarda Gümrük". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XIV: 263-268.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1998). "Ahidnâme/Türk Tarihi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. I: 536- 540.
- LEVEND, A. S. (1972). "Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bellekten*. XX: 35-80.
- ONAY, A. (2009). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı". *Değerler Eğitim Dergisi*. VII/18: 43-80.
- ÖNKAL, A. - N. BOZKURT (1993). "Cami/Dinî ve Sosyokültürel Tarihi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. VII: 46-56.
- ÖZCAN, N. (2006). "Na't/Mûsiki". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXXII: 437.

- ÖZCAN, T. (2007). "Osmanlılar/Dinî Hayat". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXXIII: 538-541.
- ÖZMEL, İ. (2002). "Kayyım". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXV: 107-108.
- ÖZTÜRK, N. (2006). "Mütevelli". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXXII: 217-220.
- ÖZVAR, E. (2013). *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- PAKALIN, M. Z. (1983a). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PAKALIN, M. Z. (1983b). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. II. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PAKALIN, M. Z. (1983c). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. III. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PAMUK, B. (2013). "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI-XVII. Yüzyıllar)". *Bellekten*. LXXVII/279: 523-546.
- ŞAHİN, E. (2020). *Dinin Toplumsallaşmasında Aracı Bir Kurum: Erken Modern Osmanlı Toplumunda Vaaz ve Vaizler*. Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TABAKOĞLU, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- TABAKOĞLU, A. (1994). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- TAŞKIN, Ü. (2008). "Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1/3: 343- 366.
- TUNCER, D. (2007). *Vergi Tekniği Açısından Gümrük Vergisinin Değerlendirilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- UĞUR, M. (1986). "Va'z, Kısacılık ve Hadiste Kussâs". *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. XXVIII: 291-326.
- ÜNAL, M. A. (1988). "XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 3: 93- 107.
- YAŞAROĞLU, M. K. (2012). "Vakit". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XLII: 488-491.
- YAZICI, T. - M. İPŞİRLİ (1995). "Ferrâş". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XII: 408- 409.
- YEDİYILDIZ, B. (1982). "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü". *Vakıflar Dergisi*. XIV: 2- 27.
- YENİTERZİ, E. (2002). "Türk Edebiyatında Na'tlara Dair". *Türkler*. (ed. Hasan Celal Güzel vd.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. XI: 762- 767.
- YERELİ, B. (1994). "İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret Vergileri ve Osmanlı Devleti'nde Gümrük Vergileri Uygulaması". *DEÜ İBBF Dergisi*. IX/1: 79-104.
- ZORLU, T. (2014). "Salnamelere Göre Doğu Karadeniz Bölgesi Muvakkithaneleri". *Bellekten*. LXXXVIII/283: 907-930.

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA. AE.SAMD.III, 186/18051/2. BOA. AE.SAMD.III, 186/18051/3. BOA. AE.SAMD.III, 37/3541. BOA. AE.SAMD.III, 37/3541/1. BOA. AE.SAMD.III, 91/9045/6. BOA. AE.SAMD.III, 91/9045/21. BOA. AE.SAMD.III, 92/9093. BOA. AE.SMHD.I, 145/10788/2. BOA. AE.SMHD.I, 80/5360. BOA. AE.SMHD.I, 80/5361. BOA. AE.SMHD.I, 80/5362. BOA. AE.SMHD.I, 80/5363. BOA. AE.SMHD.I, 80/5364. BOA. AE.SMHD.I, 80/5365. BOA. AE.SMHD.I, 80/5366. BOA. AE.SMHD.I, 80/5368. BOA. AE.SMHD.I, 80/5375. BOA. AE.SMHD.I, 80/5379. BOA. AE.SMHD.I, 80/5381. BOA. AE.SMHD.I, 80/5384. BOA. AE.SMHD.I, 80/5387. BOA. AE.SMHD.I, 81/5445. BOA. AE.SMHD.I, 98/5367. BOA. AE.SMHD.I, 98/6860. BOA. AE.SMHD.I, 98/6846. BOA. AE.SMHD.I, 98/6849. BOA. AE.SMHD.I, 98/6854. BOA. AE.SMHD.I, 98/6857. BOA. AE.SMHD-I, 80/5373. BOA. AE.SMHD-I, 80/5380. BOA. AE.SMHD-I, 80/5382. BOA. AE.SMHD-I, 80/5383. BOA. AE.SMST.II.-97/10535. BOA. AE.SMST.III, 286/22955.

EXTENDED ABSTRACT

Mosques were most important centers that meet the needs of the society in different fields of religious services in the Ottoman Empire, as in all Turkic-Islamic states throughout history. They also were an institution that actively serves the state when it came to education, public administration, health, military and cultural activities. In that direction, the Ottomans built many mosques and masjids in all the lands under its rule, especially in Bursa, Edirne, and Istanbul, and offered them to the service of society. The construction of mosques was generally undertaken by sultans, sultan's wives and children, statesmen, and prominent people of the region where the mosque is located.

Construction, repair, lighting, heating and maintenance and paying the salaries and wages of mosque officials in the Ottoman Empire constituted the most important expenditures of mosques. These expenses were paid for from the state treasury, real estate revenues, and donations.

In addition to praying in mosques, people recited various suras from the Qur'an. In this context, officials were appointed to read such suras as En'am, Yasin, Fetih and Mulk at certain times of the day. In addition, they also were asked to read couplets to praise the Prophet, other religious leaders and benefactors in Friday and Eid prayers, as well as to schedule prayer times, and maintain and cleaning mosques. Such officials included: imams, hatips, muezzins, preachers, kayyıms, ferraşes, devir-hans, karis (kurrâ), naat-hans, tarif-hans, mavakkıt-ı evkats, enam-hans, muarriifs, sure-hans, cüz-hans, and dersiams.

Their salaries and wages were mostly paid through the foundations of the mosques or masjids they were in charge of. In fact, almost every mosque had a foundation. Foundations, also served in other fields, became so widespread in the Ottoman Empire that almost every mosque had owned at least one piece of real estate. However, sometimes the incomes of the foundations decreased so much that they could not meet the needs of the mosque. In some instances, the foundations dissolved all together. In such cases, various sources of income were used to meet the expenditures partially or completely.

One of these resources was customs mukataa –so much so that honors of the officials in some mosques were paid from the revenues of customs mukataa instead of foundations or other income items belonging to the state. In this study, we have explored the duties of the people working in mosques in different regions of the Ottoman geography

and the amount of their salaries from customs mukataa, using documents from the Presidency Ottoman Archive, Ali Emirî (AE.)SMHD.I, AE.SMST.II, AE.SMST.III, AE.SAMD.III) and certificate M.1688-1769. No study has been carried out on the subject so far to our knowledge.

We have looked at an 80-year period (AH. 1099/1182- CE. 1688-1769), mosque officials and their duties (from the records), and whose honors were paid from the customs revenues. In addition, we have presented in tables general information about the duties of these officials, how many there were, which mosques they were in charge of, and how much their salaries were (from the customs mukataa) – in different parts of the Ottoman Empire.

Preliminary findings reveal that 33 mosque officials were paid from the revenues of 7 customs mukataas in return for their duties. Again, as far as we have learned from the archive records, four of these customs mukataas were hailed from Trabzon, Sinop, İnebolu and Konrapa. Ulufe payments were made to 6 officials from the Trabzon Customs Mukataa, one of the customs mukataa in this region. Three mosque officials were paid from the Sinop Customs Mukataa, two from the Konrapa Customs Mukataa, and one mosque official from the İnebolu Customs Mukataa. The other three customs mukataas include the Vidin, Thessaloniki and Preveza Customs in Rumeli/Thrac. Of that, a salary payment was made to 19 of them from the Vidin Customs Mukataa, and one official each from the Thessaloniki and Preveze Customs mukataas.

The data in the archive records have also allowed us to see comparatively how much the personnel who perform different services in mosques receive from which customs mukataa. We have learned that the customs mukataa paid different ulufe to the mosque staff who had provided the same service in mosques. This difference most likely resulted from; a situation related to the region where the customs mukataa are located, the income of these mukataas, and the condition of the mosque where the mosque staff serve. Other studies on customs mukataas indicate that income of customs mukataas in Rumeli was higher than those in Anatolia. We likewise found that 18,540 akce was paid annually to 12 mosque officials from the revenues of the customs mukataa in Anatolia, while 51,952 akçes were paid annually to 21 mosque officials from the customs mukataa in Rumeli.

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ İLE RUSYA ARASINDA YAŞANAN TAHIL TİCARETİ SORUNU (1768-1792)

Serhat KUZUCU*

ÖZ

Osmanlı, Ön Asya, Avrupa ve Afrika gibi dünyanın en eski kıtalarına yayılmış büyük imparatorluktu. Bu coğrafyalar aynı zamanda dünyanın en önemli ticaret merkezleri olan Akdeniz ve Karadeniz'e ev sahipliği yapmaktaydı. Bu iki ticaret merkezinin tartışılmaz lideri konumunda olan Osmanlılar, yüzyıllar boyunca birçok devletle bu sayede ticari münasebetler kurmuştu. Bu devletlerden biri olan Rusya ile olan ticari ilişkileri ise ilk kez XV. Yüzyılda başladı. Rus Çarı III. İvan'ın ikili ticari ilişkileri düzene sokmak adına elçilerini İstanbul'a göndermesiyle başlamış oldu. Bu evre iki ülke arasında dostluk ve dayanışma dönemi olarak anıldı. Bu dönemden sonra iki ülke ilişkileri sürekli bir mücadele ve savaş ortamında geçmeye başladı. Özellikle Rusların yayılma ve genişleme politikasının merkezinde Karadeniz ve Akdeniz havzasının olması bunda en önemli etkeni. Ruslar, Osmanlılara karşı kazandıkları her savaş sonları imzalanan antlaşmalara ticari açıdan yeni imtiyazlar içeren maddelerde ekleterek ticaret ağını genişletmekteydi. Ruslar, bu şekilde XVIII. yüzyılın sonuna dek Osmanlı aleyhinde sınırlarını genişlettikleri gibi Karadeniz'den Akdeniz'e kadar Osmanlı karasularında serbest ticaret hakkını da elde ettiler. Bu çalışma; Osmanlı Devleti ve Rusya arasında XVIII. yüzyılda yaşanan ticari sorunlar başta olmak üzere, Osmanlı tarihi araştırmalarının ana kaynakları olan arşiv vesikaları ve bu alanda yapılmış diğer tetkik eserlerden faydalanılarak, hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Ticaret, Tahıl.

THE GRAIN TRADE PROBLEM BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND RUSSIA IN THE 18TH CENTURY (1768-1792)

ABSTRACT

The Ottoman Empire was vast, spreading across Asia Minor, Europe, and Africa – including the Mediterranean and the Black seas, which were world's most important trading routes at the time. Hence, this led the Ottomans to establish commercial ties with many a neighbouring nation over the centuries. The first of these was Russia, beginning in the 15th century with Ivan III sending an ambassador to Istanbul so that they would oversee bilateral trade relations. This was known as a period of friendship and solidarity between the two countries; alas, before long, that spoiled, and led to many on and off battles. The main reason being was that both seas laid at the centre of Russia's enlargement policy. They had expanded their trade network by adding new commercial concessions to agreements signed at the end of each war, thereby enabling them to defeat the Ottomans. That would continue until end of the 18th century – by which point their borders encircled the Ottoman Empire; plus, they had obtained the right to conduct free trade in Ottoman territorial waters as well via both seas. In this study, we shall explore this issue in and commercial (il)relations between the two parties in more depth, with the aid of Ottoman archival documents and research on this topic as primary and secondary sources.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Trade, Grain.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 12.12.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.02.2023

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, KİLİS; ORCID: 0000-0003-2234-9038, E-posta: kuzucu@kilis.edu.tr

Giriş

Osmanlılar kuruluş yıllarından itibaren Akdeniz ve Karadeniz'in jeopolitik önemine binaen, denizlere ve boğazlara hâkim olmak adına fetih politikalarını bu yönde belirlediler. İstanbul'un fethi ile bu süreç daha hızlı işleyerek kısa bir zamanda Anadolu kıyılarında Trabzon, Amasra ve Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Kefe, Azak, Akkerman ve Killi gibi bölgelerde yapılan fetihlerle Karadeniz XV. yüzyılda bir Türk gölü haline gelmiş oldu (Öztürk, 2000, s. 30). Karadeniz'in tamamen Türk gölü hâline gelmesi bu bölgedeki geniş ticaret ağının kontrolünün de Osmanlılara geçmesine sağladı (İnalçık, 2009, s. 115-116). Osmanlı denetimi altında Karadeniz ticareti, özellikle kuzey-güney yönlü olarak büyük bir gelişim gösterdi. Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Kerç, Anapa, Özi ve Küçük İstanbul olarak anılan Kefe liman şehirleri önemli ticaret merkezleri haline geldiler (Koca, 2017, s. 85). Bu bölgeler ile İstanbul arasında yoğun bir ticaret ağı ortaya çıkmıştı.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilk diplomatik münasebetler ise ticaret konusunda kuruldu. Rus çarı III. İvan, Rus tüccarlarının Kuzey Karadeniz liman şehirleri olan Kefe ve Azak'ta yaşadıkları ticari sorunların giderilmesi için Mihail Pleşçeyev'i (1496-98) daha sonra ise Aleksey Golohvastov'u (1499) elçi olarak İstanbul'a gönderdi (Topsakal, 2016, s. 34). Rus elçileri ilgili limanlarda Osmanlı reayası gibi ticaret yapmak ve yerel idarecilerin mallarına keyfi el koymaması gibi taleplerde bulundular. Sultan II. Bayezid tarafında bu talepler uygun görülerek ilgili sorunlar giderildi (Aksın, 2005, s. 1028). Bu dönemde iki ülke ticari ilişkileri varlığını sürdürse de geniş hacimli bir yapıya ulaşmadı.

Fatih Sultan Mehmet döneminde Boğazlar ve Karadeniz kıyılarının tamamına yakını Osmanlıların egemenliği altına alındı (Ekinci, 2007, s. 64). Böylece Avrupa-Asya ticaretinin önemli bir ayağını oluşturan Kırım ve kuzey Anadolu sahillerinin denetimde Osmanlılara geçti (Turan, 2000, s. 178). Osmanlı Devleti'nin başta Karadeniz'in ve boğazları kontrolü altında tutması Rus tüccarlarının ticaret yapmalarındaki en büyük engeldi. Ruslar Karadeniz havzasındaki Osmanlı hâkimiyetini kırmadan bu bölgede rahat ticaret yapamayacaklarının farkındaydı. Rusların, Karadeniz havzasında ticari imtiyazlarını genişletmek ve bu bölgede Osmanlı hâkimiyetini kırmada adına ilk girişimleri Osmanlı ordularının 1683 yılında Viyana'da bozguna uğraması üzerine oldu. Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da kurulan Kutsal ittifakta yer aldılar. Bu savaş sonunda Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerle Karlofça Antlaşması'nı (1699) imzalarken, Rusya ile de İstanbul Antlaşması'nı (1700) imzaladılar. İstanbul antlaşmasıyla Karadeniz kıyısında yer alan Azak Kalesi Ruslara bırakıldı. Ruslar aynı zamanda İstanbul'da daimi bir elçi bulundurabileceklerdi (Çapraz, 1997, s. 16). Ruslar Azak Denizi ve boğazlar arasında Rus tüccarlarının ticaret yapabilmelerini sağlayacak bir madde eklemek istedilerse de Osmanlı Devleti bunu kabul etmedi (Uzunçarşılı, 1995, s. 175).

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de XVI. yüzyıldan beri gelen mutlak hâkimiyeti XVIII. yüzyıl başlarına kadar devam etti. Bu bölgenin bir Türk gölü olma özeliği Fransa gibi bazı devletlere yapılan antlaşmalarla, çeşitli ticari haklar tanınmışsa da "*âhardan bir kayığın Karadeniz'e çıkmasına*" halen müsaade edilmiyordu (Köse, 2015, s. 32). Sultan II. Mustafa ve III. Ahmed dönemlerinde Rus Çarına yazılan mektuplarda Karadeniz bölgesinin Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olduğuna vurgu yapılarak hariçten bir yabancı kayığın dahi buraya girmesine müsaade edilmeyeceği şeklindeki ifadeler yer verilmiştir (Acıpınar, 2015, s. 328).

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda genel anlamda gerileme dönemine girmesiyle birlikte Rusya'nın Osmanlı kontrolündeki Karadeniz havzasındaki baskıları iyice arttı. Ruslar askeri açıdan olduğu kadar ticari ve ekonomik nedenlerden de Karadeniz havzasında var olmak istiyorlardı (Öztürk, 2017, s. 3). Bu baskıları sonucu Ruslar 1739

yılında imzalanan Niş Antlaşması ile Karadeniz havzasında ilk ticari imtiyazlarını aldılar. İlgili antlaşmanın dokuzuncu "*Ticaret hususu sulh ve sulehân semeresi olub düvel ve reaya ve berâyânın izdiyad münâfîne bâis Devlet-i aliyyenin tüccarı moskov devletinde sâir devlet tüccarına müsamma olduğu üzere ve ol-mikdar vergü ile ticaretlerini serbesiyet üzere icrâ iderler ve bundan mütâbilinde Moskov Devleti'ne tâbi' olan tüccarlar dahi devlet-i aliyem taraflarında bu mislü serbesiyet ile ticaretlerini icrâ ideler ve Karadeniz'de vâki' o Rusların tüccarını devlet-i aliyyenin reayasına mütealik sefineler ile olmak câiz ola*" maddesi ile Rus tüccarlarına Karadeniz'de ticaret yapma hakkı verildi (BOA, A.DVN. DVE. D.83/1, s. 85). Bu madde ile Rus tüccarlarına Karadeniz'de yalnızca Osmanlı gemileri ile ticaret yapabilme hakkı tanındı (Tukin, 1999, s. 72-73).

Rusların Osmanlı Devleti'nden ticari imtiyazlar açısından en çok kazanım sağladığı antlaşma ise 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması idi. Bu antlaşmanın on birinci maddesiyle; Rus tüccarlarına Karadeniz ve Akdeniz'de ticaret yapma hakkı verildiği gibi yine tarihte ilk defa boğazlardan serbest geçiş hakkı tanındı. Böylece Karadeniz'in yabancılara "*kapalı deniz*" statüsü de bozulmuş oldu (Aygün, 2000, s. 6; Fidan, 2009, s. 65).

Rusların ticari imtiyazlar noktasındaki talepleri sürekli devam etmekte her fırsatta istedikleri hakları yasal bir zeminde Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmekteydi. Aynalıkavak Antlaşması (1779) ve Ticaret Antlaşması (1783) ile Ruslar Osmanlı topraklarında ve karasularında diğer yabancı devlet tüccarlarına tanınan tüm imtiyaz ve hakları elde etmeyi başardılar.

Osmanlı Devleti ve Rusya Arasındaki Tahıl Ticareti Sorunu

Rusya, XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'yle yaptığı antlaşmalarla ticari konularda birçok imtiyaz ve haklar elde etmişti. Bu haklar her ne kadar yasal bir zemine oturtulmuşsa da iki ülke arasında ticaretten kaynaklanan sorunlar yaşanmaktaydı. Bu sorunların bazıları kimi zaman iki ülkeyi yeni bir savaşın eşine dahi getirmekteydi. Bu sorunlardan en önemlisi ise tahıl ticareti sorunuydu.

Osmanlı Devleti, ülke gereksinimleri için oldukça öneme sahip buğday, arpa, gibi tahıl ürünlerinin başka bir ülkeye satışını hatta devlet sınırlarının içinde bir bölgeden başka bir bölgeye satışını dahi izne tabi tutmuştur (Güçer, 1953, s. 79). Hububat ürünleri başta halkın olmak üzere sefere giden ordunun ana besin maddesi olması sebebiyle Osmanlı tarihi boyunca üretiminde, tüketiminde, dağıtımından ticaretine kadar üzerinde devlet kontrolü söz konusuydu. Yabancı devletlere ihracatı ise genel olarak yasaktı (Aygün, 2016b, s. 15). Bu uygulamanın tatbiki bazı gerekçeleri vardı. Günümüzde dahi olduğu gibi Osmanlı tebaasının da en önemli besin kaynağı tahıldı. Bu ürünlerin iç piyasada yetersiz kalması, ülke içerisinde kıtlığa bu durum ise isyanlara sebebiyet verebilir hatta Osmanlı hanedanının saltanatının dahi tehlikeye girmesine neden olabilir. Osmanlı Devleti bu ürünlerin satışı ile uyguladığı yasaklarla iç piyasada yaşanacak hububat tedariki ve üretim dengesi sorunun önüne geçmiş oluyordu.

Bergama Kazası'na 1574 yılında gelen bir grup tüccar bu bölgede üretimi yapılan hububatı İstanbul'a götüreceklerini söyleyerek satın alıp gemileriyle başka vilayetlere götürmüşlerdi. Bölge halkının bu şekilde mahsullerin tüccarlara satmaya devam etmelerinin Bergama'da gıda soruna sebebiyet vermesi üzerine divan-ı hümayunda karar alınmıştır. Buna göre bölge halkının ellerinde padişahın *emr-i şerifi* olmayan hiçbir tüccara hububat satmaması emredilmmişti. Yine aynı dönemde Manisa'da da benzer bir durum yaşanmıştı. Manisa'ya dışardan gelen bir grup tüccar fazladan tahılı satın alması bu şehirde gıda kıtlığı yaşanmasına neden olmuştu. Manisa kadısına gönderilen emir yazısıyla bölge halkının kendi ihtiyacına yetecek kadar tahılı ayırmadan tüccarlara bu ürünleri satması yasaklanmıştı (Güçer, 1953, s. 79-80).

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti tahıl ürünlerinin iç piyasada satışını dahi izne tabi tutmuştu. İç piyasada bu şekilde sıkı denetim uygulayan Osmanlılar bu ürünlerin ihracına da tabi ki yasaklar uygulamaklardı (Tabakoğlu, 1991, s. 283). Bu durum sadece Osmanlı Devleti'ne mahsus bir uygulama değildi. Bu tür yasaklamalar uzun yıllar boyunca Hristiyan devletleri tarafından da uygulanmaktaydı (Gündüz vd. 2022, s. 1242). İslam ve Hristiyan dünyası arasında erken dönemlerden itibaren sürekli bir mücadele ve savaş ortamı bulunmaktaydı. Bu durum ülkeleri harp teknolojisi ve askerî alandaki yenilikleri gizleme çabası içerisine girmelerine neden olduğu gibi silah, at, kereste, keten bezi ve tahıl ürünlerinin birbirlerine satışını yasaklanmasına da neden olmuştu. Bu uygulama Arapça kaynaklarda *memnu'at* olarak Latince kaynaklarda ise *merces prohibita* olarak ifade edilmekteydi. Uzun yıllar başta Papa olmak üzere Hristiyan din adamları bu tür ihracı yasak ürünleri yabancı tüccarlara satanları aforoz yani dinden atmakla tehdit etmişti (Türk, 2017, s. 37).

Osmanlı Devleti oldukça verimli arazilere sahip geniş bir coğrafya hükmediyordu. Fakat böyle münbit yani verimli topraklara sahip olmasına rağmen halkının işesini sağlamak noktasında bazen sorunlar yaşayabiliyordu. Bu durum bazen iklim koşullarından bazen ise uzun süren savaşlardan, kaynaklanmaktaydı. Ancak Osmanlı için asıl sorun başkent İstanbul'un işesinin teminiydi. Buranın başkent olmasının yanı sıra kalabalık bir nüfusa sahip olması, büyük bir tüketim merkezine dönüşmesine neden olmuştu. XVII. Yüzyılın başlarında nüfus yoğunluğu yarım milyona ulaşan başkent en önemli işe ürünü ise buğdaydı. Bu ürünün temini büyük oranda Karadeniz'in kuzeyden yer alan limanlardan ve Mısır'dan deniz yoluyla gelmekteydi. Buralardan tahıl ticaretini sadece izin verilen tüccarlar yapabilmekte ve devlet tarafından denetlenmekteydi (Korkmaz, 2019, s. 7; Gündüz vd. 2022, s. 1242-1245).

Akdeniz limanlarından ve özellikle Mısır'dan başkentte tahıl ve yiyecek getiren tüccar gemilerinin İzmir, Rodos ve Sakız iskelelerine uğrayıp yüklerini indirmeleri ve getirmekte oldukları tahılı satmaları kesin olarak yasaklanmıştır (Güçer, 1953, s. 95). Şayet hububat üretimi fazla olursa ancak o zaman devletin izniyle başka tüccarlara satış yapılabilmekteydi (Aygün, 2016b, s. 15).

Osmanlı Devletinde XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan tahıl ürünlerinin satışı ve ihracatı ile ilgili yasaklar, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da devam etmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılda başta Rusya ve Avusturya olmak üzere Osmanlı aleyhinde sonuçlanan savaşlara sahne olmuştur. Bu tür savaşların sürekliliği, ülke içerisindeki reyanın yanı sıra sefere giden ordunun tahıl ürünlerine olan ihtiyaçlarının da artmasına neden olmaktadır (Genç, 2004, s. 51).

Osmanlı Devleti hububat ürünlerinin alım ve satımı ile ilgili olarak ülke içerisinde çeşitli kanunlar yayınlamaktaydı. Lakin diğer devletlerle yaptığı ticaret ve barış antlaşmalarında yer alan ticari usul ve esasları belirleyen maddelere bu ürünlerin satışı ile ilgili hükümleri ilk başlarda eklememiş görülmektedir. Bu antlaşmaların ticaretle alakalı maddelerinde sadece serbest ticaret alanları, yabancı tüccarların yasal hakları ile gümrük vergisinin usul ve esasları hakkında bilgiler yer almaktaydı. Rusya ile yapılan antlaşmalarda da aynı usuller izlenmişti. Ruslar 1739 yılında imzalanan Niş Antlaşması'yla Rus tüccarlarına Karadeniz'de serbest ticaret yapma hakkı verilirken, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Rus tüccarlarına Karadeniz'den sonra boğazlar ve Akdeniz havzasında gümrük vergisi ödemek kaydıyla serbest ticaret hakkı da tanınmıştı. Bu antlaşmalar sonrası iki ülke arasında ticari ilişkiler ilk başta sorunsuz işledi. Rus tüccarları ile Osmanlı reayası arasında mal alım-satım, alacak-verecek gibi konularda ufak sorunlar yaşansa da bu olaylar iki ülke arasındaki genel ticareti etkileyecek bir boyuta ulaşmadı.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya Arasında Yaşanan Tahıl Ticareti Sorunu...

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında geniş bir ticaret ağı kuruldu. Kırım ve çevresinin ticaret ağının en önemli merkezini İstanbul çevresi oluşturmaktaydı (Aygün, 2016a, s. 196). İstanbul ve Akdeniz limanlarından mal alan Rus tüccarları gemilerle bu ürünleri Karadeniz üzerinden iki bölgeye sevke ediyordu. Birincisi Azak Denizi'nde yer alan Taygan Limanı diğeri ise Özi bölgesinde bulunan Çarkaski ve Kılburun limanlarıydı. Buraya indirilen mallar daha sonra karayoluyla Rusya içlerine sevk ediliyor (Bostan, 1995, s. 362).

Rus tüccarları Osmanlı topraklarından kendi ülkelerine zeytin, zeytinyağı, turunçgiller, kuru yemiş, kahve sirke gibi ihracı yasak olmayan gıda ürünlerini alıp götürüyorlardı¹. Bunun yanı sıra deri, kürk, hayvan postu, kökboyası vb. aldıkları diğeri ürünlerdi. Fakat zaman içerisinde Rus ticaret gemilerinde ihracı yasak olan tahıl ürünlerinin tespit edilmeye başlanması Osmanlı Devleti'nin denetimleri arttırmasına neden oldu. İlk olarak Akdeniz ve Marmara sahilinde ticaret yapan Osmanlı tüccar ve reayası uyarılarak onlardan hiçbir suretle yabancı ticaret gemilerine zahire satmamaları istendi (BOA, Cevdet İktisat, DN: 27/1329; BOA, Cevdet İktisat, DN: 1/34). Fakat buna rağmen Rus tüccarlarıyla bu yasak ürünlerin ticaretini yaparak yüksek kâr amacı güden yerli tüccarlar daima mevcuttu.

Zeytin	Zeytinyağı	Portakal	Kuruüzüm	Hurma
Biber	Mantar	Şeker	Sirke	Kuru İncir
Badem	Limon	Yenibahar	Kahve	Peynir
Limon Suyu	Hamr (Şarap)	Zencefil	Akgünlük	Sakız
Hıyariye	Pekmez	Tuz	Şamfıstığı	Kırmızı Biber
Harnup	Leblebi	Tuzlu Balık	Kuru Meyve	Kimyon

Tablo 1: Rus tüccarlarının Osmanlı topraklarından aldığı başlıca gıda ürünleri (Bostan, 1955, s. 370; Fidan, 2020, s. 140-145)

Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Kırım'da yaşanan diplomatik sorunlardan dolayı karşı karşıya gelmesi sonrası Fransa'nın arabuluculuğu ile iki devlet Aynalıkavak Sarayı'nda yeni bir antlaşma (1779 Aynalıkavak Antlaşması) imzaladılar (BOA, A.DVN. DVE. D.83/1, s.153-155). Bu antlaşma her ne kadar iki ülke arasındaki siyasi sorunların giderilmesine yönelik yapılmışsa da altıncı maddesi ticaretle ilgiliydi (BOA, A.DVN. DVE. D.83/1, s. 155)².

¹ Rus tüccarlarının Osmanlı topraklarından aldığı başlıca gıda ürünleri için bk. Tablo.1

² İlgili Madde; Sefinelerin geştü güzârı hususunda fîmâ-ba'd bi'l-cümle hilâf inhâları ve ebhas ve kilükâli miyânenen izâle ve ib'âd zımnında beyân olunur ki tavâif-i sâire ve ale'l-husûs Devlet-i Aliyye'den emr-i ticâretde mil-i sâireden ziyâde haklarında müsaade olunan ve Rusyalunun emr-i ticâret ve iyâb ve zehâb-ı sefâyinine müteâllik musalaha ahidnâmesinin mâddesinde numûne menzilesinde ittihâz olunan Fransa ve İngiltere tâifelerinin mahmiye-i Kostantıniyye ve memâlik-i Osmâniye'nin sâir liman ve iskelelerine istimâl eyledikleri sefinelerinin tamâmen şekil ve cesametine müşâkil ve müşâbih Rus tüccâr sefinelerinin bahr-i siyâhdan Ak denize ve Akdenizden bahr-i siyâha serbestiyyet üzere mürûrye ubûrlarına Devlet-i Aliye ruhsat ve icâzet verir. Bu bâbda tahkik olunduğu üzere Akdeniz tarafından mahmiye-i Kostantıniyye eyâb ve zehâb ede gelen gerek Fransa ve İngiltere ve gerek tavâif-i sâire tüccâr sefinelerinin en büyüğü on altı bin kîle ki, Rusyalunun put ta'bîr olunur gemide bi'l-mukâyese yirmi altı bin dört yüz puda bâliğ olur hamuleyi tahammül ve istî'âb edip bu takdîrce Rusya sefinelerinin ale'd-devâm mer'î ve düstûru'l-amel tutulmak üzere bir def'a şekil ve cesâmetlerini tayîn ve tahsis için işbu miyâs ittihâs olunub sefineler en küçüğü bin kîle ve en büyüğü on altı bin kîle ki, sekiz bin kantar hamuleyi mütehammil ola Rusya Devleti işbu takrîb ile dahi safvet ve zamâyir-i dostânesini Devlet-i Aliye'ye isbât ve tahkik murâd etmekle kendü reâyâsı tarafından bundan sonra Devlet-i Aliye limanlarına tisyâr olunacak sefinelerin miyâs-ı mezbûru tecâvüz etmeyip takım ve mellâhlarının techîzi dahi zikrolunan iki milletin sefâyinine mûmâsil ve mutâbık olmasını mesfurûna tenbîh etmeğe râzî ve müteahhid olur dahi zikr olunan sefinelerde Devlet-i Aliyenin reâyâsını eğer bir hâcet mesedip Devlet-i Aliyenin ilmi ve rızâsı munzam olmadıkça istihdâm etmemek vaadini Rusya Devleti taahhüd ettiği misullü işbu vaad-i mezbûr Devlet-i Aliye tarafından dahi taahhüd olunup Kaynarca Ahidnâmesinin on birinci mâddesinde meşrûh cümle-i uhudun bilâ-tegayyür ve dikkat ile mer'î tutulacağı ve bâhusus Fransa ve İngiltere tâifelerinin tediye ede geldikleri rûsûm-ı vülûc ve hurûcdan gayri bir nev'i resm-i Rusya reâyâsından mutâlebe

Bu madde de Rusya'nın ticari serbestliğine tekrardan vurgu yapılarak, Rus tüccar gemilerinin yük taşıma kapasiteleri ve ebatlarının nasıl olacağına ilişkin hükümlere yer verilmişti (Özdemir, 2012, s. 65). İki ülke arasında yaşanan ticari ihtilaflar bu anlaşmayla tam olarak ortadan kaldırılamadı (Kuzucu, 2013, s. 100).

Osmanlı Devleti açısından iki ülke ticaretinde yaşanan asıl sorun Rus tüccar gemilerinin ebatları ve yük taşıma kapasiteleri değildi. Sorun Rus tüccarlarının ihracı yasak olan buğday, arpa gibi tahıl ürünlerini alıp ülkelerine götürmeleriydi. Nitekim bu antlaşma sonrası Rus tüccarlarının bu ürünlerin alım satımını yapmaya devam etmesi iki ülke arasında yeni bir krize sebep oldu. Osmanlı Devleti tüm uyarılara rağmen ihracı yasak ürünleri Osmanlı topraklarında alarak ülkelerine götüren Rus tüccar gemilerinin boğazlardan geçişlerini yasakladı ve denetimler de arttırıldı. Kısa bir süre sonra tahıl yüklü bir Rus tüccar gemisi İstanbul Boğazı'nda durdurularak Karadeniz'e hareket etmesine izin verilmedi. Rus sefiri bu olaya müdâhil olarak Osmanlı Devleti'nin yapılan antlaşmalara aykırı hareket ettiğini, ilgili geminin geçişine derhal izin verilmesini istedi. Osmanlı yönetimi sorunu büyütmemek adına ilgili geminin geçişine izin verdi. Fakat bir süre sonra başka bir Rus tüccar gemisinde ihracı yasak ürünler tespit edilerek durduruldu. Rus elçisi yine devreye girdiyse de Osmanlı yönetimi geri adım atmayarak elçiye gönderdiği cevabi yazıda; "*Her devletin nizâm-ı mülkiyesini hâlelden muhâfaza etmesi vâcibtir*" diyerek geminin geçişine kesinlikle izin verilmeyeceğini bildirdi (Tukin, 1999, s. 79).

Bu sorun kısa sürede büyüdü. İstanbul'da bulunan Fransız elçisi devreye girerek bu sorunun çözüme kavuşmasını sağladı. Buna göre artık Rus tüccarları gemilerinde bulunan malların listesinin yer aldığı defterleri boğazlardan geçerken göstereceklerdi. Bu gemilerde şayet yine ihracı yasak ürünler tespit edilirse bu mallar bedeli karşılığı satın alınarak gemiden indirilecek ve ilgili gemi kalan yükleriyle yoluna devam edebilecekleri (Tukin, 1999, s. 79-80).

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı ticari konularda olumlu adımlar atmasına rağmen Avrupa'nın genel durumu içerisinde nüfusunu arttıran Rusya için bunlar yeterli olmamaktaydı. Avrupa'da artan siyasi gücü Rusya'yı Osmanlı Devleti'ne karşı daha talep kâr bir konuma getirdi (Fidan, 2006, s. 77). 1782 yılında Rus Çariçesi II. Katerina Osmanlı Devleti'ne bir teklifte bulunarak iki ülke arasında yaşanan ticari sorunların kesin bir çözüme kavuşturulması adına kapsamlı bir ticaret antlaşmasının yapılmasını istedi. Bu talebe olumlu yaklaşan Osmanlı heyeti ile Rus heyeti arasında görüşmeler aynı yıl başladı. Görüşmelere Rusya adına Yakoda Polikof katılırken Osmanlı Devleti adına ise Reisülküttap Hayri Efendi, İstanbul Kadısı Müftüzade Ahmet Resmi Efendi ile Kethüda Mustafa Efendi katıldı (Cevdet, 1309, s. 257-260). Heyetler arasındaki görüşmeler yaklaşık bir yıl kadar sürdü. İki ülke heyetleri 1783 yılının Haziran ayında 81 maddeden oluşan bir metinde mutabık kaldılar. İlgili antlaşmanın son hali Sultan I. Abdülhamit tarafından imzalanarak 23 Temmuz 1783 tarihinde Rusya'ya gönderildi (BOA, A.DVN. DVE. DN: 22/82). Çariçe II. Katerina'nın imzasından sonra 19 Eylül 1783 tarihinde ise yürürlüğe girdi (Sarı vd. 2019, s. 372).

Bu antlaşmanın yapılmasındaki asıl amaç iki ülke arasında bugüne kadar yapılan barış antlaşmalarında yer alan ticari içerikli maddelerin tek bir ticaret antlaşması altında toplamaktı. Fakat Rus heyeti Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri açıdan içinde bulunduğu

olunmayacağı Devlet-i Aliye tarafından taahhüd olunur ve iki devlet beyninde emr-i ticâret hususunda her türlü hilaf inhalar bertaraf etmek zımında bi'l-müzâkere ve'l-mükaleme şerh ve tavzîh ve Fransa ve İngilterelü itâ olunan ahidnâmelerin mefhumunu esâs ittihâs birle onlara ittibâen ve muvâfakaten Rusya ticâretinin tabiatına tatbîki haddi imkânda olduğu derecelere dek tevfiik ederek emr-i ticârete dâir bir kıt'a mukâvele-i münferide tertîb ve tanzîmine mübaderet olunmak iki taraf beyninde kavli karâr olundu.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya Arasında Yaşanan Tahıl Ticareti Sorunu...

zor durumdan istifade ederek Rus tüccarları lehine yeni imtiyaz ve hakları sağlayan birçok yeni maddeyi bu antlaşmaya eklediler (BOA, A. DVNS.NMH.D.9, s. 143-149; Kurdakul, 1981, s. 166-187). Örneğin bu antlaşmayla Sultan I. Mahmut döneminde yedinci ve son Kapitülasyon Anlaşması (1740) ile Fransız tüccarlarına tanına tüm hakların aynısı Rus tüccarlarına da verildi. Zira bu antlaşmanın 17-20 arası maddeleri genel olarak 1740 Kapitülasyon antlaşması ile aynı içerikteydi (İnalçık, 2000 s. 250; Köse, 2004, s. 186).

Yine bu antlaşma ile Rusya, tüccarlarının güvenliğinin sağlanması noktasında önemli kazanımlar elde etti. Artık Rus tüccarlarının Osmanlı topraklarında özellikle karasularında herhangi bir korsan saldırısına uğramaması için Osmanlı Devleti gerekli tedbirleri alacak ve onları koruyacaktı (BOA, A.DVNS. NMH. D.9, s. 148). Buna ek olarak kazaya uğrayan, bozulan Rus tüccar gemilerine Osmanlı Devleti'nin yardım etmesi, her türlü ihtiyaçlarının karşılanması, Osmanlı limanlarından yaralanması ve buralarda verilen hizmetlerden faydalanması gibi haklar tanındı (BOA, A.DVN. DVE. D.83/1, s. 177).

Bu ticaret antlaşması genel olarak Rus tüccarlarına önemli kazanımlar sağlayan birçok maddeden oluşmaktaydı. Fakat ilgili antlaşmada aslında Osmanlı Devleti de istediğini almıştı. Osmanlı Devleti açısından iki ülke ticaretinde en önemli sorun Rus tüccar gemilerinin taşıdıkları malın çeşidiydi. Zira Rus tüccarları tüm uyarı ve denetlemelere rağmen Osmanlı topraklarında ihracı yasak olan başta buğday ve arpa olmak üzere tahıl ürünlerinin alıp boğazlar üzerinden Karadeniz ve Azak Denizi limanlarına götürmekteydiler. Bu antlaşmaya tarihte ilk kez Rus ticaret gemilerinin ihracı yasak ürünleri Osmanlı topraklarından alıp başka limanlara götürmesi ilgili yasakları düzenleyen hükümler eklendi. Bunlar; 35, 36, 39, 40, 41, 42'nci maddelerdi (BOA, A.DVN. DVE. D.83/1, s. 184-185). Bu maddeler ışığında; Rus tüccar gemilerinde taşıdıkları malların listesinin yer aldığı defterler zorunlu olacak. Bu kayıt defterlerinde götürülen malın cinsi, miktarı alındığı yer ve götürüleceği limana ait bilgilere yer verilecekti. Bu defterler kontrol edildikten sonra onlara izin vesikaları verilecek ve bir daha durdurulmayacaklardı.

Buna bir örnek olarak arşivlerimizde yer alan bir izin belgesinde Rus kaptanı Covani Kumbotfafa idaresindeki Rus ticaret gemisinde İstanbul'dan alıp Karadeniz'deki Rus limanlarına götüreceği malların listesi şu şekildedir. 25 bin kıyye hamr, 2 bin kıyye sirke, 216 kantar kuru üzüm ve kuru incir, 40 kantar akgünlük, 90 kantar harnup, 130 adet tavşan derisi, 250 adet keçi derisi, 12 kantar pamuk şeklindedir (BOA, İbnül Emin, Hariciye, DN: 21/1866). Bu beyanı üzerine ilgili kaptana izin yazısı verilmiştir.

Yıl	Akgünlük kantar	Hamr vukıyye	Harnup kantar	İncir kantar	Limon Suyu vukıyye	Üzüm kantar	Ham sirke vukıyye
1783	484	52300	822	5194	23000	9209	336410
1784	39.5	1160447	1712	2741	24260	2255	82200
1785	425	2212796	890	2196.5	72900	2763	107000
1786	662	1137089	4081	2823.5	2550	2849	828864
1787	268.5	350 şişe	3618	1079	71346	2981	2052863

Tablo 2: Ticaret Antlaşması sonrası 1783-1787 yılları arasında Rus tüccarların Osmanlı topraklarından aldıkları malların cins ve miktarları (Bostan, 1995, s. 371)

Rus tüccarları Osmanlı topraklarından ihracı yasak ürünleri alıp kendi ülkelerine ve başka yabancı ülkelere götüremeyecekti. Ancak Rus tüccarları kendi ülkelerinden aldıkları buğday ve bundan üretilen ürünleri Osmanlı Devleti'ne tabi olmayan diğer ülkelere ve buralardan aldıkları aynı ürünleri Rus memleketlerine götürmelerine ve boğazlardan geçmesine herhangi bir zorluk çıkarılmıyacaktı (BOA, A.DVNS. NMH. D.9, s. 146-147).

1783 yılında imzalanarak yürürlüğe girin Ticaret Antlaşması, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bu güne kadarki ticari ilişkilerin usul ve esaslarını içeren en kapsamlı antlaşmaydı. Bu antlaşma da Ruslar Osmanlı karasularında en geniş haklarla ticaret yapma hakkı elde ederken, Osmanlı Devleti ise Rus tüccarları üzerindeki denetim ve kontrol yapma yetkilerini artırmış oldu. Bu şekilde ülke gereksinimleri için oldukça öneme sahip buğday, arpa gibi hububat ürünlerinin ihracatına da uluslararası bir antlaşmayla kontrolü altında tutma yetkisine sahip oldu.

Sonuç

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadar başta buğday olmak üzere tahıl ürünleri insanoğlunun en önemli besin maddesi olmuştur. Günümüzde dahi Ukrayna savaşı ile birlikte ortaya çıkan buğday tedariki sorunu halen dünyanın önemli günden maddelerinde biri konumundadır.

Tarihi süreç içerisinde birçok devlet bu ürünlerin üretiminden alım-satım süreçlerine kadar birçok alanlara müdahil olarak uyguladıkları yasaklarla kontrol altında tutmuşlardır. Bu tür yasaklamalar erken dönem Hristiyan devletlerinden İslam devletlerine kadar uygulanmıştır. Bu uygulamalara Arapça kaynaklarda *memnu'at* olarak Latince kaynaklarda ise *merces prohibita* olarak ifade edilmekteydi.

Osmanlı Devleti de kuruluş yıllarından itibaren halkın en önemli besin maddesi olan tahıl ürünlerinin hem dış hem de iç piyasada alım-satımını çeşitli hükümler ve yasaklar yayımlayarak denetim altında tutmaktaydı. Bu şekilde iç piyasada yaşanacak hububat tedariki ve üretim dengesi sorunun önüne geçmiş oluyordu. Bu ürünlerin iç piyasada yetersiz kalması, ülke içerisinde kıtlığa bu durum ise isyanlara sebebiyet verebilir hatta Osmanlı hanedanının saltanatının dahi tehlikeye girmesine neden olabilir.

Osmanlı Devleti bu ürünlerin ihracını da denetim altında tutmuş genel olarak ihracını yasaklamıştı. Fakat tüm bu yasaklara rağmen yabancı tüccarlar tarafından alım ve satımı yapılmaktaydı. Bu durum zamanla Osmanlı Devleti ile diğer ülkeler arasında büyük siyasi krizlere dahi sebebiyet vermişti.

Bu ülkelerden bir tanesi Rusya'ydı. Rusya XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ne karşı elde ettiği başarılar sonrası yapılan antlaşmalarda sınırlarını genişlettiği gibi ticari imtiyazlarda elde etmişti. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında geniş bir ticaret ağı kuruldu. Fakat Rus tüccarlarının ihracı yasak olan buğday gibi tahıl ürünlerini Osmanlı memleketlerinde alıp ülkelerine götürmeleri iki ülke arasında büyük bir krize sebebiyet verdi. Bu sorun Fransa'nın arabuluculuğuyla çözülmüşse de yasal bir zemine oturtulmamıştı. İki ülke 1783 yılında geniş kapsamlı bir ticaret antlaşması yaparak bu ürünlerin alım-satımı ile ilgili usul ve esaslar yasal bir zemine oturtular. Bu antlaşma ile Ruslar Osmanlı karasularında en geniş haklarla ticaret yapma hakkı elde ederken, Osmanlı Devleti ise Rus tüccarları üzerindeki denetim ve kontrol yapma yetkilerini artırmış oluyordu.

KAYNAKÇA

- ACIPINAR, M. (2015). "Ahidnâmeler Çerçevesinde Karadeniz'de Ticaret Ve Yabancı Tüccarların Durumu (XV-XVIII. Yüzyıllar)". *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu-VII*: 319-336.
- AYGÜN, N. (2000). "Trabzon Gümrüğünde İktisadi Faaliyetler (1750-1800)". *OTAM*. XI/11: 1-21.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya Arasında Yaşanan Tahıl Ticareti Sorunu...

- AYGÜN, N. (2016a). *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış I (Limanı, Çarşısı, Ticareti ve Tüccarıyla Trabzon (1700-1800))*. Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- AYGÜN, N. (2016b). *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış II (Karadeniz'den Akdeniz'e Ticaret ve Taşımacılık İlişkileri 1680-1960)*. Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- AKSIN, A. (2005). "Osmanlı-Rus Ticari Münasebetleri (1787-1830)". *XIV. Türk Tarih Kongre Kitabı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. II: 1027-1042.
- ARIKAN, Z. (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- BOSTAN, İ. (1995). "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)". *Bellekten*. LIX/225: 353-394.
- CEVDET PAŞA, A. (1309). *Tarih-i Cevdet*. IX. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- ÇAPRAZ, H. (1997). *1740-1792 Osmanlı-Rus Münasebetleri (Siyasi ve Ticari)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- EKİNCİ, İ. (2007). "Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum 1878-1888". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 14: 63-77.
- FİDAN, M. (2006). "Osmanlı-Rus Ticari Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Antlaşmalara Yansıması". *Tarih Dergisi*. 44: 65-122.
- FİDAN, M. (2009). "1797-1800 Tarihlerinde Osmanlı-Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçekleşen İhracat ve İthalat (87/5 Numaralı Rusya Ahkam Defterine Göre)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXVIII/45: 63-84.
- FİDAN, M. (2020). *Osmanlı-Rus Ticari Münasebetleri (XIX. Yüzyıl)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- GENÇ, S. (2004). "XVIII. Yüzyılda Karesi Sancağı'nda Hububat Kaçakçılığı". *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*. V/7: 49-60.
- GÜÇER, L. (1953). "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar". *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*. III/1: 79-98.
- GÜNDÜZ, Ö. - M. İNBAŞ (2022). "62 Numaralı Mühimme Defterine Göre İstanbul'un İaşesi ve Memnu' Meta (1587-1588)". *Erciyes Akademi Dergisi*. XXXVI/3: 1240-1259.
- GÜMÜŞ, Ş. Ö. (2012). "Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de Ticaret Gemisi İnşa Politikası (1783-1824)". *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/9: 63-77.
- İNALCIK, H. (2000). "İmtiyâzât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXII: 245-252.
- İNALCIK, H. (2009). *Devlet-i Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KOCA NEMLİOĞLU, Y. (2017). "18. Yüzyılda Karadeniz'de Rus Deniz Ticareti ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. XXII: 83-106.
- KORKMAZ, A. (2019). *16. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İaşesinde Rodos'un Yeri ve Adanın İaşesinin Temini (Mühimme Defterlerine Göre)*. Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KÖSE, O. (2004). *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- KÖSE, E. (2015). "Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti (18. Yüzyılın İlk Yarısı)". *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*. VII: 24-56.
- KURDAKUL, N. (1981). *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat.
- KUZUCU, S. (2013). *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- ÖZTÜRK, T. (2017). "Osmanlılar Zamanında (1650-1750) Trabzon Gümrüğü'nün İşletim Sistemi". *Uluslararası IX. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu* (4-5 Mayıs 2017). 1-13.
- ÖZTÜRK, Y. (2000). *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SARI, M. - T. TURAN (2019). "Osmanlı-Rus Ticarî İlişkileri ve Türkiye'deki Rus Markaları". *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 1/2: 367-386.
- TABAKOĞLU, A. (2003). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- TOPSAKAL, İ. (2016). "Tarihî Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. III/2: 33-53.
- TUKİN, C. (1999). *Boğazlar Meselesi*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- TURAN, Ş. (2000). *Türkiye-İtalya İlişkileri-I (Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TÜRK, M. (2017). *Osmanlı Devleti ile Avrupa Devletleri Arasındaki Memnu Meta Ticareti (1550-1600)*. Pamukkale: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı / Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemi (A.DVN. DVE), Dosya No: 22/82.

BOA, Ecnebi Defterleri, Rusya Ahidname Defteri (A.DVN. DVE), Defter No: 83/1.

BOA, Divan ve Beylikçi Kalemi Defterleri (A.DVNS. NMH), Defter No: 9.

BOA, Cevdet İktisat, Dosya No: 27/1329.

BOA, Cevdet İktisat, Dosya No: 1/34.

BOA, İbnül Emin Hariciye, Dosya No: 21/1866.

EXTENDED ABSTRACT

Since the dawn of humanity, cereal crops, especially wheat, have been a key foodstuff. Even today, the wheat supply problem that emerged with the Ukraine war is one of the world's most important issues of the day. Throughout history, many nation-states Christian and Islamic alike have kept these products under control by prohibiting production, purchase, and even sale.

The Ottoman Empire had very large and fertile lands. It was a self-sufficient nation. Despite this, it had controlled the purchase and sale of grain products, the most important

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya Arasında Yaşanan Tahıl Ticareti Sorunu...

foodstuff of the people, both in the foreign and domestic markets since day one. Doing so prevented the problem of a shortage of cereals in the domestic market, and therefore famine. Failure to do would otherwise have led to rebellions that could jeopardize the reign of the Ottoman dynasty.

The Ottoman Empire also controlled the export of grain products. However, despite that, foreign merchants nevertheless still bought and sold Ottoman grain. Over time, this led to major political crises between the Ottoman Empire and other countries including Russia. This study will examine the commercial problems between the Ottoman Empire and Russia in the eighteenth century. We have combed through archival documents main sources of Ottoman history research as well as studies about and the problem of grain trade between the two countries.

The sale of grain products was banned in the Ottoman Empire as of the sixteenth century. These bans continued in the seventeenth and eighteenth centuries as well. The latter was marked by wars with Russia and Austria. The continuation of these wars led to an increase in the need for grain products for the people within the Empire as well as the army on campaign. The Ottoman Empire issued laws on the purchase and sale of grain products within. However, the provisions on the sale of these products in trade and peace treaties with other countries were not included at first. The trade-related articles of these treaties only included free trade areas and the legal rights of foreign merchants.

The same procedures were followed in the treaties with Russia. In addition, upon the Treaty of Nis in 1739, Russian merchants were granted the right to free trade in the Black Sea. Likewise, the 1774 Treaty of Küçük Kaynarca extended that right to the Bosphorus and Dardanelles as well as the Mediterranean, provided that they paid customs duties. After these treaties, commercial relations between the two countries were smooth at first. Although there were minor problems between Russian and Ottoman merchants, these incidents did not reach a level that would affect the general trade between the two.

In the eighteenth century, a wide trade network was established between the Ottoman Empire and Russia. However, many Russian merchants bought grain products that were otherwise forbidden from being exported and took them back to Russia. This in turn sparked tension between the two countries. Furthermore, Russian merchants continued to trade these products, further deepening the crises. The Ottoman Empire eventually ended up banning Russian ships from passing through the straits. On one occasion, a Russian merchant ship loaded with grain was stopped in the Bosphorus and not allowed to sail to the Black Sea. The Russian ambassador intervened in this incident and demanded that the Ottoman Empire violated the treaties. As a result, the ship was allowed to resume its course.

This problem grew in a short time. The French ambassador to Istanbul intervened to resolve the problem. Accordingly, Russian merchants were forced to show Ottoman officials logbooks showing what goods were on board their ships whenever they passed through the Bosphorus. If prohibited goods were detected, they would be bought, then confiscated sending the ship off empty.

A.DVN.DVE.d 083/1

1783 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşmasının Maddelerine Ait Belge

(A.DVN. DVE. No: 83/1)

CANIKLI-ZÂDE TAYYAR MAHMUT PAŞA VE DAĞLI EŞKIYASI ÜZERİNE GÖNDERİLMESİ

Mehmet BİLGİN*

ÖZ

Canikli-zâdeler; Canik sancağında yerel derebeylerden biri olarak yükselmişti. Trabzon vilayetinde de yerel derebeylerin isyan edip halkı ezdikleri bir dönemde vali olarak atanıp bir hanedan olarak geniş bir bölgeyi üç nesil ard arda yönetmişlerdir. 1757 yılında mirmiranlık rütbesi ile Trabzon valiliğine atanan Süleyman Paşa'dan sonra; 1773 de Vezir rütbesi ile kardeşi Ali Bey, Trabzon Valisi olarak atandı. 1778 yılında Kırım Seraskerliği görevinde iken verilen emirleri dinlemeyen Ali Paşa isyan edip Rus kontrolündeki Kırım'a sığınmıştı. 1781 de Ali Paşa af edildi ve vezirlikle Trabzon vilayeti tekrar kendine verildi. Benzer durumları ölümünden sonra Trabzon valiliğine atanmış Büyük oğlu Battal Hüseyin Paşa ve O'nun oğlu Tayyar Mahmut Paşa da yaşamıştır. Tayyar Mahmut Paşa babasının yerine Trabzon valisi ve Mısır seraskeri olmuştu. Mısır dönüşünde Rumeli'deki Dağlı eşkiyasını tedip etmek üzere görevlendirilir ve görevini başarı ile tamamlayıp Trabzon'a döner. İsyen eden Tayyar Mahmut Paşa Rusya'ya iltica etti. Kırım'da ikamet ederken, İstanbul'da III. Selim tahtan indirildi. IV. Mustafa tahta çıktı. Tayyar Mahmut Paşa 1807 Temmuz'unda Kırımdan İstanbul'a geldi. Gelmesinden IV. Mustafa memnun olmuştu. Sadaret Kaymakamlığı görevine getirildi. Sonra bu görevden ve vezirlikten azl edilip Varna'ya sürüldü ve Ağustos 1808 de Varna'da idam edildi.

Anahtar Kelimeler: Canikli-zâde, Battal Hüseyin Paşa, Tayyar Mahmut Paşa, Dağlı Eşkiyası, Trabzon, Rumeli.

CANIKLI-ZÂDE TAYYAR MAHMUT PASHA AND HIS APPOINTMENT AGAINST MONTAINER BANDITS

ABSTRACT

Canikli-zâde family had risen as a local overlord in Canik province. Canikli-zâdes were appointed to Trabzon Province as governor in an era when local feudal lords were revolting against the central authority and tyrannized over the people. Canikli-zâde's ruled over a wide territory as a dynasty for three generations. After Suleiman Pasha was appointed as governor of Trabzon in 1757, his brother Ali Pasha, entitled as vizier, was appointed as governor of Trabzon in 1773. While Ali Pasha was executing his duty as the head of the army in Crimea Province in 1778, he had rejected to follow the orders and defected to the Crimea under Russian control. In 1781, Ali Pasha have been forgiven and put in charge in Trabzon Province as governor and vizier again. His son, Battal Hussein Pasha, and his grandson Tayyar Mahmut Pasha, who were both appointed as Trabzon governor later, experienced similar occasions. Tayyar Mahmut Pasha replaced his father as governor of Trabzon and head of the army in Egypt. After he returned from Egypt, he was appointed to fight against the bandits in Dağlı, Rumelia. He successfully executed his mission and returned back to Trabzon. He was dismissed from his duties in April 1808, and went into exile in Varna. He was executed in August 1808 under Mahmut II's orders.

Keywords: Canikli-zâde, Battal Hussein Pasha, Tayyar Mahmut Pasha, Dağlı Bandits, Trabzon, Rumelia.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 01.02.2023; Yayına Kabul Tarihi: 10.03.2023

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-9413-2869, E-posta: mehmetbilgin1@aydin.edu.tr

Giriş

Canikli-zâdelerin (Özkaya, 1972; Özkaya, 1973; Mert, 1992, Özkaya, 1994; Karagöz, 2003; Şahin, 2003) ortaya çıktıkları dönem, imparatorluğun tüm bölgelerinde olduğu gibi Trabzon vilayetinde de yerel derebeylerin adeta yerel hükümetlere dönüşüp, merkezden gelen emirleri pek dinlemedikleri, kendi aralarındaki çatışma ve çekişmeleri ile halkı ezdikleri bir dönemdir. Osmanlı taşrasında; üretim düzeni, buna bağlı olarak vergi ve asker alımı ile birlikte asayiş de bozulmuştu. İmparatorluğun taşrada tüm bunlarla devlet adına baş edebilecek kadar güçlü yöneticilere ihtiyacı vardı. Fakat dönemin şartları gereği, bunlar ancak yerelden yükselmiş güçlerin arasından çıkabilirdi. Osmanlı İmparatorluğunun 1750-1850 yılları arasındaki yüz yılı, yerel hanedanlar ve vakalarının hikâyeleri ile şekillenmiştir.

Batı Karadeniz'den başlayarak tüm güney Karadeniz, kuzey Kafkasya ve Kırım bölgesi dâhil çok geniş bir coğrafyada, birkaç nesil yöneticilikler yapmış olan Canikli-zâdeler; bu süreçte mevcut diğer yerel hanedanlarla benzer birçok özelliğe de sahiptiler. Fakat diğer yerel hanedanlardan farklı olan bazı karakteristik özellikleri de mevcuttu. Bunlar arasında en önemli özellik, ardışık isyanlarında yenildikten ve malları müsadere edildikten sonra, üç Canikli-zâde Paşanın Rusya'ya firar etmeleridir. Rus yönetimi altında bir-iki ya da birkaç yıl aileleri ile birlikte yaşadıkları şartlar değişip kendilerine ihtiyaç duyulduğu için affedilmiş ve Osmanlı mülkünde dönerek tekrar eski güçlerine kavuşmuşlardır. Tayyar Mahmut Paşa, dedesi Hacı Ali Paşa ve babası Battal Hüseyin Paşa ile iki defa Rusya'da sürgünde yaşamış ve kendisi de kaçarak üçüncü defa Rusya'ya iltica etmişti. Çocuk ve genç yaşındaki sürgünlerde Rus okullarında eğitim almıştır. 1793 de ünlü Rus generali Alexander Suvorov'un hizmetinde çalışmış ve Kırımlıları Rusya aleyhine kışkırtıyor, Bab-ı Âli ile gizli bir anlaşması var suçlamasıyla soruşturma geçirip hapse atılmıştır (Şahin, 2003, s. 68-69). Amasya Tarihi yazarı Abdi-zâde Hüseyin Hüsâmeddin Yaşar, Canikli-zâdelerin Rus mühtedisi olduğunu yazar (2022c, s. 464-465). Bunun yaşananlardan doğan bir algı mı yoksa tarihsel gerçekliği olan bir olgu olup olmadığı ise tartışılmaya açıktır.

Canikli-zâdeler

Canikli-zâdelerin tarih önüne çıkmaları Fatsalı Ahmet Ağa ile (Ahmet Cevdet, 1972, s. 690). Fatsalı Ahmet Ağa'nın büyük oğlu olan Süleyman Paşa; belgelerde sırası ile Ağa, Bey ve Paşa gibi unvanlarla, kapıcıbaşı payesi ve mirmiranlık gibi rütbelerle anılmıştır. 1757 yılında mirmiranlık rütbesi ile Trabzon valiliğine tayin edilen Süleyman Paşa'dan istenen; bölgede, birbirleri ile rekabet halinde düzeni bozan derebeyleri hizaya sokup, devlet düzenini tekrar tesis etmesi idi. 1757 yılında Kalcıoğlu Ömer Ağa liderliğinde Trabzon'da isyan eden yerel ayanlar, valilerin oturduğu sarayı dahi tahrip etmişlerdi (Yürük, 2014, s. 63). Süleyman Paşa'nın kardeşi Ali Bey, bu zor görevlerin üstesinden kolaylıkla gelebilmede ağabeyinin sağ koluydu. Canikli Süleyman Paşa, 1757 de Trabzon valiliğine atandıktan sonra 1758-1760 yıllarında Maraş ve 1760 da tekrar Trabzon valiliği görevlerine atanmıştı. Ardından 1768 Kefe beylerbeyliği, 1769 da Özü muhafızlığı, Karaman valiliği, Niğbolu ve İsmail kaleleri komutanlığı gibi görevlerde bulundu. Mehmet, İbrahim ve Sadullah adlı üç erkek çocuğu bulunan Süleyman Paşa'nın 1770 yılında vebadan ölümünden sonra, hanedanın önderliği kardeşi Ali Bey'e geçmişti (Mehmet Süreyya, 1996, s. 1543-1544).

Ağabeyi Süleyman Paşa ve devlet tarafından verilen her görevin altından kalkan Ali Bey, Canik muhassılı iken, 1762 yılında Karahisar-i şarki voyvodalığına atandı. Aynı yıl Karahisar-i şarki maden emanetini iltizamen üzerine aldı (Bay, 2007, s. 98-99). 1767'de Trabzon, ertesi yıl da Amasya mutasarrıflığında bulunan Ali Bey, 1769'da Hotin savaşına Abaza Mehmet Paşa komutası altında katılmıştı. Savaş esnasında yaralı olarak düşmana

esir düşmek üzere iken, Abaza Mehmet Paşa tarafından kurtarılmış ve beraber Hotin kalesine dönmüşlerdi (Ahmet Cevdet, 1972, s. 690). Kaderin cilvesi Ali Bey, daha sonra Abaza Mehmet Paşa'nın infazı ile görevlendirilmiş ve iki yıl önce hayatını kurtaran komutanı ve arkadaşı Abaza Mehmet Paşa'nın infazını gerçekleştirmişti (Şahin, 2003, s. 50-51). 1770'te katıldığı Kartal savaşı yenilgisini yaşayan Ali Bey, kardeşinin ölümünden sonra; 1773'te vezir rütbesi ile Trabzon valisi olarak atandı.

Canikli Ali Paşa, bu görevden sonra Kırım seraskeri, Erzurum, Sivas valilikleri, Kırım seraskeri (2. defa), Kars seraskeri, Tokat voyvodası, Kastamonu sancağı, Gümüşhane maden emini, Canik muhassılı, Amasya mutasarrıfı, gibi görevlere atanmıştı. Oğullarından Battal Hüseyin Paşa da Şebinkarahisar voyvodası, Canik mütesellimi, Erzurum valisi, Şark seraskeri, Trabzon valisi, Halep eyaleti, Şam valisi, Haç emiri, görevlerinde bulunmuştur (Özkaya, 1972, s. 484-485).

1778 yılının ortalarında Erzurum valiliğine tayin edilen Ali Paşa'dan boşalan Trabzon valiliğine, oğlu Mikdat Ahmet Paşa atanmıştı. Ancak çok genç yaştaki vali durumu kontrol altına almada zorlandı ve Trabzon'da artan eşkıyalık olaylarının önlenmesi için, babası ile Erzurum ve Trabzon valiliklerini becayiş edildi. Ali Paşa Trabzon valiliğine; Mikdat Ahmet Paşa ise 1779 ortalarında Amasya mutasarrıflığı da elinde kalmak şartıyla Erzurum valiliğine atandı. Mikdat Ahmet Paşa 1777'de Amasya mutasarrıfı, 1778'de 18 yaşında iken Sivas valisi olmuştu.

Ali Paşa'nın artan gücü sonucu, Trabzon, Amasya, Sivas, Tokat, Gümüşhane, Kars ve Erzurum bölgesi Ali Paşa ve genç yaştaki oğullarının eline geçti. Bu süreçte Ali Paşa, Süleyman Paşa'nın çocuklarını kontrol altında tutmuş ve fazla yükselmelerine izin vermemişti. Süleyman Paşa'nın oğlu Mehmet Paşa 1778 yılında mirmiran rütbesiyle Çorum mutasarrıflığı (Karagöz, 2003, s. 114), 1786'da ise Kocaeli mütesellimi görevinde bulunmuştur (Şahin, 2003, s. 47). Ali Paşa'nın da damadı olan Sadullah Paşa 1780-1785 yılları arasında Canik muhassılı görevinde bulundu (Şahin, 2003, s. 48). Canikli-zâdeler, her halükârda bir hanedanlık gibi Batı Karadeniz ile birlikte tüm kuzey doğu Anadolu'da ve Kafkasya sahillerinde hâkimiyetlerini yaymıştı.

Ali Paşa'nın 2. Kırım seraskerliği, Rusların kontrolüne giren Kırım'ın tekrar Osmanlıya bağlanmasını temin içindi. 1778 yılında Kırım seraskerliği görevinde asker yüklü donanma gemileri ile Kırım sahillerinde beklerken, verilen emirler; Kırım'da kışlayıp, bölgeden ayrılmaması, Rusları cesaretlendirip Kafkas kabilelerini ümitsizliğe sevk etmemesi şeklinde idi. Fakat Ali Paşa verilen emirlere uymadı. Karaya çıkıp tutunacak kadar gücü olmadığını bilerek; kış mevsiminde, fırtınalı bir denizde, gemilerdeki askerlerle Kırım sahillerinde beklemenin de bir sonuç vermeyeceğini görerek, Eylül 1778 sonlarında Sinop'a döndü. Onun bu hareketi çekemeyenlerini harekete geçirmiş ve olayın Ali Paşa'nın emirleri dinlememesi devlete karşı isyan şeklinde yorumlanmasına yol açmıştı (Karagöz, 2003, s. 72).

Ali Paşa Kırım seraskerliği görevinde iken, emrini dinlemeyerek istediği askerleri göndermeyen, Cabbar-zâde konusundaki şikâyetlerinde ısrar etmişti. Onun son davranışı ayrıca Cabbar-zâde üzerine yürüyecek endişesi de yaratmıştı. Gelişmeler üzerine Ali Paşa'nın ortadan kaldırılmasına karar verildi. Cabbar-zâde Mustafa bölgeden derlediği kuvvetlerle Ali Paşa'nın, üzerine yürüdü. Karşısına çıkan Ali Paşa kuvvetlerini bozguna uğrattı Bafra Bölgesinde bulunan Ali Paşa, üzerine yöneldi. Ali Paşa çatışmaya girmeyerek Canik bölgesinden Sinop'a doğru gitmiş yanında bulunan aile fertleri ile birlikte Gerze'den bindiği bir gemi ile Kırım'a geçmişti. Osmanlı yönetimi Ali Paşa'nın Trabzon'a gideceğini hesaplayarak tedbirler almış, emirler yazmıştı. Fakat Ali Paşa'nın Kırım'a geçtiği anlaşılınca, Kafkasya ve Anadolu sahilleri ile irtibatını kesecek ilave tedbirler için de emirler gönderildi (Karagöz, 2003, s. 101-102).

Ali Paşa'nın Kırım'a kaçmasından sonra Erzurum valiliğinde bulunan oğlu Mikdat Ahmet Paşa'nın da yakalanarak hapsedilmesi için Erzurum mütesellimine bir yazı gönderildi. Ferman daha Erzurum'a ulaşmadan haberdar olan Mikdat Ahmet Paşa bir süre Karahisar-ı Şarki bölgesinde saklandı. Mikdat Ahmet Paşa'nın ısrarla bağışlanma istekleri reddedilmiş, teslim olması üzerine Sivas'tan alınarak Bursa'da ikamet ettirilmesi düşünülmüştü. Ancak daha sonra vezareti kaldırılarak Seddülbahir kalesine nakli uygun görüldü (Karagöz, 2003, s. 115-116).

1781'de Ali Paşa affedildi ve vezirlikle Trabzon vilayeti tekrar kendine verildi. Oğlu Mikdat Ahmet Paşa da, vezareti iade olunarak Temmuz 1781'de Erzurum valiliğine atandı ve "*ber vech-i arpalık*" Amasya mutasarrıflığı verildi. 1782'de Çorum mutasarrıflığı, Karaman valiliği, 1784'te Trabzon valiliği, 12 Mart 1785'te Cerde başbuğluğu ile Trablusşam valiliği yapan Mikdat Ahmet Paşa (Karagöz, 2003, s. 148), 14 Haziran 1785'te Sivas valisi oldu (Abdizâde, 2022, s. 672). Sivas valiliğine tayin edilen Mikdat Ahmed Paşa'nın Cabbar-zâdelerle geçinememesi üzerine Sivas'tan alınarak 20 Kasım 1785'te Diyarbakır valiliğine getirildi. Daha sonra sırasıyla 1 Temmuz 1786'da tekrar Karaman valiliğine, 3 Şubat 1786'da Sinop'u muhafaza şartıyla ikinci defa Sivas valiliğine atandı (Karagöz, 2003, s. 149).

Mikdat Ahmet Paşa, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Boğdan başbuğluğuna atandı. Fakat Yaş tarafındaki başarısızlığından dolayı, vezirliği kaldırılarak görevinden alındı. 1790 yılında yeniden görev verilerek ordu sürücüsü tayin edilen Mikdat Ahmet Paşa, bu görevinde de başarısız olunca görevlerinden azledilerek Filibe'ye sürüldü. III. Selim, Anapa'nın Rusların eline geçmesinde ağabeyi Battal Hüseyin Paşa'yı sorumlu tuttuğu için 1792 yılında Filibe'de bulunan Mikdat Ahmet Paşa'yı da idam ettirdi (Karagöz, 2003, s. 101-102).

Canikli Ali Paşa'nın büyük oğlu Battal Hüseyin Paşa, babasının valiliği esnasında Trabzon'da doğmuştu. Babası tarafından Amasya Mütesellimi olarak atandı. Fakat halk onun idare şekline memnun olmayınca, küçük kardeşi olan Mikdat Ahmet Bey, Amasya mütesellimi Battal Hüseyin Bey de Karahisar-ı şarki hassı voyvodası oldu. Bir yıl sonra da Canik muhassılığına atandı. Bu görevi esnasında dergâh-ı âli kapıcıbaşı payesi verilerek kendisinden Soğucak kalesi için 500 asker istendi (BOA. C. AS. 13841). Daha sonra Gürcistan ve Kırım seferleri esnasında da sürücülük görevi ile asker istenen Battal Hüseyin Paşa, daha sonra babası ile birlikte Kırım'a kaçtı.

Kırım Hanı Şahingiray'ın araya girerek Canikli ailesinin affedilmelerini istemesinden sonra İstanbul'daki taraftarlarının da devreye girmesi ile Ali Paşa ve ailesi 1781 yılında affedilerek eski rütbeleri ve görevleri iade edildi (Karagöz, 2003, s. 124-127). Babasının affı ile tekrar görev verilen Battal Hüseyin Paşa, babasının ölümünden sonra ailenin liderliğini de eline almıştı.

Canikli Ali Paşa'nın affından sonra Battal Hüseyin Bey de, kapıcıbaşı payesini tekrar almış ve 1784 yılında Şam valiliği (BOA. A. AMD. 26. 17), Hac emirliği, Ali Paşa'nın ölümünden sonra 2 Temmuz 1785 tarihinde vezirlikle Erzurum valiliği (BOA. C. DH. 341. 17050) ve Şark seraskerliği, 1786 yılında Trabzon valiliği verildi (BOA. C. DH. 249. 12401). 1788'de askeriyle Soğucak'a memur, 1789'da vezaretle Erzurum valiliği verilmişti (BOA. AE. SABH. I. 10. 899). Battal Hüseyin Paşa'ya Canikli Süleyman Paşa'nın oğlu Sadullah Bey'in ölümü ile 6 Nisan 1789 tarihinde Canik muhassılı görevi verildi (BOA. AE. SABH. I. 15. 1291). 20 Eylül 1789'da oğulları Hayrettin Bey'e mirâhur-ı evvel veya kapıcılar kâhyalığı payesi, Tayyar Mahmut'a da kapıcıbaşı payesi verilerek kendi bedellerinden aylıklarını ve yiyeceklerini de vermek suretiyle iki bin askerle Giresun'dan Çayağzı'na kadar olan sahillerin muhafazasına memur edildiler.

1788-90 Soğucak seraskerliği, 1790'da Kuban seraskerliği verilen Battal Hüseyin Paşa, 17 Temmuz 1790'da Anapa seraskeri olarak tayin edildi ve on bin askerle görev yerine gitmesi istendi. Fakat Battal Hüseyin Paşa'nın bazı bahaneler uydurarak görev yerine gitmemesi üzerine, daha kesin bir emir gönderildi. Tekrarlanan emirlerden sonra Trabzon'dan topladığı birkaç yüz kişilik bir birlikle 5 Eylül 1790 tarihinde Anapa'ya gitti. Kısa bir süre sonra da Sivastopol ve Kuban seraskerliğine atandı. Fakat zamanında hareket etmeyerek, Rusların işini kolaylaştırdığından ve az sayıdaki kuvvetlerle Rus birlikleri üzerine gittiğinden dolayı yenildi ve Ruslara esir düştü (Ahmet Cevdet, 1972, s. 1263-1281). Ekim 1791'de kale Rusların eline geçti. Buna çok içerleyen III. Selim, Caniklizâde ailesinin birçok fertlerini öldürttü (Karagöz, 2003, s. 149). Emlak ve eşyalarını müsadere ettirdi.

Canikli-zâde Tayyar Mahmut Paşa

Tayyar Mahmut Paşa, Trabzon ve çevre vilayetleri bir hanedan gibi yönetmiş, Canikli ailesine mensup Hacı Ali Paşa'nın torunu, Battal Hüseyin Paşa'nın oğludur. Battal Hüseyin Paşa'nın üç erkek oğlu vardı. Bunların büyüğü Hayrettin Ragıp Bey idi. 18 Ekim 1788 tarihinde Kapıcılar Kethüdası rütbesi (BOA. AE. SABH. I. 133. 8919) ve daha sonra kapıcıbaşı payesi ile Canik muhassılı görevi verilen (BOA. AE. SSLM. III. 20 1155) Hayrettin Bey'den Rus tehdidi altında olan Soğucak seraskeri Battal Hüseyin Paşa'ya asker göndermesi istendi.

Battal Hüseyin Paşa Amasya mütesellimi iken ikinci oğlu Tayyar Mahmut Paşa H. 1188 yılında (M. 1774-1775) Amasya'da doğmuştu (Abdizâde, 2022, 464). Dedesi Canikli Ali Paşa ile Cabbar-zâde Mustafa Bey arasında başlayan çekişme, merkezi yönetimin Cabbar-zâde Mustafa Bey'i desteklemesi üzerine, Canikli Ali Paşa'nın hareketi bir isyana dönüşmüş ve kuvvetleri Cabbar-zâde Mustafa Bey tarafından yenilmesinden sonra Ali Paşa Kırım'a firar etmek zorunda kalmıştı. Tayyar Mahmut Paşa da dedesi ve babası ile birlikte Kırım'da dedesinin satın aldığı çiftlikte 2 yıl kadar yaşamıştı (Karagöz, 2003, s. 101-103).

Hayrettin Ragıp Bey, 29 Ağustos 1791 tarihinde Canik ve Karahisar mukataaları verilmiş iken, babası Battal Hüseyin Paşa'nın Kabartay'da Ruslara yenilip esir olması ve Anapa'nın düşmesinden sorumlu tutularak önce tutuklanmış sonra da amcası Mikdat Ahmet Paşa ile birlikte başı kesilerek öldürülmüştü (Karagöz, 2003, s. 149). Aynı zamanda şair olan Hayrettin Bey'in, Ragıp mahlasıyla yazdığı şiirler başı kesilerek idam edilmesinden sonra, kendisi de şair olan kardeşi Tayyar Mahmut tarafından divan halinde toplanmıştır (Poyraz, 2014; Eliaçık, 2015, s. 23-34).

Rusların Kafkasya'yı istila teşebbüsleri üzerine Kafkas kabileleri İstanbul'dan yardım istemişti. Bunun üzerine Canik'te bulunan Battal Hüseyin Paşa'dan Anapa kalesine giderek Rus saldırılarına karşı durması istendi. Bu sırada oğlu Tayyar Mahmut Bey de Anapa'da oturmakta, kardeşi Hayrettin Bey de Canik'te bulunmakta idi. Battal Hüseyin Paşa bazı bahanelerle geç gittiği Anapa'da oturarak Kuzey Kafkas kabilelerine yardım için sefere çıkma emrine uymayı geciktirdiği için Rusların işinin kolaylaşmasına ve Kafkasya'daki durumun güçleşmesine neden olmakla suçlanmıştı. Battal Hüseyin Paşa'nın gecikerek ve az sayıda askerle Anapa'ya geldikten sonraki davranışları ve gecikmeyle çıktığı Kuzey Kafkasya seferinde 1790'da Ruslara yenilerek esir düşmesi, İstanbul'daki rakiplerinin elini güçlendirdi. Ruslarla iş birliği yaptığı şeklinde dedikodular yaygınlaştı ve bu doğrultuda kanaatlerin oluşmasına vesile oldu.

Battal Hüseyin Paşa'nın üçüncü oğlu Reşit Ali Bey hakkında diğer kaynaklarda bilgi olmayıp varlığı hakkında ulaşabildiğimiz çok az bilgi ise 14 Haziran 1798 tarihli belgede yer alan İstanbul'da bir evde oturtulması ve istediği yere gitmesi hakkındaki irade ve 20

Ekim 1791 tarihli tüm mal ve emvaline el konulması ile ilgili belgelerdir (BOA. HAT. 246. 13849; BOA. C. ML. 129. 56419).

3 Şubat 1791 tarihli belgede Battal Hüseyin Paşa'nın firari sayılması tüm mal varlığına el konulması Anapa'da oturan Tayyar Mahmut Paşa ve Canik'te oturan oğlu Hayrettin Paşa'nın sorgu için İstanbul'a gönderilmesine ve firar etmelerine izin verilmemesine dair Trabzon valiliği ve Anapa seraskerliğine atanmış olan Abdullah Paşa'ya yazılan emirler mevcuttur (BOA. C. DH. 97. 4820).

23 Şubat 1791 tarihli Abdullah Paşa tarafından gönderilmiş belgede ise Caniklileri tüm mallarına el konulması ile birlikte, Hayrettin Bey'in pederine karşı nefret duyduğunu, vezaret rütbesi ile iş verilmesi halinde faydalı olacağı ve Fera'ya hücum ettirilebileceği yazmaktadır (BOA. HAT. 175. 7590). 20 Ekim 1791 tarihini taşıyan emirde ise başta Battal Paşa, oğulları Canik muhassılı Hayreddin, Tayyar Mahmut ve (Reşit) Ali Beyler dahil tüm Canikli hanedanının emval ve eşyalarına el konulması istenmiştir (BOA. C. ML. 129. 5641). Buna karşılık 15 Mart 1791 tarihinde Abdullah Paşa'ya gönderilen emirde; Anapa'daki Tayyar Mahmut Bey'in İstanbul'a gönderilmesi, mallarının zapt edilmesi, üzerindeki Canik muhassıllığı emaneten, ve Karahisar-i Şarki muhassıllığının kendisine verildiğini yazılmıştı (BOA. HAT. 175. 7591; BOA. HAT. 175. 7592; BOA. HAT. 78. 3258).

Battal Hüseyin Paşa'nın yenilgisinde Anapa'da ikamet eden oğlu Tayyar Mahmut Bey de savaşta Ruslara esir olmuştu. Savaş sonrası anlaşmaya varılıp karşılıklı esir değiş-tokuşu yapıldığında bu işle görevli eski Özi Defterdarı İbrahim Efendi de Müslüman esirleri toplamak ve Osmanlı tarafına geçirmek için Nikolafka (Ukrayna'da Mikolayiv) bölgesinde idi. Bu sırada Battal Hüseyin Paşa'nın oğlu Tayyar Mahmut Bey de Kerson'da/Herson (Giresun) idi. Esir değiş tokuşundan yaralanmak için burada bulunan İbrahim Efendi ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede, Ruslara esir düştüğünü ve esir değiş-tokuşundan yararlanıp Devlet-i Aliyye'ye dönmek istediğini söyledi. Babası tarafından kendisine gönderilen mektupları İbrahim beye gösterip okudu. Mektuplarda; Battal Hüseyin Paşa, Bahçesaray'da Rusya Devleti tarafından kendisine yer verildiği ve geçinmesi için maaş bağladığını yazarak, *"Osmanlı tarafına gitmeyip Rus tarafında kalması halinde Tayyar Mahmut Bey'e de senelik 6 bin ruble maaş bağlanacağı ve rütbe verileceği"* şeklinde cezbedici, *"eğer benim evladım isen sözümü dinleyip her şartta bu tarafa gelsen aksi taktirde zorla getirilirsin"* şeklinde sözler yazıyordu. Bunları okuduktan sonra bunlara cevap olarak yazdığı mektupları da gösterdi. Bu mektuplarda;

"Ben Devlet-i Aliyye'nin sadâkatkâr bendesiyim. Devlet-i Aliyye'de bayağı rençberliği cihana değişmem. Sen Devlet-i Aliyye'nin bu kadar seneden beri senevî birkaç bin kîse akçe inâyetiyle tena'um eder ve sâyesinde merâtib-i celîle ihrâz etmiş makûleden iken, Devlet-i Aliyye'nin yarım akçelik işine yaramayıp velî-ni'metin olan Saltanat-ı Seniyye'ye sadâkat etmedin. Bakalım şimdi Rusya Devleti'nin ne makûle işine yarayacaksın. Yine hyânetin zâhir olacağı âşikardır. Kaldı ki ben senin evlâdından değilim. Nihâyetü'l-emr veled-i zinâyım lâkin Devlet-i Aliyye'ye sadâkati iltizâm etmişimdir. Ehl-i İslâm'dan olduğuma binâen Pâdişâh-ı Müslimîn olan şevketlü, kerâmetlü, azametlü, kudretlü efendimizden inâyet me'mûl ederim. Ve inşâallâhu te'âlâ Der-aliyye'ye vusulümde, mazhar-ı envâ'-ı inâyet olurum. Hâsılı bir vechile tarafına varmak ihtimâlim yokdur. Padişâh-ı âlem-penâh efendimizin memlûküyüm her vechile emr ü irâdesine mutî' ve münkâdım" (BOA. HAT. 226. 12583; BOA. HAT. 226. 12600-01)

diye yazmaktadır. Yanında bulunan diğere belgeleri de İstanbul'a geldiği zaman padişaha takdim edeceğini söylemiştir. Bunları söylerken yanında; eski Anapa muhafızı İpekli-zâde Mustafa Paşa, eski İsmail muhâfızı Sarı Mehmet Paşa, Cengiz soyundan gelen sultanlardan Mesut Giray Sultan ve eski İsmail şehri nüzül emini kapıcıbaşı Emin Ağa da bulunuyordu. Bu sözleri bunlar da mühürleriyle onaylamışlardı (BOA. HAT. 226. 12583).

28 Kasım 1792 tarihini taşıyan bu rapor, esir değış tokuşu yapılırken yazılmıştı. Bu beyandan sonra Tayyar Mahmut Bey, Kerson'dan ayrılıp Mikolayiv'e geldi. Beraber bulunduğu katile için esir değış tokuşunda görevli General Ribas ve Falu ile mutabakata varılmıştı. Fakat orada bulunan bazı Rus memurlar tarafından Tayyar Mahmut Bey'e topluluktan ayrılması şeklinde bir emir verilmiş ve geri çağrılmıştı. Bu durum esir değış tokuşunda yetkili generallere sorulduğunda Tayyar Mahmut Bey'in Rusya tarafından değış tokuş edilmesinde bir mani yoktur mealinde cevap alınmıştı. Birkaç gün geçtikten sonra General Ribas ve General Falu, Tayyar Mahmut Bey'i çağırıp; *"Sen korkmadan Devlet-i Aliyeye niçin gidiyorsun. Devlet-i Aliyeye ailenizden 7 yaşından yukarıdakileri idam etti. Seni de idam ederler. Genç yaşta sana yazık olur, gel bu tarafta kal"* dediler.

O da; *"Beni bin defa sorgulasanız da dünyayı bana bağışlasanız da her halükârda gideceğim. Benim bu tarafta kalmak ihtimalim yoktur. Benim idamımı gerektirecek bir suçum da yoktur. Ayrıca Devlet-i Aliyeye isterse af, isterse katl eder"* şeklinde cevap verdi. Tayyar Mahmut Bey'in Devlet-i Aliyeye'ye geleceği herkes tarafından görüldü ve esir kafilesiyle birlikte Osmanlı topraklarına doğru yola çıktılar. Tayyar Mahmut Bey (Romanya'da) Yaş'a kadar esirlerle beraber geldi. Fakat Yaş'ta olan Rus görevliler, Tayyar Mahmut Bey'i *"cebren ve kahren tutuklayıp Lehistan'da bulunan Kohosky adlı Generalin yanına gönderdi."* Alınan habere göre Tayyar Mahmut Bey bahara kadar Boğdan'da ikamet edecekti. Belgelerde Yaş kasabasına kadar ulaşan Tayyar Mahmut Bey'in buradan tekrar Rusya'ya gittiği yazıyordu (BOA. HAT. 223. 12440. B).

Babası, Battal Hüseyin Paşa adına ithafen Battalpaşinsk adı verilen şehirde esir olurken Tayyar Mahmut Bey'in diğere esirlerle birlikte Osmanlıya dönmesi bu şekilde engellendikten sonra babası ile birlikte yaklaşık 9 yıl esarete kaldı.

Rus Çarı 1. Pavel padişaha tavassutta bulunarak 1799 yılında Battal Hüseyin Paşa ve aile efradının affedilmesini temin etmesinden sonra Canikli-zâdeler tekrar Devlet-i Âliyye'ye döndü (Karagöz, 2003, s. 150). Rusya dönüşü 13 Mayıs 1799'da Trabzon valisi Battal Hüseyin Paşa'ya Canik muhassıllığının cizye ve avarızının idaresi tevcih edildi (BOA. AE. SSLM. III. 330. 19120). 3 Aralık 1799'da Battal Hüseyin Paşa, Trabzon valiliğine atanırken yakınlarına da çeşitli rütbelere dağıtıldı. Bu kapsamda oğlu Tayyar Mahmut Paşa'ya da 19 Ağustos 1799'da Büyük mirâhur payesi verildi (BOA. C. DH. 280. 13988).

1799'da Trabzon valiliği verilen Battal Hüseyin Paşa'ya Canik muhassıllığı cizyesi ve avarızının da idaresi verilmişti (BOA. AE. SSLM. III. 330. 19120). Ardından Mısır Seferi için asker toplanması ve sevk edilmesinde gösterdiği gayret ve hizmetlerinden dolayı 24 Mayıs 1800 tarihinde Erzurum valiliğine atandı (BOA. C. DH. 178. 882). 22 Haziran 1800'de Fransızların Mısır tahlie etmeyi kabul etmelerine rağmen harbe devam etmeleri üzerine Trabzon-Erzurum valisi Battal Hüseyin Paşa Mısır'ın boşaltılması için serasker tayin olundu (BOA. C. AS. 1154. 51318).

15 bin seçme askerle Mısır'a gitme emri alan Battal Hüseyin Paşa, maluliyeti sebebiyle vazifesine gidemeyeceğini, kendi yerine Erzurum eyaleti uhdesinde kalması şartıyla oğlu Mahmut Bey'e vezirlik rütbesi ile Trabzon valiliğinin verilmesini ve Mısır seraskerliğine gönderilmesini arz etmişti (BOA. HAT. 00032. 01543. 001. 001). III. Selim de Tayyar Mahmut Paşa'nın memur kılınmasına izin verdi ve Tayyar Mahmut Paşa babasının yerine Trabzon valiliğine getirildi. 15 Ekim 1800'de Mısır Başbuğu olarak Canik

civarından toplanan askerle, Mısır'a gitmek üzere Samsun'da hazırlanan Tayyar Mahmut Paşa, bu kadar askeri bindirecek gemi Samsun veya Trabzon'da bulunmadığı için İstanbul'dan kira bedeli seferiye akçesinden ödenmek üzere gemiler gönderilmesi istendi (BOA. HAT. 32. 1543).

Mısır'a başbuğ tayin edilip, Trabzon, Canik ve Karahisar sancaklarından topladığı askerlerle binmesi için İstanbul'dan gemiler kiralanıp Samsun'a gönderildi (BOA. AE. SSLM. III. 372. 21235). Gemilerin gönderilmesinden sonra da Trabzon Valisi ve Mısır Başbuğu Tayyar Mahmut Paşa, Fransızların Mısır'ı tahliye etmesi için deniz yolu ile İstanbul üzerinden İskenderiye'ye gitti.

Tayyar Mahmut Paşa'nın Dağlı Eşkiası Üzerine Gönderilmesi

Dağlı isyanları, 1790'lı yıllarda Rumeli'de ortaya çıkmış ve 20 yıl boyunca tüm Rumeli'de etkili olmuştu. Devletin taşradaki etkisinin zayıflaması, İstanbul'a yiyecek ve içecek sıkıntısı olarak yansımakta ise de Rumeli eyaletlerinde ise büyük kargaşalıklar yaşanmakta idi (Özkaya, 1983, s. 12-14).

Dağlı isyanlarına katılan ve etrafta yağmacılık yapan gruplarla, zaman zaman kıran kırana çatışmalar olsa da dağılan sonra başka bir yerde tekrar ortaya çıkan gruplar nedeniyle sonlandırılmadığı gibi affedilerek sonlandırma çabaları da bir sonuç vermemişti. Dağlı eşkıyalarının Rumeli topraklarındaki talanları yerleşik ahalinin buldukları yerlerden göç etmesi sonucunu doğuruyordu. Bu da devleti üretim ve vergi düzeninin bozulmasına yol açıyordu. Bu durum ayrıca İstanbul'da ve çevre bölgelerde kıtlığa neden oluyordu.

1791 tarihli Zıştovi antlaşması ile Osmanlı-Avusturya Macaristan savaşının, 1792'de Yaş antlaşması ile Osmanlı-Rus savaşının sona ermesinden sonra Osmanlı Rumeli'deki Dağlı eşkıyası üzerine kuvvet gönderme imkânı bulabilmişti. 20 Ekim 1791'de Çirmen mutasarrıfı Tahir Paşa Dağlı eşkıyası üzerine memur edildi (Özkaya, 1983, s. 21). Ayrıca bölgede görevli voyvoda ve ayanlardan Tahir Paşa'ya destek olması istenmişti. Ancak Tahir Paşa bölgedeki ayanlarla iyi geçinemediği için pek başarılı olamadı.

Eşkiasıların birbirine rakip olan ayanlardan destek alması tamamen ortadan kaldırılmaları için de önemli bir engeldi. İlerleyen zaman zarfında sorunun çözümü için Rumeli'ye birçok vali atandı. Ama hiç biri yerel ayanlardan bazılarının Dağlı eşkıyası ile iş birliği halinde olması nedeni ile başarılı olamadı. 7 Kasım 1800 tarihinde Dağlı eşkıyasının Balkanın beri tarafına tecavüze başladığı ve İstanbul yakınlarına doğru sarktığı için İstanbul'da konunun önemi artmıştı. Bu nedenle görevini tamamlayıp Mısır'dan dönüş yolunda olan Trabzon valisi ve Mısır başbuğu olan Tayyar Mahmut Paşa'nın elindeki kuvvetlerle eşkıya üzerine gitmesine karar verildi (BOA. HAT. 1334. 52037).

7 Kasım 1800'de, Rumeli'de Dağlı eşkıyası tenkiline memur Trabzon Valisi vezir esseyid Tayyar Mahmut Paşa ve adamları Mısır'dan İstanbul'a Sürüoğlu Mehmet Kaptan'ın gemisi ile (BOA. AE. SSLM. III. 148. 14409) geldi (BOA. AE. SSLM. III. 195. 11711).

Tayyar Mahmut Paşa'nın maiyeti için dergâh-ı âli topçularının 20. Cemaatinden, bölükten fazla bir grup, top arabaları, toplar, subaylar ve erler, çorbacısıyla birlikte Edirne'ye gönderildi (BOA. AE. SSLM. III. 222. 13028). Bunlar, 12 Ağustos 1801'de görevlerini tamamlayıp İstanbul'a döndüler. Bunlardan başka Tayyar Mahmut Paşa'ya 200 Osmanlı tüfeği ile 200 kantar ince İstanbul barutu da gönderildi (BOA. C. AS. 278. 11556). Rumeli'deki dağlı eşkıyasını bertaraf etmekle görevlendirilen Tayyar Mahmut Paşa'ya ve bu görevi başarması şartıyla Canik muhassıllığı da tekrar verilmiş ve yaklaşık 6 yıl Canik muhassıllığına devam etmişti (Karagöz, 2003, s. 150). Ayrıca bu görev esnasındaki masraflar için verilen paralar da Canik hassındaki gelirlerinden ve Şebinkarahisar'daki

kaya tuzu ocaklarından elde edilecek olan gelirlerden kesilmişti (BOA. AE. SSLM. III. 12698; BOA. AE. SSLM. III. 299. 17539).

Trabzon ağalarından silahşörân-ı hassadan Kalcı-zâde Memiş Ağa da bu seferde önemli işler yüklendiği için Tayyar Mahmut Paşa, 15 Kasım 1800 tarihinde Kalcı-zâde Memiş Ağa'nın payesinin dergâh-ı âli kapıcıbaşı (Serbevvin-i Dergâh-ı Âli) payesine yükseltilmesini istemişti (BOA. AE. SSLM. III. 417. 23937).

Dağlı eşkıyası, 1800 yılı eylül ayında doğu Trakya'ya inmiş ve İstanbul yakınlarındaki kazalara da zarar vermeye başlamıştı. Dağlı eşkıyasından 200 kadar eşkıya Uzuncaabad-ı Hasköy taraflarında Samakocuk Kapısı bölgesine halka zarar ziyan verdiği, haberi gelince bu eşkıyaların tard edilmesi emri Tayyar Mahmut Paşa'ya gönderildi. Evreşe (BOA. AE. SSLM. III. 45. 2645), Saray (BOA. AE. SSLM. III. 45. 2645) ve Midye (BOA. AE. SSLM. III. 45. 2646), Kırklareli (Kırkkilise) (BOA. AE. SSLM. III. 45. 2649), Çatalca (BOA. AE. SSLM. III. 45. 2650) kazalarına da Tayyar Mahmut Paşa'ya yardımcı olmaları için ferman yazıldı. Terkos ahalisine gönderilip ahali huzurunda kadı naibi Yakup Efendi tarafından okunan fermanda da müslim ve gayrimüslim ahalinin kazalarını savunmak için birlikte gayret göstermeleri istenmişti (BOA. AE. SSLM. III. 45. 2644).

17 Kasım 1800 tarihinde Rumeli'de Balkan'ın beri tarafında isyan eden Dağlı eşkıyasının tenkili için Trabzon valisi Tayyar Mahmut Paşa görevlendirilmiş ve ne kadar mühimmat ve top isterse kendisine gönderilmesi için emir verilmişti (BOA. C. ZB. 19. 937). Rumeli'de Dağlı eşkıyası tenkiline memur Tayyar Mahmut Paşa'ya Trabzon vilayetine ek olarak Çirmen Mutasarrıflığı da verildi (BOA. AE. SSLM. III. 329. 19064).

Başka bölgelerden gelen askerler, Tayyar Mahmut Paşa'nın bölükbaşları yönetiminde Dağlı eşkıyası üzerine gönderildi ve büyük başarı elde ettiler. Tayyar Mahmut Paşa eşkıyanın çözülmesini sağlamak amacıyla adamları vasıtası ile onlara haber gönderip, teslim olmaları halinde Anadolu'ya geçirilerek iskân edilmelerinin sağlanacağı konusunda görüşmeler yapmaktaydı. Ayrıca silahşörü Mustafa Ağa'yı bir mektupla eşkıyalara yollamıştı. Mustafa Ağa, eşkıyanın içine gidip konu üzerinde görüşmeler yaptı. Yapılan görüşmelerde eşkıya bu teklifi kabul ettiği bilgisi gelmiş idi. Bunun üzerine 22 Ocak 1801'de Tayyar Mahmut Paşa Bostancıbaşı ve Canik Askeri Başbuğu Abdurrahman Ağa ile Trabzon askeri başbuğu Kalcı-zâde Memiş Ağa'yı İstanbul'a gönderdi (Özkaya, 1983, s. 72).

31 Ocak 1801 de yazdığı mektupta eşkıyanın teslim olma arzusunu ve aflarını istişare etmek üzere iki dirayetli kişi gönderilmesini istemekte idi (BOA. HAT. 82. 3388-D). Fakat çembere alınıp sıkıştırılan eşkıya reisleri, Kara Fevzi ve Cenkçioğlu Kara Mustafa'nın verdikleri sözleri tutmayıp bunu bir oyalama taktiği olarak kullandıkları görülünce (BOA. HAT. 82. 3388-C) de hemen bu uygulamadan vaz geçilmiş, üzerlerine yürünmüştü. 2 Şubat 1801'de Filibe'ye bağlı Çakırcı köyünde Kara Fevzi ve avanesine bir baskın verilmiş ve kıran kırana bir çatışmadan sonra Kara Fevzi'nin önemli sayıda adamı kırılmıştı. Tayyar Mahmut Paşa'nın adamları da bu çatışmada kayıplar vermiş, atları vurulmuş tüfekleri de kırılmıştı. Yaralıların tedavisi, zayıatın tedariki için İstanbul'dan acil para istendi (BOA. HAT. 82. 3388-A).

26 Şubat 1801'de Tayyar Mahmut Paşa emrindeki 500 Tokat askeri Bostancıbaşı seyyid Hüseyin Ağa'nın emrine yollanmış ve sıkıştırılan eşkıya çareyi kaçmakta bulmuştu (Özkaya, 1983, s. 73). Fakat olay az bir kuvvetle bastırılabilir mahiyette değildi. Çünkü işbirlikçiler ve eşkıyalar geniş bir alanda hareket edebiliyordu. Bunun üzerine, 1801 yılı şubat ayında (BOA. AE. SSLM. II. 353. 20252) Dağlı eşkıyası tenkiline memur Tayyar Mahmut Paşa'nın maiyetine gönderilmek üzere Trabzon, Canik ve Karahisar-i Şarki sancakları ile Erbaa, Niksar ve çevre kazalardan güçlü kuvvetli gençlerden asker

toplanarak tam teçhizatları ile donanmış bir şekilde gönderilmesi istendi (BOA. AE. SSLM. III. 329. 19064). Fakat bu bölgelerden, daha önce Mısır ve Rumeli ordularına asker gönderildiği gibi mubayaa da yapıldığını, asker göndermelerinin mümkün olmadığını belirten dilekçeler gelmeye başladı. Bunun üzerine Trabzon'dan 1050, Canik, Karahisar ve Erbaa'dan 1200, Niksar ve Karakuş kazalarından 100 kişi olmak üzere toplam 2350 askerin, asker başına seksen kuruş olarak belirlenmiş bedeliyelerinin tahsil edilerek gönderilmesi istendi (BOA. C. AS. 383. 15838). Bu defa da bedel ödenmesi istenen sancak ve kazalardan bu parayı gönderecek kudrette olmadıklarına dair Karahisar-ı Şarki (BOA. AE. SSLM. III. 334. 19343; BOA. AE. SSLM. III. 334. 19344; BOA. AE. SSLM. III. 334. 19345; BOA. AE. SSLM. III. 335. 19370), Canik (BOA. AE. SSLM. III. 335. 19365; BOA. AE. SSLM. III. 335. 19368; BOA. AE. SSLM. III. 335. 19369) ve Trabzon (BOA. AE. SSLM. III. 335. 19371) sancaklarından cevaplar geldi (BOA. C. AS. 489. 20424).

Tayyar Mahmut Paşa ve bölükbaşları emrindeki kuvvetler, eşkiyaya aman vermemek için kararlı idi. 1801 yılı Mart ayı başında daha önce Rumeli valisi Osman Paşa'nın kendilerini teslim aldığına ve bıraktığına dair yazı göstererek Tayyar Mahmut Paşa kuvvetlerini aldatan eşkiyadan Filibeli Kara Mustafa ve İbrahim'in avanesiyle çatışmaya girildi ve bozguna uğratıldı (BOA. HAT. 75. 3100).

Sıkı bir takip ve izleme sonucu eşkiyadan İsaoglu ve Ciğercioğlu gruplarının Edirne'nin Sekbanlar köyüne geldiği haberi alındı ve süratle üzerlerine gidilerek yüzden fazla eşkiya ile Ciğercioğlu yaralı ele geçirildi (BOA. HAT. 75. 3119-H). Çatışma bölgesinden kaçan İsaoglu ve grubu ise takip edilmekte idi (BOA. HAT. 75. 3105). Bu sırada eşkiya ile ilişkisi tespit edilen Edirne cizyedarı Kara Ahmed'in de başı kesilerek İstanbul'a gönderildi (BOA. HAT. 75. 3119). Bu olaydan sonra eşkiya ile ilişkisi tespit edilen bazı yöneticiler görevden alınırken bazıları da cezalandırıldı.

Tüm bu işler olurken Tayyar Mahmut Paşa'nın geliri harcamalarına yetmiyor ve sık sık İstanbul'dan para ve cephane istemek durumunda kalıyordu. Ayrıca bu çatışmaların olduğu günlerde Eflak'a 1000 asker göndermesi dahi istenmişti. Fakat Tayyar Mahmut Paşa, çok ciddi bir şekilde ele aldığı eşkiya ile mücadeleyi zaafa uğratacak hiçbir işi kabul etmedi (BOA. HAT. 75. 31001).

Bu gelişmelerden sonra Tayyar Mahmut Paşa'ya Rumeli'de yeni sancaklar verilmek istendi. Hatta Rumeli valiliği dahi teklif edildi. Fakat Tayyar Mahmut Paşa 13 Mayıs 1801'de yazdığı cevapta, Rumeli valiliğini kabul edemeyeceğini belirterek bu göreve Bosna valisi veya Halil Paşalardan birinin atanmasını önermişti (BOA. HAT. 82. 3388-E). Daha sonra, her ne kadar reddetmiş ise de, borçlu olduğunu açıklayarak Keban ve Ergani Madeni kendi uhdesine verilirse Rumeli valiliğini de kabul edeceğini bildirdi (BOA. HAT. 83. 3441).

Tayyar Mahmut Paşa bölgede 1801 yılı yaz sonuna kadar görev yaptıktan sonra esas görev yeri olan Trabzon'a dönmüştür. Önemli bir miktarı ortadan kaldırılıp dağıtılan dağlı eşkiyasının, Rumeli'nin farklı bölgelerinde zaman içinde, tekrar, tekrar toparlanıp dağıtılması III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmut döneminde devam etmiştir. Daha sonra Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı esnasında ise gücünü kaybederek ortadan kalkmıştı. Tayyar Mahmut Paşa bu olayların belli bir dönemde bölgede görevini başarı ile tamamlayıp Trabzon bölgesine döndü. Babası Battal Hüseyin Paşa'nın ölümünden sonra ailenin lideri olarak tekrar kuzey doğu ve doğu Anadolu'da Canikli-zâdelerin hâkimiyetini tekrar tesisi etti.

Bu durum, Amasya sancağının Cabbar-zâdeye verilmesi ile son bulmuştu. Cabbar-zâdeler ile Canikliler arasında bir çekişmenin mevcudiyeti biliniyordu. Tayyar Mahmut Paşa doğduğu yer olan Amasya'nın kendinden alınıp Cabbar-zâdelere verilmesinin yanlış

bir hareket olduğunu belirtmiş ve emrinden çıkan Amasya askerinin de kuvvetlerinden ayrılmaya başladığını bildirmişti. Bu durumda bu uygulamadan bir müddet için de olsa vaz geçildi (Abdi-zâde, 2022c, s. 464).

Amasya ayan ve halkının Tayyar Mahmut Paşa'dan şikâyetleri (Abdi-zâde, 2022b, s. 625; Abdi-zâde, 2022c, s. 464) devam ettiği için çare olarak Tayyar Paşa bölgeden uzaklaştırıldı. Diyarbakır ve ardından Erzurum valiliği ile görevlendirildi. 1802 yılında Rakka valiliğine gitmek istemeyen Sivas valisi Silâhdar Hüseyin Paşa'nın öldürülmesi görevini yerine getirdi. Bunun karşılığı olarak Trabzon valiliği ve Canik muhassıllığı tekrar kendine verildi. Sivas valisi Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra Sivas valiliğinin de kendisine verilmesini istemiş fakat bu talebi kabul görmemişti. Çünkü Tayyar Mahmut Paşa'nın Ruslarla haberleştiğinden şüphelenen III. Selim, onun daha fazla güçlenmesini istememişti.

Amasya sancağı Tayyar Mahmut Paşa'nın elinde idi. Tayyar Mahmut Paşa'ya, Nizamı Cedid için asker temin etmesi teklif edildi. Fakat bunda gönlü olmadığı anlaşılınca, Cabbar-zâdenin yeni askeri düzenlemeye (Nizam-ı Cedid) destek ve asker temini taahhüdüne dayanarak Amasya sancağı Tayyar Mahmut Paşa'dan alındı ve 1805 yılında Nizam-i Cedid'i desteklemesi şartıyla Cabbar-zâde Süleyman Bey'e verildi. Ardından oğlu Celaleddin Bey'e de Sivas valiliği verildi.

Tayyar Mahmut Paşa, bu gelişmeden son derece alınmış bir şekilde padişaha Amasya sancağını geri almak isteğiyle mektuplar göndermişti. Tayyar Mahmut Paşa'nın durumu güven vermediği için saraydan eski mirâhur-ı sani Esat Efendi, Tayyar Mahmut Paşa'yı sakinleştirmek için gönderildi. Esat Efendi ve Tayyar Mahmut Paşa, Bafra kazasında görüştüler. Fakat Tayyar Mahmut Paşa bu davranıştan kendisinden çekinildiği şeklinde bir anlam çıkarttı. Durum Tayyar Mahmut Paşa tarafından kabul görmediği gibi Cabbar-zâdelerin üzerine yürümek için hazırlandı.

Durumdan haberdar olan III. Selim, Rumeli'deki gibi Anadolu'da da bir gaileye yol açmamak için Amasya'yı Süleyman Bey'den aldı. Bu durum Tayyar Mahmut Paşa'yı sakinleştirmemiş aksine cesaretlendirmişti. Tayyar Mahmut Paşa İstanbul'daki taraftarlarının da teşvikiyle açıkça Nizam-i Cedid karşıtlığı yapmaya başladı (Karagöz, 2003, s. 151).

Tayyar Paşa harekete geçip Cabbar-zâde taraftarı olan kazaları basarak yağmaladı. Amasya'yı aldığı gibi Tokat ve Zile'yi de ele geçirdi. Bu hareketi isyan sayıldığı için Tayyar Mahmut Paşa idama mahkûm edildi. 1805'te Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa, Tayyar Mahmut Paşa'nın üzerine gönderildi. Tayyar Mahmut Paşa'ya önceden verilmiş olan Trabzon eyaleti valiliği ve Canik muhassıllığı 23 Mayıs 1805'te Tayyar Mahmut Paşa'dan alınarak Erzurum eyaletine ilave eski sadrazam Yusuf Ziya Paşaya verildi (Asım Tarihi, 2015, s. 124). Amasya Valisi Cabbar-zâde ve Viranşehir voyvodası Hacı Ahmed-zâde ve Kastamonu mütesellimi Altıkulaç-zâde Mehmet Ağa ve diğer komşu ayanlar Tayyar Mahmut Paşa'nın idamı işiyle görevlendirildi (Asım Tarihi, 2015, s. 133-134). Yusuf Paşa'nın Cabbar-zâde ile birlikte haberleşip Zile'de buluşup şiddetli bir şekilde üzerine geldiğini öğrenen Tayyar Mahmut Paşa, derhal Trabzon'a gitmek üzere gemiyle Bafra'dan ayrıldı. Fakat daha sonra Rusya'ya iltica etmek üzere Kırım tarafına gittiği anlaşıldı (Asım Tarihi, 2015, s. 135).

Trabzon Vilayeti 26 Şubat 1806 günü Mısır Valisi Hurşid Paşa'ya verilmişti. Fakat bölgeden talimli asker toplanmanın zorluğu yanı sıra halkının kolay kontrol altına alınamayacağı da bilinmektedir. Öte yandan Tayyar Mahmut Paşa'nın taraftarları ile birlikte bölgede ihtilal çıkartmaya yönelik faaliyetleri nedeniyle 27 Şubat 1806 günü

Hurşit Paşaya, Rumeli'de Karlı İli ve Eğriboz verilerek Trabzon da Yusuf Rıza Paşaya verilmiştir (Asım Tarihi, 2015, s. 172).

Tayyar Mahmut Paşa Kırım'daki çiftliklerinde ikamet ederken, İstanbul'da III. Selim tahtan indirilmiş ve IV. Mustafa tahta çıkmıştı. Bu duyulunca Tayyar Mahmut Paşa Kırımdan bir gemiye binerek 1807 Temmuz'unda İstanbul'a geldi ve eski Kapı Kethüdası Ömer ağanın deniz kenarındaki yalısına indi (Asım Tarihi, 2003, s. 949-950). Tayyar Mahmut Paşa'nın Rusya'dan geldiğini duyan Padişah da memnun olmuş, huzura davet edip, kabul etmiş ve bir müddet sohbet etmişti. Sarayda güzel ağırlanan Tayyar Mahmut Paşa, 27 Şubat 1808 tarihinde Musa Paşa azledilerek onun yerine sadaret kaymakamlığına getirildi (BOA. TS. MA. e 785. 23).

Sadaret kaymakamlığı, Sadrazâmlıktan bir önceki görevdi. Bu durum, Tayyar Mahmut Paşa karşıtı hizip tarafından Tayyar Mahmut Paşa'nın sadarete göz koyduğu şeklinde dedikodular yayılmaya başlandı. Dönen bazı dolaplardan sonra Tayyar Mahmut Paşa 2 Nisan 1808 tarihinde bu görevden ve vezirlikten azledildi (BOA. TS. MA. e 866. 81). Varna'da ikamet etmek üzere İstanbul'dan sürüldü (BOA. TS. MA. e 693. 1). Varna'da ikamet ettirilen Tayyar Mahmut Paşa, hakkında dedikodu bu sürgünden sonra da devam etmekteydi.

Sonuçta II. Mahmut idam fermanını onayladı ve Tayyar Mahmut Paşa, Ağustos 1808'de idam edildi. Çocuğu bulunmayan Tayyar Mahmut Paşa'nın eşi sefalet içindeki yaşamını devletten aldığı yardımlarla sürdürmüştü (Serbestoğlu, 2006, s. 103).

Sonuç

Canikli ailesinin Trabzon merkez olmak üzere tüm orta ve doğu Karadeniz'i bir hanedan şeklinde birkaç nesil yönettiği bilinmesine rağmen konunun hala daha yeteri kadar ele alınıp aydınlatılmamış yönleri ve bir arka planı olduğunu söyleyebiliriz. Aile mensupları Bolu'dan Kırım'a tüm Karadeniz sahili ve iç kesimlerdeki mücavir vilayetlerde birkaç nesil yöneticilikler yapmış ve bir hanedanlık haline gelmişti.

Canikli-zâdeler; bu dönemde ortaya çıkmış olan diğer yerel hanedanlarla benzer birçok özelliğe sahiptiler. Bu geniş coğrafyada hâkimiyetlerini sürdürdükleri dönemde, ailenin lideri olarak yönetimde yükselmiş olan Süleyman Paşa, Ali Paşa ve Battal Hüseyin Paşa hariç ailenin paye ve unvana sahip birçok ferdi devlet tarafından idam edilmiştir. Saltanat zor günlerinde, Canikli-zâdelere ihtiyaç duyduğu zamanlarda her ne bahasına olsa da onlara görev vermiş, zor görevler onların elinde sıradan işe dönüşmüştür. Bu da onların tekrar, tekrar, etkinliklerini artırmasına, güçlerini yükseltmesine vesile olmuştur. Fakat bu başarıları, karşılarındaki hizbi ürküttüğü gibi arkalarında daima bir fitne değirmeninin dönmesine de vesile olmuştur.

Daha genç bir serdar iken ve Mısır seferinden askeri ile dönerken İstanbul'u tehdit eden Dağlı eşkıyası üzerine görevlendirilen Canikli Tayyar Mahmut Paşa'nın bilgi ve enerjisinin sonucu olan başarıları daima başına dert olmuştur. İmparatorluk başkentinde çöreklenmiş ve hiziplere bölünmüş olan kadrolar, gerçekte imparatorluğun ruhunu da yok etmekteydiler. Canikli-zâdelerin karşısına da dikilen hizip, başarılarını gördükçe Tayyar Mahmut Paşa'nın da önünü kesip engelleme çabası sergilemiştir. Bu durum dedesi ve babası gibi onda da isyana giden yolunun taşlarını döşemiştir.

Ailenin çok geniş bölgede hâkimiyetlerini tekrar ve tekrar elde etmeleri bizim tarihçilerimiz tarafından çoğu defa konu edilmiştir. Ama Osmanlı mülkünde çekişme halinde olan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük güçlerin, Canikli-zâdeler ve benzer yerel hanedanları izlememesi, ilişki kurmaması mümkün değildir. Ayrıca art arda Canikli-zâdeleri gözden düşürüp, isyan bayrağını kaldırmalarına yol açan İstanbul'daki karşıt

hizip, Tayyar Mahmut Paşa'da da hedefine ulaşmıştır. Genç araştırmacılarımızın belgelerden hareketle bu hizipleri ve etkiledikleri süreçleri tespitlerle ortaya çıkartmaları gerekir.

Diğer yandan Canikli-zâde Ali Paşa, oğlu Battal Hüseyin Paşa ve onun oğlu Tayyar Mahmut Paşa'nın isyan bayrağını kaldırarak ciddi bir hazırlıkla bekleyen güçler karşısında yenilgiye uğrayıp Rus tarafına firar etmeleri, bir müddet Rusya'da ikamet ettikten sonra ihtiyaç hâsıl olunca tekrar geri gelip eski güçlerini elde etmeleri konusu, ikincil bir konuymuş gibi ele alınıp yeterince değerlendirilmemiştir. Canikli-zâdeler için üç defa tekerrür etmiş bu konuda belgelerin yetersizliği hiç şüphesiz en önemli etkenlerden birisidir. Ama konu, farklı belgelere ulaşıp ele alınmaya da muhtaçtır.

Dağlı isyanları bir türlü söndürülemeyen bir yangın gibi devleti Rumeli'de 20 seneden fazla bir süre etkilemiştir. Yeni yaklaşımlar ve bilgilerle tekrar ele alınmaya muhtaçtır. Tayyar Mahmut Paşa'nın bir yıllık bir görev süresinde yaptıkları ise kontrolden çıkan olayların sadece kontrol altına alınabilmesi sonucunu doğurmuş, asıl temel nedenler görülüp anlaşılmadığı ve tedbirler geliştirilip uygulanmadığı için olaylar başka alan ve mecralarda sürmüştür.

KAYNAKÇA

- Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin Yaşar (2022a). *Amasya Tarihi I-V*. Samsun: Uğur Ofset.
- Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin Yaşar (2022b). *Amasya Tarihi VI-VIII*. Samsun: Uğur Ofset.
- Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin Yaşar (2022c). *Amasya Tarihi IX-XII*. Samsun: Uğur Ofset.
- Ahmet Cevdet Paşa (1972). *Tarih-i Cevdet I-VI*. İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- BAY, A. (2007). *Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ELİAÇIK, M. (2015). "Tayyar Mahmut Paşa-yı Samsunî'nin Sâkînâmesi". *Turkish Studies*. X/8: 23-34.
- KARAGÖZ, R. (2003). *Canikli Ali Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî*. V. (hzl. Nuri Akbayar, akt. Seyit Ali Kahraman). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- MERT, Ö. (1992). "Canikli Ali Paşa Ailesi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. VII: 151-154.
- Mütercim Ahmed Âsım Efendi (2015). *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809) İnceleme-Metin*. 2 C. (hzl. Ziya Yılmaz). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- ÖZKAYA, Y. (1972). "Canikli Ali Paşa". *Belleten*. XXXVI/144: 483-525.
- ÖZKAYA, Y. (1973). "Canikli Ali Paşa'nın Risalesi Tedabürü'l Gazavat". *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*. V-VII/12-13: 119-191.
- ÖZKAYA, Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- POYRAZ, Y. (2014). *Tayyar Mahmut Paşa ve Divanı*. Samsun: Etüd Yayınları.

- SERBESTOĞLU, İ. (2006). "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805-1808)". *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. I/1: 89-105.
- ŞAHİN, C. (2003). *The Rise and Fall of an Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Canikli-zâdes (1737-1808)*. Ankara: The Institute of Economics and Social Sciens of Bilkent University. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YÜRÜK, E. (2014). *Trabzon-Giresun-Gümüşhane Eksenindeki Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750-1800)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. A. AMD. 26. 17.; BOA. AE. SABH. I. 10. 899.; BOA. AE. SABH. I. 15. 1291.; BOA. AE. SABH. I. 133. 8919.; BOA. AE. SSLM. III. 20. 1155.; BOA. AE. SSLM. III. 12698.; BOA. AE. SSLM. III. 148. 14409.; BOA. AE. SSLM. III. 195. 11711.; BOA. AE. SSLM. III. 222. 13028.; BOA. AE. SSLM. III. 299. 17539.; BOA. AE. SSLM. III. 330. 19120.; BOA. AE. SSLM. III. 372. 21235.; BOA. AE. SSLM. III. 417. 23937.; BOA. AE. SSLM. III. 417. 23937.; BOA. AE. SSLM. III. 45. 2644.; BOA. AE. SSLM. III. 45. 2645.; BOA. AE. SSLM. III. 45. 2646.; BOA. AE. SSLM. III. 45. 2649.; BOA. AE. SSLM. III. 45. 2650.; BOA. AE. SSLM. III. 329. 19064.; BOA. AE. SSLM. III. 334. 19343.; BOA. AE. SSLM. III. 334. 19344.; BOA. AE. SSLM. III. 334. 19345.; BOA. AE. SSLM. III. 335. 19365.; BOA. AE. SSLM. III. 335. 19368.; BOA. AE. SSLM. III. 335. 19369.; BOA. AE. SSLM. III. 335. 19370.; BOA. AE. SSLM. III. 335. 19371.; BOA. AE. SSLM. II. 353. 20252.; BOA. C. AS. 278. 11556.; BOA. C. AS. 383. 15838.; BOA. C. AS. 489. 20424.; BOA. C. AS. 1154. 51318.; BOA. C. AS. 13841.; BOA. C. DH. 97. 4820.; BOA. C. DH. 178. 882.; BOA. C. DH. 249. 12401.; BOA. C. DH. 280. 13988.; BOA. C. DH. 341. 17050.; BOA. C. ML. 129. 56419.; BOA. C. ML. 129. 5641.; BOA. C. ZB. 19. 937.; BOA. HAT. 32. 1543. 1. 1; BOA. HAT. 75. 3100.; BOA. HAT. 75. 3100-I.; BOA. HAT. 75. 3105.; BOA. HAT. 75. 3119.; BOA. HAT. 75. 3119-H.; BOA. HAT. 78. 3258.; BOA. HAT. 82. 3388-A.; BOA. HAT. 82. 3388-C.; BOA. HAT. 82. 3388-D.; BOA. HAT. 82. 3388-E.; BOA. HAT. 83. 3441.; BOA. HAT. 175. 7590.; BOA. HAT. 175. 7591.; BOA. HAT. 175. 7592.; BOA. HAT. 223. 12440-B.; BOA. HAT. 226. 12583.; BOA. HAT. 226. 12600-01.; BOA. HAT. 246. 13849.; BOA. HAT. 1334. 52037.; BOA. TS. MA. e 693. 1.; BOA. TS. MA. e 785. 23.; BOA. TS. MA. e 866. 81.

EXTENDED ABSTRACT

Tayyar Mahmut Paşa was the last representative of Canikli-zâde family. The period in which Canikli-zâdes emerged and were influential coincided with the second half of the 18th century and the first quarter of the 19th century – while many overlords and Ayan families became stronger, gained regional power, and ruled over their territories as dynasties. The family rose and got stronger by seizing Canik Muhasallık in Canik Sanjak at the western end of Trabzon. One important factor behind that was that the overlords Trabzon inactivated authority of centre in their regions with each other, and thus harmed locals.

Canikli-zâde Süleyman Ağa and his brother Ali Ağa, with whom he saved Canik Muhasallık, was assigned to solve the Dizdaroğlu incident, which led to the capture of

Giresun Castle. After successfully getting the job done, Süleyman was appointed as governor of Trabzon in 1757 under the rank of "Mirmiran". Upon his death in 1773, his brother Ali Pasha took over his position – himself having enjoyed a very successful career up to that point.

During Ali Pasha's reign, Canikli-zâde territory further expanded and the family grew. In addition to Trabzon, Erzurum, Sivas captured under Canikli-zâde as well. This in return led those who did not approve this family's rise to take actions. Ali Pasha was eventually given the death penalty for not obeying central orders during his second Crimean military service. Meanwhile, Cabbar-zâde Mustafa Pasha, one of his rivals, was sent to fight him. Ali Pasha along with his family, his eldest son Battal Hüseyin, and his grandchildren all fled to Crimea under the protection of the Russians.

Erzurum Governor Ahmed Mikdat, Ali Pasha's son, was arrested and exiled to Seddülbahr Castle. Once conditions changed, Ali Pasha's help was needed. The Crimean Khan Shahingiray intervention led Ali Pasha's forgiveness and his territory and honors were given back to him. After Ali Pasha's death in 1785, his son Battal Hüseyin was appointed as Erzurum's governor, then Oriental Serasker, and by 1786, the governor of Trabzon. He later appointed as Soğucak's serasker in 1788-90, and Kuban's serasker in 1790. On July 17, 1790, he was sent to fight in Anapa along side 10,000 soldiers.

However, he postponed this through repeated excuses and went to Anapa on in September 5, 1790 instead with a small force gathered from Trabzon. Shortly thereafter, he was stationed in Sivastopol and Kuban. Taking action with an under-equipped military the conflict all the easier for the Russian to eventually win and hold him captive. All of this caused the opposing anti- Canikli-zâde groups to take action. Battal Hüseyin Pasha, like his father Ali Pasha, took refuge in Russia after he was sentenced to death too.

Russian forces also prisoned Young Tayyar Mahmut upon capturing and occupying Anapa. Even though he gained refugee status by Russians via his father's efforts, he nevertheless opted to return Ottoman territory through an agreement for prisoner exchange after the war, where he found himself in communication again with Ottoman officials. Upon his return, other members of his family were threatened with the death penalty

Tayyar Mahmut attempted to head to the city of Yaş in Romania from Crimea, but was blocked by Russian authorities upon his father's (Battal Hüseyin Pasha) request. Once a peace and friendship treaty was issued with Russians, upon Russian Tsar Pavel's request Battal Hüseyin Pasha was pardoned in 1799. Along with his former titles, territories he previously ruled over were also re-granted him and his children.

While Battal Hüseyin Pasha was governor of Erzurum, his son Tayyar Mahmut was appointed as Governor of Trabzon. Later on, when Hüseyin Pasha became an Egyptian's serasker, he asked that his son take his place and be honoured the rank of vezaret. Tayyar Mahmut Pasha ended up becoming both the governor of Trabzon and Chief of Egypt at the same time.

After securing the evacuation of Egypt on his way back to Trabzon via Istanbul by sea, Tayyar Mahmut found himself up against mountain bandits rebelling in Rumeli around İstanbul. Central authorities decided to send him and his forces to fight them.

He was given artillery, weapons and ammunition at his. He achieved great success against bandits. On February 2, 1801 he raided Kara Fevzi and his group in Çakırcı village in Plovdiv (Filibe), killing almost everyone there. He also battled against Kara Mustafa and Filibeli İbrahim. Through surveillance, he discovered that two groups, İsaoğlu and

Ciğercioğlu had captured the village of Sekbanlar in Edirne. He struck back and seized hundreds of bandits.

Upon his victory, he was offered to govern Rumeli, but he refused, and opted to return back to Trabzon, where he would rule until the summer of 1801. After his father's death, Tayyar Mahmut assume the role of leading over all of the Canikli-zâde territories across northeastern and eastern Anatolia.

Once the Amasya Sancak was given to Cabbar-zâde family (with whom it had good relations), the dynasty broke out in internal strife and eventually collapsed in on itself. Tayyar Mahmut would eventually admit to authorities that taking Amasya (where he was born) was a mistake.

Encouraged by his supporters in Istanbul, he began emerge as Nizam-ı Cedid's new opponent. He raided and looted provinces that acted as Cabbar-zâde followers. As a result, he was charged with instigating a rebellion, and sentenced to death. In 1805, Yusuf Ziya Pasha (governor of Erzurum) was sent to Trabzon to replace Tayyar Mahmut.

Like his grandfather before him, Tayyar took refuge in Crimea. By then Sultan Selim III's rule came to an end and Mustafa IV ascended the throne. Tayyar Mahmut Pasha visited Sultan Mustafa in Istanbul in July of 1807. In February of 1808, Tayyar Mahmut became the Sadaret governor after Musa Pasha's dismissal. This title was the former post of tje Grand Vizier; therefore opponents and rivals alike lobbied against him. He was dismissed from his duties in April 1808, and went into exile in Varna. He was executed in August 1808 under Mahmut II's orders. He was survived by his wife but had no children - she spent the remainder of her life in poverty.

1897 OSMANLI-YUNAN SAVAŞI'NDA GÖNÜLLÜ OSMANLILAR

Cemal SEZER*

ÖZ

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Yunanların Megalo İdea'yı gerçekleştirme yolunda Girit Adası'nı ilhak etmek ve Osmanlı sınırlarına yaptığı saldırılar nedeniyle çıkmıştır. Osmanlı'ya karşı üstün olduğunu düşünen Yunan idarecileri, savaşı kazanacaklarından oldukça emin bir hâldeyken savaş umdukları gibi gitmemiş; kısa süre içerisinde Türk askerlerine Atina yolu açılmıştır. Bu sıralarda Yunanların yardımına başta Rusya olmak üzere Büyük devletler koşmuş, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında mütareke görüşmelerinin başlamasını sağlamışlardır. Savaşta Osmanlı ordusu; nizamiye, redif ve müstahfız sınıflarının dışında, gönüllü askerlerden oluşmuştur. Gönüllü asker yazılmak için Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de başvuruda bulunmuşlardır. Gönüllü kayıtları çocuk denebilecek yaştan yaşlısına kadar her kesiminden olmuştur. Başvuruları olumlu sonuçlanan gönüllüler belirlenen yerlere yani cephelere halkın katıldığı coşkulu törenlerle uğurlanmış, zafer kazanılmasının verdiği gururla asker dönüşleri de aynı şekilde gerçekleşmiştir. Ayrıca gönüllü askerlere ve gönüllülerin geride bıraktıkları ailelerine yerel makamlar ile ekonomik durumu iyi olan bölgenin ileri gelenleri tarafından nakdî, yiyecek ve giyecek yardımında bulunulmuştur. Osmanlı Devleti'nin cephelerde elde ettiği başarılarında askerî sınıfların olduğu gibi gönüllülerin de katkıları vardır. Gönüllü askerlerin cephelerde gösterdiği başarı ve sadakat, değişik rütbelerde nişanlar almasını ya da sadece bu savaş için yapılmış olan "Yunan Harbi Madalyası" ile onurlandırılmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla araştırmada; 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında Osmanlıların gönüllü asker kaydı, kayıtları kabul edilenlerin cephelere sevki ve cephelerden dönüşleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Yunanistan, Savaş, Asker, Gönüllü.

THE VOLUNTEER OTTOMANS IN THE GRECO-TURKISH WAR OF 1897

ABSTRACT

The Greco-Turkish War of 1897 broke out due to the annexation of Crete by the Greeks to instigate the Megali Idea and attacks carried out on the Ottoman borders. Greek administrators – who thought that they were superior to the Ottomans * were certain about winning the war; however, the war did not go as planned and in no time, the roads to Athens were lying naked in front of the Turkish soldiers. Meanwhile, big states, especially Russia, helped the Greeks, even eventually them to enter truce negotiations between Greece and the Ottoman Empire. The Empire employed volunteer soldiers as well as regular (nizamiye) and reserved (redif) officers alongside home guards (müstahfiz). Both Muslims and non-Muslims alike were drafted as volunteer soldiers. These volunteers ranged in age from children to elderly. Those whose applications were accepted were then sent to the fronts, accompanied off by big ceremonies and crowds – as well as large welcoming parties if they managed to return alive. They were also offered money, food, and clothing by the local authorities and local wealthy patrons. Both they the other soldier branches helped the Ottoman Empire succeed in battle around of its borders. Their loyalty earned them medals of different ranks alongside the special edition "Medal of Greco War." In this study, we shall delve into the world of the Greco-Turkish War's volunteers, and how they signed up, were dispatched, and came home.

Keywords: The Ottoman Empire, Greece, War, Soldier, Volunteer.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 02.01.2023; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2023

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, BOLU; ORCID: 0000-0002-5143-4023, E-posta: sezer_c@ibu.edu.tr

Giriş

“93 Harbi” olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda imzalanan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmasıyla Yunanistan’ın lehinde sınır düzenlemesi yapılması kararı alınmış ve bunun sonucunda Teselya Yunanistan’a verilmiştir (Armaoğlu, 2003, s. 525, 542-546). Böylece Megalo İdea’nın¹ gerçekleşmesi doğrultusunda önemli bir adım daha atan Yunanların hedefinde artık Girit Adası’nın Yunanistan’a bağlanması vardı (Uçarol, 2013, s. 435; Ölmez, 2013, s. 95). Berlin Antlaşması’nda Girit’te ıslahat yapılacağı belirtilmesiyle adadaki statü 25 Ekim 1878’de Halepa Sözleşmesiyle belirlenmiştir². Fakat 1885 yılında Bulgaristan’ın Doğu Rumeli ile birleşmesi, Osmanlı’nın bütün dikkatinin buraya yoğunlaşmasına neden olmuş ve bu fırsatı değerlendiren Yunanlar, Girit’te harekete geçmiştir. Yunanistan’ın kıskırtmasıyla Girit’te çıkan ayaklanma 1888 yılında bastırılmış, II. Abdülhamit Ekim 1889’da Halepa Sözleşmesini yürürlükten kaldırmıştır (Uçarol, 2013, s. 435). Yalnız bu durum uzun sürmemiş, 1895’te adada başlayan ayaklanma Girit’in yeniden uluslararası bir mesele hâline gelmesine yol açmıştır. Büyük devletlerin de baskısıyla 25 Ağustos 1896 tarihinde sözleşme yeniden yürürlüğe girmiştir (Hatipoğlu, 1985, s. 37). Artık Girit’le ilgili atılacak her adım Girit, Yunanistan’a bağlanmadıktan sonra Yunanlar için bir anlam ifade etmeyecekti. Dolayısıyla 1897 Şubat başlarında Rumlar adada yeniden ayaklanmıştı. Yunan Prensi Yorgi komutasında bir savaş filosu da Girit karasularına girmiş, 10 Şubat’ta Yunan askerleri adaya çıkarma yapmış, ardından Girit’in Yunanistan’a bağlandığı açıklanmıştı (Uçarol, 2013, s. 435). Etnik-i Eteryia Cemiyeti’nin³ etkisindeki Yunan hükümeti ve kamuoyu, Girit’in alınması için gerekirse Osmanlı Devleti ile savaşılması taraftarı idi⁴. Ancak Girit’in Yunanistan’a bağlanması büyük devletler tarafından kabul görmeyince, Yunanistan adadaki asker ve donanmasını geri çekmek zorunda kalmıştır. Fakat Yunan subaylarının idaresindeki Yunan çeteleri Osmanlı sınırlarından saldırmaya başlamışlardır (Binark, 1988, s. 20; Uçarol, 2013, s. 437). Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında Girit sorunu nedeniyle gerginleşen ilişkilere ilaveten Yunanların Türk sınırına askeri yığınak yapması ve sınırlarda faaliyet gösteren çeteleri desteklemesi, savaşın çıkma olasılığını arttıran nedenler olarak Türk yetkililerince büyük devletlere bildirilmişti (Adıyeke, 2000, s. 185). Büyük devletler de Atina’daki büyükelçileri vasıtasıyla Yunanistan’a verdikleri ortak notada, olası çatışmadan ilk saldıranın sorumlu tutulacağını ve hiçbir kazanç elde edemeyeceklerini ifade etmişlerdi (Sertoğlu, 1987, s. 32)⁵.

¹ Megalo İdea’ya göre Yunanistan’ın bağımsızlığının ardından Batı Trakya, Selanik, Ege adaları, On İki Ada, Girit, Batı Anadolu, Kıbrıs, İmroz (Gökçeada) ve Bozcaada ilhak edilecek, Pontus Rum devleti kurulacak ve nihayet İstanbul’un işgaliyle Doğu Roma İmparatorluğu inşa edilecekti (bk. *Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea*, 1985, s. 28-29, 51-52).

² Halepa Sözleşmesi’nin içeriği hakkında bk. Karal, 1995, s. 119.

³ 12 Kasım 1894 tarihinde Atina’da Yunan subaylar tarafından kurulmuştur. Cemiyetin temel amacı Megalo İdea’yı gerçekleştirmektir. Cemiyet, Aralık 1896 tarihinden itibaren üye sayısını arttırmış, ünü ülke dışında da yayılmıştır. Öyle ki Hindistan’dan ABD’ye taraftar bulmuştur. Özellikle 1896 yılında Atina’da düzenlenen olimpiyatları fırsat bilmiş, gerçekleştirdiği propaganda faaliyetleriyle olimpiyatlara katılan kabileler üzerinde etkili olmuştur (bk. Hatipoğlu, 1985, s. 37-39).

⁴ Girit Adası Yunan topraklarına katılırsa Megalo İdea’nın gerçekleşmesi doğrultusunda önemli bir adım atılmış olacaktır. Ayrıca bozulan ekonomi, elde edilen askeri ve siyasi kazanımla halk nezdinde görmezden gelinecekti (bk. Adıyeke, 2000, s. 186-187).

⁵ Yunanistan’ın Makedonya’da nüfuz alanı oluşturmaya çalışması, Bulgaristan ve Sırbistan’ın çıkarlarına aykırı olduğundan bu iki ülke tarafsız kalmıştır. Ayrıca bu durum Avusturya için de geçerliydi. Avusturya, Yunanistan’ın özellikle Selanik’e yaklaşmasını istememiştir. İngiltere ve Fransa, Yunanistan’ın büyümesini henüz erken bulmuş, İngiltere İrlanda Sorunuyla uğraştığı gibi Balkanlarda herhangi bir meselenin çıkmasını istememiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin zayıflaması Rusya’nın güneye daha çok yaklaşmasına imkân vereceğinden dengelerin değişmesini uygun bulmamıştır. Almanya ise Osmanlı ile aralarındaki siyasi ve ekonomik ilişkileri bozacak gelişmelerden uzak durmuştur. Dolayısıyla geriye sadece Rusya kalmıştır. O da tek

Yaşanan gelişmelere rağmen Yunanistan'ın silahlanmaya devam etmesi, Osmanlı Devleti'nin askerî hazırlıklara başlamasına neden olmuştur (Armaoğlu, 2003, s. 557).

16 Nisan 1897 tarihinde Yunanlar savaş ilan etme gereği duymaksızın Osmanlı sınırlarını geçmeye çalışmıştır (Hülagü, 2008, s. 81). Serasker Rıza Paşa, II. Abdülhamit'e savaşın kaçınılmaz olduğunu belirtmiş, Padişahın da onaylamasıyla 17 Nisan'da Yunanistan'a savaş ilan edilmiştir (Sun, 1965, s. 27; Sertoğlu, 1987, s. 33; Uçarol, 2013, s. 437; Osman Senaî, 2016, s. 241). Savaşın başlamasıyla Yıldız Sarayı'nda bir heyecan oluşmuştur. Hatta bazen yemeği ayakta yiyen Padişah (Osmanoğlu, 2017, s. 103), sarayda Teftiş-i Askerî Dairesi'nde kurulan komisyon vasıtasıyla savaşı yakından takip etmiş, gerektiği durumlarda müdâhil olmuştur. Zira kendisi komisyonun birinci, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ise ikinci başkanıydı (Hülagü, 2008, s. 103).

Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında önemli askerî merkez üslerinden birisi de Selanik'ti. Çünkü İstanbul ile sağlanan demiryolu hattının 1896 yılında tamamlanmasıyla askerin toplanması, sevk ve idaresi ile her türlü malzemenin sağlanması için Selanik uygun bir yerdi (Barlett, 2014, s. 85). Savaşta Birinci Ordu'nun Bursa, Kastamonu, Ankara, Kayseri; İkinci Ordu'nun Edirne, Bandırma, Afyon, Konya; Üçüncü Ordu'nun Üsküp, Manastır, Selanik, Aydın ve Dördüncü Ordu'nun da Trabzon tümenleri görev yapmıştır (Sertoğlu, 1987, s. 34). Savaş, Alasonya Taarruz Ordusu (Doğu) ve Yanya Müdafaa Kolordusu (Batı) olarak iki cephe⁶ gerçekleşmiştir. Alasonya'daki ordunun komutanı Müşir Ethem Paşa⁷, Yanya'da ise Ahmet Hıfzı Paşa'ydı (Sun, 1965, s. 76; Hülagü, 2008, s. 66). Savaşta Osmanlı ordusunun sayısı 90.000, Yunanların 65.000 olup her iki tarafın askerî gücünün 2/3'ü Teselya'da bulunmaktaydı (Ölmez, 2013, s. 100)⁸. Osmanlı tarafı 18 Nisan'da Milano Savaşı'nı kazanmış, 25'inde Yenişehir, 26'sında Tırhala'yı almış ve 17 Mayıs'ta Dömeke Savaşı'nı kazanarak Teselya ve Epir orduları arasındaki bağlantıyı sağlamıştır (Kartal, 1995, s. 117). Yunanlar savaşın kısa süre içerisinde kazanılarak Selanik'e ulaşacağını düşünmüş olsa da cephelelerde alınan ağır mağlubiyetlerden sonra Yunan hükûmeti istifa etmiş (Armaoğlu, 2003, s. 562) ve Ruslardan yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Çar II. Nikola, II. Abdülhamit'e göndermiş olduğu telgrafta, kazanılan zaferden dolayı tebriklerini sunmuş, fakat daha ileri gidilirse siyasi karışıklıklara neden olabileceğini belirterek ordunun ilerlememesi için gerekli emirlerin verilmesini padişahı rica etmiştir (Tahsin Paşa, 2017, s. 62). Rusya'nın dışında diğer büyük devletlerin de etkisiyle yapılan görüşmeler sonucunda 20 Mayıs 1897 tarihinde ateşkes antlaşması imzalanmıştır (Sun, 1965, s. 257; Uçarol, 2013, s. 562). İki ülke arasındaki barış görüşmeleri ise 4 Aralık'ta sonuçlanmış, 16 maddelik imzalanan barış antlaşmasıyla Yunanistan, Teselya sınırındaki bazı küçük toprak parçalarını Türk tarafına bırakmış ve savaş tazminatı ödemeyi kabul etmiştir (Kartal, 1995, s. 118; Armaoğlu, 2003, s. 562). Elde edilen askerî başarı Osmanlı Devleti'nin dolayısıyla II. Abdülhamit'in prestijini arttırmış olsa da (Kartal, 1995, s. 118) barış müzakerelerinde istenilen sonuca ulaşamamıştır.

başına hareket edememiştir (bk. Kartal, 1995, s. 116; Armaoğlu, 2003, s. 556). Yalnız Yunanistan, Balkanlarda çıkacak bir savaşta Bulgarların yanlarında yer alacaklarını düşünmüşlerdir (bk. Adıyeye, 2000, s. 187).

⁶ Büyük Devletlerin Girit'te olmaları, iki ülkenin donanma gücünün deniz harekâtı için yetersizliği, savaşın karada gerçekleşmesini sağlamıştır (bk. Uçarol, 2013, s. 437).

⁷ 14 Şubat 1897 tarihinde Adana Fevkalade Komutanlığı'ndan Alasonya'ya atanmıştır (bk. Ölmez, 2013, s. 98).

⁸ Osman Senaî'ye göre Yunan kuvvetlerinin sayısı 54.350 idi (bk. Osman Senaî, 2016, s. 164). Sun ise 66.013 olarak vermiştir (bk. Sun, 1965, s. 46). Ziya Şakir de Osmanlı tarafını 103.900, Yunanların ise gönüllüler dâhil 80.000 olduğunu belirtmiştir (bk. Ziya Şakir, 2011, s. 66, 68). Cephelelere asker ve çeşitli ihtiyaç malzemelerinin gönderilmesinde deniz hatları ve demiryolları önemli bir işlev görmüştür. Anadolu'daki askeri sevkiyat Karadeniz ve Marmara iskelelerinden Tekirdağ İskelesi'ne giden deniz vasıtaları kullanılmış, demiryolu güzergâhı olarak Ankara-İzmir, İstanbul-Selanik, Selanik- Manastır, Dedeağaç-Selanik hatları en çok faaliyet göstermiştir (bk. Hülagü, 2008, s. 65).

Çünkü savaşın temel nedenini oluşturan Girit sorunu Osmanlı lehine çözümlenememiştir (Tahsin Paşa, 2017, s. 63)⁹.

1. Osmanlı Askerî Teşkilatında “Gönüllülük”

1897 Yunan Savaşı başladığında Osmanlı askerî teşkilatı üç kısımdan oluşmaktaydı. Bunlardan ilki “Nizamiye” kuvvetleri olup “barış zamanında daimi orduyu teşkil eden ve barış kadrolarına göre subay ve erleri bulunan birliklere”; ikincisi “Redif” olarak isimlendirilen “barış zamanında yalnız bir kısım subayları mevcut olan ve depolanmış seferi silah, donatım ve eşyasını muhafaza için 20-40 eri bulunan teşkillere” denilmiştir. Nizamiye süresini bitirenler ve “ihtiyata” geçmiş askerlerden 26 yaşına girenler Redif sınıfına kabul edilmişlerdir. Redif sınıfında yer alan askerler savaş olmayan yani olağan zamanlarda iki yılda bir ve bir ay süresince gönderildikleri tabur merkezlerinde eğitim almışlardır. Üçüncüsü de 34 yaşından itibaren “Müstahfiz” sınıfı oluşturanlardan meydana gelmiştir (Sun, 1965, s. 37-39).

Osmanlı ordusunu modernleşmesi için 1883 yılında Almanya’dan İstanbul’a gelen Von der Goltz’un idaresinde hazırlanan (Çadırcı, 2008, 118-119; Ayaydın, 2011, s. 65) 25 Ekim 1886 tarihli kanunname, 1887’de uygulamaya geçmiştir. Bu kanunname 8 fasıl, 120 madde ve bir hatimeden meydana gelmiştir (Aydın, 1994, s. 30-31; Çadırcı, 2008; s. 113; Ayaydın, 2011, s. 65). Gönüllü asker olma şartları da kanunnamenin 110-117. maddeleri arasında yer almıştır. Buna göre gönüllü olma şartları şu hususları içermiştir (Aydın, 1994, s. 43)¹⁰:

“Gönüllü asker olmak isteyenlerin her türlü bulaşıcı hastalıktan uzak, vücudu sıhhatte ve askerliğe elverişli durumda bulunması, yaş olarak 18’den küçük olmaması ve askerlik yükümlülüğü altında bulunmaması, kendisinin hırsızlık, ırza tecavüz gibi yüz kızartıcı bir suçtan dolayı ceza almamış olması ve halk arasında kötü tanınmış kişilerden olmaması, Askerliğin hangi sınıfına girerse o sınıf için takdir edilen askerlik süresi kadar silâh altında bulunmayı kabul etmesi, anne ve babasının rızalarıyla olması, gönüllü askerlik hizmetini kabul edenler istedikleri alay ve taburda istihdam edileceklerdi. Bunlara ayrıca devlete sadakatle hizmet edeceklerine dair yemin ettirilecekti. Redif veya müstahfiz hizmetinde iken gönüllü olarak silâh altına girmek isteyenler hangi sınıfa mensup iseler yine o sınıfa kayıt ve kabul olunacaktı. Bunlar kaydolurken redif ve müstahfiz da ne kadar müddetleri kalmışsa o kadar silâh altında tutulacaklardı. Kanunla askerlikten istisna edilen bölge halkından gönüllü olarak nizamiye askerî olmak isteyenler, kara veya deniz birliklerinden hangi alay ve taburu isterse oraya verileceklerdi. Bunların 18 yaşından küçük, 36 yaşından büyük olmamalarına dikkat edilecekti. Gönüllü askerlerin tertipleri yani, kendileriyle birlikte silâh altına alınanlar ne zaman ihtiyat sınıfına geçiyorlarsa onlar da o zaman ihtiyata geçeceklerdi. Kendi ordu bölgelerinin dışında bir bölgede gönüllü olarak askerlik yapanların durumları bağlı oldukları redif livalarına bildirilecekti. Ayrıca gönüllü askerler mensup oldukları sınıfın mecburî hizmetini bitirdikten sonra istedikleri kadar silâh altında kalarak hizmet edebileceklerdi.”

18 Nisan 1897 tarihinde İstanbul’daki bütün gazeteler savaş ilanını “*Tebliğat-ı Resmîye*” başlığı altında (Sabah, nr. 2655, 6 Nisan 1313, s. 1; İkdâm, nr. 986, 6 Nisan 1313,

⁹ Antlaşmaya göre ada, Osmanlı hâkimiyetinde olsa da tarafsız ve özerk bir vilayet durumunda olmuş ve Türk askeri adadan çekilmiştir. Böylece Osmanlı’nın adayla olan bağlantısı zayıflamış, artık Yunanların Girit’i ilhak etmesi için bir engel bulunmamaktaydı (bk. Sun, 1965, s. 262).

¹⁰ Gönüllü alınma ilişkin maddeler için bk. Düstur, 1937, s. 693-694.

s. 1; Tercüman-ı Hakikat, nr. 5735-532, 6 Nisan 1313, s. 1) yayımlamışlardır. Böylece savaşın başladığı halka duyurulmuştur. Yunanların hem Girit'te gerçekleştirdiği katliamlar hem de Teselya sınırında çıkarmış olduğu olaylar tepkiyle karşılandığı için savaş ilanı halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ayrıca savaşın mutlaka kazanılacağına inanılmış, birçok kişi dilekçeyle gönüllü olarak savaşa katılmak için müracaat etmiştir (Ziya Şakir, 2011, s. 57). Savaş sırasında toplam 14 taburdan oluşan 11.000 gönüllü silah altına alınmıştır (Sun, 1965, s. 41; *Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313/1897)*, 2001, s. 27).

Askere alınan gönüllüler işsiz güçsüz kimselerden oluşan hayalci kimseler değildi. Bunların içerisinde önceden gönüllü olarak görev yapmış olan tecrübeli kişiler de vardı. Bu nedenle gönüllü asker ihtiyacı duyulduğunda hemen toplanma becerisi gösterilmiştir (*Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313/1897)*, 2001, s. 25). Gönüllü olarak savaşa adeta koşarcasına giden halk takdire şayan bir davranış sergilemiştir. Yalnız askere ihtiyaç duyulmaması, tarım ve ticaretin aksamaması için Mayıs 1897 ortalarından itibaren yani savaşın sonlarına doğru gönüllü kaydının alınmasından vazgeçilmiştir (Sun, 1965, s. 41). Yunan ordusunda da İtalyan, Fransız, İngiliz, Bulgar ve Amerikalı gönüllü askerler vardı. Ayrıca Yunan gönüllüleri arasında Osmanlı Rumları da yer almaktaydı. Osmanlı vatandaşı Rumların Yunan ordusuna gönüllü yazılmalarını engellemek amacıyla Yunanistan'a gitmek isteyenlerin tutuklanacağı ya da bir şekilde gitmiş ve gönüllü yazılmış ise de vatandaşlıktan çıkarılacağı yönünde Padişah iradesi çıkmıştır (Hülagü, 2008, s. 59). İradeye uygun olarak tespit edilenlerin geri dönmelerine izin verilmemiş ve vatandaşlıktan çıkarılması için gerekli işlemler yapılmıştır¹¹.

2. Gönüllü Asker Kayıtlarının Alınması

Osmanlı Devleti'nin Yunanlara savaş ilanının tüm yurttaki duyurulmasıyla ülkenin her tarafından savaşa gönüllü gitmek isteyenler kayıt yaptırmaya başlamıştır. Balkanlar'dan örnek verilirse Selanik'ten 201 kişi kayıt yaptırmış (Sabah, nr. 2668, 19 Nisan 1313, s. 3), Üsküp'ten 800'e yakın gönüllü asker içerisinde eşraftan, ilmiyeden önemli şahsiyetler vardı (Sabah, nr. 2672, 23 Nisan 1313, s. 3). Babiâli, Bosna'dan Taşlıca'ya giden 40 gönüllünün başvurularının kabul edilmemesi durumunda Bosnalılar nezdinde moral bozukluğuna yol açabileceğinden seraskerlik makamını uyarma gereği duymuştur (BOA, BEO, 951/71271¹²).

Anadolu taraflarından da gönüllü kayıtları alınmaktaydı. Sabah gazetesinin 5 Mayıs 1897 tarihli sayısında belirtildiğine göre Bursa'daki askerlik şubesine birkaç gün içerisinde 300'e yakın başvuru yapılmış, kısa süre içerisinde bu sayının 1.000'e ulaşacağı tahmin edilmişti. Ayrıca gazetede; "*bugünlerde daire-yi askerîyeye girip de ağlamadan çıkmak mümkün olmamıştır. Talimhâne ve dâhil dairede yer yer toplanmış olan gönüllüler gülüp oynayarak, millî ve vatan şarkıları söyleyerek dolaşıyorlar, liva mutasarrıfının odasının önünde gönüllü yazılanlar toplanmışlardı.*" ifadelerine yer verilmiştir (Sabah, nr. 2672, 23 Nisan 1313, s. 2). Yalova'da Vergi Kâtibi Zekeriya Efendi'nin mensubu olduğu Priştine kabilesinden gönüllü 300 kişinin kayıt yaptıracağı yerel makamlara bildirilmiştir (İkdam, nr. 986, 6 Nisan 1313, s. 2; Sabah, nr. 2655, 6 Nisan 1313, s. 2). Çorum

¹¹ Sakızlı Pana, Liyoto, Yorgi ve İbğel isimli kişilerin gönüllü asker olmak amacıyla Yunanistan'a gittikleri Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından belirlenmiştir. Adı geçen kimselerin vatandaşlıktan çıkarılması için işlemler başlatılmıştır (bk. BOA, BEO, 925/69311). Savaş başlamadan önce gönüllü olmak için Yunanistan'a giden Rumların olduğu Osmanlı makamlarınca belirlenmiştir. 4 Nisan 1897 tarihinde Sünne Şehbenderliği'nden Hariciye Nezâretine gönderilen yazıda, 100 Rum'un İtalyan bayrağı taşıyan "*Simetov*" isimli vapurla Pire'ye gittikleri bildirilmiştir (bk. BOA, HR. SYS., 1746/57).

¹² Yine benzer bir yazı 20 gönüllü için geçerliydi (bk. BOA, BEO, 948/71049 Lef 1-2).

mutasarrıflığına bağlı İskilip kazasından gönüllü olarak 13 kişi kayıt yaptırmıştır (BOA, DH. ŞFR., 208/85).

Balkanlar ve Anadolu dışından Afrika'dan da gönüllü kaydı yapılmıştır. Afrika'daki Arap reislerinden birisi kabilesinden 1.000 kişinin gönüllü kayıtlarının olumlu sonuçlanması için Mısır'daki Osmanlı Devleti'nin Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya müracaat etmiştir (Sabah, nr. 2673, 24 Nisan 1313, s. 2).

Devlet memuru ya da yakınlarının da gönüllü kayıtları gerçekleşmiştir. Romanya'nın Tulcea Konsolosu Kadri Efendi orduya katılmak üzere görevini bırakmış (İkdam, nr. 1014, 5 Mayıs 1313, s. 2), Sadaret Mühimme Kalemî kâtiplerinden Rüştü Bey gönüllü olarak Alasonya'ya gitmiş (BOA, A. MKT. MHM., 540/23), çoğunluğunu büyüklerin oluşturduğu Kolaşinli 140 kişinin arasında 17-18 yaşlarında kaza kaymakamının oğlu Şakir Efendi de bulunmaktaydı (BOA, BEO, 947/70990 Lef 1-2). Gönüllü kaydı yaptıranlar içerisinde Osmanlı Devleti'nin Paris, Londra elçiliği yanı sıra sadrazamlık makamına kadar yükselen ve Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa'nın (Beydilli, 2020, s. 348-350) Hariciye Nezareti'nde kâtip olarak çalışan oğlu Ali Galip de yer almıştır. Kendisi Alasonya Ordusuna gönüllü kabul edilmek için 26 ve 29 Nisan 1897 tarihlerinde iki kez başvuruda bulunmasına rağmen olumlu ya da olumsuz herhangi bir cevap verilmemesine üzerine üçüncü kez 2 Mayıs'taki yazıyla isteğinin kabul edilmesi yönünde yeniden talepte bulunmuştur (BOA, Y. PRK. HR., 24/21).

Gönüllü kaydı yaptıranlar arasında Osmanlı gayrimüslim vatandaşları da bulunuyordu. Priştine ve Vulçitrın'daki Hıristiyanlar, Edirne ve Hüdavendigâr vilayetlerindeki pek çok Musevi (Sabah, nr. 2675, 26 Nisan 1313, s. 2), Üsküp'te yaşayan Musevilerden Avram Davi ve Hayyam Benyamin (İkdam, nr. 986, 6 Nisan 1313, s. 2; Sabah, nr. 2655, 6 Nisan 1313, s. 2), Selanik tüccarlarından Musevi Liyaso Benoriyo ve Avram bin Beşti Efendiler gönüllü başvurusu yapmışlardır (BOA, Y. MTV., 154/144; Tercüman-ı Hakikat, nr. 5748-545, 19 Nisan 1313, s. 2). Sabah gazetesi savaş sırasında gösterdikleri her türlü yardımlardan dolayı "*Matbuat-ı Osmaniye*" adına Musevi vatandaşlarına teşekkür etmiştir (Sabah, nr. 2675, 26 Nisan 1313, s. 2). Din değiştiren Musevi Osmanlı vatandaşları da gönüllü asker olarak yazılmışlardır. Örneğin İzmir'de yaşayan Musevilerden 65 kişi İslam dinine geçtikten sonra savaşta yer almak için gönüllü kaydı yaptırmışlardır (Sabah, nr. 2675, 26 Nisan 1313, s. 2)¹³. Savaş sırasında ülkenin her tarafından gönüllü başvurularının yoğun bir şekilde olmasını İkdam gazetesi "*iftihar vesilesi*" olarak yazmıştır (İkdam, nr. 986, 6 Nisan 1313, s. 2)¹⁴. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne yabancı ülkelerden de gönüllü asker başvuruları gerçekleşmiştir. İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinden subay ya da asker olarak birçok kişi gönüllü olmak için Osmanlı makamlarına müracaat etmiştir. Fakat asker ihtiyacı olmadığından ve Osmanlı askerlerinin motivasyon ve ahlakını bozma ihtimaline karşı yabancıların gönüllü istekleri kabul edilmemiştir (BOA, Y. PRK. BŞK., 51/117)¹⁵.

Gönüllü asker kaydı sırasında çocuk denebilecek yaştan yaşlısına kadar birçok Osmanlı vatandaşının savaşa katılma hususundaki istekli hâlleri dönemin gazetelerine

¹³ Bahor Veled-i Yako ismindeki bir Musevi, İslamiyet'i kabul ettikten sonra ismini Abdullah olarak değiştirmiştir (bk. Sabah, nr. 2672, 23 Nisan 1313, s. 3).

¹⁴ Gönüllü kayıtlarının yoğun bir şekilde yapıldığına ilişkin Kosova vilayeti örneği için bk. (Servet-i Fünun, nr. 319 (İlave Kısmı), 10 Nisan 1313, s. 55). Usturumca, Karakarye, Doyran kazaları için de bk. Sabah, nr. 2668, 19 Nisan 1313, s. 3; Tercüman-ı Hakikat, nr. 5748-545, 19 Nisan 1313, s. 2).

¹⁵ Ayrıca subay ve asker olarak Fransızlardan gönüllü olmak için Osmanlı Devleti'nin Paris Sefaretine başvurular olmuştur. Seraskerlik makamı tarafından yapılan değerlendirme sonucunda orduda yabancı asker sayısı artacağından ve bunların idare edilmesinde zorluk yaşanma ihtimaline karşı başvuruların uygun bir dille reddedilmesi gerektiği sefarete bildirilmiştir (bk. BOA, Y. MTV., 155/44 Lef 1, 2 ve 4).

konu olmuştur. İştib'de gönüllü olmak için 14 yaşında kimsesiz ve fakir bir çocuk idare binasının önünde ağlayarak kaydının kabul edilmesini istemiştir (İkdam, nr. 993, 13 Nisan 1313, s. 2). Bursa'da Tırnovalı İsmail Ağa'nın oğlu 18-19 yaşlarındaki Mehmet'in velisinin rızası olduğuna dair ilmühaberi veremediğinden kaydı yapılmamıştır. Bunun üzerine Mehmet ağlayarak şu sözleri söylemiştir: *"Paşa Efendi! Babam rıza olmuyor. İlmühaber vermedi. Fakat gideceğim. Ya gazi olacağım ya da şehit olacağım. Merhamet ediniz. Allah için beni bu düğünden mahrum etmeyiniz."* Fakat bu gencin fiziksel özellikleri de asker olması için uygun değildi. Buna cevaben de: *"Ah Efendim! Ben muharebe edemez isem su da taşıyamaz mıyım? İnanıyet buyurunuz. Padişahımızın uğurunda aziz vatanımızın yolunda canımı feda etmek istiyorum. Beni bu şerefe layık görmüyor musunuz?"* Gencin ısrarlı tavrı, gönüllü kaydının kabul edilmesini sağlamıştır (Sabah, nr. 2672, 23 Nisan 1313, s. 3; Tercüman-ı Hakikat, nr. 5752-549, 23 Nisan 1313, s. 3). Mitroviçeli Adil Ağa'nın oğlu Yusuf'un da fiziksel olarak askerliğe elverişli olmadığından asker kaydı yapılamamış olmasına rağmen ısrarlı tutumu dikkatlerden kaçmamış ve yerel makamlarca takdir edilmiştir (Sabah, nr. 2655, 6 Nisan 1313, s. 3). 5 Mayıs 1897 tarihli Sabah gazetesine göre gönüllü asker olmak için müracaat edenler içerisinde 16 yaşlarında birçok çocuk vardı. Gönüllü başvuranların istisnasız tamamı terbiyeli, ahlak sahibi kimselerin olması daha memnuniyet verici bir durum idi (Sabah, nr. 2672, 23 Nisan 1313, s. 3). Üsküp Medresesi öğretmenlerinden 70 yaşındaki İdris Efendi askere gitmek istemiştir (Sabah, nr. 2680, 1 Mayıs 1313, s. 3). İkdam gazetesinin *"75 Yaşında Bir Gönüllü"* başlıklı haberinde, Kastamonu'nun Cide kazasına bağlı Kuşçu köyünden Girit oğlu Hüseyin bin Yahya'nın gönüllü kaydı yaptırdığı belirtilmiştir (İkdam, nr. 1018, 8 Mayıs 1313, s. 2). Tercüman-ı Hakikat ise *"110 Yaşında Gönüllü"* başlığıyla Selanik'ten hareket eden Üsküp taburunda yedinci savaşa dört çoğuyla birlikte katılan gönüllüyü haber sütunlarına taşımıştır (Tercüman-ı Hakikat, nr. 5748-545, 19 Nisan 1313, s. 2)¹⁶.

3. Gönüllü Askerlere Yapılan Yardımlar

Gönüllü olarak savaşa gidenlerin içerisinde durumları iyi olmayanların hem kendilerine hem de ailelerine yardımlarda bulunulmuştur. Selanik'teki gönüllüler için bir günde 100 lira toplanmıştır (Tercüman-ı Hakikat, nr. 5752-549, 23 Nisan 1313, s. 2). Gönüllü askerlere maddi yardımların dışında ihtiyaç sahibi olanlara çarık gibi giyecekler de temin edilmiş (Sabah, nr. 2672, 23 Nisan 1313, s. 3), yerel makamlar her bir asker için günlük iki ekmek verilmesini kararlaştırmışlardır (BOA, YB., 21/104-109). Ayrıca askerlerin görev yapacakları yerlere kadarki tren ücretleri de sağlanmış (BOA, A. MKT (04), 43/66) ve kendilerine maaş bağlanmıştır. Bütün bu belirtilenler dışında yol işleri vergisinden de muaf tutulmuşlardır (BOA, DH. MKT., 2085/89).

Askere giden gönüllülerin geride bıraktıkları ailelerine yardım etmek amacıyla komisyonlar kurulmuştur. Komisyon üyeleri arasında gayrimüslim vatandaşlar da yer almıştır. Selanik'ten gönüllü olarak giden Selanik Yardım Komisyonu'nda Müslümanların yanı sıra Museviler de görev yapmıştır (BOA, Y. PRK. AZN., 17/27). Kosova Belediyesi'nde de biri askeriyeye diğeri gönüllü ailelerine yardım etmek üzere iki yardım komisyonu faaliyet göstermiştir. Fakat bu durum bazen merkezden gönderilen paranın hangi komisyon tarafından kullanılacağı hususunda karışıklığa yol açmış olsa da gerçekleştirilen yazışmalarla belirsizlik ortadan kaldırılmıştır (BOA, YB., 21/104-39).

Gönüllü askerlerin, memleketlerine dönüncüye kadar ailelerine maaş bağlanmış, yiyecek yardımında bulunulmuştur (Sabah, nr. 2672, 23 Nisan 1313, s. 3). Yalnız bazen ihtiyaçların giderilmesi hususunda yerel yöneticilerin tutumları sorunlara yol açmıştır. Eşi gönüllü olarak askere giden Üsküp Hacı Muhittin Mahallesi'nde oturan Latife Hanım bir

¹⁶ Aynı haber için ayrıca bk. Sabah, nr. 2668, 19 Nisan 1313, s. 3.

geliri olmadığından çocuklarıyla yardıma muhtaç bir hâlde muhtara başvurmuş ise de “kendisinin dinlenmediğini” belirtmiş ve durumunu İstanbul’a bir arzuhâlle bildirmiştir (BOA, YB., Y21/104-38). Dolayısıyla askerlerin kendilerine ve ailelerine yapılacak yardımlarda özellikle yerel makamlar oldukça etkin rol üstlenmişlerdir. Gönüllü ailelerine yapılan yardımlara örnek olarak Alasonya Ordusuna katılmak üzere giden Manastırlı 18 asker ailesi verilebilir. Gönüllü askerlerin isimleri ve aile yardımı alanlar şöyledir (BOA, YB., 21/104-108): Süleyman bin Mehmet 1 kişi (eşi), Ali Çavuş 2 kişi, Belediye hademesinde çalışan Mahmut 1 kişi (eşi), Belediye arabacısı Hüseyin İsmail (2 eşi ve 4 çocuğu 1, 8, 12, ve 14 yaşlarında), Belediye arabacılarından Kadri 3 kişi (eşi ve 2 çocuğu 10 ve 12 yaşlarında), Mehmet bin Adem 2 kişi (validesi ve çocuğu, 8 yaşında), Yahya bin İlyas 3 kişi (validesi, kardeşleri 6 ve 8 yaşlarında), Recep bin Halit 5 kişi (babası, validesi, eşi, 2 çocuğu 8 ve 10 yaşlarında), Kasap Abdurrahman 2 kişi (validesi ve eşi), Kuştemir Ali 2 kişi, Hamdi 1 kişi, Atif 1 kişi, Hamza bin Ahmet 3 kişi, Tahir bin Gaco 3 kişi, Tüfekçi Muharrem bin Mürsel 4 kişi, Terzi Salih 2 kişi, Süleyman bin Osman 3 kişi ve Orhan 6 kişi olmak üzere toplam 48 kişi vardır. Ayrıca bölgenin zengin kimselerinden de yardımlar gerçekleşmiştir. İpek kasabasından Eşref Efendi 15 gönüllü askere yiyecek ve giyecek yardımında bulunmuş, ailelerine de birer kilo mısır dağıtmıştır (Sabah, nr. 2682, 3 Mayıs 1313, s. 2).

4. Gönüllü Asker Sevkiyatı

Savaş süresince belirlenen yerlere gönüllü sevkiyatı devam etmiş, askerî düzen ve güvenli koşullarda sevkiyatın gerçekleşmesi için gerekli önlemler alınmıştır (BOA, DH. TMİK.M., 32/34). Ayrıca gazeteler de sevk sırasında askerlerin duygularını ifade eden cümlelere yer vermiştir. İkdâm gazetesi 25 Mayıs 1897 tarihli nüshasında “*Bir Gönüllünün Vedası*” başlıklı haberinde cepheye giden gönüllü bir askerın aşağıdaki sözlerini aktarmıştır (İkdâm, nr. 1023, 13 Mayıs 1313, s. 2):

“... Bizden mesut, bizden bahtiyar insan tasavvur olunabilir mi? Biz cenab-ı hakkın rızasına, padişahımızın fermanına itaatle en ulvi bir maksadın, en mukaddes bir vazifenin ifası için gidiyoruz. Anamız bizi bugün için doğurmadı mı? Babamız bizi bugün için büyütmedi mi?..”

23 Nisan 1897 tarihinde III. Ordu Komutanlığı’ndan gönderilen şifreye göre trenle gönderilen gönüllülerin 220’si Kumanova, 439’u Üsküp, 32’si Koçana, 20’si Rasova, 209’u Mitroviçe ve 46’sı Karaferye’den Alasonya’ya hareket etmiştir (BOA, Y. PRK. ASK., 122/16). Yine aynı tarihli şifrede gönüllü askerlerin 648’i Üsküp, 219’u Mitroviçe ve 69’u Priştine’den Alasonya’ya sevk edildiği belirtilmiştir (BOA, Y. PRK. ASK., 122/9). İki gün sonrasına ait şifrede ise Vulçitrın’dan Süleyman Ağa idaresinde ve iki subay refakatinde 1.150 gönüllünün padişaha dua ve sadakat göstereceklerine dair yemin ettikten sonra Karaferye’ye sevk edildiği yer almıştır (BOA, Y. PRK. ASK., 112/114). 14 Nisan’da Prizren’den 283, Preşova’dan 183 olmak üzere toplam 466 gönüllü, askerî kıyafetleriyle Selanik’e gitmiş, bunların içerisinde 2. rütbe 4. sınıf nişanına sahip yerel şahsiyetlerden Şefik Bey isminde bir kişi de yer almıştır (BOA, Y. PRK. UM., 38/22). Karaferye’de görevli Binbaşı Osman’ın Seraskerlik makamına gönderdiği 15 Nisan 1897 tarihli yazıda; bugün Prizren, Preşova ve Orhaniye ahalisinden 468 gönüllünün Prizren belediye başkanı idaresinde Alasonya’ya gitmek üzere Karaferye’ye geldikleri bildirilmiştir (BOA, Y. PRK. ASK., 123/42). İzmit ve çevresinden gönüllüler ellişer yüzer kabileler hâlinde Selanik’e sevk edilmiş (BOA, Y. PRK. ASK., 123/37), Aydın Redif Taburu ile gönüllüleri taşıyan “*Kayseri*” isimli vapur Tekirdağ İskelesine 4 Mayıs 1897 tarihinde varmıştır (BOA, Y. PRK. ASK., 124/28).

Selanik’in askerî sevkiyatta önemli bir toplanma merkeziydi. İstanbul’da bulunan 2.000 gönüllü Arnavut’un kalabalık bir görüntü teşkil etmeleri nedeniyle Dâhiliye Nezareti uyarılmıştır. Ayrıca İstanbul’dan Selanik’e gidecek gönüllülerin toplu bir hâlde

gönderilmemeleri gerektiği yönünde bilgilendirme yapılmıştır (BOA, BEO, 937/70271)¹⁷. Gazeteler de gönüllü sevkياتını yakından takip etmiş, sevkياتları gazete sütunlarına taşımışlardır. Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 25 Nisan 1897 tarihli sayısına göre 72 kişiden oluşan gönüllüler saat 15.00'de Jandarma Başçavuş Mehmet Ali gözetiminde sevk edilmişlerdir. Gönüllülere altışar günlük yevmiye verilmiş, Çarıkçı esnafından Mehmet Ağa da ücretsiz 70 çift çarık dağıtmıştır. Müderris Mehmet Efendi tarafından okunan duanın ardından memur, eşraf ve halktan oluşan binlerce kişi "*Padişahım çok yaşa*" sözleri eşliğinde, ellerinde bayraklarla ve milli duyguları kabartan türkülerle kasaba dışına kadar asker uğurlaması gerçekleşmiştir (Tercüman-ı Hakikat, nr. 5742-539, 13 Nisan 1313, s. 2). Aynı gazetenin 1 Mayıs tarihli sayısında Selanik'ten 201 kişinin Alasonya Ordusuna katılmak üzere yola çıktığı ve askerleri uğurlayanlar arasında gayrimüslimlerin de olduğu yazmıştır. Gazete "*sadık ve hamiyetle*" dolu olan gönüllülerin başarılı olmasını dilemiş ve onları tebrik etmiştir (Tercüman-ı Hakikat, nr. 5748-545, 19 Nisan 1313, s. 2). Gazetenin 3 Mayıs tarihli sayısında gönüllü asker sevkياتı ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Gazeteye göre Mitroviçe treniyle 219 gönüllüyü yaklaşık 4.500 kişi uğurlamıştır. Radovişte'den 23 gönüllü Kırgulak? İstasyonuna sevk edilerek, Üsküp'ten gelenlerle birleşmişlerdir. Taşlıca'dan 200 gönüllü asker yola çıkmış, halk tarafından toplanılan parayla her birine ikişer mecdiye, bir çift çarık ve gömlek verilmiş, ailelerine de 4.000 kıyye hububat dağıtılmıştır. Prepol'den 87 gönüllü sevk edilmiş, Vultçitrin'dan 1.236 asker Alasonya'ya gitmek üzere gönderilmiştir. Kosova vilayetinin her tarafından gönüllü asker sevkياتı gerçekleşmiş, geçen Komanova'dan 177, Koçana'dan 20 kişi Üsküp'e varmıştır. Üsküp ve çevresinden de 6'sı Hıristiyan, 5'i Musevilerin olduğu gerisini Müslümanların oluşturduğu toplam 366 kişi de yerel makamlar ile halkın katıldığı törenle yola çıkmışlardır (Tercüman-ı Hakikat, nr. 5750-547, 21 Nisan 1313, s. 2). Bursa'dan sevk edilecek gönüllüler önce Osman Gazi türbesini ziyaret etmiş, ardından belediye müftüsü Ali Rıza Efendi tarafından okunan duayla Mudanya'ya hareket etmişlerdir. Bunların içerisinde 4 Musevi vatandaşı da yer almıştı (Tercüman-ı Hakikat, nr. 5752-549, 23 Nisan 1313, s. 2).

Sabah gazetesinin 13 Mayıs 1897 tarihli nüshasında gönüllü askerlerin sevkياتıyla ilgili bilgiler aktarılmıştır. Buna göre 3'ü Hıristiyan 300 gönüllü Nefs-i Prizren'den hareket etmiştir. Gönüllülerin arasında Hıristiyanların olmasını gazete, Osmanlı Devleti'ne duydukları sevgi ve sadakate bağlamış, Osmanlı vatandaşlığının "*ne derece şayan-ı takdir bir hâlde müyesser*" olduğunun bir delili olarak görmüştür. Debre sancağından süvari olarak 200 gönüllü Manastır'a gelmiş, bunlara askerî elbise ve malzeme tedarik edildikten sonra Yanya Kolordu Komutanlığına sevk edilmişlerdir. İştib'den 41 Müslüman, 2 Musevi olmak üzere toplam 43 gönüllü Selanik'e ikinci katile olarak gönderilmiştir. Radoviş'ten de gönderilen birinci katilede 23, ikincisinde 36 asker yer almıştır. Bunların ailelerine verilmek üzere Priştine'de görevli Müfettiş Mustafa Hamdi Efendi tarafından 5.000, Meclis-i İdare üyesi Süleyman Ağa 5.000, eşraftan Cemal Ağa 6.000, Ali Bey 2.000, Hoca Şakir Efendi, Uncu Sifo, Yakovalı Zinen ve Adam Ağalar 1.000'er kıyye olmak üzere toplam 22.000 kıyye mısır dağıtmışlardır. Ayrıca İştib'den Recep Ağa tarafından da 50 çuval un verilmiştir. Taşlıca'dan 303, Yeni Pazar'dan 213, Mitroviçe'den 1'i Hıristiyan 30, Yakova'dan da 77 kişi Üsküp'e gelmiştir. Askerî elbiselerinin temin edilmesiyle Üsküp'teki 62 gönüllü Alasonya'ya sevk edilmiştir (Sabah, nr. 2680, 1 Mayıs 1313, s. 2). Yine Sabah gazetesinin 15 Mayıs 1897 tarihli sayısında Selanik ve çevresindeki gönüllülerle ilgili haber yapılmıştır. Buna göre Priştine'den Fuat Bey'in idaresinde¹⁸ 42 büyük baş hayvanla 1.700 gönüllü, Kosova jandarma komutanı Mehmet Paşa ve oğlu Halim Bey'in yönetiminde

¹⁷ Benzer yazı Yıldız Sarayı Başkitabeti'nden Zaptiye Nezaretine gönderilmiştir (bk. BOA, PRK. BŞK., 51/54).

¹⁸ Fuat Bey Selanik'te coşkulu bir kalabalık tarafından alkışlarla karşılanmıştır (bk. Tercüman-ı Hakikat, nr. 5756-553, 27 Nisan 1313, s. 2).

Kalkandelen'den 710, Geylan'dan Salih Hacı Mahmut Ağa'nın maiyetinde 386, Üsküp'ten 292, Drama'dan 51, Komanova'dan Muzaffer Ağa 215 baş hayvanla 76, Gostivar'dan Yaşar Beyzade Veli Bey komutasında 217, Köprülü'den 74, Karaferye'den 12 (2 defa), İşkodra'dan 34, Yanya'dan 17, Köprülü ve Tikveş'den 70, Siroz'dan Tevfik Bey'in idaresinde 47, Bursa'dan 614, Aydın'dan 101, Trabzon'dan 64, İstanbul'dan 39 (2 defa) olmak üzere toplam 4.555 gönüllünün tamamı askerî elbiseyle donatılarak savaş alanına sevk edilmişlerdir (Sabah, nr. 2682, 3 Mayıs 1313, s. 2).

Savaş ilanıyla birlikte gönüllü asker alımları gerçekleşirken savaştan sonra da hasta ve yaralı askerleri tedavi etmek amacıyla gönüllü kabulü yapılmıştır. Bu doğrultuda gönüllü kayıtları sadece cephelerde savaşmak için olmamıştır. III. Kolordu Komutanlığına bağlı Garibova İstihkâmı'nda görevli 1. Siroz Taburunda kayıtlı gönüllü askerlerin künyeleri aşağıda yer almaktadır.

İsim	Geldiği Yer	Bölük ve Görevi	Giriş Tarihi
İsmail bin İbrahim	Erzurum	1. Bölük/ Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Abdullah bin Mehmet	Bitlis	1. Bölük/ Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Ahmet bin Hamit	Trabzon	1. Bölük/ Sıhhiye	25 Mayıs 1897
İbrahim bin Hüseyin	Konya	1. Bölük/ Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Halit bin Sait	Bitlis	1. Bölük/ Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Mustafa bin Hüseyin	Kastamonu	1. Bölük/ Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Osman bin Mehmet	Harput	2. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Salih bin Salih	İzmit	2. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Tahir bin Mehmet	Van	2. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
İlyasoğlu bin İsmail	Batum	2. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Ahmet bin Ömer	Sivas	2. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Ali bin Ahmet	Bitlis	3. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Sait bin Hasan	Bitlis	3. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Abdurrahman bin Mehmet	Van	3. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Cemal bin Arif	İstanbul	3. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Mehmet bin Süleyman	Bitlis	3. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Behlül bin Ahmet	Erzurum	4. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Abdullah bin Ferhat	İskeçe	4. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Mehmet bin Ahmet	İskeçe	4. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Ahmet bin Selam	Eskişehir	4. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897
Abdurrahman bin İbrahim	Eskişehir	4. Bölük/Sıhhiye	25 Mayıs 1897

Tablo 1: Gönüllü Asker Künye Defteri

Kaynak: BOA, PRK. ASK., 131/30 Lef 1, 2 ve 3

Gönüllü asker sevkiyatı elbise ve silahlar temin edildikçe gerçekleşmiştir. Bazı durumlarda sevkiyatta aksamalar yaşanmıştır. Örneğin İpek'te Kadri ve Kâtip Eşref Beylerin idaresinde sayıları 400'ü geçen gönüllüler Üsküp'e kadar gelmişlerdi. Yine aynı sayıda bir başka kabile ise birkaç gün sonra gelecekti. Dolayısıyla gönüllü sayısının artması

kaçınılmazdı. Gönüllü asker yığılmasının nedeni elbise ve silahların henüz gönderilmemiş olmasıydı. Bu durumda yerel makamlar ilk başta sevkleri ertelemek istese de gönüllüler asla geri dönmeyeceklerini belirtmeleri üzerine Kosova vilayetinden Sadarete gönderilen 6 Mayıs 1897 tarihli yazıda 2-3.000 adet elbise ile silahların bir an önce tedarik edilmesi istenmiştir (BOA, BEO, 948/71073 Lef 1-2; BOA, Y. PRK. ASK., 122/103). III. Ordu Komutanlığı'nın da gönüllü askerlerin elbise ve silah ihtiyaçlarının giderilmesi doğrultusunda merkezi önceden bilgilendirdiği 22 Nisan 1897 tarihli şifresinden anlaşılmaktadır (BOA, Y. PRK. ASK., 122/2). Silah ve elbise eksikliği dışında yaşanan olumsuzluklardan bir diğeri de az da olsa firari eylemlerin görülmesidir. Vutçitrınlı Süleyman Ağa'nın idaresinde firar eden 500 askerin Manastır'a varmak üzere oldukları III. Ordu tarafından kararlaştırılmıştı. Gönüllülerin çevreye zarar vermemeleri için Manastır'a geldiklerinde ellerinden silahları alınarak ve kendilerine yevmiye verilerek memleketlerine döneceklerdi. Ama yine de tedbir amaçlı gerekli güvenlik önlemleri alınmıştır (BOA, BEO, 950/71190 Lef 1-2). Sonuçta firari askerlerin herhangi bir zarar vermeksizin memleketlerine dönmeleri sağlanmıştır (BOA, BEO, 950/71194 Lef 1-2).

5. Savaşın Sonra Gönüllüler

20 Mayıs 1897 tarihinde ateşkes antlaşmasının imzalamasıyla savaşın askerî safhası sona ermiş, sıra barış görüşmelerine gelmiştir. Savaşta başarılı olmanın verdiği gururla görevleri biten askerler memleketlerine dönmüşlerdir. Gönüllüler ise savaşın sonlarına doğru cephelelerden dönmeye başlamışlardır. Gönüllü askerlerin dönüşleri toplu hâlde ya da fert olarak gerçekleşmiştir (BOA, Y. PRK. ASK., 127/12). 15 Mayıs'ta Selanik'ten İstanbul'a 54 (BOA, Y. PRK. ASK., 126/58), 17'sinde 1.600 gönüllü Arnavut askeri (BOA, Y. PRK. PT., 12/96) geri dönmüştür. 25 Mayıs'ta ise Kolağası (Yüzbaşı) Doktor Kemal Efendi gözetiminde 103 yaralı asker ve 26 gönüllü "Edirne" treniyle İstanbul'a doğru hareket etmiştir (BOA, Y. PRK. ASK., 127/61). 16 Haziran 1897 tarihli Osmanlı arşivinde askerî subayların yanı sıra Topçu 15. Alay 2. Tabur çavuşlarından İbrahim'in refakatinde 99 gönüllü askerin Selanik'ten İstanbul'a trenle yola çıktıkları yazmaktaydı (BOA, Y. PRK. ASK., 127/91).

Memleketlerine dönen gönüllü askerler için düzenlenen zafer etkinlikleri yerel üst makamların da çabalarıyla daha coşkulu geçmiştir. Gönüllüler uğurlandıkları gibi yine kalabalık bir topluluk tarafından da karşılanmışlardır. Onlar adına eğlenceler düzenlenmiş, havai fişekler atılmış ve yemekler tertip edilmiştir (Köksal, 2018, s. 260)¹⁹. Gazeteler de asker dönüşlerini ilgiyle takip etmiş, gönüllülere hitaben şiirler yazılmıştır. Sıradan bir köylü iken gönüllü asker olan ve savaşın madalyalı bir gazi olarak memleketine dönen Hasan'a atfen Tefvik Fikret'in yazdığı "*Hasan'ın Gazası*" adlı şiiri şöyledir (Demiryürek, 2007, s. 133):

“...

*Ve bir madalyalı gazi mehabetiyle vakur,
Ağır ağır yürüyor..., Nâgehan tevakkufle
Fezaya fırlatıyor bir nigâh-ı pür-su'le.*

*Bu şanlı avdeti gûya selamlıyor öteden:
Değirmenin açılan kollarında bir şefkat,
Ağaçların eğilen dallarında bir hürmet!..”.*

¹⁹ Trabzon'daki Redif Tabur'unun karşılanma töreni için bk. Köksal, 2018, s. 256-261.

Savaş sırasında şehit olan ya da yaralanan gönüllü askerlerin ailelerine maaş verilmiştir. Savaşta yaralandığı için Çatalca hastanesinde tedavi görürken vefat eden Yeni Pazarlı Süleyman'ın (BOA, BEO, 1061/79510), yine şehit olan Mitroviçeli Osman bin Sait'in ailesine (BOA, BEO, 1044/78277), Priştineli Hacı Ethem bin Abdüllatif kolundan yaralanıp sakat kaldığı için (BOA, BEO, 1050/78699), savaş sırasında vücuduna isabet eden merminin çıkarılamamış olmasından dolayı geçimini sürdüremeyen İsmail'e (BOA, BEO, 1043/78177), savaştan yaralı dönen Fazlı bin Süleyman'a (BOA, BEO, 1043/78208), Ayvaz bin Bahir'e (BOA, BEO, 1043/77366) ve İslam Ukub'a (BOA, BEO, 1045/78360) maaş bağlanması kararı alınmıştır.

Yunanistan'a karşı kazanılan savaşın bir nişanesi olarak komutanlara II. Abdülhamit tarafından övünç kılıcı verilmiştir²⁰. Ayrıca sadece 1897 Osmanlı-Yunan savaşına ait "Yunan Muharebe Madalyası" ismiyle madalyalar yaptırılmıştır (Ziya Şakir, 2011, s. 235-236). Bu madalyanın sadakatle görev yapmış, başarılı askerlere verilmesi uygun bulunmuştur (Hülagü, 2008, s. 123). Dolayısıyla adı geçen madalyayla gönüllü askerler de ödüllendirilmiştir. Örneğin Preveze Kale Komutanı Mehmet Memiş Bey'in oğlu Yusuf Yunan Muharebe Madalyasıyla onurlandırılmıştır (BOA, PRK. ASK., 31/41). Kosova vilayeti yine Yenipazarlı Murat Bey'in teşvikiyle Alasonya'ya giden gönüllü askerlerden bazılarının savaş sırasındaki gayret ve sadakatleri nedeniyle nişan ve madalya verilmesini 24 Mayıs 1897 tarihli yazıyla Dâhiliye Nezareti'nden istemiştir (BOA, DH. MKT., 2083/21 Lef 2). Vilayetin bu isteği karşılık bulmuştur. Ödüllendirilen gönüllü askerler şunlardır (BOA, DH. MKT., 2083/21): Beşinci rütbeden Mecidi nişanı alanlar Mitroviçe eski Belediye Başkanı Mustafa Efendi, Ömer Bey ibn-i Hacı Eyüp Bey, Abdurrahman Efendi ibn-i Mahmut Efendi, Osman Bey ibn-i Ali Bey'dir. Yunan Muharebe Madalyası verilenler ise Recep Ağa Tevfik ibn-i Hacı Süleyman Ağa, Hasan Bey ibn-i Süleyman Bey, Hasan Bey ibn-i Hacı Süleyman Ağa, Adil Ağa ibn-i Hacı Hüseyin Ağa, Sinan Ağa, Mahmut Ağa, Murtaza Ağa ibn-i Ömer Ağa, Refik Hamit Ağa, Melek Bey ibn-i Celalettin Bey, Salih Ağa, Kahraman Ağa, Haco Ağa, Numan Ağa ve Hasan Ağa ibn-i Abdurrahman Ağa'dır. Ayrıca savaşa gönüllü olarak katılarak devlete olan sadakatini kanıtlamış olan gayrimüslimler de unutulmamıştır. Selanik Musevilerinden Miyaho, Lorin, Salamon, Ekber Avram ve Avram Efendiler beşinci rütbeden Mecidi nişanı almışlardır (BOA, İ.TAL, 121/60 Lef 2).

Türk ile Yunan gönüllüler arasında karşılaştırma yapılacak olur ise; "*Türk ordusundaki gönüllüler güçsüz, nümayişçi veya maceracı değildiler. Gerekli zaman memleketlerini savunmak için daha önceden hazırlıklı bulunan kimselerdir. Bunun için çağrıldıklarında hemen toplanma...*" (Sun, 1965, s. 41) becerisine sahip idiler. Ayrıca Türkler, Yunanlara göre görev bilinci ve nitelik olarak daha üstün durumdaydılar.

Yunanistan'da gönüllü kaydı 5 Mart 1897 tarihinde çıkarılan kanunla başlamıştır. Etnik-i Eteryaya Cemiyeti, 2.000'ni Epir'de olmak üzere 5.000 gönüllü kaydı yapmıştı. Bu durumda yerli gönüllü sayısı 5.000'ni²¹ bulmuştur. Yabancı gönüllüler de İtalyan Garibaldi'nin başında bulunduğu birlik içerisinde 400 Yunan, 300 İtalyan ve 900 İngiliz, Fransız ve Danimarkalılarından olmak üzere 1.600 askerden oluşmaktaydı²². Bertel idaresinde çoğu İtalyan 300, Kipriyani komutasında 100, Yüzbaşı Periklis Varatası'nın yönetiminde de 16 milletten 150 gönüllü bulunmaktaydı (Sun, 1965, s. 48). Osmanlı tarafı ise sadece gönüllü İtalyan sayısının 2.000 olduğunu belirlemiştir (BOA, Y. PRK. ASK., 120/74). Savaş sırasında İtalyanlar Osmanlı askerlerine karşı başarı elde edemediği gibi

²⁰ Bu kılıçları alanlar şunlardır: Müşir Ethem Paşa, Ferik Neşet Paşa, Hayri Paşa, Memduh Paşa, Ömer Rüşti Paşa, Hüsnü Paşa, Haydar Paşa, Topçu Komutanı Rıza Paşa, Hıfzı Paşa, Osman Paşa, İbrahim Paşa ve Bekir Paşa'dır (bk. Ziya Şakir, 2011, s. 236).

²¹ Bu bilgi için ayrıca bk. *Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313/1897)*, 2001, s. 30.

²² 1.350 gönüllüden oluştuğuna dâir bk. *Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313/1897)*, 2001, s. 30.

Hamiyet gazetesi onların Türk askerlerinden nasıl kaçtıklarını “*Muharebe mi Alay mı?*” başlığı altında ifade etmiştir (Topal, 2011, s. 86). Ayrıca İtalyanlar Yunan askerleriyle de anlaşmamış, hatta çatışmalar sonucunda ölü ve yaralılar meydana gelmiştir (Servet-i Fünun, nr. 324 (İlave Kısmı), 15 Mayıs 1313, s. 92; Ziya Şakir, 2011, s. 148).

Gönüllü Yunan askerleri geri çekildikçe kendi milletlerinden olan köylülerin mallarını gasp etmeye başlamışlardır. Standard muhabiri Mösyö Monttgomery, Tırnova'nın kaybedilmesinden itibaren gönüllülerin başlıca işinin “*yağma*” ve “*talan*” olduğunu ve “*Türklerden görmedikleri bu kötü muameleleri hemşerilerinden görmüş olan köylüler arasında bu durum çok fazla heyecan ve korku yaratmıştır*” (Barlett, 2014, s. 139) demiştir. Bu duruma karşı Osmanlı askeri tarafı cephelerde ilerledikçe eski yerleşim yerlerine dönmeye çalışan Yunanların gıda ihtiyaç sorunu Osmanlı Devleti'nin yardım elini uzatması sayesinde çözülmüştür (Sabah, nr. 2682, 3 Mayıs 1313, s. 2).

Sonuç

Yunanlar kesin kazanacaklarını düşündükleri savaştan kısa bir süre içerisinde hezimetle ayrılmalarında ve elde edilen başarıda Osmanlı askerî teşkilatında yer alan gönüllü askerlerin de katkıları vardır. Vatan sevgisiyle dolu gönüllü askerler savaş sırasında elinden gelen mücadeleyi sergilemişlerdir. Bu uğurda canlarını feda ederek şehit ya da yaralanarak gazi olmuşlardır.

Osmanlı'da gönüllü asker alımları 1886 yılında çıkan Askerî Alma Kanunu'na göre gerçekleşmiştir. Kanun gereği gönüllü asker adaylarının yaş ve fiziksel şartları sağlayamaması gibi nedenlerden dolayı başvuruların olumsuz sonuçlanması, adayların morallerini bozmuş olsa da bu durum onların askere alınmaları için ısrarcı bir tutum sergilemelerine neden olmuştur. Başvuruları kabul edilenler de yerel üst makamların ve geniş halk kitlelerinin katılımıyla buldukları yerlerden cephelere doğru dualar, türküler ve bayraklarla uğurlanmışlardır. Elde edilen başarının verdiği haklı gurur ve sevinçle gönüllü askerlerin dönüşlerinde de benzer karşılımlar olmuştur.

Savaş sırasında asker ve ailelerine destek olmak için yerel makamlar nezdinde yardım komisyonları kurulmuştur. Bu doğrultuda içerisinde gönüllülerin de olduğu asker ve ailelerine para, yiyecek ve giyecek yardımlarında bulunulmuştur. Ayrıca gönüllü askerler yol işleri vergisinden muaf tutulmuşlardır. Savaş sırasında ağırlıklı Rumeli olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinden de gönüllü asker alımları gerçekleşmiştir. Yoğun başvuru olmasına rağmen asker ihtiyacı olmadığından savaşın sonlarına doğru gönüllü kayıtları durdurulmuştur. Osmanlı Devleti yabancı gönüllü başvuru kayıtlarını nazik bir dille teşekkür ederek geri çevirmiştir. Yunan gönüllülerin içerisinde İtalyanlar başta olmak üzere birçok milletten askerler yer almıştır. Fakat yabancı gönüllüler Yunanların beklentilerini karşılayamamış, öyle ki birbirleriyle çatıştıklarından yaralanma ve ölümlere neden olmuşlardır. Bu durum Osmanlı yöneticilerinin yabancı gönüllü kabul edilmemesi yönünde verdikleri kararın ne kadar doğru olduğunu göstermektedir. Zira yabancıların da yer aldığı ordu içerisinde disiplini sağlamak zor olacaktı. Esasen Osmanlı yönetimi de yabancı gönüllüleri gerekli görmemiştir. Fakat Osmanlı vatandaşı Hıristiyanların, Musevilerin yani gayrimüslimlerin gönüllü yazılmalarını kabul etmiş ve bu durumdan da memnuniyet duymuştur. Yunan tarafında savaşmak isteyen Osmanlıları ise vatandaşlıktan çıkarmıştır. Savaş sırasında gösterilen sadakat ve başarıya bağlı olarak askerler değişik rütbelere nişanlar ile *Yunan Muharebe Madalyasıyla* ödüllendirilmiştir. Ödüllendirilen gönüllü askerler içerisinde hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler vardı. Dolayısıyla 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Balkanlar ve Anadolu'da ulusal ayaklanmaların sıklıkla görüldüğü bir yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu “*Osmanlılık*” siyaset anlayışının az ya da çok derecesi tartışılabilir ama başarı gösterdiği örneklerden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

- ADIYEKE, A. N. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARMAOĞLU, F. (2003). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYAYDIN, R. (2011). *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AYIN, F. (1994). *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- BARLETT, Sir E. A. (2014). *Osmanlı'nın Son Zaferi Teselya Savaşı*. (hzl. Orhan Sakin). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- BEYDİLLİ, K. (2020). "Mustafa Reşid Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXI: 348-350.
- BİNARK, İ. (1988). *Türk-Yunan Münasebetlerinin Dünü ve Bugünü*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- ÇADIRCI, M. (2008). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*. (der. Tülay Erçoşkun). Ankara: İmge Kitabevi.
- DEMİRYÜREK, M. (2007). "1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Servet-i Fünun ve Kokonoz-Akbaba Gazetelerine Yansımaları". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 7: 123-139.
- HATİPOĞLU, M. M. (1985). *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HÜLAGÜ, M. (2008). *Osmanlı Yunan Savaşı Abdülhamid'in Zaferi*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları.
- KARAL, E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi*. VIII. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖKSAL, A. (2018). "1897 Türk-Yunan Harbi'nde Trabzon Redif Taburları". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 24: 235-268.
- Osman Senaî (2016). *Osmanlı-Yunan Seferi Dömeke Meydan Muharebesi*. (hzl. Necdet Aysal). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313/1897)* (2001). (hzl. İbrahim Yılmazçelik-Ahmet Aksın). İzmir: Akademi Yayınları.
- OSMANOĞLU, A. (2017). *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÖLMEZ, A. (2013). *93 Harbinden Otuz Bir Mart Olayına Gazi Ethem Paşa ve Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SERTOĞLU, M. (1987). "Osmanlı Devleti'nin Kazandığı Son Harp Türk Yunan Savaşı 1897 (1313) II". *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. 11: 32-40.
- SUN, S. (1965). *1897 Osmanlı-Yunan Harbi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları.
- Tahsin Paşa (2017). *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*. İstanbul: Yakın Plan Yayınları.

TOPAL, S. (2011). *Filibe Türklerinin Sesi Hamiyet Gazetesi (R. 1312-1313/M. 1896-1897)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea (1985). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

UÇAROL, R. (2013). *Siyasi Tarih [1789-2012]*. İstanbul: Der Yayınları.

Ziya Şakir (2011). *1897 Türk-Yunan Muharebesi ve Sultan Hamid'in Gizli Siyaseti*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A. MKT) (04), 43/66.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM), 540/23.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 925/69311, 937/70271, 948/71049, 948/71073, 950/71190, 950/71194, 951/71271, 1042/78360, 1043/77366, 1043/78177, 1043/78208, 1044/78277, 1050/78699, 1061/79510.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH. MKT), 2083/21, 2085/89.

Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR), 208/85.

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât (DH. TMİK.M.), 32/34.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS), 1746/57.

İrade Taltifat (İ. TAL), 121/60.

Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y. MTV), 154/144.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 31/41, 112/114, 120/74, 122/2, 122/9, 122/16, 122/103, 123/37, 123/42, 124/28, 126/58, 127/12, 127/61, 127/91, 131/30.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 51/54, 51/117.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR), 24/21.

Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. PT), 12/96.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y. PRK. UM), 38/22.

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN), 17/27.

Yabancı Arşiv (YB), 21/104-38, 21/104-39, 21/104-108, 21/104-109.

Sürelî Yayınlar

Düstur (1937). Cilt. 5, Birinci Tertip, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 656-695.

İkdam, nr. 986, nr. 993, nr. 1014, nr. 1018, nr. 1023.

Sabah, nr. 2655, nr. 2668, nr. 2672, nr. 2673, nr. 2675, nr. 2680, nr. 2682.

Servet-i Fünun, nr. 319 (İlave Kısmı), nr. 324 (İlave Kısmı).

Tercüman-ı Hakikat, nr. 5735-532, nr. 5742-539, nr. 5748-545, nr. 5750-547, nr. 5752-549, nr. 5756-553.

EXTENDED ABSTRACT

The ultimate goal of the Greeks within the scope of their historical ambitions is to realize the Megali Idea. This included establishing Western Thrace, Thessaloniki, the Aegean islands, the Dodecanese Islands, Crete, Western Anatolia, Cyprus, Imbros, Tenedos, and Pontus Greek State in the Black Sea, as well as resurrecting the Eastern Roman (Byzantine) Empire by capturing Constantinople. After separating from the Ottoman Empire, Greece achieved significant success in terms of the expansion of their territory. However, especially Russia played an active role in the achievement of this success.

The main cause of the 1897 Ottoman-Greek War was Greece's desire to include the island of Crete in its territory. Earlier in history, the Greek administration provoked the Greeks on the island to revolt against the Ottoman Empire multiple times, and succeeded in obtaining concessions from the Ottoman Empire with the intervention of the Great Powers (Britain, Russia, France, Germany, Austria-Hungary, and Italy). However, by the early 1890s, the Greeks thought that they could fight the Ottoman Empire alone and that they would win in war. Therefore, they ignored the requests and suggestions of the Great Powers before the war. The 1897 Ottoman-Greek War started on April 17 and ended on May 20, with the signing of the armistice. The war did not go as the Greeks wanted and ended in a heavy defeat. They aimed to reach Thessaloniki within a short period of time, but the exact opposite happened: the way to Athens opened up to the Ottoman military forces. Russia help saved the Greeks from an even heavier defeat.

In the 1897 Greek War, volunteer soldiers within the Ottoman military organization also contributed to the victory of the Greek War. Pursuant to the 1886 Conscription Law, volunteer applications were registered under the Ottoman Empire. The proximity to the fronts and the attacks of Greek soldiers and gangs crossing the Ottoman borders caused outcry across the region, which led to volunteer applications mainly from Rumelia. However, there were voluntary applications from all over the Ottoman Empire. The declaration of war by the Ottoman authorities was seen as a satisfying development by the public. This is reflected in the fact that volunteers lined up in long queues in front of military centres. Although people from all walks of life and ages signed up, as mentioned before, enrolment was carried out under the 1886 Conscription Law. The official correspondence of the period and newspapers frequently reported that those whose applications were not accepted were in great distress and insisted on enrolling. Volunteer soldiers, were filled with devotion and love for their homeland. They were sent to the fronts with great enthusiasm with the participation of all segments of the population. Food, clothing, and money were donated to them on their departure, and similar aid was provided for the families they left behind. Volunteer soldiers who successfully fought on the fronts were – if they survived – welcomed with the same enthusiasm when they returned home.

Non-Muslim Ottoman citizens also signed up to fight as well alongside their Muslim counterparts. Therefore, they also had a share in the success achieved. In fact, those who showed success during the war and those who performed their duties faithfully were awarded medals of different ranks or the Greek War Medal (which was unique to this war). Only those who wanted to join the war on the Greek side were not allowed to leave the country, but if they somehow joined the Greek side, they were denaturalized.

The Ottoman administration politely rejected the volunteer applications of foreigners, taking into account the difficulties they would cause in maintaining military discipline and the lack of need for soldiers. Greek volunteer soldiers included foreign soldiers of various nationalities, predominantly Italians. The fact that Greek and foreign volunteer soldiers often clashed with one other – and with severe consequences –

beautifully illustrates the Ottoman administration had made the right decision. Apart from that, during the war, Ottoman volunteer soldiers were more disciplined, had a high sense of duty, and were superior in quality compared to the Greeks.

In this study, we shall discuss the outbreak of the Ottoman-Greek War in 1897, the registration process of volunteer soldiers on the Ottoman side, their deployment to the battlefield (if accepted), and their return home. To do so, we shall draw from Ottoman archival documents and newspapers of the period alongside similar studies.

MACAR KAYNAKLARINDA YENİ TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞ SÜRECİ VE TÜRKİYE'DEKİ SİYASİ HAYATA DAİR BAZI TESPİTLER (1920-1938)

Müjdat KARAGÜLMEZ*

ÖZ

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Millî Mücadele'nin olağanüstü koşulları altında açılmıştır. Meclisin açılmasıyla Anadolu'da yeni bir Türk devletinin temelleri atılmıştır. Macarlar, Anadolu'yu işgal eden devletlere karşı verilen Millî Mücadele'yi yakından takip etmiş ve Millî Mücadele'ye destek olmuştur. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ve Cumhuriyetin ilanı Macar halkında ve Macar Meclisi'nde sevinçle karşılanmıştır. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin iç politikasındaki gelişmeler ve Meclisin 1920'li yıllarda çıkarmış olduğu önemli yasalar, Macarların ilgisini çekmeye devam etmiştir. Bu çalışmanın ana temasını, Macar kaynaklarına göre TBMM'nin açılma süreci ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk siyasi hayatında yaşanan önemli gelişmeler oluşturmaktadır. Ayrıca Macar kaynaklarına göre TBMM'nin açıldığı dönemin koşulları değerlendirilerek Millî Mücadele'nin merkezi olan Ankara'ya dair tespitlere de yer verilmiştir. Böylece, Macarların perspektifinden meclisin hangi şartlar altında açıldığına dair bilgilere ulaşılması amaçlanmaktadır. Bununla birlikte, Atatürk döneminde Türkiye'de görev yapan Macar elçilerinin 1930'lu yıllardaki raporlarında TBMM'den, Halk Fırkası'ndan ve Türkiye'deki siyasi gelişmelerden sıkça bahsedilmiştir. Bu raporlar, TBMM'nin yapısından ve işleyişinden bahsederken yabancı diplomatların gözünden Türkiye'deki siyasi hayata dair farklı bir bakış açısı sunması nedeniyle önem teşkil eder bir mahiyettedir.

Anahtar Kelimeler: Meclis, Macar elçileri, Millî Mücadele, Demokrasi, Halk Fırkası, Siyaset.

SOME FINDINGS ABOUT THE FOUNDATION PROCESS OF THE REPUBLIC AND POLITICAL LIFE IN TURKEY IN THE HUNGARIAN SOURCES (1920-1938)

ABSTRACT

The Turkish Grand National Assembly opened under extraordinary conditions during Turkey's National Struggle. It laid the foundations of a new Turkish state in Anatolia. Hungarians closely followed the National Struggle against the occupiers of Anatolia and supported it. Moreover, they and Hungarian Parliament welcomed its success alongside both the signing of the Lausanne Peace Treaty and the proclamation of the Turkish Republic. Likewise, developments in the domestic politics of the young Turkish Republic and the important laws enacted in the 1920s continued to attract the attention of Hungarians. In this study, we shall examine the launch of the Turkish Grand National Assembly and the important developments in Turkish political life during the early years of the Turkish Republic – through the lens of Hungarian sources. We also will look at the conditions under which Assembly came to be, with a particular focus on Ankara, the centre of the National Struggle. Our primary aim is to try and understand how Hungarians viewed the conditions under which the parliament. Many a report published in the 1930s by Hungarian ambassadors to Turkey during the Atatürk's reign frequently cite the TBMM, the People's Party, and Turkey's political climate at the time. They furthermore talk about how the TBMM was structured and functioned, thus offering us a different perspective on political life in Turkey from the angle of foreign diplomats.

Keywords: Parliament, Hungarian ambassadors, National Struggle, Democracy, People's Party, Politics.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.12.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2023

* Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi, Hava Astsubay Meslek Yüksek Okulu, İZMİR; ORCID: 0000-0002-9169-7004, E-posta: mkaragulmez@msu.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında girmiş olduğu Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrıldı ve savaş sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması gereği Osmanlı ordusu terhis edildi. Uzun zamandır Osmanlı Devleti'ni paylaşma planları yapan Batılı devletler, bu planlarını ateşkes antlaşmasının imzalanmasından hemen sonra yürürlüğe koydu. Mondros Ateşkesi, bir ateşkes olmaktan ziyade Anadolu'nun parçalanmasına ve işgaline zemin hazırlayan bir belge olarak İtilaf Devletleri'nin elinde bir koz olarak kullanıldı. Halk ise bu olumsuz tablo içerisinde uzun yıllar devam etmekte olan savaşlar yüzünden yorgun ve bitkin bir durumdaydı (Atatürk, 2013, s. 1). İtilaf Devletleri, ateşkesin imzalanmasından kısa bir süre sonra antlaşmanın maddelerini öne sürerek Anadolu'nun çeşitli bölgelerine asker çıkarırken, İtilaf donanması da İstanbul'a gelerek 13 Kasım 1918'den itibaren Osmanlı başkentini fiilen işgal etmeye başladı. Bu gelişmeler, Anadolu'daki işgallerin geçici olmayacağını açık bir göstergesiydi. İstanbul'un işgal edildiği bu süreçte Anadolu'da henüz teşkilatlanmış bir milliyetçi grup mevcut değildi. Bu sebeple, İstanbul'un işgaline ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde başlayan işgallere karşı sert bir duruş tam anlamıyla ortaya çıkmadı. Nitekim İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ni parçalama planlarına karşı en büyük tepki, 15 Mayıs 1919'da Yunan ordusunun İzmir'i işgal etmesinden sonra başladı ve Türk halkı Mustafa Kemal Paşa liderliğinde örgütlenerek büyük bir ulusal direniş başlattı (Gönlübol vd. 2013, s. 2-3).

Macarlar, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk halkının işgalci kuvvetlere karşı Anadolu'da verdiği bağımsızlık ve varoluş mücadelesini yakından takip ederek bu destansı mücadeleyi destekledi. Burada özellikle, Macar Turancılarının destekleri ön plana çıktı. Macar Turancıları, Türkiye'yi kendi ülkeleriyle kader birliği yapabilecek dost bir ülke olarak gördü ve Türkiye'ye yakınlık duydu (Saral, 2016, s. 20-21). Macar Turancılarının Türklere verdiği en büyük destek, Avrupa'da Türk Millî Mücadelesi'ne sempati sağlamak amacıyla bir basın harekâtı yürütmek şeklinde ortaya çıktı. Macar Turancıları, Avrupa kamuoyunu Anadolu'da verilen Millî Mücadele'nin haklılığı konusunda ikna etmeye çalıştı ve 1921 yılında çıkardıkları "Turan Haber Ajansı" ile bu faaliyetleri daha da yaygınlaştırdı (Demirkan, 2000, s. 53-54).

Macarlar, Türklerin destansı mücadelesine basın yayın yoluyla destek olurken Anadolu'da TBMM'nin açıldığı buhranlı süreci ve devamındaki gelişmeleri yakından izlemeye devam etti. Bu süreç içerisinde Macar kamuoyunun yanı sıra Macar Meclisi'nde de Türk dostu bir havanın var olduğu görülür. Türklerin, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalamasıyla birlikte bağımsızlığını tüm dünyaya duyurması, Macar Meclisi'nce sevinçle karşılandı. Türklerle Macarlar arasındaki dostane ilişkiler cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra da devam etti. Türkiye Cumhuriyeti ile Macaristan arasında 18 Aralık 1923 tarihinde bir "dostluk antlaşması" imzalandı (Barátság szerezés Magyarországra és Törökországra közzétve, 1924, s. 170-171) ve bu antlaşmanın maddeleri gereğince 1924 yılının mayıs ayında her iki ülkede de elçilikler açıldı. Macarlar, Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin iç politikada attığı adımlara ve Meclis çatısı altında çıkarılan önemli yasalara tanıklık ettiler. Türkiye'de görev yapmaya başlayan Macar elçileri de ülkenin iç meselelerine yakından ilgi duydu ve Türkiye'deki siyasi gelişmelerle ilgili özellikle 1930'lu yıllarda çok sayıda rapor yazdı. Macaristan'a gönderilen bu raporlarda, TBMM'nin yapısından ve işleyişinden ayrıntılı olarak bahsedilirken Halk Fırkası, seçimler ve Türk siyasi hayatıyla ilgili önemli bilgiler yer aldı. Bunun yanında Atatürk'ün ve diğer devlet adamlarının meclisteki konuşmalarını yakından takip eden Macar elçileri, meclisteki tartışmaları ve alınan kararları yorumlayarak "gizli" ibaresi ile raporlaştırdı. Dolayısıyla bu raporlar, yabancı elçilerin gözünden Türk siyasal hayatını ve TBMM'yi anlatması bakımından değerli bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

1. Millî Mücadele ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması

Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup tarafında yer alan Osmanlı Devleti, Macarların imzalamış olduğu Trianon Barış Antlaşması'na benzeyen ve oldukça ağır maddeler içeren Sevr Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı.¹ Bu antlaşma, Türklerin ana vatanlarının parçalanmasına ve ülke topraklarının yabancı güçlerin eline geçmesine neden olan bir teslimiyet belgesi olarak dikkat çekmekteydi. Antlaşma maddeleri ise, Türk milletinin yaşam hakkının elinden alınmak istendiğini ve Türkleri, Batı emperyalizmine hizmet eden bir devlet hâline getirmeyi amaçladığını açık şekilde göstermekteydi (Végh, 1933, s. 362).

Bu olumsuz tablo içerisinde, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki hukuksuz işgallerine karşı güçlü bir direniş hareketi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Karadeniz kıyısındaki Samsun limanına ayak bastığı an, Türk tarihi için bir dönüm noktasıydı. Onun Samsun'a çıkmasıyla, umudunu yitiren Anadolu'da beklenmedik bir "Türk mucizesi" gerçekleşti. Mustafa Kemal Paşa, 39 yaşında genç bir subay olarak tüm enerjisini ve yeteneğini milletinin bağımsızlığı için harcamaya hazırды (Medriczky, 1939, s. 115-118). 1918 yılının sonbaharında, savaşın galip devletlerinin İttifak güçleri ile ateşkes antlaşmalarını imzalanmaya başladığı bir süreçte, Liman Von Sanders Mustafa Kemal Paşa'ya Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nı devrederken, "Yenildik, bizim için bitti" ifadesini kullanırken, O ise cevabında, "Müttefiklerimiz için savaş bitmiş olabilir, ancak savaşımız, kendi bağımsızlığımız için mücadelemiz asıl şimdi başlıyor" sözleriyle henüz o dönemde bile vatanının işgal edilmesi durumunda aklındaki planın ne olduğunu açıkça ortaya koymuştu (Népszabadság, 1973, s. 2).

Birinci Dünya Savaşı'ndaki başarıları ile yalnız yurt içinde değil, yurt dışında da tanınan Mustafa Kemal Paşa, Macar kamuoyu tarafından oldukça yakından takip edilmekteydi. Onun Millî Mücadele'nin başına geçmesi beklenmedik bir gelişme olarak görülmedi ve Macar kamuoyunda hâkim olan düşünceye göre, mağlup devletler arasında böyle büyük bir direniş ile halkını örgütleyebilecek olan tek kişinin Mustafa Kemal Paşa olabileceği ifade edildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendi ülkeleri de parçalanan Macarlara göre, İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ateşkes ve barış antlaşmaları, Türkiye'nin tek bir kilometrekarelik alanının bile özgür olamayacağını göstermişti. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Türk coğrafyasının dışında kalan bölgelerin elden çıkarılabileceğinin ve kalan sınırlar içindeki öz Türk topraklarını korumak için seferberlik ilan edilmesi gerektiğinin farkındaydı (Kring, 1938, s. 213).

Macarlara göre, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi Millî Mücadele'nin seyrini önemli ölçüde etkiledi ve Mustafa Kemal Paşa'nın halkı örgütleyerek büyük bir direniş hareketini başlatmasına olanak sağladı. Onlara göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanlıların Anadolu'daki hedefleri, Rumenlerin Macaristan topraklarını (Erdel) işgali ile bağlantılı olarak oynadıkları rolü oldukça anımsatmaktadır. Rumenler nasıl, İtilaf Devletleri'nin yardım ve desteği ile bu emelleri için daha da ilerlediyse, Yunan birlikleri de aynı desteği arkasına alıp "Küçük Asya'yı (Anadolu)" işgal etmek için 15 Mayıs 1919'da İzmir'e girdi (Szende, 1939, s. 40-48). Macar kaynaklarında, İzmir'in işgalinin Türk halkını işgallere karşı silahlı bir mücadele verme konusunda harekete geçirdiği (Vukovári, 1975, s. 40) ve Mondros Ateşkesi'nden sonra başlayan işgallere karşı halkın içgüdüsel olarak ulusal kurtuluş hareketini başlattığı ifade edildi. İzmir'in işgaliyle artık savaş Batı Anadolu merkezli olarak yoğunlaştı. Böylece İzmir, Millî Mücadele'nin sembol şehirlerinden birisi hâline geldi (Világtörténet, 1965, s. 448).

¹ Trianon ve Sevr Antlaşması'nın karşılaştırmalı analizi için bk. Namal, 2015, s. 323-346; Namal vd. 2022, s. 449-476.

Ulusal direniş fikri, Amasya Genelgesi ve Erzurum Kongresi'nin ardından ülkenin tüm bölgelerini temsil eden Sivas Kongresi'nde somutlaşmıştı. Kongreye katılan temsilciler, Anadolu'yu işgal eden İtilaf Devletleri'nin ülkeyi terk etmelerine kadar direnişten vazgeçmemeye yemin etti. Düzenlenen kongreler sürecinde Temsil Heyeti'nin kurulması, halkın Mustafa Kemal Paşa'ya ve Millî Mücadele'ye olan desteğinin artmasına neden olmuştur (Szende, 1939, s. 40-48). Millî Mücadele'de Anadolu hareketinin güçlenmeye başlaması üzerine Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti, meclisin tekrar toplanması için Osmanlı hükümeti üzerindeki baskılarını arttırdı ve bu baskılar sonrasında son Osmanlı Mebusan Meclisi İstanbul'da toplandı. İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi, Millî Mücadele'nin seyrini değiştirecek kararlar aldı ve İtilaf Devletleri'nin baskılarına rağmen Misak-ı Millî kararlarını kabul etti. İtilaf Devletleri, Mebusan Meclisi'nin Misak-ı Millî'yi kabul etmesinden memnun kalmayarak 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etti ve Mebusan Meclisi'ni dağıtarak bazı vekilleri de tutukladı. İstanbul'daki gelişmeler kısa zamanda Ankara'ya ulaştı. Bu hadiseler, Temsil Heyeti'ne Anadolu'da güvenli bir şehirde meclisi toplama imkânı sağladı. Mustafa Kemal Paşa, 17 Mart'ta Temsil Heyeti adına bir bildiri yayımlayarak meclisin Ankara'da toplanacağını ve yine 19 Mart'taki genelgede meclisin olağanüstü haklara sahip olacağını ve seçimlerin hangi ilkeler çerçevesinde yapılacağını halka duyurdu (Tunaya, 1957, s. 228).

Yayımlanan bu genelge ile hiç kuşkusuz Anadolu'da kurulacak yeni bir devletin temeli atılmış oluyordu ve vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığını halka dayandırarak geniş halk kitlelerini de bu mücadeleye dâhil ediyordu. Ayrıca halk adına kararların alınmasını sağlayacak olan meclisin, İstanbul'dan kaçıp Ankara'ya gelecek olan vekiller ile daha da güçleneceği öngörülüyordu. Böylece halkın bizzat seçmiş olacağı vekiller ile bağımsızlık mücadelesi yürütülecek ve halkın iradesi ön planda tutulacaktı (Güneş, 1997, s. 55-60).

Mustafa Kemal Paşa, halk iradesiyle ilgili alınan önemli kararlar sonrasında vekilleri Anadolu'nun ortasında bulunan ve ulusal direnişin merkezi hâline gelecek olan Ankara'ya davet etti. Macar bakış açısına göre, İstanbul'daki Mebusan Meclisi'nin dağıtılması İngilizler için olumsuz gelişmelerin yaşanmasına neden oldu ve bu girişimler bir avantajdan ziyade Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki ulusal direnişin daha da güçlenmesine zemin hazırladı (Flesch, 2007, s. 29-30).

Macar kaynaklarına göre, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da millet egemenliği temelinde bir meclisi açmasında, Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı düşünce yapısı ve özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde filizlenen fikir akımlarının büyük etkisi oldu. Mustafa Kemal Paşa ayrıca Türk reformcularının daha önce başlatmış olduğu adımların devamı niteliğinde bir yenilik yapmayı planlamıştı. Meclisin kuruluşundaki en temel çıkış noktası, işgaller karşısında Türk ana yurdunun savunulması için halk hareketinin güçlendirilmesi olarak görüldü. Mustafa Kemal Paşa, millî kurtuluşun sadece halkın birlik olmasıyla ve halkın mücadelesiyle gerçekleşeceğini görmüştü (Flesch, 2004, s. 192-193).

Gerekli hazırlıklar ve Anadolu genelinde yapılan seçimlerin ardından, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı² ve açılış konuşmasını meclisin en yaşlı üyesi olan Şerif Bey yaptı. Ulusal Meclis ilk oturumunu, açılışından bir gün sonra Mustafa Kemal Paşa başkanlığında gerçekleştirdi. TBMM'nin açılmasıyla milletin haklarını

² 23 Nisan 1920'de açılan meclis, Büyük Millet Meclisi adıyla açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 8 Şubat 1921 tarihinde itibaren İcra Vekilleri Heyeti'nin almış olduğu kararları Türkiye Büyük Millet Meclisi reisi adıyla imzalamaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi adı kullanılmıştır. 1 Mart 1921 tarihinde Afganistan ve 16 Mart tarihinde Sovyet Rusya ile yapılan antlaşmalarda Türkiye Büyük Millet Meclisi adı yer almıştır (bk. Güneş, 2012, s. 594).

koruyacak ve bağımsızlık mücadelesine önderlik edecek kurucu bir meclis böylece oluşturuldu. Yeni meclis yasama, yürütme ve yargı güçlerini kendinde topladı ve bağımsızlık mücadelesi verilen bu süreçte daha hızlı karar alıp uygulayabilmek amacıyla "güçler birliği" ilkesini benimsedi. Mecliste alınan kararların uygulanabilmesi amacıyla kendi içinden seçilmek üzere 11 kişiden meydana gelen "İcra Vekilleri Heyeti" oluşturuldu ve bu vekiller hükümeti teşkil etti. İcra Vekilleri Heyeti başkanı aynı zamanda meclisinde başkanı olarak görev aldı (Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, 1999, s. 124-125).

Mustafa Kemal Paşa, Meclisin açılmasından sonra gerçekleştirdiği ilk açılış konuşmasında (Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açılış Konuşmaları, 1987, s. 48); *"Millî bağımsızlığın ve millî sınırlarımız içinde yaşama imkanı verecek bir barışı sağlayacak önerileri ayrıntıları ile tespit edip uygulayabilmek için, millet tarafından olağanüstü yetkiye sahip bir meclisin Ankara'da toplanması gereğini millete duyurmakla ilgili millî görevimizi ve vatan borcumuzu da yerine getirdik"* şeklinde bir açıklama yaparken İstanbul'un işgali ve sonrasındaki vaziyet ile ilgili de; *"İstanbul'un işgali, şekil ve niteliği bakımından, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini kökünden kaldırmak ve milletin esir alınmasını ve hor görülmesini bir oldu bittiye getirme amacına yönelik bir harekettir. Çünkü İstanbul'da doğrudan doğruya devlet kuvvetlerine el konulmuştur. Şöyle ki, önce Meclisi Mebusan zorla susturulmuştur. Bu durumda meclisin yasama kudreti bulunmamaktadır."* sözleriyle, bağımsız ve dış güçlerin etkisinden arındırılmış bir meclisin açılmasının önemine bir kez daha vurgu yapmıştı.

Yeni meclis, İstanbul Hükümeti'nin alacağı hiçbir kararın kabul edilmeyeceğini ve Anadolu'nun gerçek temsilcisinin Ulusal Meclis olduğunu deklare etmiştir. İstanbul Hükümeti, Ulusal Meclis'e karşı fetvalar çıkartarak TBMM'ye karşı tedbirler alırken Ulusal Meclis de Ankara müftüsünden karşı bir fetva çıkartmıştır. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin Sevr Antlaşması'nı imzalaması Ankara'da büyük bir bomba etkisi yapmıştır. TBMM, haberin ulaşmasının ardından böyle bir anlaşmanın asla kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Sevr Antlaşması'nın imzalanması geniş kitlelere şunu kesinlikle gösterecektir; Anadolu'yu ve Anadolu halkının çıkarlarını savunanlar Mustafa Kemal Paşa ve ulusal direnişçilerdir. Böylece bu fikir çerçevesinde bağımsızlık savaşının silahlı mücadele dönemi başlamıştır. Nihai hedef, işgalci güçlerin tamamen Anadolu'dan ve Türk yurdundan atılması olarak belirlenmiştir (Flesch, 2007, s. 29-30). Mustafa Kemal Paşa, bu olağanüstü hâl durumunda mecliste yer alan çeşitli fikirlerdeki grupları demokratik ulusal bir yönetim çerçevesinde birleştirmiş ve ulusal bağımsızlık amacına yönelik olarak tüm halkı ortak bir paydada buluşturmuştur (Végh, 1933, s. 362).

Macarlara ait kaynaklara göre, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması, Mustafa Kemal Paşa'nın hayatının en önemli kilometre taşlarından biridir (Móricz, 1933, s. 8). Önemli gelişmelerin yaşandığı bu süreçte, Millî Mücadele'nin merkezi olan Ankara'dan ise şu şekilde bahsedilir (Fekete, 1939, s. 65):

"Mustafa Kemal Paşa ve ulusal hükümet yıllarca, iç kısımlarda, 800 metre yüksekliğindeki ve Türkiye'nin stratejik olarak en ehemmiyetli şehirlerinden biri olan Ankara'da bulunuyordu. TBMM de Ankara'da açılmış ve yeni Türk Devletinin temelleri atılmıştı. Ankara'nın merkez yapılması Osmanlı döneminde önerilmişse de saray halkı bozkırın ortasındaki çorak topraklara İstanbul'un görkemi nedeniyle yerleşmek istemedi. Bu çorak toprakların ortasında geleceğin büyüklüğünün bir resmini görmek için Mustafa Kemal'in gözlerine ihtiyaç vardı. O zamandan beri devam eden gelişme çizgisini hayal etmeye cesaret eden tek kişi Mustafa Kemal'di ve gözleriyle gelecekteki Türkiye'yi gördü Ankara'da."

Ankara'da açılan Ulusal Meclis, Türk halkının tek yasal temsilcisi olarak egemenliğin Türk halkına ait olduğunu ve ülkeyi düşman işgalinden kurtarmak için tüm araçların

kullanılacağını duyurmuştu. Macar kaynaklarına göre, meclisin ulusal bağımsızlığı ana hedef olarak belirlemesi, halk egemenliğine dayanması ve Sevr Antlaşması'nı tanımayacağını duyurması Ulusal Meclis'in en önemli kararları arasındadır (Világ, 1923, s. 4). Meclisin açıldığı dönemde Anadolu'nun durumu ise şöyle betimlenir (Fekete, 1939, s. 63):

“Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısından sonra tüm yurttan gelen delegelerin yanı sıra İstanbul'dan gelen ve eskiden Osmanlı Devleti bünyesinde çeşitli görevlerde bulunan deneyimli ve eğitilmiş kişiler bulunmaktaydı ve bu coşkulu kalabalık meclis sıralarını doldurmuştu. Mustafa Kemal Paşa, meclisin açılması ile artık arkasında daha kalabalık bir güç olduğunu biliyordu. Ancak meclisin açıldığı dönemde hâli hazırdaki mali sıkıntılarla mücadele eden ulusal direniş, bazı kesimler tarafından umutsuz olarak görülmekteydi. Anadolu'daki durum vahimdi. Büyük Millet Meclisi'nde yer alan Mebuslar, mermer sütunlar yerine soba ocaklarının borularının yukarı doğru aktığı fakir kışla benzeri bir binada oturmakla kalmadı, aynı zamanda tüm ülke yokluk içindeydi ve hazırlıksız bir Anadolu vardı.”

Bu olumsuz manzaraya rağmen Mustafa Kemal Paşa ile Türk milletinin Anadolu'yu işgal eden İtilaf Devletlerine ve Yunanlara karşı kazandığı büyük zafer Macar kamuoyunda sevinçle karşılanmıştır. Macar gazetelerinde, Türk zaferiyle ilgili çok sayıda haber yapılmıştır. Bu haberlerden birinde, “Kemal Musztafa kiverte a görögöket Kis Ázsiából (Mustafa Kemal Yunanlıları Küçük Asya'dan Sürüp Attı)” başlıklı bir yazı paylaşarak Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Türk ordusunun hızlı bir şekilde Yunan kuvvetlerini yenerek kesin bir zafer kazandığı ve Yunan Hükümeti'nin ateşkes istediği ifade edilmiştir (Karagülmez, 2019, s. 505). Macar basınında çıkan diğer bir yazıda da Ankara Hükümeti'nin baş döndürücü bir hızla Anadolu'daki Yunan işgalcileri kovduğu ve bu tarihi başarının, Müslüman dünyasının tüm kesimleri tarafından aynı coşkuyla kutlandığı aktarılmıştır. Ayrıca, Hindistan'daki Müslümanların kutlamalarının, İngilizler için daha fazla endişe verici olduğunun altı çizilmiştir (Magyar Külpolitika, 1922, s. 6).

2. Lozan Barış Antlaşması'ndan Cumhuriyetin İlanına TBMM

Millî Mücadele'nin askerî safhasının başarıyla sonuçlanmasıyla birlikte Macar Meclisi ve TBMM arasındaki iyi ilişkilerin ivme kazandığı görülür. Macar Hükümeti'nin hem de Ankara Hükümeti'nin Avrupa'daki dış temsilciliğinin bulunduğu bir merkez olan Roma'da, Türk ve Macar diplomatlar arasında Yunanlılara karşı kazanılan zaferden sonra çok sayıda karşılıklı ziyaret gerçekleşmiştir (Saral, 2016, s. 142). Bu ziyaretlerden birinde Macar Maslahatgüzarı Márffy, Macar Hükümeti adına Türk Millî Mücadelesi'nin başarıyla sonuçlanmasından dolayı TBMM'ye candan selamlarını iletirken, Roma'daki Türk Hükümeti temsilcisi Celalettin Bey TBMM'den aldığı talimatlar doğrultusunda 14 Ekim 1922'de Macaristan'ın Roma elçisi Nemes'e bir ziyarette bulunarak Macar Hükümetinin Türk zaferiyle ilgili tebriklerinin TBMM'de büyük bir etki yaptığını ve Ankara Hükümeti'nin kendilerine teşekkürlerini ilettilerini bildirmiştir (Karagülmez, 2018, s. 60-63).

Batı cephesinde Yunanlılara karşı kazanılan büyük zafer Macar kamuoyunda da geniş bir yankı yapmıştır. Macar kaynaklarına göre, bu büyük zafer ile “Türklerin Trianon'u” olan Sevr Antlaşması'nın ağır koşulları yok sayılarak yerine daha adil bir antlaşma olan Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır (Fekete, 1939, s. 64). Türklerin bağımsızlığını tüm dünyaya duyuran bu antlaşma, Macarlar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Macar Meclisi, Lozan Barış Antlaşması'nın TBMM tarafından onaylanmasını kalpten bir sevgiyle karşılamış ve bu vesilesiyle “kardeş” Türk milletini ve TBMM'yi tebrik etmiştir (Pécsi Lapok, 1923, s. 1). Macaristan Ulusal Meclisi Başkanı Béla Szcitovszky,

Macaristan Millet Meclisi'nin 28 Ağustos'taki toplantısında TBMM'ye şu şekilde hitap etmiştir (Magyar Jövő, 1923, s. 3): “*Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanması vesilesiyle, Macaristan Ulusal Meclisi, kardeş ulusun büyük Ulusal Meclisi'ni sıcak bir şekilde karşılamaktadır. Yıllarca süren savaşı ve kahramanca mücadeleyi sona erdirecek olan barış, Türk ulusuna kendisini başarılı ve görkemli bir ulusal geleceğin refahına adanmak için bir yol verecektir.*”

Macarlar, mazlum milletlerin direniş ve varoluş mücadelesine en güzel örneğin Türkler tarafından verildiğini söylemiştir (Çolak, 2005, s. 1256). Macar Turancılarından Péter Móricz'in; “Biz Macarlar, Türk kardeşlerimizden sevgiyle ve büyük bir gururla söz ediyoruz, mücadelenizi ve büyük zaferlerinizi kendi geleceğimiz için bir umut olarak görüyoruz” şeklindeki sözleri de buna güzel bir örnektir (Móricz, 1926, s. 29). Macaristan'ın, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Trianon Barış Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalması ve bu antlaşma ile topraklarının 2/3'sini kaybetmesi Macar milletinde derin bir üzüntüye sebep olmuştur. Bu nedenle Macarların aşağıdaki şu sözleri, Mustafa Kemal Paşa gibi bir liderin eksikliğini yaşadıklarını³ açıkça ortaya koymaktadır (Julier, 1929, s. 5):

“Mustafa Kemal'in ülkesini öncelikle askerî bilgisi ve deneyimleri ile kurtarmayı hedeflediği kesindir. Bu ona, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından bir savaşta başarı kazanmanın sadece ordunun büyüklüğüne değil, aynı zamanda diğer faktörlere de bağlı olduğunu gösterdi. Biz Macarlar da 1918-19'da Macaristan'ın başarısız olan bağımsızlık savaşı hakkında bilgilere sahibiz. Bizim de bir Mustafa Kemal'imiz olsaydı bugün ülkemiz Trianon sınırlarıyla çevrilemezdi ama olmadı! Bu bizim talihsizliğimiz.”

Yeni Türk devletinin kuruluş sürecinde Anadolu'daki gelişmeler Budapeşte'de coşkuyla kutlanmaya devam etmiştir. 23 Nisan 1923 akşamı Macaristan'da yaşayan Türk dostları çevresi, Budapeşte'deki Patria tören salonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluş yıl dönümünü kutlamıştır. Törene, kalabalık bir davetli topluluğu katılmıştır. Tören, Türk ve Macar millî marşlarının okunmasıyla başlamış ve ardından Türk ozanı Selami Bey, “Hâkimiyet-i Milliye Marşı” adlı şiirini okumuştur. Törene katılan Türk davetlilerden birisi olan Refik Emir Bey söz alarak TBMM'nin kurulması üzerine Türkçe bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında şu sözlere yer vermiştir:

“Kemal Paşa yoktan bir ordu yarattı ve Türk ulusunu canlandırarak mücadeleye sevk etti. Bu mücadele bugün düşmanın ülkeden kovulmasıyla sonuçlandı, fakat arkada bitkin bir Anadolu kalmıştır. Yunan mezalimi, yakılan köyler, İtilaf Devletleri tarafından adeta güzel bir filmmiş gibi izlenmişti. Mustafa Kemal Paşa bugün İzmir'e ulaşmış durumdadır ve Türk siyasetçileri dünyanın büyük güçleriyle eşit haklara sahip olarak masaya oturacaklardır. Türk milleti artık şahlandı. Bu ulus artık yok edilemez. Yaşasın Mustafa Kemal Paşa, Yaşasın Türkiye, Yaşasın Macaristan”

³ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Macaristan'da ortaya çıkan ihtilal hareketlerinden sonra Mihály Károly öndeliğinde Macaristan Cumhuriyeti kurulmuştu. Nitekim yeni kurulan cumhuriyet, Lenin'e yakın bir gazeteci olarak bilinen Béla Kun'un, Károly'den yönetimi devralıp Macaristan Komünist Cumhuriyeti'ni ilan etmesi ile son bulmuştu. Macaristan'daki komünist yönetim Çeklere ve Küçük Antant devletlerine karşı askerî seferler düzenlerken Macaristan'daki sağ kanat Szege'de ulusal bir hükümet kurmuştur. Komünist karşıtı olan Ulusal hükümetin başına Amiral Horthy getirilmiş ve ulusal bir ordu kurulmuştur. Ulusal ordu, 19 Kasım 1919'da Budapeşte'yi geri alarak komünist yönetime son vermiştir. Nitekim Macarlar, 4 Haziran 1920'de imzalanan ve Macaristan topraklarının parçalanması anlamına gelen Trianon Barış Antlaşması'ndan sonra herhangi ulusal bir bağımsızlık hareketine girişmemişlerdir. Bu nedenle Macarlar, Trianon ile kaybettikleri toprakları geri alabilmek için iki dünya savaşı arası dönemde en hareketli revizyonist devletlerden birisi olmuştur (bk. Namal, 2017, s. 34).

Refik Emir Bey'in dikkat çeken konuşmasının ardından Macar Turancıları adına Dr. Vilmos Pröhle söz almıştır. Pröhle, kutlama yapan Türk ulusunu önce Türkçe ve sonra Macarca güçlü sözlerle selamlamış ve ardından Macarların Türk ulusunun her zaman yanında olacağına dair samimi mesajlarını iletmiştir (Demirkan, 2000, s. 55-56).

Törenin devamında farklı isimler söz almaya devam etmiştir. Türkler adına Azra Faslı Efendi'nin konuşmasının ardından sıra Macaristan'ın eski Başbakanı István Friedrich'e gelmiştir. Friedrich, konuşmak için ayağa kalkmış ve salondaki konuklara Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşme hakkında bilgiler vererek Millî Mücadele'nin muzaffer komutanının Macar ulusuna gönderdiği selamlarını hatırlatmıştır. Friedrich, Mustafa Kemal Paşa ile olan görüşmesinde onun, aynı Türklerin zulme uğramasına asla müsaade etmeyeceği gibi "kardeş" Macar halkının da köleleştirilmesine ve zulme uğramasına asla müsaade etmeyeceğini söylediğini ifade etmiştir. Friedrich son olarak Mustafa Kemal Paşa ve eşinin, mümkün olan en kısa sürede Macar halkını ziyaret etmek istediğini açıklayarak sözlerine son vermiştir (Turán, 1923, s. 57). Friedrich'in yapmış olduğu farklı açıklamalarında da Türk-Macar ilişkilerine dair sıcak sözler söylediği göze çarpmaktadır. Bu sıcak sözler Millî Mücadele ve sonrasındaki Türk-Macar dostluğu üzerine önemli ipuçları içermektedir (Namal, 2017, s. 43-44).

Törene verilen arada, konuklar çay eşliğinde Olga Betelheim ve Hasan Tahsin Bey, Mehmed Ali Bey, Mehmet Vahit Bey ve Muhsin Rifat Bey'den oluşan müzik heyetinin parçalarını dinleyerek muzaffer Türkiye'yi ve TBMM'nin açılışının yıl dönümünü kutlamışlardır. Törende yer alan konuklar arasında: İsviçre Başkonsolosu Francois Kienast ve eşi, Ulusal Meclis Başkan Yardımcısı László Almásy, Macar Turancılarından Alajos Paikert, Başpiskopos Sándor Raffay, Konsolosluk Ataşesi Celal Saffet Bey ve eşi ile Budapeşte'de yaşayan Türk camiasından bazı isimler de yer almıştır (Turán, 1923, s. 57).

Millî Mücadele boyunca Türklere destek olan Macarlar, Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele boyunca sert, kararlı, bir o kadar da yorucu bir çaba gösterdiğini ve bu süre içinde, askerî ve siyasi meselelerle ilgili tartışmaların millî birlik ve beraberliği bozmasına asla müsaade etmediğinin altını çizmiştir (Fekete, 1939, s. 65). Türk halkının Mustafa Kemal Paşa önderliğinde büyük fedakârlıklar göstererek başarıya ulaştırdığı bağımsızlık mücadelesi sonrasında ise asıl mesele pek çok alanda ihtiyaç duyulan kalkınması programının hayata geçirilmesi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, yeni Türk Devleti'nin, Lozan Barış Antlaşması ile bağımsızlığını tüm dünyaya duyurmasından kısa bir süre sonra, barışın tamamen sağlanması sonrasında halkçılığı esas alan ve Halk Fırkası ismini taşıyacak olan bir siyasal partinin kurulmasını istediğini beyan etmiş ve yeni fırkanın programı için vatanperver aydınlardan Anadolu'nun kalkınması ve yeniden inşası için çeşitli konulara ışık tutmalarını istemiştir (Tunçay, 1999, s. 40-41).

3. Macar Kaynaklarında TBMM ve Türkiye'de Siyasi Hayat (1920'li Yıllar)

Cumhuriyetin ilanı sonrasında iç politikada önemli inkılap hareketleri görülmüştür. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa sürede gerçekleştirdiği önemli değişimler Macarların dikkatini çekmeye devam etmiştir. Macarlara göre Kemalist devrimler, yeni kurulan Türk Devleti'nin Orta Çağ'dan 20. yüzyıla geçişinin başlangıcını simgelemiştir (Máté, 1973, s. 1).

Bu dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra önemli düzenlemeleri içeren yasaları onaylayarak hayata geçirmiştir. Mecliste yer alan birinci gruptaki (Müdaafa-i Hukuk) mebuslar, Halk Fırkası'nın kurulmasıyla bu parti adıyla faaliyetlerini yürütmüş ve Mecliste alınan kararlarda etkili olmuştur. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı, Mustafa Kemal Paşa'nın

Cumhurbaşkanı seçilmesi, İsmet Paşa'nın Başbakan seçilmesi ve Ankara'nın başkent olması⁴ Mecliste alınan tarihi kararlar olarak dikkat çekmiştir (Flesch, 2007, s. 34-35).

Macar kaynaklarında Mustafa Kemal Paşa'nın Halk Fırkası'nı örgütlediği ve bu parti aracılığıyla reform hareketlerinin yürütüldüğü belirtilmiştir (Máté, 1973, s. 1). Bu reform hareketlerine örnek olarak, 3 Mart 1924 tarihinde Halifeliğin kaldırılması ile yeni Türk Devleti'nde çok sayıda inkılap hareketi aynı gün yürürlüğe girmiştir (Flesch, 2007, s. 34-35). Flesch István'ın deyimıyla 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde alınan kararlarla Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır (2004, s. 289).

Cumhuriyetin ilk yıllarında meydana gelen diğer bir önemli gelişme yeni anayasanın hazırlanması olmuştur. 20 Ocak 1921'de kabul edilen yeni Türkiye'nin ilk anayasası, yetki kullanımını düzenlemiş ve gücü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin eline vermiştir. Aynı zamanda dönemin şartları gereği Saltanat ve Hilafet konusunda açık bir tavır almamıştır. Gerekli ortamın sağlanmasıyla birlikte yeni bir anayasanın kabulü ve anayasa meselesinin kesin olarak çözülmesi zaruret hâline gelmiştir. Bu düzenleme, Büyük Millet Meclisi'nin 20 Nisan 1924'te kabul ettiği 491 sayılı Kanun'da yer alan yeni anayasa ile yapılmıştır. Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni anayasası yürürlüğe girmiştir (Végh, 1933, s. 365).

Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin içişleri politikası genel olarak şu şekilde karakterize edilerek gösterilmiştir (Végh, 1933, s. 366):

1. İnkılap hareketlerinin neticelerini savunmak.
2. Vatandaşların tam güvenliğini, kamu düzenini ve kamu güvenliğini sağlamak.
3. Ulusal birliği güçlendirmek.
4. Bu ilkelerin sağlanması ve uygulanması için, hiçbir yan koşul veya etki ile sarsılmayacak devlet otoritesinin oluşturulması ve sürdürülmesi.

Türk inkılaplarının hayata geçirilmesinde etkili olan Halk Fırkası'nın yurt içindeki politikasının başlıca etkileri ise şu şekilde vurgulanmıştır:

1. Rejim biçimindeki değişiklik.
2. Laik bir devleti düzeni getiren, dini vatandaşların özgür inanç meselesi hâline getiren dini reform.
3. Yeni ve modern yasaların çıkarılması.
4. Yeni anayasa, medeni haklar yasası ve bir dizi özel hukuk kanunu (kredi, kara ve deniz ticareti, iflas, icra, usul kanunları). Bu inkılapların yalnızca iç siyaset açısından değil, aynı zamanda Türkiye'nin uluslararası hukuk yaşamına entegre olmasını mümkün kıldığı için de büyük bir başarı olduğu ifade edilmiştir (Végh, 1933, s. 366).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Meclis tarafından yasalaştırılan diğer önemli gelişmeler de Macarların ilgisini çekmiştir. Buna göre, TBMM tarafından 1925'te fes yasaklanarak Mustafa Kemal Paşa birçok şehir ve köyü ziyaret etmiş ve şapka takmıştır. Böylece Türk halkına örnek olmak istemiştir (Prieger, 2018, s. 68). Rumi takvim yerine Miladi takvim kabul edilmiş ve pazar günleri tatil olarak hayata geçirilmiştir. 1926'da ise kadınlar ile erkekler arasındaki eşitlik Medeni Kanun ile sağlanmıştır. Türkler, yeni Türk alfabesine

⁴ Ünlü Macar Türkolog Gyula Németh, "Törökös és Magyarok" adlı eserinde ifade ettiğine göre Ankara'nın başkent olmasını "kaçınılmaz" olarak değerlendirmiştir. Németh bu eserinde, Yeni Türkiye'nin iki bölümden oluştuğunu, bunların hasta bir baş ve beden olduğunu ve hasta bedeninin İstanbul olduğunu belirtirken sorunun çözümünün Anadolu'nun herhangi bir kasabasını merkez yapmaktan geçtiğini ve bunun Türkiye'nin yeniden dirilişinin bir şartı olduğunu aktarmıştır (bk. Çolak, 2012, s. 851-852).

geçiş ile birlikte Avrupa'daki bilimsel gelişmeleri yakalayabilecekleri kapıyı aralamıştır (Flesch, 2007, s. 34-35).

Macar kaynaklarına göre Meclisin almış olduğu kararlar ile Türk kadınının statüsünde önemli bir değişim yaşanmıştır. Hükümet, Medeni Kanun ile Batılı ulusları örnek alarak kadınlara giderek daha fazla hak vermiş ve toplumdaki kadın algısının değişmesinde etkili olmuştur. Böylece, bir Türk kadını doktor, avukat, hâkim, mühendis, mimar, öğretmen, öğretmen, kimyager, memur vb. gibi her mesleğe girme şansı elde etmiştir. Halk eğitimi de tamamen ve kökten düzenlenerek her düzeyde modernize edilmiştir. Okul sayısı arttırılmış ve çok sayıda okul binası inşa edilmiş, öğretmen ve öğretmen eğitiminin modern temelleri atılmış; mevcut olanlar ise bilimsel donanımla donatılmış, üniversiteler yeniden düzenlenmiştir (Végh, 1933, s. 367).

4. Macar Elçilik Raporlarına Göre Türkiye'de Siyasi Hayat (1930'lu Yıllar)

Türkiye Cumhuriyeti'nin, 1923-1930 yılları arasındaki dış politikası öncelikle Lozan'dan kalan meseleleri çözümlenmek ve yeni devletin uluslararası çevrede istikrarlı bir düzene sahip olmasını sağlamak olmuştur (Armaoğlu, 2012, s. 413). Bu süreç içerisinde iç politikada da önemli gelişmeler yaşanmış ve pek çok alanda devrim hareketleri görülmüştür. Nitekim 1930 yılına gelindiğinde artık 1920'li yıllarda gerçekleşen devrimler ve bu konuda alınan kararlar, muhalif kesimin tepkisini çekmiş ve hükümete karşı bir direniş oluşmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra 1929 yılının Ekim ayında başlayan ve kısa sürede dünyayı etkisi altına alan büyük ekonomik buhran Türkiye'yi de derinden etkilemiştir. Bu gelişmeler tüm yurttaki huzursuzlukların çıkmasına yol açarken, denetimsiz parlamentonun yarattığı hoşnutsuzluk kısa sürede iç siyaseti etkilemeye başlamıştır. Atatürk, yaşanan siyasi ve ekonomik bunalımların toplumdaki düzeni olumsuz anlamda daha fazla etkilemesini önlemek amacıyla yeni bir muhalefet partisinin kurulmasını amaçlamıştır (Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, 2017, s. 171). Atatürk, yeni bir muhalefet partisinin kurulması yönündeki isteğini yakın arkadaşı Ali Fethi Okyar'a açmış ve 12 Ağustos 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası kurularak tekrar çok partili hayata geçilmiştir. Nitekim çok partili hayata geçiş denemesi çeşitli nedenlerden dolayı başarısız olmuş ve SCF çok geçmeden yaşayan gerginliklerin ardından kapatılmıştır (Karagülmez, 2018, s. 476-477).

1930'lu yılların başında gerçekleşen çok partili hayata geçiş denemesi ve Türkiye'deki siyasi gerginlik Macar elçilik raporlarına yansımıştır. Dönemin Macar elçisi, SCF Başkanı Ali Fethi Okyar'ın İzmir gezisinde yaşanan olayların hükümet ve Halk Fırkası için bir dönüm noktası olarak yorumlamıştır. Macar elçisi raporunda, İzmir'de çıkan olaylardan sonra HF'nin kendi içinde köklü iç yeniliklere gitme kararı aldığını belirtirken partideki bazı önemli isimlerin görevlerinde değişikliğe gidildiğini aktarmıştır. Kabinede de köklü değişikliklerin yaşanabileceği, bu doğrultuda bazı bakanların görevlerinden alınarak yeni isimlerin görevlendirilebileceği de belirtilmiştir. Ankara'daki Macar Elçiliğinden gönderilen diğer bir raporda, İzmir'de yaşanan tatsız vakaların mecliste ve HF'de hoşnutsuzluğa sebep olduğu ve İzmir'deki güzel bir günde yaşanan bu olayın tüm yurttaki bazı olayların patlak vermesine neden olduğu belirtilmiştir. Rapora göre, İzmir'deki olaylar, hükümete ve HF'ye karşı muhalefetin ne denli güçlü olduğunu göstermiş ve bu olayların sonucunda Atatürk'ün ve hükümetin ortak düşüncesine göre acil şekilde HF'nin siyasetini gözden geçirmesi gerekli görülmüştür. Yaşanan gerginliklerin sonrasında HF'nin kendini taşrada da yenileyeceği ve ekonomik, siyasi ve idari değişikliklerin planlandığı ifade edilmiştir. Böylece HF'nin siyasetteki etkisinin artacağı ve rejimin daha popüler bir partisi hâline geleceği de eklenmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 288. csomó, 1930.09.23, s. 1-3).

Raporlarda, ülkedeki siyasi gerginliklerden sonra Atatürk'ün Anadolu'da farklı şehirlere ziyaretler gerçekleştirdiği belirtilirken, başarısızlıkla sonuçlanan çok partili

hayata geçiş denemesinin hâlen etkisinin tam olarak sona ermediği ifade edilmiştir. Atatürk'ün, yurt gezilerinin ardından Bakanlar Kurulunu topladığı ve sonrasında HF'nin üst düzey yöneticileri ile 4 saate yakın bir görüşme gerçekleştirdiği aktarılmıştır. Macar elçisi, SCF'nin kapatılmasından sonra atılan adımların siyasi çevrelerce çok iyi kullanıldığını ve bunun aynı zamanda hükümetin ve HF'nin işleyişinin tekrar gözden geçirilmesine yol açan bazı pozitif olaylara da neden olduğunu vurgulamıştır. Atatürk'e yurt gezilerinde önemli siyasetçilerin de eşlik ettiği ve büyük halk kitlelerine bu yurt gezileri yoluyla ulaşıldığı da belirtilmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 288. csomó, 1931.03.09, s. 1-6).

1931 yılında yapılan meclis seçimlerinde bir önceki yılda başarısızlıkla sonuçlanan çok partili hayata geçiş denemesinin siyasi sonuçlarının artçıları görmek mümkündür. Macar elçisine göre Türkiye, yönetim alanında, eğitimde ve sanatta meydana getirdiği modern kurumları hukuksal olarak da daha güçlü şekilde tamamlamayı amaçlamaktadır. En önemlisi de Türkiye'de cumhuriyet rejiminin "laik bir devlet temelinde" var olduğu fikrinin güçlendirilmeye çalışıldığı ifade edilmiştir. Macar elçisi, o ana kadar iki muhalefet partisinin kurulduğunu ve bu partilerin laiklik ve cumhuriyet fikirleri temelinde meydana getirildiğini ifade ederken, kendi fikrine göre ise bu partilerin varoluş nedeninin fikri temellere dayanmasından ziyade kurulmalarında kişilerin ön planda olduğunu aktarmıştır. Bu durum, Türk demokratikleşme sürecinde bir eksiklik olarak yorumlanmıştır. Macar elçisi ayrıca, Türkiye'deki seçim sistemi üzerine de fikirlerini ortaya koymuştur. Raporlarda, seçimlerin iki kademeli yapıldığı vurgulanırken, kanunların kabul edilmesi süresince mecliste büyük bir fikir birliğinin varlığına dikkat çekilmiştir. Macar elçisi Atatürk'ün asıl isteğinin, yapılması planlanan inkılaplar ile ülkesini kalkındırmak, laik ve cumhuriyet fikirlerinin tüm yurda daha güçlü şekilde benimsetmek olarak aktarmıştır. Raporda, yaşanan ekonomik istikrarsızlıklar sonucunda Atatürk'ün yeniden devletçilik ilkesini benimsemek zorunda kaldığından da bahsedilirken, Macar elçisi akla şu sorunun geldiğini belirtmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 288. csomó, 1931.03.21, s. 2-5): *"Atatürk, siyasi alanda kazanmış olduğu başarıları, ekonomik alanda da kazanabilecek mi? Bu gelecek için asıl soru. Gazi'nin enerjisi buna yetecek mi yoksa yetmeyecek mi bunu göreceğiz."*

Diğer taraftan Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda, yapılan seçimle birlikte HF'nin seçim listesinde olmayan yeni isimlere de meclise girme şansı tanınmıştır. Fırka listesine köylü, esnaf, sanayici ve amele gibi farklı meslek gruplarından isimlerin aday gösterilmesi ile Meclisin ve HF'nin temsil çerçevesinin geniş tutulması amaçlanmıştır. Bu politikanın yanı sıra SCF döneminde yaşanan gelişmeler ve yine SCF dönemindeki seçim tartışmaları nedeniyle 1931 yılı seçimlerine halk tarafından yoğun bir ilgi gösterilmiştir (Yılmaz, 2020, s. 193). Macar elçisine göre bu gelişmeler HF'de yapılmak istenen değişimin birer parçaları olarak yorumlanmıştır. 1931 yılı meclis seçimleri, tüm yurtda herhangi bir sorun olmadan yapılmıştır. Seçimlerin ardından meclis toplanmış ve başkan olarak Kazım (Özalp) Bey seçilmiştir. Atatürk'ün açılış konuşmasından sonra da İsmet (İnönü) Bey kabineden güvenoyu almış ve meclis çalışmalarına başlamıştır (MNL, K 63, 32. tétel, 288. csomó, 1931.05.05, s. 1-3).

Macar elçisi, seçimlerden sonra 296 HF vekilinin ve 17 bağımsız vekilin meclise girdiğini yazarken meclisin 4 Mayıs'tan itibaren öncelikli olarak vergi indirimi meselesini görüşmeye başladığını, geçen sene 222 milyon olan bütçenin 185 milyon Türk lirasına düşürülmesinin planlandığı belirtmiştir. Mecliste bütçe tasarısının görüşüldüğü oturumlarda yeni seçilen bağımsız adayların diğer HF vekilleri ile ortak görüşler sergilediği ve şimdilik bir karşı fikir dile getirmediği ifade edilmiştir. Macar elçisi, Fethi Bey'in partisinin kapatılmasından sonra muhalefet düşüncelerinin ise 3 gazete üzerinden yürütüldüğü ve bu gazetelerin Son Posta, Yarın ve Yılmaz gazeteleri olduğunu aktarmıştır.

Seçimlerin ardından ise ülkede genel olarak iç ve dış politikada bir rahatlamanın gözlemlendiği fakat ekonomik sıkıntıların ise hâlen ülkedeki düzeni zorlaştırdığı yazılmıştır (MNL, K 63, 32. tétel, 288. csomó, 1931.06.31, s. 1-2).

1932 yılında Macar Elçiliğinden gönderilen yıllık raporda, geçen yılki seçimlerin ardından bir rahatlamanın varlığından söz edilse de ekonomik sıkıntıların hâlen ülkede derinden hissedildiği yazılmıştır. Ülke genelindeki ekonomik krizin yanında, SCF'nin kapatılmasının ve bu olayla ilgili toplumda yaşanan gerginliklerin ve Menemen Olayı'nın hâlen toplum genelinde bazı hoşnutsuzluklara neden olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan HF'nin kendini yenileme siyasetinin devamında 40 üyeden oluşan bir parti konseyinin oluşturduğu ve başkanlığını Afyon vekili Ali Bey'in yaptığı belirtilerek oluşturulan büyük parti konseyinin hükümeti denetleyici faaliyetlerde de bulunacağı ifade edilmiştir. Bu gelişme de Macar elçisi tarafından olumlu bir adım olarak nitelendirilmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 288. csomó, 1932.01.22, s. 1-7).

1933 yılına ait diğer bir raporda ise 17 bağımsız vekilden 9'unun HF'ye geçtiği belirtilmiştir. Macar elçisi bu vekillerin her ne kadar bağımsız olarak mecliste yer almalarına rağmen, HF'ye geçmelerinin beklenen bir gelişme olduğunu yazmış ve bu durumu tenkit eden bir yaklaşım sergilemiştir. Bu konudaki fikrini açıklayan Macar elçisi, çok partili hayata geçişin başarısızlıkla sonuçlanmasını ve güçlü bir muhalefetin var olmamasını, Türkiye'de demokrasi fikrinin yerleşmesinin zaman alacağını göstergesi şeklinde yorumlamıştır (MNL, K 63, 32. tétel, 288. csomó, 1933.10.08, s. 1-5).

Diğer taraftan, Macar elçilik raporlarında cumhuriyetin 10. Yıl Kutlamaları da bahsedilmiştir. Yıl dönümünün tüm Türkiye'de büyük bir coşku ile kutlandığı ve sokakların bir şölen havasına büründüğü, nerdeyse tüm evlerin balkonlarının ve pencerelerinin Türk bayraklarıyla donatıldığı yazılmıştır. HF'nin de 3 gün sürecek olan kutlamalar süresince günün her anında şehrin hemen hemen her yerinde HF tarafından yerleştirilecek olan hoparlörlerden günün anlamıyla ilgili konuşmaların yayınlanması için çalışmalar yaptığını yer verilmiştir. Macar elçisi raporunda, bu kutlamalar aracılığıyla HF'nin alışık olunanın dışına çıkarak cumhuriyet rejiminin ihtişamını, yüceliğini, gücünü ve başarılarını en görkemli, etkileyici ve heybetli şekilde Türk halkına gösterdiğini ifade etmiştir. Bu kutlamaların HF'nin prestijini olumlu ölçüde etkilediği de belirtilmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 288. csomó, 1933.10.08, s. 1-5).

Bu süreç içerisinde, 1934 yılında meclis tarafından kabul edilen Soyadı Kanunu Macar elçisinin oldukça ilgisini çekmiştir. Macar elçisi, meclisin 3 bölümden oluşan kanun tasarısının kabul edilmesini anlatırken Başbakanı İsmet Bey'in mecliste yaptığı konuşmayı⁵ aynen Macarcaya çevirerek aktarmıştır. İsmet Bey'in konuşmasında meclise, Mustafa Kemal'e Atatürk soyadını vermeyi önerdiğini ve bu ismin Türk halkının Mustafa Kemal'e olan büyük saygısının ve sevgisinin bir göstergesi olacağını belirttiği aktarılmıştır. Macar elçisi kendi fikrine göre, Türklerin atası anlamına gelen bu soyadının verilmesi ile Mustafa Kemal onurlandırılmıştır. Mecliste aynı oturumda ayrıca, İsmet Bey'e İnönü soyadının verilmesinin görüşüldüğünü aktaran Macar elçisi, Atatürk'ün sözlerine yer vererek onun İsmet Bey'den İnönü Savaşları'nın en büyük kahramanı, inkılapların en seçkin en görkemli savunucularından biri olarak hitap ettiğini belirtmiştir. Macar elçisi, Soyadı Kanunu'nun mecliste kabul edilmesiyle, ülke yöneticilerinin en yüksek mertebeden ulusal bir hediye aldıkları yorumunu da yapmıştır (MNL, K 63, 32. tétel, 289. csomó, 1934.11.30, s. 1-2).

Diğer taraftan Türkiye'nin dış politikada giderek saygınlığının arttığı bir dönemde 1935 yılında meclis seçimlerine gidilmiştir. Seçimler ile Atatürk 399 vekilden 386 vekilin oylarıyla tekrardan Cumhurbaşkanı seçilmiş ve meclisteki oylama sonucu büyük bir alkış

⁵ İsmet Paşa'nın konuşması için bk. İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, 1992, s. 385.

eşliğinde bildirilmiştir. Seçim sonuçları 21 top atışıyla da halka duyurulmuştur. Macar elçisinin dikkatini uzun zamandır Meclis Başkanlığı koltuğunda oturan General Kazım Özalp'ın yerine Mustafa Abdülhalik Renda'nın seçilmesi çekmiştir. Macar elçisi, bu durumun aldığı duyumlara göre Atatürk ile Kazım Özalp arasındaki olan bir mesele yüzünden kaynaklandığı belirtmiştir. Başkan Yardımcısı görevine ise yine Budapeşte'de de çok iyi tanınan Hasan Saka'nın seçildiği eklenmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 289. csomó, 1935.03.03, s. 1-3). Kazım Özalp ile Atatürk arasında soğuk rüzgârların estiğini söyleyen Macar elçisi, Özalp'ın yeniden meclis başkanı olarak seçilmemesinin Türk siyasetine önemli bir etki yaptığını ve Özalp'ın durumuyla ilgili olarak Fevzi Çakmak'ın da Atatürk'e bir ziyaret gerçekleştirdiğini aktarmıştır (MNL, K 63, 32. tétel, 289. csomó, 1935.03.06, s. 1-3).

Macar Elçiliği raporları, 1935 yılı seçimlerinin öncesi ve sonrasıyla ilgili bilgiler vermektedir. Macar elçisi konuyla ilgili raporunda, TBMM'nin seçim öncesi 316 vekilden meydana geldiğini nitekim yeni yapılacak olan seçimlerle kadın vekillerin de meclise gireceğini ve toplam sayının 399 olacağını bildirmektedir. Mecliste, seçim öncesinde hâlihazırda yer alan 292 vekilin seçimlerde yeniden aday olarak gösterileceğini belirten Macar elçisi, 107 yeni ismin ise ilk kez aday olacağını belirtmiştir. Macar elçisi kadın vekillerin sayısının atmasını ise Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınlara verilen önemin giderek artmasına bağlamıştır. Diğer taraftan, Atatürk başkanlığında İstanbul'da geniş çaplı bir siyasi çevreden katılımı gerçekleştirilen seçim öncesi görüşmelere de değinilmektedir. Bu görüşmelerde 399 vekilden 383 tanesinin HF'den seçileceği ve 16 üyenin de bağımsız aday olarak seçimlere gireceğinin kararlaştırıldığı aktarılmıştır. Macar elçisi, TBMM'nde muhalefet görevini yerine getirebilecek adayların seçimlerinin hükümet partisi tarafından ve Atatürk'ün uygun göreceği isimler arasından seçileceğini de belirtmiştir. İstanbul'daki görüşmelerde ayrıca yeni seçimlerle birlikte bazı isimlerin meclis dışında kalacağından, bağımsız vekillerin mecliste yer alacağından, kaç kadın vekilin meclise girmesinin planlandığından ve değişik meslek gruplarından çiftçi, avukat, diplomat gibi vatandaşların da mecliste yer alacaklarından ve meclisin ana gövdesini oluşturacağından bahsedildiğini aktarmaktadır. Farklı meslek dallarından adaylardan bahsedilirken bu isimlerden 17 kadın, 12 işçi, 11 çiftçi ve 5 de diplomatın aday olacağı da ifade edilmiştir. Macar elçisi, Atatürk'ün yapılacak seçimler öncesinde gerçekleştirdiği bu danışma toplantısını büyük bir dikkat ve önemle topladığını ve seçimler ile meclise girecek vekillerin ise ülkesini en iyi tanıyan, vatandaşının ihtiyaçlarını en iyi anlayabilecek faydalı kişilerden oluşturmak istediğini belirtmektedir (MNL, K 63, 32. tétel, 289. csomó, 1935.02.03, s. 1-2).

HF'nin 1935 yılındaki olağan 4. Kongresi üzerine Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na önemli bir rapor yazılmıştır. Atatürk'ün başkanlığında 9 Mayıs'ta kongrenin açılışı gerçekleştirilmiştir. Macar elçisi, İnönü'nün kongredeki konuşması üzerinde önemle durmuştur. İnönü konuşmasında, dünya barışının devamlılığı politikası doğrultusunda Balkan Antantı'nın meydana getirildiğinin ve bunun da büyük bir dış politika başarısı olduğunun altını çizmiştir. İnönü dış politika konuşmasından sonra HF'nin son yıllardaki faaliyetlerinden de bahsetmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 289. csomó, 1935.05.19, s. 1-4): *"Halk Fırkasının en önemli amacı, Türk toplumunu tüm anlaşmazlıklardan, bölünmelerden korumak ve onları Türkiye Cumhuriyeti devleti için faydalı birer birey hâline getirmektir. Halk Fırkası, Türk toplumunun mutluluğu ve toplumun daha iyi hayat standartlarına sahip olması için gerekli çalışmaları yapmaktadır. Son seçimler, bunun başarılı şekilde yürütüldüğünü göstermiştir."*

1936 yılı itibari ile dış politikada yaşanan çeşitli meseleler meclisi oldukça meşgul etmiştir. Gerginleşen uluslararası ilişkiler ve özellikle Hatay Meselesi meclisin en önemli gündemini oluşturmuştur. Nitekim dış politikada yaşanan önemli hadiselerin yanında

Türkiye'nin iç politikasında da bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu süreçte Atatürk ve İnönü arasındaki görüş ayrılıkları Atatürk-İnönü ayrılığına neden olmuştur. 1937 yılına ait bir raporda, uzun yıllar Başbakanlık görevinde bulunan İnönü'nün yerine Başbakanlık görevine Celal Bayar'ın getirilmesinin Türkiye'deki siyasi atmosferi bir anda değiştirdiği ifade edilmiştir. Raporda Atatürk'ün, TBMM'nin 3. oturumunun açılış konuşmasında, İnönü'nün görevinden ayrıldığını ve Celal Bayar'ın yeni Başbakan olarak seçildiğini belirten bir konuşma yaptığı ifade edilmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 292. csomó, 1937.11.04, s. 1-2).

Macar elçisi, konuyla ilgili "gizli" ibaresiyle yazmış olduğu diğer raporunda, İnönü'nün görevinden ayrılmasıyla ilgili bazı açıklamalarda bulunmuştur. Bu görev değişikliğinin yurt dışında büyük bir etki yarattığını söyleyen Macar elçisi, bu haberin ülke genelinde de büyük bir heyecan yarattığını fakat siyasi çevrelerce yapılan açıklamalarda olağanüstü bir durumun olmadığını gördüğünü ifade etmiştir. Ayrıca Türk medyasında ise hükümet değişikliğiyle ilgili haberlerin çıkmasına rağmen İnönü'ye yakın bir gazete olarak gösterdiği "Tan" gazetesinin 10 günlük bir süre yayın yapmasının yasaklandığını raporuna eklemiştir. Bu gazetenin Atatürk-İnönü ayrılığında önemli bir yere sahip olduğunu söyleyen Macar elçisi, gazetede çok sayıda reform politikası ile ilgili yazıların yayımlandığını ve bu yazıların da iki devlet adamı arasındaki görüş ayrılıklarında önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 292. csomó, 1937.10.10, s.1-2).

İnönü'nün görevinden ayrılmasıyla ilgili çok sayıda yeni duyum aldığını söyleyen Macar elçisi, Ankara'daki diplomasi kulislerinde görev değişikliğinin en büyük nedeninin Nyon Konferansı⁶ olduğunun konuşulduğunu ifade etmiştir. Bu söylentilere göre İnönü, Nyon'daki konferansa katılacak olan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a Balkan Devletleri'nin tutumunu destekler bir duruş sergilemesini istemiştir. Atatürk ise, İnönü'nün Aras'a vermiş olduğu bu talimatlardan farklı olarak Aras'ı telefonla arayarak farklı bir talimat vermiş ve konferanstaki tutumunun kendi söylediği talimatlar doğrultusunda olmasını istemiştir. Nitekim Atatürk, Nyon Konferansı'ndaki kararlar neticesinde İnönü'nün talimatlarının dikkate alındığını gördüğünde Türkiye'yi ilgilendiren antlaşma maddelerini şiddetle eleştirmiştir. Raporda, kamuoyunda yükselen görüşlere göre Atatürk'ün, yaşanan bu hadiseyi kendi yetkisine müdahale olarak algıladığı yorumu yapılmıştır. Macar elçisi bu konuyla ilgili olarak Atatürk ve İnönü arasında Çankaya Köşkü'nde geçen şiddetli bir tartışmadan sonra İnönü'nün durumunun kesin bir hâl aldığını ve çok geçmeden de istifa ederek görevden ayrıldığını yazmıştır. Macar elçisi bu problemle ilgili görüşlerini ifade ederken Atatürk-İnönü ayrılığını şu ana maddeler üzerinde toparlamıştır;

1. Atatürk ile İnönü arasında dış politika meselelerinde ortaya çıkan görüş farklılıkları.
2. İki devlet adamı arasında ekonomi politikaları nedeniyle görüş ayrılıklarının olması.
3. Atatürk'ün, Celal Bayar'ın Başbakanlığa getirilmesiyle ayrıca hükümetin başına ekonomi ve mali işlerde uzman birisinin seçilmesinin devletin yararına olacağını düşünmesi.
4. Atatürk'ün Türkiye'nin iç siyasetinde bazı önemli değişiklikler yapmak istemesi.

⁶ İngiltere ve Fransa'nın önderliğinde, 1937 yılında Akdeniz'de seyir hâlindeki ticaret gemilerine, kime ait olduğu tam olarak bilinmeyen deniz altılarının, gemilerin ve uçakların saldırılarının meydana gelmesi üzerine Nyon'da bir konferans düzenlenmiştir. Konferansa İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Türkiye, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Arnavutluk gibi ülkeler de katılmıştır. Nyon Konferansı ve konferansta Türkiye'nin rolü hakkında detaylı bilgi için bk. Belenli, 2019, s. 163-190.

Macar elçisi, İnönü'nün görevinden istifa etmesinin Türkiye açısından olumsuz siyasi sonuçlar doğurabileceğini ifade ederken İnönü'nün Türkiye'nin modern bir Avrupa devleti olma hedefinde önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir (MNL, K 63, 32. tétel, 292. csomó, 1937.09.28, s. 3-4).

Yaşanan bu siyasi krizin arkasından çok geçmeden Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümü tüm dünyada olduğu gibi Macarlar tarafından da üzüntüyle karşılanmıştır. Macar elçisi Ankara'dan gönderdiği raporunda, Atatürk'ün ölümüyle "bir dönemin sona erdiğini" ifade ederken, Atatürk'ün, utanç verici Sevr Antlaşması'na karşı çıkan, yurdunu işgalden kurtaran, çağın gerisinde kalmış Türkiye'yi her alanda yapılan büyük inkılaplarla modern bir görünüme kavuşturan büyük bir lider olarak tanımlamıştır (MNL, K 63, 32. tétel, 292. csomó, 1938.11.21, s. 1-4). Atatürk'ün cenaze törenine çok sayıda ülkeden temsilciler katılmıştır. 21 Kasım'daki törende, Macaristan'ı temsilen Jenő Ruzskay başkanlığında bir heyet katılmış ve tüm elçilik kadrosu da cenaze töreninde hazır bulunmuştur. Ruzskay cenaze töreninden ardından Budapeşte'ye geri döndükten sonra kısaca Türkiye'deki izlenimlerini aktarmıştır. Ruzskay, Atatürk'ün vefat etmesine rağmen Türk devrimlerinin tehlikeye girmeyeceğini ve ülkenin geleceğinin emin ellerde olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, Atatürk sonrası Türkiye'de sosyal, kültürel ve ekonomik alandaki büyük ilerleme devam edecektir (Karagülmez, 2018, s. 253).

Sonuç

Millî Mücadele boyunca Macarların Anadolu'daki ulusal direnişe büyük bir sempati ile yaklaştıkları görülmektedir. Türkleri kardeş olarak gören Macarlar, Mustafa Kemal Paşa'nın ulusal direnişin başına geçmesini bir mucize olarak görmüşler ve onu büyük bir lider olarak tanımlamışlardır. Millî Mücadele döneminde Anadolu'daki imkânların kısıtlı olmasına rağmen Ankara'da yeni bir devletin temellerinin atıldığını söyleyen Macarlar, meclisin açılmasıyla Ankara'nın ulusal direnişin kalbi haline geldiğini ifade etmişlerdir. Macarlara göre Anadolu'nun gerçek temsilcisi TBMM'dir. Türklerin Batı cephesinde kazandığı büyük zaferden sonra Macar Hükümeti, Roma'daki Macar Temsilciliği aracılığıyla TBMM'yi tebrik etmiştir. Yine, Lozan Barış Antlaşması'nın TBMM tarafından onaylanmasının ardından Macar Ulusal Meclisi'nin Türk milletini ve TBMM'yi tebrik etmesi iki meclis arasındaki dostane ilişkilere iyi bir örnektir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'deki siyasi hayatın değişimine tanıklık eden Macarlar, Hark Fırkası'nın öncülüğünde gerçekleştirilen inkılap hareketlerini ilgiyle takip etmiştir. Macarlara göre, 1920'li yıllarda TBMM tarafından çıkarılan çok sayıda yasayla Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır. Mecliste alınan bu kararların "tarihi" kararlar olduğunun altı çizilmiştir.

1924 yılında Türkiye'de Macar Elçiliği açılmasından sonra görev yapmaya başlayan Macar elçileri 1930'lu yıllarda TBMM ve Türkiye'deki siyasi hayata dair önemli raporlar yazmışlardır. Bu raporlara göre, 1930 yılındaki başarısız olan çok partili hayat denemesinin devamında Türkiye'de önemli olaylar yaşanmış ve hükümet ve HF kendi içinde önemli değişikliklere gitme kararı almıştır. Bu gelişmeler neticesinde Macar elçisi, Türkiye'nin henüz tam anlamıyla çok partili hayata geçiş için hazır olmadığını aktarmıştır. Diğer Macar Elçilik raporlarında 1931 ve 1935 yılı meclis seçimleri ayrıntılı şekilde işlenmiştir. Bu seçimlerde kadın vekillerin meclise girmesi ve toplumun farklı tabakalarından kişilerin mecliste yer almaları Türk demokrasisi için olumlu adımlar olarak görülmüştür. Ayrıca seçimler ile ülkesini en iyi tanıyan, vatandaşının ihtiyaçlarını en iyi anlayabilecek adayların meclise girmelerinin amaçlandığı ifade edilmiştir. Nitekim Macar elçileri mecliste tek bir partinin bulunmasına ve seçimlere tek partinin katılmasına eleştirel bir tutumla yaklaşarak Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde birtakım yeniliklere ihtiyaç duyduğunu ifade etmişlerdir.

Macar elçileri, Atatürk'ün asıl isteğinin, yapılması amaçlanan yenilikler ile ülkesini kalkındırmak, laik ve cumhuriyet fikirlerinin tüm yurda güçlü şekilde yaymak olduğunu ifade ederken Türk siyasetinin ve Türk siyasetçilerinin oldukça güçlü bir kadroya sahip olduğunun da altını çizmiştir. Nitekim Türkiye'de demokrasinin yerleşmesi için halen zamana ihtiyacı olduğu da aktarılmıştır. Macar elçilerinin raporlarında, demokrasi fikrinin yerleşmesinde eksikliklerin olduğu bahsedilirken Türkiye'nin doğru yolda olduğu yorumu da yapılmıştır. Türkiye bu süreçte, çağın koşullarına uyak uydurarak hak ettiği yere ulaşmak için geniş kapsamlı çağdaşlaşma planlarını uygulamıştır. Raporlarda ayrıca, Türk devlet adamları arasındaki anlaşmazlıklara da geniş şekilde yer verilmiştir. Bu konudaki raporlar dönemin siyasi atmosferi hakkında önemli detaylar içermektedir. Son olarak raporlarda, Atatürk'ün vefatı ile bir devrin sona erdiği belirtilirken onun, yurdunu işgalden kurtardığını, çağının gerisinde kalmış Türkiye'yi her alanda kalkındırmak için büyük inkılaplar yaptığı ve Türkiye'yi modern bir görünüme kavuşturduğu ifade etmiştir.

KAYNAKÇA

- ARMAOĞLU, F. (2012). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınları.
- Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (1999). Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları* (1987). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, TBMM Basımevi.
- ATATÜRK, K. (2013). *Nutuk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- "Barátság s szerződés Magyarorszá g és Törökorszá g kö zött" (1924). *Magyar Törvények 1924 évi Törvénycikkek*. Budapest: Codex Kiadás: 170-171.
- Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (2017). (ed. Timuçin Faik Ertan). Ankara: Siyasal Kitapevi.
- ÇOLAK, M. (2005). "Türk-Macar İlişkileri ve Macaristan'ın Türk İnkılabına Bakışı (1919-1938)". *5. Uluslararası Atatürk Kongresi Bildirileri* (8-12 Aralık 2003). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. II: 1253-1266.
- ÇOLAK, M. (2012). "Macarların Gözü ile Yeni Başkent Ankara (1923-1938)". *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (25-26 Ekim 2011). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: II: 847-869.
- BELENLİ, T. (2019). "Akdeniz'de Meşhul Denizaltı Saldırıları ve Nyon Konferansı (1937)". *Akademik Bakış*. XII/24: 163-190.
- DEMİRKAN, T. (2000). *Macar Turancıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- FEKETE, L. (1939). "Az Új Törökorszá g". *Magyar Szemle*. Budapest: Kötét. XXXV: 62-63.
- FLESCHE, I. (2004). *Atatürk és Kora, Musztafa Kemál Atatürk Függetlenségi Háborúja és Kormányzása*. Budapest: Corvina Kiadó.
- FLESCHE, I. (2007). *A Török Köztársaság Története*. Budapest: Corvina Kiadó.
- GÜNEŞ, İ. (1997). *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- GÜNEŞ, İ. (2012). "Türkiye Büyük Millet Meclisi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. XXXX: 593-596.
- GÖNLÜBOL, M. - C. SAR (2013). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- Hírek (1923). "Törökország újjászületésének évforduló ünnepe". *Turán*. Budapest. VI/1-2: 57.
- İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973 (1992). C. I. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 56.
- JULIER, F. (1929). "Musztafa Kemal". *Előrs*. II/36: 3-5.
- KARAGÜLMEZ, M. (2018). *Atatürk Döneminde Türkiye'deki Macar Elçileri ve Türk-Macar Siyasi İlişkileri (1923-1938)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KARAGÜLMEZ, M. (2019). "Macarların Gözüyle Millî Mücadele ve Türk İmajı". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVII/3: 493-518.
- KARAGÜLMEZ, M. (2018). "Macar Elçilik Raporları Işığında Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 43: 471-489.
- KRING, M. (1938). "Dagobert von Mikusch: Kemál Atatürk". *Protestins Szemle*. XLXII/4: 211-214.
- MEDRICZKY, A. (1939). "Kemál Atatürk Emberi Sorsa". *Turán*. XXII: 115-118.
- MÓRICZ, P. (1926). "Törökország jelenlegi világpolitikai helyzete". *Turán*. IX: 1-2, I-II: 20-29.
- MÓRICZ, P. (1933). "Gázi Musztafa Kemál és a Török Köztársaság alkotásai". *Turán*. XVI/1-4: 7-15.
- NAMAL, Y. (2017). *Türk Kaynakları Işığında Türk-Macar İlişkileri (1923-1950)*. Londra: Lambert Academic Publishing-Türkçe Özel Seri.
- NAMAL Y. - S. T. MIZRAK (2022). "Sevr ve Trianon Barış Antlaşmaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme". *Türk ve Batı Basınında Sevr Antlaşması*. (ed. Mehmet Okur). Ankara: Akçağ Yayınları: 449-476.
- NAMAL Y. (2015). "Trianon Barış Antlaşması Sonrasında Macar Ekalliyetler Sorunu". *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu (3-5 Kasım 2014)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: 323-346.
- SARAL, E. (2016). *Türkiye-Macaristan İlişkileri (1920-1945)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SZENDE, Z. (1939). "Egy Országépítő Halálára-Kemál Atatürk és Műve". *Külügyi Szemle*. XVI/1: 40-48.
- TUNAYA, T. Z. (1957). "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri". *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*. XXIII/3-4: 227-247.
- TUNÇAY, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Valóság (2018). "Hathatatlan Atatürk". LXI/3: 68.
- Világtörténet (1965). XIII. Kötét. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- VÉGH, J. (1933). "A Tízéves Török Köztársaság". *Külügyi Szemle*. X/1: 362-369.
- VUKOVÁRI, G. (1975). "A Török Külpolitika Alapjai és Változásai". *Külügyi Szemle*. II/4: 39-55.

YILMAZ, M. (2020). "1931 Seçimleri ve TBMM'nin IV. Dönemi". *Yüzüncü Yılında TBMM Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevleri*. Ankara: TBMM Basımevi. I: 181-209.

Gazeteler

"A török függetlenségi küzdelem" (1923.01.31). *Világ*. XIV/24: 4.

"A magyar parlament üdvözlő távirata az ankarai nagy nemzetgyűléshez" (1923.09.30). *Magyar Jövő*: 3.

"Kemál Atatürk öröksége" (1973.11.28). *Népszabadság*: 1-2.

Pécsi Lapok (1923.08.30). II/30: 1.

Arşiv Belgeleri

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL/Macar Ulusal Arşivi)

K 63, Siyasi Şube Fonu

MNL. K: 63, 32. tétel, 288. csomó, 23 Eylül 1930 tarihli ve 41-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 288. csomó, 9 Mart 1931 tarihli ve 12-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 288. csomó, 21 Mart 1931 tarihli ve 22-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 288. csomó, 5 Mayıs 1931 tarihli ve 38-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 288. csomó, 30 Haziran 1931 tarihli ve 45-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 288. csomó, 22 Ocak 1932 tarihli ve 2-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 288. csomó, 8 Kasım 1933 tarihli ve 100/biz sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 289. csomó, 1 Kasım 1934 tarihli ve 124-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 289. csomó, 30 Kasım 1934 tarihli ve 144-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 289. csomó, 3 Şubat 1935 tarihli ve 13-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 289. csomó, 3 Mart 1935 tarihli ve 26-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 289. csomó, 6 Mart 1935 tarihli ve 28-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 289. csomó, 19 Mayıs 1935 tarihli ve 141-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 290. csomó, 1 Kasım 1936 tarihli ve 139-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 292. csomó, 10 Ekim 1937 tarihli ve 103-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 292. csomó, 4 Kasım 1937 tarihli ve 118-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 292. csomó, 28 Eylül 1937 tarihli ve 99-pol sayılı rapor.

MNL. K: 63, 32. tétel, 292. csomó, 21 Kasım 1938 tarihli ve 141-pol sayılı rapor.

EXTENDED ABSTRACT

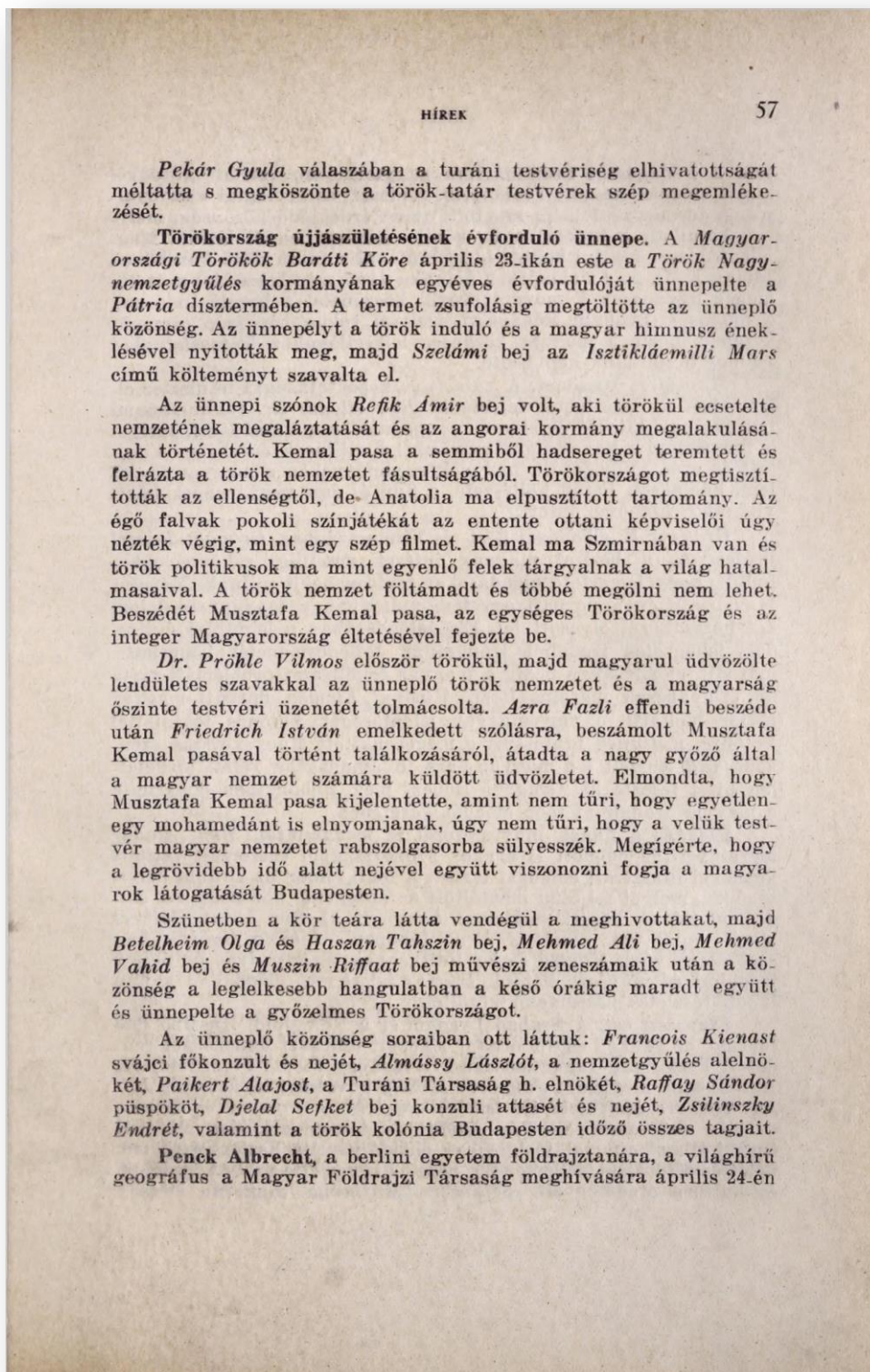
Ottoman Empire withdrew from war with "Armistice of Mudrosö" which they signed in 30 October 1918. The Allied Powers who activated plans of occupation Anatolia for ages started to occupy firstly Istanbul and different regions of Anatolia after signing Ceasefire Agreement. While Ottoman Empire did not take a step towards invading Anatolia, Anatolians who were tired from fighting for ages started to form regional resistance organizations against invasions. This regional resistance movement became an all out freedom fight when Mustafa Kemal Pasha went to Samsun on 19 May 1919, and then to Central Anatolia with organizing circulars and congresses. Anatolians showed that they would not be silent for invasions when Mustafa Kemal Pasha took the helm of War of Independence.

The Turkish War of Independence was in the spotlight of the entire world. Only the Turks didn't accept the agreements imposed on them, and viewed a war of independence as the answer to their woes. Hungary followed the war particularly closely, and fought with Turks shoulder to shoulder. Two out of every three Hungarians supported the war through friendship and brotherhood ties from history. From their position, when Mustafa Kemal Pasha visit to Samsun was a milestone for Turkish history. The Hungarians said that "a Turkish Miracle" occurred in Anatolia, the people of who otherwise had almost lost all hope. Also, many said that the only person that would band together the Turkish people was Mustafa Kemal Pasha with the resistance movement. Hungarians emphasized that the Greek invasion of Izmir built up the resistance of Turkish people – a driving force for defending Anatolia.

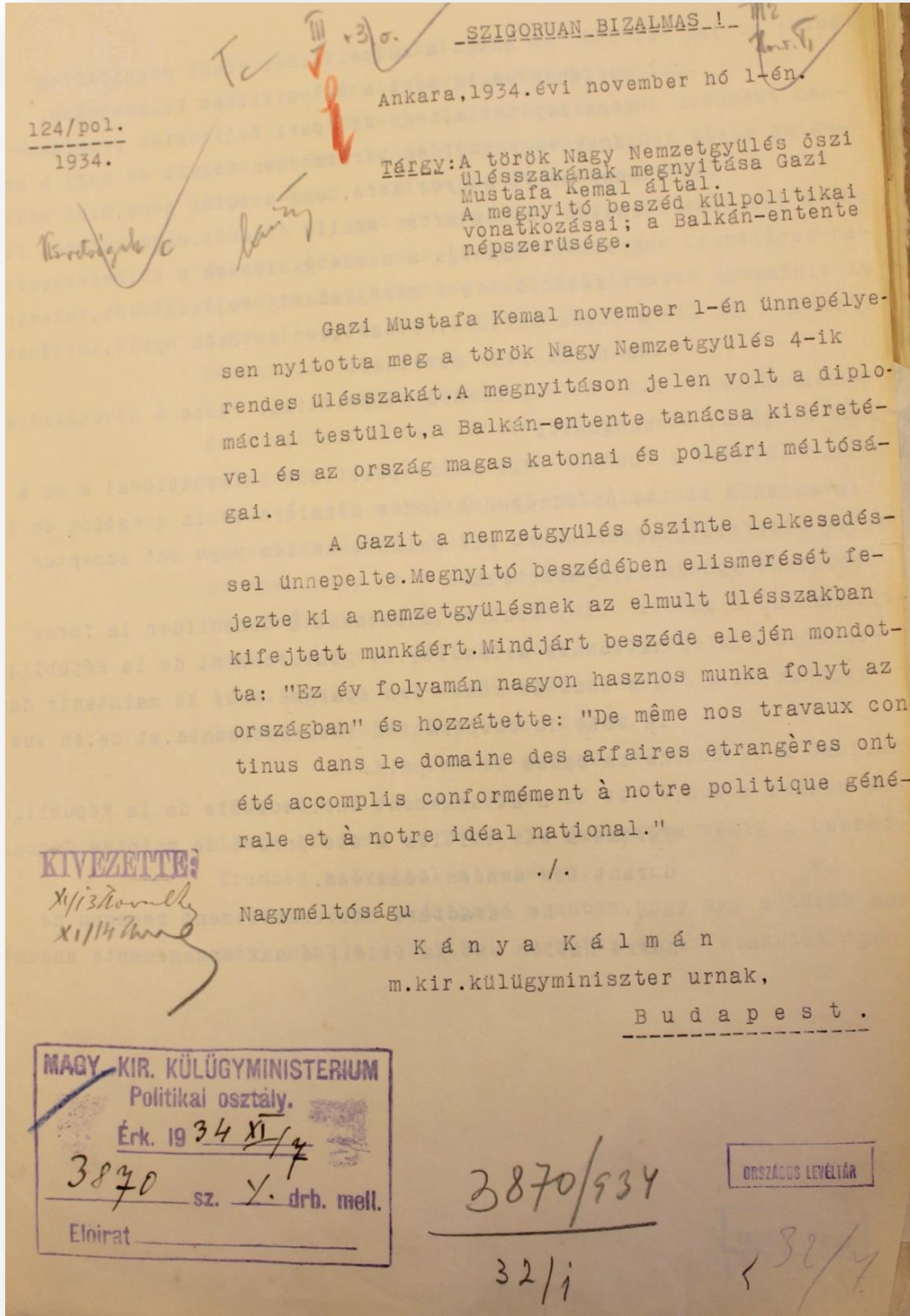
Hungarian Public opinion empathized with the Turkish War of Independence. Hungary supported it both materially as well as ended up becoming its media voice across Europe. Hungarians also followed the launch of the Turkish Grand National Assembly, and felt as though it was an organized resistance. Also Mustafa Kemal Pasha succeeded in uniting groups who had different views in National Assembly for one aim. After it opened its doors, the military part of the War of Independence was formed to drive the enemy out of Anatolia. Likewise, Hungary was delighted over Turkey's victory against the Greeks in Western Front. Hungarian media wrote that Turkish people purged Anatolia of the Greek Army. Turkey declared independence with signing Lausanne peace –treaty- to the thrill of Hungarian parliament.

Mustafa Kemal unveiled a series of reforms following Proclamation of the Turkey Republic – most of which- aroused Hungary's interest. The Hungarians stated that the reforms and taken Turkey out of the Middle Ages and brought it into 20th century: the Abolition of the Caliphate, a Turkish Civil Code, and a new Turkish alphabet all ushered in a new period in Turkish history.

Hungarian ambassadors to Turkey after 1924 (following the Turk-Hungarian Friendship Agreement of 18 December 1923) kept a close eye on the new nation's progress. They wrote reports about politics in Turkey and the Turkish National Assembly, and interpreted the new multi-party system as critical step towards democracy. They also stated that the idea of democracy would need time to settle in people's due to the lack of strong defiance at the time. Hungarian ambassadors wrote a lot about the process of Assembly, stating that the Assembly acted together in the best interests of the Turkish people, especially in terms of foreign policy and security. Furthermore, most felt that Atatürk truly want to modernize his country through innovation, secularism, and republicanism but also that Turkey needed time to place its domestic policy, albeit the steps it was taking to do so were in good stride.

EK 1: Turán Dergisinde TBMM'nin açılış yıldönümü kutlamalarıyla ilgili çıkan haber (Turán, 1923, s. 57).

EK 2: 1934 yılında Ankara'daki Macar Elçiliğinden "gizli" notuyla TBMM'nin 1934 yılı güz oturumunun Mustafa Kemal tarafından açılışıyla ilgili gönderilen rapor (MNL, K 63: 32. tétel, 289. csomó, 1 Kasım 1934 tarihli ve 124-pol sayılı rapor)

RİZE'NİN ÜÇ ULEMASI VE MEZAR ANITI

Burak Muhammet GÖKLER*

ÖZ

Doğu Karadeniz sınırlarında yer alan ve bir sahil kenti olan Rize, topografik yapısı, iklimi, bitki örtüsü, tarihi ve kültürel mirası ile dikkat çeken şehirlerden birisidir. Tarih öncesi devirlere dair bilgileri kısıtlı olan bölgenin Alt Paleolitik döneme kadar indiği düşünülmektedir. Tarihsel süreçte birçok devlete ve imparatorluğa ev sahipliği yapan Rize, 1461 yılında fethedilerek Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı Devleti ile birlikte, büyüme ve gelişme gösteren bölge, Batum daha sonrada Trabzon Sancağına bağlanmıştır. Rize'nin Osmanlıya katılımı ile birlikte Müslüman halk bu coğrafyaya yerleştirilmiş ve paralel doğrultuda imar faaliyetleri de başlamıştır. 1461'den 1923 yılına kadarki geçen sürede bölgede pek çok yapı ortaya konulmuştur. Ayrıca bölgedeki insanların yetiştirilmesi için eğitim faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu süreçte, Anadolu'nun diğer kentlerinde olduğu gibi Rize'de de birçok âlim ve ulema ortaya çıkmıştır. Yaşadığı bölgeyi ve halkı yönlendiren ve etkileyen bu kişilerin vefatından sonra ise yakınları ve bölge halkı tarafından türbeleri yaptırılmıştır. Her ne kadar Rize'de türbe mimarisinin sayıca az olmasına karşılık, araştırmaya konu olan üç kişiye ait mezar anıtlarının yer alması dikkate değerdir. Mezar anıtlarının gösterişten uzak, sade bir anlayışta ele alınması ise bir diğer detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Hasan Dede, Süleyman Dede ve Süleyman Vehbi Efendi'ye ait olan bu mezar anıtlarının değerlendirilmesi, ismi geçen kişilerin bilgileri araştırmanın temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rize, Türbe, Hasan Dede, Süleyman Dede, Süleyman Vehbi Efendi.

THE THREE RELIGIOUS SCHOLARS OF RIZE AND THEIR GRAVE MONUMENTS

ABSTRACT

Rize, which is a coastal city located on the borders of the Eastern Black Sea Region, is one of the cities that attract attention with its topographic structure, climate, vegetation, as well as historical and cultural heritage. It is thought that the history of the region, with limited information about prehistoric periods, goes back to the Lower Paleolithic period. Rize, which was home to several states and empires in the historical process, was conquered in 1461 and joined the Ottoman lands. The region, which grew and developed under the Ottoman rule, was first made part of the Batumi Sanjak and then the Trabzon Sanjak. With the conquest of Rize by the Ottomans, the Muslim people were settled in this geography and parallel construction activities started. During the period from 1461 to 1923, several structures were built in the region. In addition, educational activities were carried out to train people of the region. In this process, several scholars emerged in Rize as in other cities of Anatolia. After the death of these people, who directed and influenced the public in the region where they lived, their tombs were built by their relatives and the local people. Although the number of tombs in Rize is low, it is noteworthy that there are mausoleums belonging to the three people who are the subject of the research. Another detail is that the mausoleums are built in a plain and simple manner. The evaluation of these mausoleums belonging to Hasan Dede, Süleyman Dede and Süleyman Vehbi Efendi and the information about these historical figures form the basis of this paper.

Keywords: Rize, Tomb, Hasan Dede, Süleyman Dede, Süleyman Vehbi Efendi.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.12.2023; Yayına Kabul Tarihi: 15.02.2023

* Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ERZURUM; ORCID: 0000-0002-5035-6756, E-posta: burak.gokler@atauni.edu.tr

Giriş

Anadolu'nun kıyı şehirlerinden birisi olan ve Fener Burnu'nun doğusuna kurulan Rize (Bostan, 2008, s. 147-151) Doğu Karadeniz sınırları içerisinde yer almaktadır. Merkez başta olmak üzere Ardeşen, Çamlıhemşin, Çayeli, Derepaşarı, Fındıklı, Güneysu, Hemşin, İyidere, İkizdere, Kalkandere ve Pazar ile toplamda 12 ilçeden oluşmaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesi'nin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Rize'nin tarih öncesi devirleri hakkında bilgiler oldukça sınırlı olup ancak bölge illerin tarihleriyle bağlantılı olarak değerlendirilebilmiştir (Saklı, 2006, s. 12). Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Bayburt ve Rize'de 105 tane doğal ve yapma mağara tespit edilmiştir (Kökten, 1952, s. 189-203). Mağara incelemeleri sonucunda en eski uygarlığın Alt Paleolitik (Yontma Taş) döneme ait olduğu ortaya çıkartılmıştır (Özsait, 1999, s. 35). Bununla birlikte Rize İl'inin Çamlıhemşin İlçesine bağlı Dikkaya Köyü'nde bulunan baltalardan kentin tarihinin M.Ö. X-VIII. yüzyıla indiği de ileri sürülmekte, İskit veya Kolhis Kültürüne ait olduğu belirtilmektedir (Özkan vd. 2000, s. 87-94)

Doğu Karadeniz Bölgesine yerleşen ve Türklerle akrabalığı bilinen ilk topluluk Kimmerlerdir. Bugünkü Gürcistan'dan Doğu Anadolu'ya, oradan İç Anadolu'ya geçen Kimmerler, M.Ö. 695'te Frigleri yıkarak bölgede bir devlet kurmuşlar ve Karadeniz Bölgesi'ne doğru yayılmaya başlamışlardır. Karadeniz Ereğli'sinden Trabzon'a kadar olan sahayı bir asır boyunca hakimiyeti altında tutmuşlardır (Tarhan, 1979, s. 904-921; Ak, 2000, s. 3; Tellioglu, 2007, s. 655).

MÖ 301-280-MS 117 yılları arasında bölge, Pontus Devletinin sınırları içerisinde kalmıştır (Karpuz, 1997, s. 8; Ak, 2000, s. 14). MÖ 63'te Pompeius'un Pontus Kralı Mithridates'i mağlup etmesinin ardından bölgede Roma hakimiyeti hüküm sürmeye başlamıştır (Karpuz, 1997, s. 8). Romalılar, Orta, Doğu Karadeniz ve Kırım bölgelerini Kapadokya Eyaleti içerisinde, daha sonrada Pontus Polemoniacus Eyaleti adı altında yönetmiştir (Bilgin, 1997, s. 22; Taşpınar, 2004, s. 36). Ancak Rize'nin doğusu ve Artvin, Lazika veya Lazika Krallığı'na bağlıydı. Roma'ya bağlı olan Lazika'nın nereden başlayıp nerede bittiğini söylemek oldukça zordur. İran savaşları esnasında bölgede bulunan Prokopios'a göre Lazlar, Rion Irmağı'nın iki kenarında yer almışlar ve I. yüzyıldan itibaren Lazika Krallığı altında birleşmişlerdi. Bu krallık, yukarıda da ismi geçen Kholkis'e hâkim olmuş ve hakimiyet sahasını Sürmene'ye kadar uzatmıştır (Ak, 2000, s. 27-29). Gürcü kökenli oldukları ifade edilen Lazlar'ın buldukları bölgede Lazistan olarak anılmaktadır (Acun, 1999, s. 23-24). Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinin akabinde Rize ve çevresi Bizans İmparatorluğu (395-1204) topraklarına dâhil olmuş (Karpuz, 1997, s. 9) ve bölgenin önemi artmıştı. Bu artış bölgenin Sasaniler ve Bizans arasında büyük savaşlara sahne olmasına sebebiyet vermiştir (Arıcı, 1993, s. 26).

626 yılına gelindiğinde Amaduneler, İranlıların yoğun baskısı altından kaçmak için boy beyleri Hamam'ın öncülüğünde Rize'nin Dampur adlı ıssız yerine gelerek buraya "Hamam-a Şen" (Hamamın Şenliği) adını vererek yerleşmişlerdir. Bugün Hemşin olarak bilinen yöre, 646'da Araplar tarafından vergiye bağlanmış olup 737'de kısa bir süreliğine Arap hâkimiyetine girmiştir (Saklı, 2006, s. 6). Bu süreçte Müslüman ordularının baskısı ve akınları sonucunda 689'da Lazistan Krallığı yıkılmış (Ak, 2000, s. 31), bölge yine Bizans'ın kontrolü altına girmiştir.

XI. yüzyıldan itibaren Rize'ye Türk akınları yoğunlaşmıştır. 1071 Malazgirt Zaferi ile birlikte Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı bir şekilde Anadolu'da faaliyet gösteren Beyliklerden olan Saltuklular (1071-1202) (Özkan H., 2016, s. 16-17). Erzurum merkezli kurulsada Rize'nin de yer yer hâkimiyet sahasına girdiği görülmektedir (Piyadeoğlu, 2009, s. 91).

İstanbul'un 1204'te, Latinler tarafından işgal edilmesi sürecinde, Aleksios ve David Komnenos, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın desteği ile merkezi Trabzon olan Trabzon Rum İmparatorluğu kurmuş ve Rize'de bu devletin sınırları arasında kalmıştır (Karpuz, 1997, s. 9).

Birçok devlete ve imparatorluğa ev sahipliği yapan Rize, 1461'de Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethetmesinin akabinde Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına dâhil olmuştur. Osmanlı'ya katılmasıyla birlikte bölgede imar faaliyetleri başlamış ve bu süreç günümüze kadar devam etmiştir. Cami ve medrese başta olmak üzere Müslüman halkın ihtiyaçlarına binaen eserler ortaya konulmuştur.

Rize'de ortaya konulan eserlerle birlikte yetişmiş olan ulema sınıfı da oldukça önem teşkil etmektedir. Bölge de yetişmiş olan ulemalar hem kendi yaşadıkları yere hem de diğer bölgelere katkılar sunmuşlar pek çok talebe yetiştirmişlerdir. Ulema sınıfına mensup olan bu kişilerin sayısı Rize bölgesinde oldukça fazladır. Ancak birçoğunun türbesi hatta bir mezar taşı bile bulunmamaktadır. Bugün Ardeşen ve Pazar ilçesi sınırlarında kalan ve mütevazı birer mezar anıtlarıyla günümüze kadar gelebilen, bölgenin tekil örnekleri arasında kalan Hasan Dede, Süleyman Dede ve Süleyman Vehbi Efendi'nin türbeleri araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Hasan Dede Türbesi

Rize'nin Ardeşen İlçesi'ne bağlı Seslikaya (Ağvan) Köyü'nde 41.1437-41.0337 koordinatlarında 194 ada 5 parselde mezarlığın içerisinde yer almaktadır. Türbenin yapım tarihine dair bir kitabe bulunmamaktadır. Giriş kapısı üzerine işlenen 1262/1845 tarihi ise türbe içerisindeki mezar taşına aittir. Hasan Dede'nin soyundan olan Osman Dede'nin eşinin verdiği bilgiler Hasan Dede'nin 120 yıl kadar yaşadığı ve 1845'te vefat ettiği yönündedir. Buradan hareketle Hasan Dede 1725'li yıllarda doğmuş olmalıdır. Türbenin bulunduğu arazinin Hasan Dede tarafından kendisinin ve aile efradının defnedilmesi için Yeğenoğulları Ailesi'nden satın aldığı ifade edilmiştir. Ölümünden yaklaşık 7 yıl sonra (Evlialar Ansiklopedisi, 1992, s. 31) 1852'de türbesinin inşa edildiği, 1978'de de türbenin iç ve dış mimarisinde yer alan bezemelerin yapıldığı belirtilmiştir. Türbenin genel mimari özellikleri ve süsleme kurgusu değerlendirildiğinde yapının 1852'lere ait olmadığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ölümünden sonra yapılmış olan türbe muhtemelen XX. yüzyılın ortalarında yenilenmiş olmalıdır.

Rize'nin ve bölgenin önemli âlimlerinden birisi olan keramet ehli Hasan Dede veya şahidesi üzerindeki ismiyle Hasan Usta, Temurcu Molla Osman'ın oğludur. Hasan Dede'nin soyu ise Süleyman Dede, Salih Dede ve Osman Dede şeklinde devam etmektedir.

1835 tarihli nüfus kayıtlarına göre Hasan Dede ile aynı soy ismi taşıyan "*Kulaberoğlu*" ailesine mensup kişiler şu şekilde tespit edilmiştir (Hiçyılmaz vd. 2013, s. 137, 192) (Tablo 1).

Kulaberoğlu Ali bin Abdullah Sin ¹ 14	Kardeşi Kasım Sin 10 Kardeşi Ali Sin 8
Kulaberoğlu Molla İsmail bin Ahmed Sin 33 (Köy İmamı)	Oğlu Mustafa Sin 7 Oğlu Ali Sin 2
Kulaberoğlu Ali bin Osman Sin 55 (Köy Muhtarı)	Oğlu İbrahim Sin 23 Oğlu Mustafa Sin 18 Oğlu Mehmed Sin 13

¹ "Sin" yaşı ifade etmektedir.

	Oğlu Osman Sin 7 Oğlu Hasan Sin 5 Oğlu Ömer Sin 3
Kulaberoğlu Mehmed bin Osman Sin 60	Oğlu Mahmud Sin 20 Oğlu Süleyman Sin 15 Oğlu Şaban Sin 10 Yeğeni Selim bin Hasan Sin 7
Kulaberoğlu İnce Mehmed bin Mustafa Sin 55	Oğlu Mustafa Sin 20 Oğlu Ali Sin 13 Kardeşi Durmuş Sin 50 Yeğeni Osman bin Durmuş Sin 7 Yeğeni Hasan bin Durmuş Sin 5
Kulaberoğlu Salih bin İbrahim Sin 40	Kardeşi Ahmed Sin 35 Yeğeni İbrahim bin Ahmet Sin 5 Kardeşi Ali Sin 30
Kulaberoğlu Mehmed bin Süleyman	Oğlu Osman Sin 4 Kardeşi Ali Sin 35 Yeğeni İbrahim bin Ali Sin 2
Kulaberoğlu Hasan bin Ali	Oğlu Ahmed Sin 4 Torunu Hasan Sin 1 Oğlu Hüseyin
Kulaberoğlu Memiş bin Mehmed	Oğlu Ali Sin 5 Oğlu Hasan Sin 3 Kardeşi Kibâr Sin 35 Kardeşi Mustafa Sin 25
Kulaberoğlu Mustafa bin Osman Sin 75	Oğlu Osman Sin 35 Torunu Hüseyin Sin 14 Oğlu Mehmed Sin 30 Oğlu Hasan Sin 28 Oğlu İsmail Sin 25 Oğlu Bekâr Sin 17

Tablo 1: Bölgede Kulaberoğlu Soy İsmi Taşıyanlar

Türbe, kuzey-güney istikametinde 4,25 x 3,10 metre ölçülerinde, 0.20 cm duvar kalınlığına sahip dikdörtgen planlı bir şeması göstermektedir. Dış mimariyi meydana getiren ve yeşile boyanan beton beden duvarlarının kuzeydoğu ve kuzeybatısında dikdörtgen formda düzenlenmiş birer pencere iç mekânı aydınlatmaktadır. Bu aydınlatmaya kubbe kasnağında açılan yuvarlak kemerli, yeşil ve mavi renkli camlı pencereler de eşlik etmektedir. Kuzeyde iki konsol ile çatı ileri doğru uzatılarak cephesinin önü koruma altına alınmıştır. Çini ile kaplı olan cephede, lale ve bahar açmış dalların meydana getirdiği bitkisel süsleme programı dıştan, içleri hatayi, lale ve penç motiflerinin meydana getirdiği bir bordür ile çerçeve içerisine alınmıştır. Bu alanın orta eksenine yerleştirilen yuvarlak kemerli ve tek kanattan müteşekkil olan ince çıtalı ahşap kapı ile türbenin iç mekânına erişilmektedir. Zemin pervazından çatı ve kubbe başlangıcına kadar çini ile kaplanan süslemeler üç grupta irdelenebilir.

Birinci grup, dikdörtgen panolar halindeki süsleme kompozisyonlarıdır. Panoların ortasına, altlı-üstlü yerleştirilmiş yıldız motiflerinin içleri, merkezindeki çok kollu yıldızlardan çıkan, yaprak, hatayi, palmet ve lotuslardan meydana gelen yıldız motifi ile bezenmiştir. Bu süsleme kuşağının çevresi rumi ve palmetler ile desteklenerek süsleme programı tamamlanırken dıştan, yaprakların ve pençlerin bulunduğu bordür ile sınırları belirlenmiştir. İkinci süsleme grubunu oluşturan lale, hatayi, gül ve yapraklar beden

duvarlarının tamamını süslemektedir. Üçüncü bezeme kuşağı ise penç, lale, hatayi ve yaprakların görüldüğü bordür çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır.

İç mekânı kuzey-güney olarak ikiye bölen 1,80 metre yüksekliğindeki ara duvarın üstünde tek sıra halindeki çitalarla düzenlenmiş ahşap bir korkuluk bulunmaktadır. Duvarın merkez noktasına yerleştirilen ve yuvarlak kemer kısmı korkulukla bütünleşen tek kanatlı orijinal ahşap kapı ile Hasan Dede'nin mezarına geçilmektedir. Sanduka tipindeki mezarı baş ve ayak şahidelerinden oluşmaktadır. Ancak mezarın baş ve ayak şahidelerini kapatması bu mezarın sonradan yapıldığına işaret etmektedir.

Mezarın baş şahidesi, yukarıdan aşağıya doğru daralan prizmal dikdörtgen bir gövde yapısına sahip olup mermer malzemeden oyulmuştur. Şahidenin ön yüzeyine işlenen altı satırlık sülüs hatlı Osmanlıca Kitabesi yatay ekseninde atılmış silmelerle birbirinden ayrılmıştır. Gövde, kısa bir omuz ve boyun bölümünden sonra üstte Hasan Dede'nin bilginliğini işaret eden ulema sarığı ile tamamlanmıştır (Tablo 2). Sivri tepelikli, yukarıdan aşağıya doğru daralan ayak şahidesi ise sade bir anlayış sergilemektedir. Çini dışında türbede karşılaşılan bir diğer süsleme de kalem işleridir. Bunlar kubbe kasnağında, "Allah, Muhammed ve Kelime-i Tevhid yazıları, kubbe içinde ise zencerek, palmet ve çarkıfelek motifleri ile yapılan süslemeleridir. Türbe, üstü kurşun ile kaplı bir kubbe ile koruma altına alınmıştır (Şekil 1-10).

Mezar Taşının Türkçesi	Osmanlıca
Ya Hû Kulaberoğlu Temurcu Molla Osman'ın oğlu Merhum Şeyh Hasan Usta Ruhuna Fatiha 1262/1845	يا هو قولبر او غلو تمورجو ملا عسمنك او غلو مرحوم شيخ حسن اوسته روحنه فاتحه ۱۲۶۲

Tablo 2: Mezar Taşı Üzerindeki Metnin Osmanlıcası ve Türkçesi

Süleyman Dede Türbesi

Rize'nin Ardeşen İlçesi'ne bağlı Seslikaya (Ağvan) Köyü'nde 41.1437-41.0337 koordinatlarında 194 ada 5 parselde mezarlığın içerisinde Hasan Dede Türbesi'nin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Hasan Dede'nin ikinci eşinden olan Süleyman Dede'nin mezar anıtının doğu cephesinde yer alan yazıt şu şekildedir (Tablo 3).

Kitabenin Türkçesi	Osmanlıca
Şeyh Süleyman Hüda Dede 1308/1890	شيخ سليمان حذاء ده ده ۱۳۰۸

Tablo 3: Türbe Üzerindeki Kitabenin Osmanlıcası ve Türkçesi

Yapılan çalışmalarda türbenin Süleyman Dede'nin oğluna ait olduğu ifade edilmiştir (Karpuz, 1997, s. 91). Ancak hem kitabeden hem de ailenin soyundan gelen Osman Dede'nin eşinin verdiği bilgiler, bu türbenin Süleyman Dede'ye ait olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mezar anıtıyla doğuda bitişik iki mezarda Süleyman Dede'nin oğlu Hamit ve eşi Ayşe Kulaber'e ait yüksek çerçeveleli mezar bulunmaktadır. Derinlemesine dikdörtgen plandaki türbe 2,80 m. uzunluğunda 1, 50 m. genişliğinde ve 20 cm. duvar kalınlığında inşa edilmiştir. Düzgün kesme taş malzemedan inşa edilen türbenin beden duvarları 1,10 m. yüksekliğinde ele alınmıştır. Beden duvarının bitiminde ince konulan taşlarla üst örtü bölümüne geçilmiştir. Doğu ve batıda sivri kemerli bir alınlık meydana getirilerek orta ekseninde basık yuvarlak kemerli birer pencere açıklığına yer verilmiştir. Üstü ise kiremit kaplı sivri tonoz ile kapatılarak küçük ebatlardaki türbe mimarisi tamamlanmıştır (Şekil 11-16).

Süleyman Vehbi Efendi Türbesi

Rize'nin Pazar İlçesine (Atina) bağlı Örnek (Venek) Köyü'nde kısmen eğimli bir arazi üzerinde bulunan türbe, Sultan Abdülaziz'in Pazarlı huzur hocası Süleyman Vehbi Efendi'ye aittir (Hiçyılmaz, 2022).

Türbenin giriş kapısı üzerinde siyah mermer üzerine işlenmiş kitabede Yasimzâde El Hac Osman Efendi'nin oğlu Süleyman Vehbi Efendi şeklindeki yazıtta geçen Süleyman Vehbi, 1241/1825 tarihinde Trabzon'a bağlı Atina (Pazar) Kazası'nın Venek (Örnek) Köyü'nde doğmuştur. Türbenin 200 metre güneyinde bulunan ve babası Osman tarafından inşa edilen Örnek Köyü Camii'nde (Gökler, 2022, s. 1287-1288) ve mektebinde eğitimine başlamıştır.

1839-40'da Rize'de el-Hac Alâeddin Efendi'nin medresesine giderek adab, fıkıh, mantık ve meani dersleri alıp 1845'te İstanbul'a gitmiştir. Fatih'te Vidinli Mustafa bin Ömer Efendi'den eğitimini almaya devam etmiş, icazetini alarak 1854-1855'de Fatih Camii'nde ders vermeye başlamıştır. O dönem Pazar'ın Trabzon'a bağlı olması sebebiyle "Trabzonlu" şeklinde ün salmıştır. 1863'te "Huzur Dersleri Muhatablığına" terfi etmiş ve 1873-74'de kadar bu görevde kalmıştır. 1868'de müsevvit makamına getirilen ve Buhari dersleri okutan Vehbi Efendi, aynı yıllarda Trabzon Naibi olmuştur. 1880'de Erzurum Niyabetliği görevini yürütmüştür. 1884-1905 yıllarında Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyeye azalığında bulunmuştur. Daha sonra İbtidâi Hariç İstanbul Müderrisliği, Sahn-ı Semân ve Hamise-i Süleymaniyye derecesine yükselmiş, 1886'da Haremeyn-i Muhteremyn Payesi tevcih edilerek Mecidi Nişanı'na layık görülmüştür. 1895-96'da Anadolu Kazaskerliği'ni fahriyen devam ettirmiş, 1910'da emekli olmuştur (Albayrak, 1981, s. 466). 1910 tarihinde de vefat etmiştir.

Doğu-batı istikametinde dikdörtgen planda düzenlenen türbe, 4, 16 cm uzunluğunda 2,12 cm genişliğinde ve 0,26 m duvar kalınlığında ele alınmıştır. Kesme taş malzemedan örülen türbe beden duvarlarının birleşim yerleri pahlanarak köşe geçişleri kavilenecek yumuşatılmıştır. Doğuda ve güneyde iki, kuzey cephede bir olmak üzere yuvarlak kemerli olarak tasarlanan pencere açıklıkları ile iç mekânın ışık alması sağlanmıştır. 1, 34 cm yüksekliğindeki duvarlardan sonra üst örtü bölümüne geçilmektedir. Plaka taşlarla bir saçak oluşturulmuş ve sivri tonoz ile türbenin üstü kapatılmıştır. Türbenin içine batıda açılan ve sonrasında mermer bir korkuluk ile kısmen kapatılan 80 cm. genişliğindeki bir kapı açıklığı ile geçilmektedir. İç mekânda herhangi bir mezar taşı bulunmazken taş malzemenin arasındaki derz dolgular dikkat çekmektedir. Bununla birlikte girişin hemen solunda asılı duran 30-40 cm. yüksekliğindeki kırık kandil ile karşılaşmaktadır (Şekil 17-23).

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Tarihsel süreç içerisinde birçok farklı devlet için yerleşim alanı konumunda olan Rize, Anadolu'nun ve Doğu Karadeniz'in önemli sahil kentlerinden birisidir. Sahil kenti

olması ile birlikte zorlu topografik yapısı ve iklimi bölgenin geçmişteki gelişimini etkileyen hususların başında gelmektedir.

Rize, 1461'de Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethetmesinin akabinde Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına katılmış ve Türk-İslam dönemi başlamıştır. Bu doğrultuda tımar sistemi uygulanmış ve bölgeye Müslüman halk yerleştirilmiştir. Bölgedeki Müslüman hane sayısının yıllar geçtikçe çoğalmasıyla medrese-cami inşası da artmıştır. Genellikle fevkani veya tek katlı olarak yapılan camilerin hem alt hem de harim katları eğitim amaçlı kullanılmıştır. Bu eğitim süreçlerinde Rize'de birçok âlim ve ulema yetişmiştir.

İsmi kayıtlara geçen veya geçmeyen pek çok âlimin hem bölgeye hem bölge dışına hizmet etmiş olması oldukça önem teşkil etmektedir ki bunların birçoğunun bir mezar anıtı veya türbesi bile bulunmamaktadır. Özellikle Rize'de en çok ziyaret edilen ve bilinen ulemaların başında Ardeşen'in Seslikaya Köyü'nde bulunan keramet ehli Hasan Dede, diğer ismiyle Hasan Usta ve oğlu Süleyman Efendi (Dede) gelmektedir. Aile fertlerinin bulunduğu bir mezarlık alanı içerisinde defnedilen iki zat, yaşadıkları dönemde toplumun ileri gelenleri arasında yer almaktadır. Hasan Dede'nin göstermiş olduğu kerametler nesilden nesile aktarılarak gelmektedir.

Hasan Dede ve Süleyman Efendi dışında Pazar İlçesi'nin Örnek Köyü'nde bulunan Süleyman Vehbi Efendi hem Osmanlı Sultanı Abdülaziz hem de bölge için oldukça önemli bir şahsiyettir. Doğum ve ölüm tarihi belli olan Vehbi Efendi'nin aldığı eğitim, hocası, gittiği medreseler, verdiği dersler ve görevleri açık bir şekilde bilinmektedir. Sultanın huzur hocası şeklinde de belirtilen Vehbi Efendi'nin başkente gittikten sonra tekrar doğduğu topraklara gelip defnedilmesi dikkate değerdir.

Rize'de yetişmiş veya bölgede doğup dışarıda hizmet vermiş bu üç kişi dışında ön plana çıkan, sayısız isim bulunmaktadır. Bunlar arasında; Hacı Ferhat Efendi, Ahmed Bedreddin Efendi, Ahmet Fevzi Efendi, Muharrem Lütfi Efendi, Ahmet Hulusi Efendi, Ahmet Ragıp Efendi, Hafız Ahmet Rıfat, Ahmet Şevki Efendi, Ali Haydar Efendi, Ali Rıza Efendi (Albayrak, 1980, s. 110, 117, 138, 147, 168, 200, 211, 225, 267, 310), Cafer Sıtkı Efendi, Halil Haki Efendi, Hamid Efendi, Samid Sa'id Efendi, Hasan Atıf Efendi, Hasan Fehmi Efendi, Hasan Fikri Efendi, Hüseyin Avni Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi, İbrahim Ferid Efendi, İbrahim Hakkı Efendi, İshak Nuri Efendi (Albayrak, 1980, s. 11, 18, 52-61, 64, 71, 79-80, 85, 143-144, 211, 218, 247), Mahmut Efendi, Mahmut Celaleddin Efendi, El-Hac Mehmed Ferhad Efendi, Mehmet Ali Rıza Efendi (Albayrak, 1980, s. 18, 23, 25, 86), Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Kutuz Hoca (Kara, 2009, s. 1, 65) yer almaktadır.

Ulemaların isimleriyle birlikte mezar anıtları da önemli bir yer teşkil etmektedir. Rize'de günümüze özgün olarak ulaşabilmiş türbe sayısı olarak oldukça azdır. Bölgede günümüze ulaşamamış ancak kayıtlarda geçen Şeyh Ali Semerkandi (Güvelioğlu, 2006, s. 211) Türbesi, sekizgen planı ve mimarisi ile Rize'nin en önemli türbesi konumundadır. Ancak bugün bu yapıdan herhangi bir kalıntı söz konusu değildir. Bu tipte bir başka mezar anıtı da söz konusu değildir (Şekil 24).

Araştırmaya konu olan üç türbe ise esasında türbe mimarisi açısından hem başkent örneklerinden hem de Anadolu'daki diğer örneklerden oldukça uzakta bir anlayış sergilemektedir.

Hasan Dede'nin dikdörtgen plandaki tek kubbeli ve betonarme malzemeli türbesi mimari açıdan farklı bir özellik sergilememekte, yenilenme sürecinden geçtiği açık bir şekilde görülebilmektedir. Plan ve mimari açısından bölgedeki benzer örnekleri arasında Giresun'da Hacı Abdullah Türbesi (1535-40), Şeyh Keramettin Türbesi, Samsun'da

Kılıçdede Türbesi, Gümüşhane’de Mısıroğlu Türbesi ve Hayribaba Türbesi (Özkan vd. 2012, s. 89) yer almaktadır (Şekil 25-28).

Süleyman Dede ve Süleyman Vehbi Efendi’ye ait olan mezar anıtları birbirinin tekrarı niteliğinde bir düzenlemeye sahiptir. Derinlemesine dikdörtgen planda bir şema sergileyen ve üstü tonoz ile kapatılan yapılar, Kayseri ve Mersin’de karşılaşılan Roma mezar anıtlarıyla benzerlikleri oldukça dikkat çekicidir. Ancak bölgede yapılan incelemeler ve araştırmalar neticesinde bu mezarların sonradan inşa edildiği ve Roma mezar anıtlarından dönüştürülmediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu tip anıtların Anadolu’da ve bölgedeki örnekleri oldukça sınırlıdır. Bilimsel çalışmalar ışığında Gümüşhane’de bulunan Ebe Hatun Türbesi (1812), Musa Dede Türbesi (XIX. yy) (Özkan H., 2009, s. 158-159) karşılaşılan nadir örnekler olması açısından ön plana çıkmaktadır (Şekil 29-31).

Türbe içerisinde bulunan ve Hasan Dede’ye ait olan mezarın baş şahidesinin serpuş tipi önemli bir yer teşkil etmektedir. Anadolu coğrafyasında çok sık karşılaşılan bu tipin bölgedeki yansımaları oldukça fazla olup öne çıkan serpuşlar arasında Rize (Hanoğlu, 2015, s. 1906), Giresun (Çal vd. 2011, s. 27), Trabzon (Gedikli, 2010, s. 161), Ordu (Çelik, 2012, s. 162-163) ve Sinop’taki (Çelemoğlu, 2021, s. 24), örnekler gösterilebilir (Şekil 32-35).

Sonuç

Tarihi, coğrafyası, iklimi ve bitki örtüsü ile ön plana çıkan Rize’nin Osmanlı topraklarına katılmasından sonra bölgeye Müslüman halk yerleştirilmiş ve zamanla Türk-İslam mimarisinin vazgeçilmezleri arasında yer alan cami ve medreselerin inşa süreçleri başlamıştır. İnşa edilen her bir yapı, özelliklede camiler sadece ibadet amaçlı değil eğitim amacıyla da kullanılmıştır. Buralarda yetişen ve yetiştiren kişiler isimleriyle ve mezar anıtlarıyla günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Rize’de araştırmaya konu olan isimler dışında pek çok âlim ve ulemanın yetiştiği açık bir şekilde görülebilmektedir. Ancak bunların birçoğunun mezar anıtının olmayışı, belki de İslamiyet’te “*En iyi mezar, çabuk kaybolan mezardır*” düşüncesine bağlıdır.

Mezar anıtları bulunan bu kişilerin başında Ardeşen’deki Hasan Dede (Usta) ve Süleyman Dede gelmektedir. Temurcu Molla Osman’ın oğlu olan Hasan Dede’nin ve oğlu Süleyman Dede’nin buldukları mezarlıkta kendi soylarından gelenlerin mezar taşlarının yer alması dikkate değerdir. Bununla birlikte her ikisinin türbesi de geleneksel Osmanlı türbe mimarisinin oldukça uzağında, mütevazı bir mimari anlayış sergilemektedir. Süleyman Dede’nin Türbesi orijinal iken, Hasan Dede’nin Türbesi’nin sonradan yenilediği açık bir şekilde görülebilmektedir. Ancak mezar taşının varoluşu ve ulema sarıklı başlığı türbeyi de anlamlı kılmaktadır.

Süleyman Dede’nin Türbesi ile birebir benzer bir anlayış sergileyen Süleyman Vehbi Efendi Türbesi, özgünlüğünü koruyabilmiş, gösterişten uzak bir mimari sergilemektedir. Özellikle bu ikisi tam bir türbe anlayışında olmayıp bir mezar anıtı mahiyetinde değerlendirilebilmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

- Evliyyalar Ansiklopedisi* (1992). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- ACUN, F. (1999). "Tarih Boyunca "Pontus"". *Millî Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu* (6-7 Mart 1999). İstanbul: 19-34.
- AK, O. N. (2000). *Rize Tarihi*. Rize: Rize Halk Eğitim Müdürlüğü Yayınları.
- ALBAYRAK, S. (1980). *Son Devir Osmanlı Uleması*. I. İstanbul: Millî Gazete Yayınları.
- ALBAYRAK, S. (1980). *Son Devir Osmanlı Uleması*. II. İstanbul: Millî Gazete Yayınları.
- ALBAYRAK, S. (1980). *Son Devir Osmanlı Uleması*. III. İstanbul: Millî Gazete Yayınları.
- ALBAYRAK, S. (1981). *Son Devir Osmanlı Uleması*. IV-V. İstanbul: Millî Gazete Yayınları.
- ARICI, M. (1993). *Her Yönüyle Rize*. Ankara: Odak Ofset Matbaacılık.
- BİLGİN, M. (1997). *Rize'nin Tarihine Bir Bakış*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BOSTAN, İ. (2008). "Rize". *TDVİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. XXXV: 147-151.
- ÇAL, H. - G. İLTAR (2011). *Giresun Mezar Taşları*. Ankara: Giresun Valiliği.
- ÇELEMOĞLU, Ş. (2021). "Sinop/Ayancık/Tarakçı Köyü Gebelit Camisi ve Mezar Taşları". *Amisos*. X/6: 15-52.
- ÇELİK, B. (2012). *Ordu İli, Ünye İlçesi, Hacı Osman Ağa Camii Haziresindeki Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GEDİKLİ, İ. (2010). *Akcaabat Yöresindeki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖKLER, B. M. (2022). *Rize'de Osmanlı Dönemi Camileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GÜVELİOĞLU, İ. G. (2006). Rize Meşayihî. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 17: 191-216.
- HANOĞLU, C. (2015). *Batılılaşma Dönemi Rize Mezar Taşları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HİÇYILMAZ, M. Ü. - B. OKUTAN (2013). *Ardeşen'in İnsanları 1835 Nüfus Kayıtlarına Göre Ardeşen Sülale Envanteri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- KARA, İ. (2009). *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce Rize'deki Tekkesi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- KARPUZ, H. (1997). *Rize*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KÖKTEN, İ. K. (1952). Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma. *DTCF Dergisi*. X/3-4: 189-203.
- ÖZKAN, H. (2009). "Gümüşhane'de Osmanlı Dönemi Türbeleri". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 41: 145-171.
- ÖZKAN, H. (2016). *Saltuklu Mimarisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- ÖZKAN, H., - H. YURTTAŞ (2012). *Orta Çağ'dan Günümüze Gümüşhane*. Gümüşhane: Seçil Ofset.

- ÖZKAN, S. - M. ÇAKIR (2000). "Rize'de Bulunmuş Olan Tunç Baltalar". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 15: 87-94.
- ÖZSAİT, M. (1999). "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi". *Trabzon Tarihi Sempozyumu*. Trabzon: 35-42.
- PİYADEOĞLU, C. (2009). "Büyük Selçuklular'ın Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Faaliyetleri". *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*: 86-92.
- SAKLI, A. R. (2006). "Rize Tarihçe". *Yeşilin Cenneti Rize*. İstanbul: Mavi Yeşil Dergisi: 1-22.
- TARHAN, M. T. (1979). "Eskiçağda Kimmerler Problemi". *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler I* (11-15 Ekim 1976): 904-921.
- TAŞPINAR, A. (2004). *Rize Tarihi*. Rize: Yayınevi Belirsiz.
- TELLİOĞLU, İ. (2007). "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme". *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*. 2: 654-664.

İnternet Kaynakları

- HİÇYILMAZ, M. Ü. (2022). "Sultan Abdülaziz'in Pazarlı Hocası". Erişim Tarihi: 24.11.2022.
<https://www.kackar53.com/sultan-abdulazizin-pazarli-hocasi-makale,413.html>

EXTENDED ABSTRACT

Rize is an Anatolian coastal city that sits along the Black Sea, east of Cape Fener. It consists of 12 districts: Merkez (Centrum), Ardeşen, Çamlıhemşin, Çayeli, Derepazarı, Fındıklı, Güneysu, Hemşin, İyidere, İkizdere, Kalkandere and Pazar.

Information about the prehistoric periods of Rize is very limited. However, when evaluated together with surrounding provinces, we see that its history stretches as far back as the Lower Paleolithic (Chipped Stone) age – to at least the 8th and 7th centuries BC based on axes found in the village of Dikkaya, Çamlıhemşin .

Turkish attacks to the region intensified after 11th century. In 1461, shortly after Mehmet the Conqueror took Trabzon, Rize became Ottoman territory.

Development and education there improved with the settlement of Muslims – so much so that even an educated ulema class emerged. They contributed both to their own and to other regions, and taught many students. While they enjoyed a rather sizable population in Rize, many lack mausoleums or even a tombstone.

Research carried out in the region has thus far identified two mausoleums and tomb belonging to three ulema scholars. The first of these is Hasan Dede. located in the village of Seslikaya in a cemetery. The year engraved on the entrance door is also the date on his tombstone: 1845, According to the information from the wife of Osman Dede (one of his descendants), Hasan Dede lived for 120 years and died in 1845. Therefore, he must have been born in 1725. His tomb was built in 1852, approximately 7 years after his death, and while its decoration work on the interior and exterior of the tomb were done in 1978. However, both architectural features and ornamentation show us that the structure does not belong to 1852. Rather, it seems that it must have been renovated in the middle of the 20th century.

The mausoleum has a rectangular and single-domed plan scheme. Its exterior is plain, while its northern façade is decorated with non-original tiles bearing classical period style. The interior is again covered with tiles and a door the centre of the façade,

There is an ulema turban at the end of the cist grave in the southern part of the tomb. Thus, we figure that Hasan Dede was the son of Kulaberoğlu Temurcu Molla Osman. People bearing the Kulaberoğlu surname are given in tables in this study.

A mausoleum next to the Hasan Dede's belongs to his son, Süleyman Dede, and is dated 1890. The name "Sheikh Süleyman Hüda Dede" is inscribed on the the eastern façade.

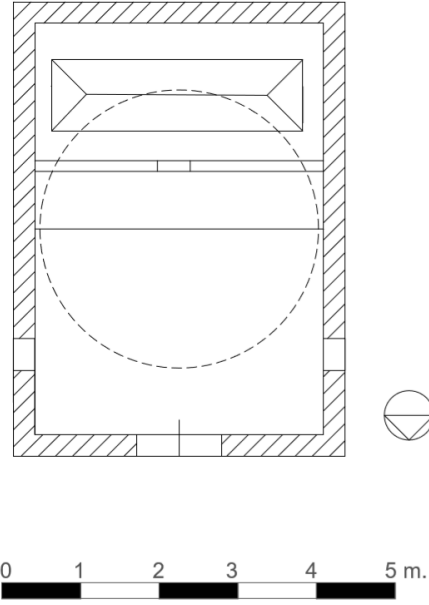
It has a rectangular plan, is covered with a vault (i.e. camerated), and is aprox. 1 m 10 cm high. What is worth noting is that such a design usually encountered in Roman mausoleums only.

Another mausoleum is that of Süleyman Vehbi Efendi, located in the village of Ornek (Venek), Pazar/Rize. Vehbi Efendi, son of Yasimzâde El Hac Osman Efendi, was born in the Venek (Ornek), Athens/Trabzon in AH 1241 (CE 1825).

Süleyman Vehbi Efend was Sultan Abdulaziz's court scholar from Pazar, and studied at various madrasahs in Istanbul between 1839-40 and 1910. His mausoleum is very similar to that of Süleyman Dede, in that it too has a a rectangular plan, and is covered with a vault.

The architecture of the tombs of Süleyman Dede and Süleyman Vehbi Efendi have a Roman air about them. However, other studies carried out in the region, indicate that they were built too late for them to be originally of Roman origin.

EKLER

Şekil 1: Hasan Dede Türbesi Plan Şeması

Şekil 2: Hasan Dede Türbesi'nin Güney Cephesi

Şekil 3: Hasan Dede Türbesi'nin Güneydoğu Cephesi

Şekil 4: Hasan Dede Türbesi'nin Kuzey Cephesi

Şekil 5: Hasan Dede Türbesi'nin Kuzey Cephesindeki Çini Süsleme Detayı

Şekil 6: Hasan Dede Türbesi'nin Giriş Kapısı ve Çini Kaplamaları

Şekil 7: Hasan Dede Türbesi'nin İç Mekânı ve Güneydeki Bölme Duvar

Şekil 8: Hasan Dede Türbesi'nin İç Mekânının Batısı ve Çini Kaplamaları

Şekil 9: Hasan Dede Türbesi'nin Kubbesi ve Kalemîşi Bezemeleri

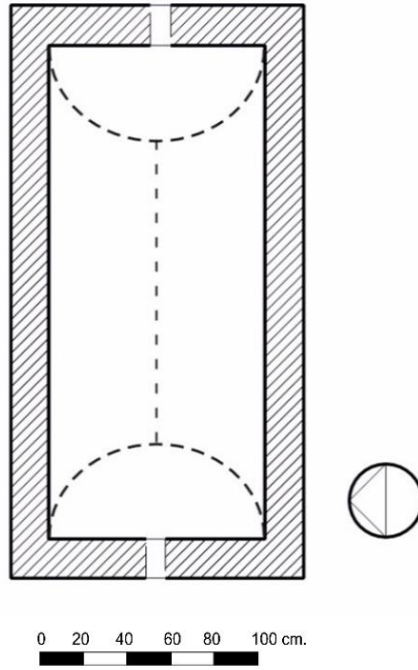
Şekil 10: Hasan Dede'nin Mezarı ve Baş Şahidesi

Şekil 11: Süleyman Dede Türbesi'ndeki Kitabe ve Tarih

Şekil 12: Süleyman Dede'nin Oğlu ve Eşine Ait Mezar

Şekil 13: Süleyman Dede Türbesi Plan Şeması

Şekil 14: Süleyman Dede Türbesi'nin Kuzeydoğu Cephesi

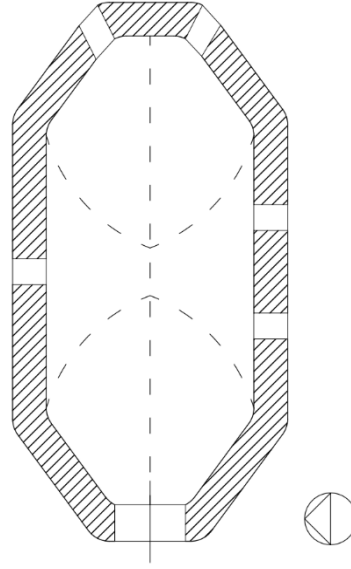
Şekil 15: Süleyman Dede Türbesi'nin Doğu Cephesi

Şekil 16: Süleyman Dede Türbesi'nin Kuzeybatı Cephesi

Şekil 17: Süleyman Vehbi Efendi Türbesi Girişindeki Yazıt

0 50 100 cm.

Şekil 18: Süleyman Vehbi Efendi Türbesi Plan Şeması

Şekil 19: Süleyman Vehbi Efendi Türbesi'nin Kuzey Cephesi

Şekil 20: Süleyman Vehbi Efendi Türbesi'nin Doğu Cephesi

Şekil 21: Süleyman Vehbi Efendi Türbesi'nin Güney Cephesi

Şekil 22: Süleyman Vehbi Efendi Türbesi'nin Batı Cephesi

Şekil 23: Süleyman Vehbi Efendi Türbesi'nin İç Mekânı ve Girişin Batısındaki Kandil

Şekil 24: Şeyh Ali Semerkandi Türbesi 1922 (gazeterize)

Şekil 25: Hasan Dede Türbesi

Şekil 26: Giresun Hacı Abdullah Türbesi

Şekil 27: Samsun Kılıçdede Türbesi

Şekil 28: Gümüşhane Mısırlıoğlu Türbesi

Şekil 29: Süleyman Dede ve Süleyman Vehbi Efendi'nin Mezar Anıtları

Şekil 30: Ebe Hatun Türbesi (Özkan)

Şekil 31: Musa Dede Türbesi (Özkan)

Şekil 32: Hasan Dede'ye Ait Ulema Sariğı

Şekil 33: Rize'den Bir Başka Ulema Sariğı
(Hanoğlu)

Şekil 34: Trabzon'dan Ulema Sariğı (Gedikli)

Şekil 35: Giresun'dan Ulema Sariğı
(İltar)

KUTADGU BİLİG KAHRAMANLARI ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNMEK*

Muhammed Emin YILDIZLI**

ÖZ

Yusuf Has Hacib tarafından yazılıp Tabgaç Buğra Han'a sunulan, yazılış nedenlerinden birinin de iki dünya mutluluğu olduğunu "350. beyit kitab adı urdum kutadgu bilig/ kutadsu oқиğlıқа tutsu elig 351. beyit sözüm sözledim men bitidim bitig/ sunup iki ajunni tutğu elig" beyitleriyle vaat eden Kutadgu Bilig, kültür tarihimizdeki önemli eserlerden biridir. Bu çalışmada Kutadgu Bilig'in dört temel karakteri (Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdilmiş ve Ogdurmuş) üzerine ve temsil ettikleri kavramlara (adalet, kut, akıl ve akıbet) yönelik bir inceleme yapılması amaçlanmıştır. Bu çalışma ile ulaşılmak istenen temel amaç, eserin kahramanlarının ilişkilendirildiği dört kavramın "Yusuf Has Hacib'in ideal insanını/ kâmil insanını" nasıl tasvir ettiğini tespit edebilmektir. Bu ideal insanın iki dünya mutluluğunu nasıl yakalaması gerektiğini ortaya çıkarabilmektir. Eserde adalet, kut, akıl ve akıbet kavramlarıyla sembolleştirilen kahramanların, gizli başka sembolleri de var mıdır? sorusuna cevap bulabilmektir. Çalışmada belirtilen amaca ulaşmak için eserin yüzey yapısındaki kahraman tasvirlerinden, kahramanların diyaloglarından ve eserdeki olay akışından hareket edilecektir.¹

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdilmiş, Ogdurmuş.

REVISITING THE HEROES OF KUTADGU BILIG

ABSTRACT

Kutadgu Bilig, written by Yusuf Has Hacib and presented to Tabgaç Buğra Han, promising that one of the reasons for writing is to achieve fortune and happiness of the two worlds which means the material and the spiritual existences, by "350. beyit kitab adı urdum kutadgu bilig/ kutadsu oқиğlıқа tutsu elig 351. beyit sözüm sözledim men bitidim bitig/ sunup iki ajunni tutğu elig" couplets, is one of the important works in our cultural history. In this study, it is aimed to make an examination on the four basic characters of Kutadgu Bilig (Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdilmiş and Ogdurmuş) and the concepts they represent (justice, fortune/joy, reason and fate). The main aim to be achieved with this study is to determine how the four concepts with which the heroes of the work are associated describe "Yusuf Has Hacib's ideal person / perfect person". This is to reveal how the ideal person should achieve the happiness of the two worlds. Each hero of the text represents one of these concepts of justice, fortune, reason and fate. Main question to be answered in this work is whether there are any other hidden concepts or symbols these characters represent. In order to achieve the aim stated in the study, the hero depictions in the surface structure of the work, the dialogues of the heroes and the event flow in the work will be taken into consideration.

Keyword: Kutadgu Bilig, Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdilmiş, Ogdurmuş.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 11.01.2023; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2023

* Bu çalışma 16-18 Ekim 2019 tarihlerinde XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sunulan özet bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-2459-9543, E-posta: eminyildizli@istanbul.edu.tr

¹ Kutadgu Bilig üzerine yapılan çalışmada kahramanların özelliklerinin, sıfatlarının veya olay akışlarının geçtiği beyitler genel olarak dipnotlarda beyit numaralarının verilmesiyle tanıklanacaktır. Bu yöntemle makale yayın kuralları gereği makalede kullanılması gereken maksimum kelime sınırının aşılmasının önüne geçilmek amaçlanmıştır. Çalışmada temel alınan kaynak için bk. Arat, 2008.

Giriş

Kutadgu Bilig, Türklerin İslamiyet'in etkisi ile yazmış oldukları ilk eserlerden biri olması, Türk edebiyatı açısından birçok ilki hem tür hem şekil olarak barındırması hem de "Bağdat yönetim merkezli İslam halifeliğine karşı Türk tarzı sultanlık meşruiyetini de ilan eden ilk Türkçe eser olması bakımından (Özönder, 2018, s. 181)" kültür tarihimizin önemli eserlerindedir.

Bu önemli eserin gençler için kaleme alındığını ifade eden Özönder (2018, s. 180-183), devleti yönetecek Türk gençleri için eserin bir ders kitabı niteliğinde olduğunu ifade eder ve eseri "İslami Türk tarzı devlet yönetme bilgisi" şeklinde tarif eder. "Yusuf Has Hacib bu eseri ile insan hayatının anlamını, insanın toplum ve dolayısıyla devlet içindeki görevlerini tespit edip inceleyen bir toplum ve devlet felsefesi sistemi kurmuştur (Arslan, 1987, s. 20)."

Türk kültür, edebiyat, devlet ve siyaset tarihindeki bu önemli eserin isminin anlamı üzerine iki farklı görüş vardır, mutluluk veren bilgi ve devlet yönetme bilgisi. Bu iki farklı görüş Ercilasun (2007, s. 174) tarafından "Kutadgu Bilig'in kelime anlamı mutlu olma bilgisi, terim anlamı siyaset bilgisidir." şeklinde açıklanması eserin isminin anlamına yönelik tartışmaları da noktalar mahiyettedir. Eser her ne kadar Tabgaç Buğra Han'a, sonsuza kadar kalacak bir hediye olarak², sunulmak için yazılmış bir siyasetname olarak değerlendirilse de eserde işlenen konular ve diyaloglar eserin nasihatname özelliği taşıdığını da göstermektedir. Bu nasihatler sadece hükümdara ve onun çevresindekilere yönelik değil Yusuf'tan sonra gelecek kişilere de kalacak³ okuyanın elinden tutacak sözlerdir.⁴ Bu sözlerle "eserin kaleme alınmasındaki asıl amacın, insanları şairin düşündüğü ideal bir hayata kavuşturma olduğu açıktır (Arat, 2008, s. 29)."

"Kutadgu Bilig'de işlenen esas tem ideal insandır. Yusuf Has Hacib, kendi devrindeki ideal bir insanda bulunması gereken vasıflar üzerinde durur (Ercilasun, 1985, s. 133)." "Kahramanların düşünce ve tavırlarından yola çıkılarak ideal insan portresinin çizildiği bu eser, bu sembolik şahsiyetlerin metin boyunca tekrar edilmesi sayesinde bir süreklilik arz eder (Parlak, 2010, s. 90)."

Yusuf Has Hacib bu sürekliliği *İdeal İnsan Kün Togdı* karakteriyle oluşturmaya çalışmıştır. "Eserin esasını oluşturan olgun insan kavramı ve tanımının yanı sıra daha birçok erdem de (Arat, 2008, s. 26)⁵" Kün Togdı'nın diğer kahramanlarla ilişkileri diyalogları ve onların düşünce/ hareket dünyası⁶ vasıtasıyla açıklanır.

Eser üzerine yapılan çalışmalar⁷ incelendiğinde görülmektedir ki neredeyse hazırlanan bütün çalışmalarda eserdeki kahramanların diyalogları araştırmacıların hareket noktasını oluşturmuştur. Araştırmacılar tarafından kahramanların diyalogları ve sonrasında ortaya konulan düşünceler devlet yönetimi, askerî bilgiler, davranış kalıpları, erdemler vb. konular çerçevesinde ele alınmıştır. Eserde olay örgüsünün ve hareketliliğin az olması, zaman mefhumunun net bir şekilde ortaya konulmaması eserin diyaloglar ve

² 113. beyit

³ 192. beyit

⁴ 350. beyit

⁵ Kabalıcı Yayınevi tarafından tekrar basılan kitapta kitabın daha önceki baskılarına göre sadeleştirilmiş bir dil kullanıldığı görülmüştür. Arat'ın eserinin 1999 tarihinde Türk Dil Kurumu tarafından yapılan neşrinde aynı cümle şu şekilde geçmektedir: Eserin esasını teşkil eden kâmil insan mefhum ve târifi yanında, daha birçok faziletler vardır (Arat, 1999, s. XXI).

⁶ Burada hareket dünyasından kasıt; kahramanların eserin ilerleyişine yapmış oldukları bazı özel davranışlarla etki ettiği olaylardır. Örneğin; Ay Toldı'nın bir top üzerinde oturması, Ogdurmuş'un hükümdarın hizmetine girmemesi, Ögdülmiş'in üç kere Ogdurmuş'un kapısına gitmesi vb.

⁷ bk. Çağatay, 1967, s. 39-49; Çağatay, 1970, s. 95-111; Kök - Eker, 2019, s. 20-59 vb.

sonrasında verilen bilgiler etrafında değerlendirilmesine neden olmuştur. Eser bu şekilde kurgusal bir yapı ile okuyuculara sunulduğundan kahramanların özellikleri ve sembol olarak seçtikleri kavramlar daha da önemli hâle gelmektedir. Bu durum eser üzerine araştırma yapan araştırmacıların hemen hepsinin eser kahramanları üzerine de bir şeyler söylemesini mecbur kılmaktadır. Eser kahramanları özelinde yapılan çalışmalar dışında araştırmanın mahiyeti çerçevesinde kahramanların bazı özelliklerine değinen çalışmalar da Kutadgu Bilig araştırmalarında belirmektedir. Hazırlanan bu çalışmayla Kutadgu Bilig kahramanları özelinde yapılan çalışmalara ve incelenen konular özelinde kahramanlara değinen çalışmalar da değerlendirilmiştir.

Karakterler⁸

Töre'ye göre herkes kişi (insan) değildir. Yaljuk⁹ (beşer), kişi adaydır. Kendisine gönül, göz, akıl ve bilgi verilmiş; insanlık (kişilik) mertebesi gösterilmek suretiyle önce kişi, sonra da bilge olması istenmiştir. Yaljukda, bütün erdemler ile hakikatin özü kuvve hâlinde mevcuttur. Kut ve töre insanın içinde de meknuzdur, saklıdır. Her insanın içinde ay'ı, güneş'i zaten vardır; bunları görünür ve parlak kılan yaratılıştan getirdiği iyi tabiata ilaveten sosyal hayatta kazandığı erdemleridir. Bu sebeple yaljuca özünü (nefsini) tutmak (özün tutguç) için aklını kullanması öğütlenmiştir. Kişilik makamına erişebilmesi için aklını devreye sokması, bunun yollarını öğrenmesi gerektiği anlatılmıştır (Başer, 2011, s. 161-162).

Bu durum benzer şekilde Kök tarafından da “yaljuk” kavramının negatif ya da nötr bir ifadeye sahip olduğu şeklinde anlatılmış ve doğru yolda olan insanın “kişi, kişi oğlu” olarak aziz, faziletli ve könilik sıfatlarına haiz irfan sahibi ideal insan olduğu açıklanmıştır. Yine bu ideal insan bilgi ve erdemle süslenmiş akli zarafetle temsil etmektedir. “Akli zarafet ve çeşitli erdemlerle süslenen insan tüm ihtiraslarıyla kötüye doğru bir gidiş içinde olsa da bu insanın kendi tabiatından gelen duruma karşı durabilme gücü vardır. Yusuf Has Hacib bu düşünce ile ahlak anlayışının içine insanı ve insan anlayışının içine de ahlaki yerleştirmiştir (Filiz, 2002, s. 252-260).”

Kün Togdı

Kutadgu Bilig dört temel kahraman (Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş, Odgurmış) ve bu kahramanların sembolleştirildiği kavramlar (töre, kut, akıl, akıbet) üzerinden oluşturulmuştur. Eserde ismi geçen Küsemış ve Kumaru adında iki karakter daha görülmektedir. Bu iki karakter de Başer'e (2011, s. 20) göre *özlem* (Küsemış) ve *miras-öğüt* (Kumaru) kavramlarının somutlaştırılmış hâlidir. Eserde başka kişi ismi geçmemektedir. Eser kahramanlarından hiç şüphesiz en önemlisi kanunun kendisinde sembolleştirildiği Kün Togdı'dır. Bu durum Kutadgu Bilig'de 355. beyitte *Bu Kün Togdı dediğim doğrudan doğruya kanundur*, şeklinde bir ifadeyle açıklanmıştır.

Kün Togdı kimdir sorusuna Kutadgu Bilig'den hareketle şu cevapları buluyoruz; Kanun, doğruluk, adalet¹⁰ gibi isimlerle simgeleştirilip; uzun ömürlü- hâkim- bilge¹¹, şöhreti dünyaya yayılmış¹², dürüst- sözü doğru- gözü tok- gönlü zengin¹³, akıllı- bilgili-

⁸ Türkçenin tarihî metinlerindeki karakterler üzerine yapılan bazı çalışmalar için bk. Eliuz, 2001, s. 63-86; Yıldız, 2019, s. 59-78; Konur, 2022, s. 467-486.

⁹ yaljuk “insan, insanoğlu (Ercilasun vd. 2018, s. 946)”

¹⁰ 26. beyit, 65. beyit, 68. beyit, 355. beyit

¹¹ 405. beyit

¹² 406. beyit

¹³ 407. beyit

hakkaniyetli¹⁴, heybetli¹⁵, varlığı aydınlık veren¹⁶, namı dünyaya yayılmış¹⁷, doğru¹⁸ ve adaletli¹⁹ bir hükümdar.

Pek çok erdem, akıl ve bilgi ile donanmış bir figür olarak sunulan Kün Togdı, bu erdemlerine rağmen içinde bulunduğu durumdan memnun olmayan daha iyiyi ve daha çok erdemi arayan bir insan hüviyetinde Kutadgu Bilig’de başkahraman olarak yer almaktadır. Onun hükümdarlığının sınırları dünyadır ve Kün Togdı orada yukarıda sayılan sıfatlarıyla hüküm sürmektedir.

Hükümdar güneşle özdeşleştirilerek Kün Togdı ismiyle anılmıştır. Güneş bütün varlıklara etki eden güçlü bir varlık olarak görülürken, yaymış olduğu ışık ve ısınıyı da bütün dünyaya eşit olarak ulaştırmaktadır. Bu anlayış ve düşünüşle hükümdar da güneşe benzetilerek adil kanunlarla halkını yöneten ve onlara eşit bir şekilde davranması gereken bir yönetici olarak tasavvur edilmiştir (Koca, 2012, s. 68).²⁰

Bu düşünce Caferoğlu’nda (2001, CII, s. 55) kültürel temellere vurgu yapılarak Kün Togdı ve Ay Toldı isimlerinin rastgele konulmuş isimler olmadığını, o isimlerin Türk kültürünün derin izlerini taşıdığını ifade etmiştir. Bu görüşünü Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağanın bir evladının isminin “Ay” diğerinin “Kün” olmasıyla tanıklattır ve bu kahramanların isimlerinin “Orta Asya Türk halkının folklordaki estetik görüşünden doğduğunu” söyler. Bu durumu Aslan da “Yusuf, Kün Togdı ve Ay Toldı adındaki iki sembolik şahsiyeti kullanarak, gerçekte Türk epik edebiyatının birer anısı olarak Orta-Asya halklarının hayal dünyasında kökleşmiş ve yaşayagelmiş unsurları eserinde yansıtmış gibidir. Çünkü Türklerin mitolojik ataları sayılan Oğuz Kağan’ın oğullarından birinin adı Ay, diğerinin ise Kün olmuştur. Ayrıca Oğuz Kağan’ın annesinin adı da Ay Kağan idi. Bunlardan da anlaşılmaktadır ki, Kutadgu-Bilig’de geçen bu iki sembolik isim, Yusuf Has Hacib’in bir uydurması değil, Orta-Asya Türk halklarının folklorundaki estetik bir unsurdan doğmuştur (Arslan, 1987, s. 73).” şeklinde kültürel tutarlılık ve uyum içerisinde açıklar. Eserdeki adlandırmaların metaforik düşünce tarzının yansıması olduğunu açıklayan Kök ve Eker, Ay Toldı’nın Kün Togdı’dan sonra gelmesini de “ay’ın gökyüzünde ikincil fonksiyonda” bulunmasından hareketle kültürel metafor olarak açıklar. Her iki kahramanın isimlendirilmesini mitolojik öğelere bağlayan Kök ve Eker (2019, s. 239-240), mitolojik öğeler- kozmik gözlemler- kültürel uyumluluk/devamlılık ve ifade şekillerinin Kün Togdı ve Ay Toldı isimlerinde simgeleştirilmesinin Türk devlet ve düşünce yapısını görmemizi sağladığını açıklamaktadırlar.

“Tarihin öznesi olan insan ve gerçekleşme nesnesi olan mekân ve bunun kavramsal bir tezahürü olan millet müşterek hafızada sürdürülebilir bir devamlılığa bağlıdır. Bu devamlılığın içinde medeni ve kültürel unsurlar birlikte devam etmekte içlerine yenilerini almakta ya da bazı şeyleri eleyerek devam etmektedirler (Çetin, 2010, s. 123).”

¹⁴ 408. beyit

¹⁵ 409. beyit

¹⁶ 415. beyit

¹⁷ 458. beyit

¹⁸ 808-809. beyit

¹⁹ 812. beyit

²⁰ Bizzat Kün Togdı Ay Toldı’nın adının neden Kün Togdı olduğu sorusuna, adının anlamının güneş olduğunu, güneşin hiç küçülmediğini hep aynı şekilde kaldığını, güneşin doğmasıyla dünyanın aydınlandığını ve ışınlarının herkese eşit olarak dağıldığını, güneş burcunun aslan olduğunu, onun da hep sabit yani yerinde kaldığını söyler. Böylece “sultan-güneş-aslan-adalet”in birleştiğini ve sultanın halka tavrının ve sözünün kim olursa olsun en yakını da olsa âdilane olduğunu anlatır (Kutadgu Bilig, 1942, s. 48; Silahdaroğlu, 1996, s. 78-79; Kut, 2008, s. 193).

Eser kahramanlarının isimlendirilmesinde dâhi kültür- dil ilişkisinin güzel bir örneğini sunan Yusuf Has Hacib, kahramanlarını karakter olarak okuyucuya tanıtırken onları fiziksel özelliklerinden ziyade sahip oldukları erdemler ve sıfatlar üzerinden tanıtmıştır. Bu bağlamda hükümdarın yukarıda sayılan sıfatları arasında dikkat çekici olan unsurlardan biri *hükümdarın uzun ömürlü olmasıdır*. Bu durum her insanın kendi yaşadığı hayat içerisinde, sahip olduğu ömrü göstermesi açısından üzerinde düşünülmesi gereken felsefi bir düşünüş tarzı olabilir. Her insanın ömrü, insanın kendi hayat çizgisi içerisinde birtakım erdemlerle yaşaması ve kendini geliştirmesi adına yeterince uzundur. Eserdeki düşünce sisteminden yola çıkarak insan, zamanına hâkim (kendi hayatına düzen vermiş) bilgi sahibi, doğruluktan şaşmayan, gözü tok, gönlü zengin, hakkaniyetli vb. erdemlerle insanlara göz aydınlığı, mutluluk, veriyorsa ideal insan olmak yolundaki ilk mertebesini tamamlamıştır, şeklinde bir sonuca ulaşılabilir.

Kün Togdı ideal insan olma gayesiyle emek ve çaba harcayan bir karakter olarak eserde sunulurken, aynı zamanda bu karakter daha iyi ve daha erdemli bir hayata ulaşmak istemektedir. Tüm bilgi, erdem ve olumlu sıfatlarına rağmen Kün Togdı'nın bu isteği onu keder içerisine düşürmektedir. Kün Togdı kendisini bu kederli durumdan çıkaracak birisini aramaktadır ve o kişiyi şöyle tarif eder: 420. beyit *Bu beylik işi ve emir vermek meselesi büyük iştir*. 421. beyit *Bakarsan, çok zahmetlidir ve bin bir türlü işi vardır; bütün bu işleri gören akıllı insan azizdir*. 422. beyit *Memleketin her işini kendim yapamam, yanımda bu işleri yapabilecek biri gereklidir*. 423. beyit *Bana şimdi seçkin, akıllı, bilgili ve yetenekli bir kişi gerekli*. 424. beyit *Bana candan bağlı, güvenilir, doğru, dürüst yaratılışlı, içi dışı bir ve işten anlar biri olmalı*. 425. beyit *Memleketin iç ve dış işlerini takip hususunda bana yardımda bulunmalı*.

Devamlı daha iyiyi ve daha erdemliyi arama gayesinde olan Kün Togdı kendi içinde bulunduğu durumu ve kendisine yardımcı olacak kişiyi yani Ay Toldı'yı yukarıdaki beyitlerle tasvir etmektedir. Eserin devamında da Kün Togdı Ay Toldı'nın ölümünden sonra yine bir arayış içerisine girecektir. Ay Toldı'nın ölümüyle onun oğlu olan Ögdülmiş'te ıstıraplarını ve eksikliklerini tamamlayacak olan Kün Togdı, zaman içerisinde onun da geçiciliğini görecektir ve yeni bir arayış içerisine ısrarla Odgurmuş'a yönelecektir. Eserin tahkiye üslubundaki bu durum; Kün Togdı'nın eserin başkahramanı olarak devamlı bir gelişim, değişim ve arayış içerisinde olan ideal insan tipinin somutlaştırılmış bir figür olarak sunulmasının delilidir.

Ay Toldı

Eserin 420 ve 432. beyitleri arasında, Yusuf Has Hacib, Kün Togdı'nın ağzından ihtiyaç duyduğu bir yardımcının özelliklerini; seçkin, bilgili, yetenekli, güvenilir, dürüst, içi dışı bir, devlet işlerinden anlayan birisi şeklinde vererek okuyucunun nasıl bir karakterle karşılaşacağını göstermeye çalışmıştır. Bu noktadan sonra esere Ay Toldı dâhil olur.

Bulduğu yerde değerinin bilinmediğini ve faydalı bir insan olmadığını düşünen Ay Toldı değerinin bilineceği bir yere devletin başkentine hükümdara hizmet için yola çıkar ve bu noktada esere Ay Toldı karakteri dâhil olur. Ay Toldı'nın hükümdarla tanışma sürecinin eser içerisinde uzatıldığı ve hükümdarla tanışmanın hemen mümkün olmadığı Ay Toldı'nın konakladığı yerden başlamak üzere tanıştığı kişiler de dâhil olmak üzere detaylı bir şekilde anlatılır. Eserin tahkiye tarzına bakıldığında sürecin detaylı olarak anlatılmasının ve bu iki kahramanın süreç içerisinde bir araya gelmesinin de okuyucuya bir mesaj niteliğinde olduğu düşünülebilir. Bu düşünüşün dışında Kün Togdı ve Ay Toldı'nın bir araya gelmesini "töre tatbik sahası bulmak için "iktidar"a muhtaçtır" şeklinde yorumlayan Kafesoğlu (1980, s. 27) "iktidar, her zaman değişebilen kaypak bir mahiyete sahip olduğu için daima kanunun kontrolü altında tutulmak icap etmektedir. "Dönellik ile suçlanan" kut aslında daima "yeni ve taze" olanın peşinde koşmakta, "eski, yıpranmış"

olanla meşgul olmamaktadır. “Yeni varken eskiye, güzel varken kötüye ne lüzum var.” şeklinde değerlendirir. Kafesoğlu'nun bu görüşünü destekler mahiyette Arslan (1987, s. 86) da bu iki kahramanın bir araya gelmesini siyasal iktidarla törenin bir araya gelmesi şeklinde değerlendirirken Yusuf Has Hacib'in kahramanlar üzerinden ortaya koymuş olduğu bu hareketliliği “*gerçek kudretin kanun*” olduğu şeklinde yorumlamıştır.

Mübarek mutluluk güneşinin²¹ kendisiyle birlikte parladığı, Yusuf Has Hacib'in mutluluk olarak simgeleştirdiği Ay Toldı: Sakin doğalı, akıllı, bilgili, zeki, iyi gönüllü, sözü yumuşak, bulunduğu yerde sözü geçen²², genç²³, kusursuz²⁴, yenilikçi²⁵, kendinden emin²⁶, zaman geçtikçe kendisine ve etrafına daha faydalı olacağını bilen²⁷, hükümdarla anlaşması, bilgeliği ve görgüsü sayesinde hükümdara vezir²⁸ olan bir karakter olarak sunulmaktadır.

Hikâyeye kendinden emin, kendini tanıyan bir kahraman olarak giriş yapan Ay Toldı, bilgisinin ve görgüsünün verdiği tecrübeyle hükümdarın hizmetinde çalışmak amacıyla bir yolculuğa çıkar. Bu yolculuktan sonra ulaştığı şehirde onu tanıyan yoktur. Geceyi kendisinin layık olmadığını düşündüğü bir yerde geçirir.²⁹ Bu durum onu ümitsizliğe itse de daha sonra talihi döner. Hükümdarın yakın çevresinden insanlarla tanışıp, hükümdarın hizmetine girmesi Ay Toldı'yla birlikte başta hükümdarın ve diğer karakterlerin hikâyedeki işlevinin ortaya çıkmasında belirleyici bir rol oynar.

Ay Toldı'nın hükümdarın hizmetine girmek için yaşadığı süreç; ideal insan tipini temsil ettiğini düşündüğümüz hükümdar Kün Togdı'nın aydınlanma sürecinin somut bir şekilde anlatılma biçimi olarak görülebilir. Ay Toldı insanın aydınlanma sürecini temsil edebilir. İnsanın aydınlanmayı yaşama aşamalarının Ay Toldı'nın özelinde bir kez daha simgeleştirildiği düşünülmektedir. Ay Toldı'nın bulunduğu yerde değerinin bilinmemesi, bulunduğu konuma kendisini layık görmemesi, insanın kendi bulunduğu bilgi birikimini ve ruhî durumunu değerlendirmesine, bulunduğu konumdan daha iyi bir konumda olması gerektiğine, ruhsal huzur arayışına işaret etmektedir. Arayış içerisinde olan, bulunduğu yerde memnun olmayan insan, kendisine bir tepki olarak ruhsal yolculuğa çıkar. Bu yolculuk ideal insan olmak için gerçekleştirilmesi gereken bir eylemdir. Ay Toldı da bu uyumluluk çerçevesinde değer bulacağını düşündüğü bir yolculuğa çıkar.

Bu yolculuk neticesinde buluşan Kün Togdı ve Ay Toldı'nın aralarında geçen diyaloglarda devamlı olarak birbirlerini denedikleri görülmüştür. Bunun en bilinen örneği Ay Toldı'nın hükümdar karşısında bir top üzerinde oturarak kendisiyle ilgili hükümdara mesaj vermesi ve Kün Togdı'nın ise üçayaklı bir sehpa üzerinde oturarak Ay Toldı'ya

²¹ 354. beyit

²² 462- 466 arasındaki beyitler

²³ 674. beyit

²⁴ 684-685. beyitler

²⁵ 686-688 arasındaki beyitler

²⁶ Bu yargıya hükümdarın huzurunda hangi şartlarda hizmette bulunacağını 702-713. beyitler arasındaki anlatımından çıkartmaktayız.

²⁷ Bu yargıya Aytoldı'nun 730-748. beyitler arasında kendi isminin anlamını açıklarken verdiği örnekten hareketle varılmıştır.

²⁸ 1036. beyit *Ona vezirlik unvanı ve mührüyle tuğ, davul ve zırh verdi.*

²⁹ Ay Toldı'nın misafir bulunduğu bu muyanlık Budist Türklerin hayır ve yardım yurdu olduğu malumdur. Bu terim Sanskritçe punya kelimesinden Türk Budist dinî edebiyatına, lehçelere göre, piyan, buyan, muyan, mayan, bayan şekillerinde geçmiştir. Mahmud Kaşgari moyan kelimesini "hayır ve hasenatı" ve muyanlığı "yollarda yolcuların su içmeleri için yapılan hayrat" diye açıklıyor. Uygur metinlerinde "kut" ile beraber "kut buyan" şeklinde de geçmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinden Kazaklarda yeni bir yere yerleşenlere iyilik temennisi olarak söylenen "konuş bayanlı bolsun" (konduğunuz yer mübarek olsun) denir. Şamanist Altay Türklerinin ilahilerinde "piyan" şeklinde "merhamet, şefkat, bereket" anlamlarını ifade eder. Bir ilahi-duada "buzagılı yaban geyige piyan (merhamet) eden tanrı" denilmektedir. Anlaşıldığına göre budistlerin "piyanlık" dedikleri hayır yurtlan Müslüman Karahanlı Türklerine "moyanlık" şeklinde geçmiştir (İnan, 1998, s. 47).

cevap vermesidir. İki de birbirini sınadıktan sonra birbirlerinden emin olmuşlardır. Kün Togdı ancak Ay Toldı'yı çeşitli denemelerden geçirdikten sonra Ay Toldı'ya vezirlik vererek onu devlet işlerine getirmiştir. Ay Toldı bundan sonra tam anlamıyla hükümdara hizmet etmeye başlamıştır.

Eserde bu iki kahramanın birbirlerini deneyerek bir araya gelmeleri, ideal insanın aydınlığa hemen ulaşamayacağını düşündürmektedir. İki kahraman arasında geçen diyaloglardan; *insanın aydınlanma için kendisini ve aydınlanmak istemesindeki nedenleri sorgulaması ve aydınlanmaya ulaşmak için aklını bilgi ile donatması gerektiği yine bunlarla birlikte aydınlanmanın bir süreç aldığı* anlaşılmaktadır. Kün Togdı ve Ay Toldı arasındaki simgesel “gel-git”ler ve sorgulamalara dayanan diyaloglar, ideal insanın tekâmül süreci içerisindeki *zamana saygısını* ifade etmektedir.

İdeal insan olma gayesi içerisindeki bireyin bu süreçten sonra da kendi hayat çizgisi içerisinde dikkatli davranması ve hareketlerini de artık bu gaye doğrultusunda düzenlemesi gerektiği de Yusuf Has Hacib tarafından Ay Toldı aracılığıyla açık bir şekilde ifade edilmiştir: 698. beyit *Ay-Toldı şöyle dedi: Kısaca ben ve doğam bir geyiğe benzeriz.* 699. beyit *Seven ve dileyen beni kolay bulamaz; balsa bile tutamaz ve çabuk kaybeder.* 700. beyit *Eğer beni bulan kişi tutup bağlamayı bilirse, ben ondan kaçamam, bu kesindir.* Bu açıklamalar aydınlanmanın bir süreç olduğunu ve devamlı bir emek, çaba, özen istediğini metaforik olarak örneklendirmesi açısından önemlidir.

Eserde Kün Togdı ve Ay Toldı'nın tanışmasına neden olan kahramanlardan Küsemış ise aydınlanmayı yaşayan insanın ideal insan tipine dönüşüm aşamasındaki en önemli **anı** temsil edebilir. Kahramanın eserde bu yüzden ismi zikredilen bir yan karakter olarak okuyucuya sunulduğu düşünülebilir.

Ay Toldı özelinde araştırmacılar tarafından dile getirilen ve değinilmesi gereken bir diğer konu da Ay Toldı'nın Yusuf Has Hacib'in kendisini temsil ettiği yönündedir. “Kutagu Bilig'de Kut'u (saadet, ikbal, devlet) temsil eden Ay-Toldı ile ukuş'u (akıl) temsil eden Ögdülmiş'in şahıslarında şairin kendisini betimlediğini söyleyebiliriz (Arat, 2008, s. 28).” Arat'ın bu düşüncesi İnan (1998, s. 48) ve Ercilasun'da (2007, s. 174) da karşılık bulmuş, eserin müellifi olan Yusuf Has Hacib'in Ay Toldı ile özdeşleştirilebileceği söylenmiştir. Özönder ise konuyu “Yûsuf kut'un geçiciliği vasfında Ay Toldı ile, doğru yasalarla=adaletle devletin idare edilmesi gerektiği hususunda Kün Togdı ile birleşirken, aklı öne koyması ile de Ögdülmiş'le birleşir (Özönder, 2018, s. 217)” şeklinde yorumlamıştır.

Eserin sonuna kadar şahıs kadrosunda bulunmayan Ay Toldı “*tam bir Müslüman olarak şehadet getirerek ölür* (Çağatay, 1970, s. 96).” ve yerine erdemlerle donattığı Ögdülmiş eserin şahıs kadrosunda hükümdarın yanında merkezi bir konuma oturur.

Ögdülmiş

Eserde Ay Toldı'nın yaşı küçük ve tek oğlu³⁰ olarak sunulan Ögdülmiş aklın sembolüdür. Ögdülmiş ismi ile ilgili olarak Çağatay (1970, s. 107) Benzing'in kendisine iletmiş Ögdülmiş'in Hz. Muhammed'i, temsil etmiş olabileceği görüşünü kabul eder ve Ögdülmiş ismi ile ilgili şu açıklamayı yapar:

Gerçekten de Ögdülmiş ismine Yusuf Has Hacib'in verdiği “akıl” anlamı yalnızca sembolik olsa gerek. Şayet bunu Yusuf Has Hacib ög “akıl” kelimesinden alıyorsa tabiidir ki teşkil bakımından yanlıştır. Ögdü “takdiri, övme”, ögdül “mükâfat”, bugünkü Türkçede ödül sözü bir isimdir. Burada ise ögdül- fiil olarak -miş isim eki almıştır, yani ög-ü-d-ül- veya ög-ü-t-ül- fiil tabanı olacaktır. Ögdülmiş'in Muhammed (hamd

³⁰ 1158-1159. beyitler

edilmiş) adının karşılığı olmasında dil bakımından bir engel yoktur. Görülen iş ve cevvalik de Hz. Muhammed'e layıktır. Bu fikre ancak bir itirazım var, o da Ögdülmiş'in son safhada görülen bedbinlikle Ogdurmuş'a sığınması meselesidir (Çağatay, 1970, s. 98).

Çağatay'ın bu düşüncesi temsil noktasında Ögdülmiş'e yüklenen temizlik, saflık, vb. erdemler yönünden peygambere benzer sıfatlarla anılması yönünden de desteklenebilir.

Yusuf Has Hacib eserin girişinde Ögdülmiş'i tanıtırken aklın adıdır ve kişiyi yükseltir³¹ şeklinde bir ifade kullanarak onu aklın ve bilginin sembolü olarak gösterir. Ay Toldı'nın oğlu olan Ögdülmiş; yaşı küçük³², soyu temiz, güzel yüzlü, iyi huylu³³, bilgi bakımından Ay Toldı'ya denk³⁴, bilgi denizi ve akıl deryası³⁵, iyilikler arasındaki en iyi³⁶, aklın kendisi³⁷, güvenilir- bağlı- doğru- temiz³⁸ vb. sıfatlarla donatılmış bir kahraman olarak sunulur. Bu erdemlerle donatılan bir kahraman olarak tanıtılan Ögdülmiş'in eserde babasıyla bir araya gelmesi de eserin hikâye tarzının dışındadır.

Ay Toldı'nın oğlunu ağlayarak kucaklaması ve kendi ölümünün yaklaştığını oğluna ve okuyucuya hissettirmesi eserin duygusal sahnelerinden biri olarak sunulmuştur.³⁹ "Ögdülmiş kutlu akıldır hem kutun oğlu hem de kutu varlığında taşıyan bir yapısı vardır (Başer, 2011, s. 44)." Eserde Ögdülmiş'in "kut"un temsilcisinin oğlu olarak akli sembolize edecek şekilde sunulması da Türk düşünce sistemi hakkında ipuçları vermektedir. Akıl sahibi olmanın da bir nevi kut taşımakla veya kuta sahip olmakla eşdeğer olduğu sonucuna varılabilir.

Ögdülmiş, Ay Toldı tarafından övülürken, baba- oğul arasındaki diyaloglar daha çok baba tarafından oğluna verilen nasihatler üzerinedir. Bu nasihatler erdemler üzerinedir. Akli ve bilgiyi erdemlerle donatmak gerektiğini Ögdülmiş özelinde açıklayan Yusuf Has Hacib, insanın akli ve bilgisi olsa dâhi erdemsiz davranışların hem onu hem de aklını ve bilgisini değersiz kılacağını anlatır.

Eserde Ay Toldı özelinde daha çok erdemler anlatılırken devlet düzeni ve yönetimi ile ilgili bilgiler Ögdülmiş tarafından okuyucuya aktarılmaktadır (Parlak, 2010, s. 95). Ay Toldı'nın ölümü ile birlikte hükümdarın gözetimi, koruması ve eğitimi altına alınan Ögdülmiş, eser boyunca varlığını sürdürmüş ve devletin işlerinin düzenlenmesinde Kün Togdı kadar etkin olmuştur.

Ay Toldı ölmeden önce Ögdülmiş'i hükümdara emanet etmiştir.⁴⁰ Hükümdar yas töreninden sonra Ögdülmiş'i çağırılmış ve ona sahip çıkmıştır. Hükümdarın Ögdülmiş'i yanına çağırmasıyla çeşitli sorularla onu denediği beyitlerde geçmekle beraber bu sorulara eserde yer verilmemiştir. Ögdülmiş hükümdarın hizmetine girdikten sonra hükümdarın ona öğrettikleri ile eksikliklerini tamamlamıştır. Burada Ay Toldı'dan farklı bir tutum sergilenmektedir. Ay Toldı bilgisi ve görgüsü ile hükümdarın hizmetine gelirken onun oğlu hükümdar tarafından eğitilerek eksiklikleri giderilmiştir. Bu eksikliklerin erdemlerle ilgili değil de daha çok devlet idaresi, kanunlar, iç hizmet ve erkân üzerine olduğu beyitlerde görülmektedir.⁴¹ Ögdülmiş'in yükseltilmesi; ona inanılması⁴², ülkeye

³¹ 356. beyit

³² 1158. beyit

³³ 1159. beyit

³⁴ 1249-1250. beyitler

³⁵ 2949. beyit

³⁶ 3057. beyit

³⁷ 3062. beyit

³⁸ 3063. beyit

³⁹ 1161-1162. beyitler

⁴⁰ 1580. beyit

⁴¹ 1641-1644 arasındaki beyitler

hâkim kılınması⁴³; ona unvan, mühür, at, koşum ve hilat verilerek, ikbalin son derecesine ulaştırılması⁴⁴, iyi kanunlar koyması⁴⁵ vb. ifadeler, eserde doğrudan söylenmese dâhi Ögdülmiş'e de haciblik unvanının verildiğini düşündürmektedir.

“Kün Togdı-Ögdülmiş konuşmalarının çoğunda, konuşmayı başlatan taraf Kün Togdı olsa bile diyalogun kontrolünü elinde tutan kişi Ögdülmiş'tir (Özönder, 2018, s. 202).” Bu durum “Ögdülmiş'in metinde akli temsil etmek üzere bulunmasından kaynaklanmakla (Parlak, 2010, s. 95)” birlikte “töre'nin dogmatiklikten ne kadar uzak, sürekli yenilenmeye ne kadar uygun bir karakter taşıdığına da göstergesidir (Başer, 2011, s. 45).”

Eserin diyaloglarından çıkarılan bir başka durum ise kutu devamlı kılan şeylerden belki de en önemlisinin var olan aklın bilgi ile geliştirilmesi gereğidir. Bu gelişme isteği Arslan (1987, s. 24) tarafından “akıl ile kaynaşmış bilgiyi sürekli eyleme çevirmek endişesi, Yusuf'un en büyük kaygısıdır” şeklinde değerlendirilmiştir. Bu kaygıyla okuyucuya sunulan gelişmenin devamlı bir şekilde *tecrübe* olarak nesiller arası aktarımına ise eserden hareketle Çetin (2010, s. 128).” şöyle bir yorum getirmiştir: “Devletin en yücesindeki bir bellek oğluna ve diğer yandan akli sembolize eden konuma hitap etmektedir. Yani akıl bir tüm kişilik tarafından oryante edilerek bir tek kişilikten tüm kişiliğe dönüştürülmek istenmekte ve süre giden bellek oluşturulmaya çalışılmaktadır.”

Ögdülmiş'in emanet olarak hükümdara kalması, hükümdarın bu emanete sahip çıkması, Ögdülmiş'in Ogdurmuş'la hükümdar arasında bir köprü vazifesi görmesi, eserin sonuna kadar Kün Togdı ile Ögdülmiş'in hayatta kalması, ikisinin akıbetinin belli olmaması, üzerinde düşünülmesi gereken ayrıntılar olarak düşünülmektedir.

Ay Toldı'nın Ögdülmiş'i Kün Togdı'ya bırakması; aydınlanmanın ardından, ideal insan olma yolundaki ferdin akli ve bilgiyi ne yönde kullanması gerektiğine işaret edebilir. Burada aydınlanmayı yaşayan insan bir gelişim ve yenilenme içerisinde devamlı daha fazlaya bilgiye ve tecrübeye ihtiyaç duymaktadır. Belki de bu yüzdendir ki eserde iki- üç kere Ögdülmiş'in devlet işlerini düzenlediği ve halkı feraha kavuşturduğu işlenmiştir. Devamlı yeniliği ve daha bilge bir insan nasıl olunur yolunu arayan Kün Togdı için Ögdülmiş, aklın yanında *bilgeliğin ve yenilenmenin* de sembolüdür. Bu nedendir ki hizmetçiler ve onların hükümdara karşı sorumlulukları doğrudan kesin ve net bilgilerle ikisinin arasındaki diyaloglarda sunulmuştur.

Yaşadığı maddî dünya içerisinde ihtiyaç duyduğu mutluluğa akli, bilgeliği, her daim yenilenme isteği ve erdemlerle ulaşmaya çalışan ideal insan, diğer dünya için de aynı mutluluğu yakalama gayesini taşımaktadır. Onu diğer dünyada da mutluluğa götürecektir olan yine akli, bilgeliği ve yenilenme isteğidir. Bu nedenle olacaktır ki; eserde Ögdülmiş, Kün Togdı'yla insanın sonunu, akıbetini temsil eden Ogdurmuş arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Her şeyin özellikle yaşanan dünyanın geçici olduğunu ısrarla vurgulayan Kutadgu Bilig; ideal insan ölse bile akli, bilgeliği ve bunlar sayesinde yaşadığı erdemli hayat neticesinde ölümsüz bir ad bırakarak⁴⁶ var olacağı düşüncesinden hareket etmektedir. Belki de bu düşünüş neticesinde Kün Togdı ile Ögdülmiş'in ölümüne dair bir ifadeye eserde yer verilmemiş olabilir.

Çağatay (1967, s. 40) ise eserdeki kahramanların temsili noktasında onların devlet idaresinden ve erkânından söz etmelerinden dolayı bu üç kahramanın (Kün Togdı, Ay Toldı ve Ögdülmiş) devlet idaresini temsil ettiğini anlatır.

⁴² 1764. beyit

⁴³ 1765. beyit

⁴⁴ 1766. beyit

⁴⁵ 1770. beyit

⁴⁶ 229. beyit

Odgurmuş

Son, bitim, sonuç; gelecek, istikbal; daha önce yapılan işlerin sonucu, netice; ölüm anlamlarına gelen Arapça *akıbet*⁴⁷ kavramının eser kahramanları arasında Odgurmuş'la sembolleştirildiği görülmektedir. Başer (2011, s. 74), Karahanlı Türkçesi döneminde Odgurmuş'ın şahsında somutlaştırılmaya çalışılan akıbet kavramının günümüz kavramlar dünyasında "irfan" kavramıyla açıklanması gerektiğini öne sürer. Kavramın ne ifade ettiğinin bugünkü bilgi birikimiyle tam olarak tespit edilmesi eserdeki diğer kahramanlar için Türkçe kavramlar kullanılırken, Odgurmuş için niçin Arapça kökenli bir kavram kullanıldığını da açıklayacaktır. Bu kavramın o dönem için tam olarak neyi ifade ettiğinin belirlenmesi, kelimenin dönem sözlüklerinden ve kelimeye yönelik Arapça etimoloji çalışmalarının bir araya getirilip Kutadgu Bilig özelinde değerlendirilmesinden sonra netleşebilir. Şimdilik akıbet kavramını "*daha önce yapılan işlerin sonucu, netice*" şeklinde değerlendirmek daha uygun olacaktır.

Akıbeti⁴⁸, insanın sonunu temsil eden Odgurmuş, eserde son olarak ortaya çıkan etkin bir karakterdir. Kün Togdı'nın Ögdülmiş'e "3133. beyit *Ey dürüst doğalı, benim yanımda şimdi sen teksin; seni kaybedersem başka birini nerede bulurum.*" şeklinde endişeli ve korku dolu sorusu üzerine Ögdülmiş'in akrabası⁴⁹ olan Odgurmuş'ı, hükümdara anlatması ve tasvir etmesiyle Odgurmuş eserdeki yerini alır.

Odgurmuş eserde Ögdülmiş'in kardeşi ya da akrabası olarak Kün Togdı'nın endişeli sorusu üzerine⁵⁰ "*yok ermez kadaşlar ara bar meniñ*" şeklinde Ögdülmiş tarafından tanıtılmıştır. Buradaki kadaş sözcüğü için Çağatay (1970, s. 105); bu sözcüğün metnin bu bağlamında kardeş anlamını taşımadığını, zira eserin daha önceki bölümlerinde Ay Toldı'nın tek bir oğlu olduğunun ifade edilmesinden hareketle açıklar. Bu düşünüşle birlikte Odgurmuş'ın Ögdülmiş'in akrabası olacak şekilde eserde yer aldığı açık bir şekilde görülmektedir. Çağatay (1967, s. 40) bu düşüncesinin yanında eserdeki tip tahlilleri ve kahramanların birbirinden ayrılması noktasında yaşanan zorluğun edebî eserlerdeki psikolojik tip ayrılığının Kutadgu Bilig'de olmamasına bağlar.

Odgurmuş, elinden her türlü iş gelen, erdem ve takva sahibi⁵¹, hareketi doğru, her türlü iyiliğe el vurmuş⁵², dağda yaşayan dünyadan yüz çevirmiş⁵³, Tanrıya ibadetle vakit geçiren⁵⁴, insanların seçkini ve erdemleri Ögdülmiş'ten kat kat fazla olan⁵⁵, aç- çıplak-dermansız⁵⁶, halvete çekilmiş⁵⁷, elli yaşlarında⁵⁸ bir zahit görüntüsü çizmektedir.

Ögdülmiş'in Odgurmuş'ı hükümdara anlatması üzerine hükümdar Odgurmuş'ı görmek, hizmetine almak onun bilgisi ve erdemlerinden faydalanmak ister. Bunun için Ögdülmiş'i onun yanına gönderir. Ögdülmiş Odgurmuş'ın yanına ulaştığında ona, niye dağ başında, tek başına zelim bir hayat içerisinde yaşadığını sorar. Odgurmuş ise dininin selametini ve kendi ferahını halvete çekilip Tanrı'ya ibadette gördüğünü söylemiştir.⁵⁹ Bu iki kahramanın ilk görüşmesinde Ögdülmiş ne kadar arzu etse ve Odgurmuş'ı hükümdarın

⁴⁷ 357. beyit

⁴⁸ 357. beyit

⁴⁹ 3145. beyit

⁵⁰ 3133. beyit

⁵¹ 3146. beyit

⁵² 3147. beyit

⁵³ 3148. beyit

⁵⁴ 3149. beyit

⁵⁵ 3150. beyit

⁵⁶ 3328. beyit

⁵⁷ 3339. beyit

⁵⁸ 6034. beyit

⁵⁹ 3327-3339 arasındaki beyitler

hizmetine çağırır da Ogdurmuş, kendim dünyadan kaçarak buraya geldim; tekrar oraya nasıl giderim⁶⁰, diyerek cevap verir ve bu isteği reddeder. Hükümdar Ögdülmiş'in anlattıklarından etkilenmiş ve Kün Togdı'nın Ogdurmuş'u görme isteği daha da artmıştır. Böylelikle Ögdülmiş'i ikinci kez Ogdurmuş'a gönderir.⁶¹ Ogdurmuş bu isteği de nazik bir şekilde geri çevirir. Hükümdar arzuladığı görüşmenin kendi istediği gibi gerçekleşemeyeceğini anlayarak başka bir çözüm yolu bulmaya çalışır. Bu sefer Ogdurmuş'u kendisine hizmet için değil de nasihat vermesi için belli bir süreliğine yanında görmek ister.⁶² Ogdurmuş bu dileği kabul eder ve hükümdarı görmek için kendisinin geleceğini Ögdülmiş'e söyler.⁶³

Ogdurmuş, Kün Togdı'nın isteği üzerine Ögdülmiş'in ancak üçüncü ziyaretinde belli bir süreliğine hükümdarla sohbet etmek için daveti kabul eder. Hükümdar ile Ogdurmuş'un diyalogları ölümden sonra gidilecek dünya, ahiret mutluluğu üzerindedir. Ahirette mutlu olmak için yaşanan maddî dünyada yapılacak olan hazırlıkların, insanın kendini geliştirmesinin, yaşam şeklini diğer dünyaya göre düzenlemesinin, maddî dünyanın geçiciliğinin, esas mutluluğun diğer dünyada lazım geldiği görüşünün işlendiği diyaloglar, Ogdurmuş'un hükümdarın yanından ayrılmasıyla biter. Ogdurmuş hükümdarın yanından ayrıldıktan belli bir süre sonra bir rüya görür ve bu rüyayla ölümün ona yaklaştığını Ögdülmiş'e anlatır. Eserin sonuna doğru ölen Ogdurmuş, eserdeki diyaloglar ve Ogdurmuş üzerinden verilmek istenen felsefeye uygun bir şekilde miras olarak bir değnek ve çanak bırakır.

Ogdurmuş gafil olmamayı temsil etmektedir. O dünyanın her türlü tuzağına karşı tek gerçekliğin ölümden sonraki hayat olduğunu böylelikle akıbetin güzel olması için uyanık bulunmak gerektiğini gafil olmamakla da temsil etmektedir.

Eser kahramanları arasında geçen diyaloglar “an, geçmiş, gelecek, tecrübe ve tecrübesizlik, kural ve kuralsızlık bağlamlarında” değerlendirilebilirken Ögdülmiş ve Ogdurmuş arasındaki diyaloglarda Ogdurmuş'un bilge insan tanımı öne çıkar. Ogdurmuş kişinin ölmeden önce işlerini düzene koymasına gerektiğini belirtir. Böylelikle Ogdurmuş eserdeki fonksiyonunu açıkça yerine getirir (Sarıkaya, 2016, s. 353; Kök vd. 2019, s. 55). “Ogdurmuş'un bu metinde yer almasının sebebi, diğer dünya ile bağlantı kurulmak istenmesidir (Parlak, 2010, s. 98).” Bu düşünceler ışığında bilge kişinin ölmeden önce kendisini diğer dünya için hazırlamasına gerektiği Ogdurmuş özelinde eserden öğrenilebilir. Ogdurmuş kelimesiyle ortaya konan metaforla sūfi tipi tanıtılmak istenmiştir. Bu sufi tipi ise kendisini dünyadan soyutlamış ve gerçeklere ulaşmış insandır (Koca, 2012, s. 77). Kendisini dünyadan soyutlayan bu tip “Kutadgu Bilig'in entelektüel, mitolojik ve tarihî bir kişiliği konumundadır. Türk düşüncesini bünyesinde barındıran önemli bir kimliktir. Ogdurmuş kendini Türk mitolojisinin ve Türk düşüncesinin kaynaklarından alarak Ay Toldı'nın yolunda Ögdülmiş'le birlikte Türk kimliği ile bugüne ışık tutar⁶⁴ (Kök vd. 2019, s. 21).”

⁶⁰ 3695. beyit

⁶¹ 3855-3861 arasındaki beyitler

⁶² 4938-4940 arası beyitler, 4953-4954 arasındaki beyitler

⁶³ 4991-4996 arasındaki beyitler

⁶⁴ Ogdurmuş, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi olaylarına da hâkimdi. Ogdurmuş, Ay Toldı-Ögdülmiş zincirinin entelektüel halkasıdır. Hitap ettiği hükümdarın kim olduğunu onu hanedanı ülke yönetimine hâkim olmuş babası hakkında da bilgi sahibidir. Ogdurmuş softa zahit ya da sadece bir Budist rahip olarak bu kadar demokratik bir söylemden bahsedebileceği düşüncesinde değildir. Ogdurmuş'un bağnaz bir softa veya her şeyi boş vermiş Budist bir kişilik olarak görmemekteyiz. Halkın (avamın) durumunu olabildiğince ayrıntılı anlatabilen sarayı konuşturabilen Ogdurmuş aslında duyarlı ve yönetimin vazgeçilmez bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Ogdurmuş bağnaz bir softa, neme lazımcı bir zahit veya Budist rahip konumunda olsaydı Ögdülmiş için toprak (vatan) gibi kutsal bir değeri hatırlatmaz ve halkı üzerinde etkili olamazdı (Kök vd. 2019, s. 51).

Odgurmuş özelinde eseri inceleyen araştırmacılar tarafından iki temel soru sorulmuştur. Bu sorular Ay Toldı ve Odgurmuş'ın eserde niçin öldüğü ve Odgurmuş'ın hangi kültürün veya dinin temsilcisi olduğu yönündedir.

Çağatay (1967, s. 46) bu durumu değerlendirirken "Odgurmuş'ın kişiliği diğer üç tipe göre Budizm'i veya hiç değilse şayet Müslüman oldu ise, gizlice eski dini, Buda taraftarlarını temsil ettiğini bu devir İslam zahitlerinin Budizm'den ayrılmadıklarını gösteriyor" şeklinde bir düşünce içindeyken makalesinin sonunda Odgurmuş'ın Budizm'i temsil ettiğini kesin bir dille "KB'de İslamiyet'i değil, Budizm'i temsil etmektedir" şeklinde ifade etmiştir (1967, s. 48)."

Adaleti ve bilgeliği ile Kün Toğdı hükümdar kut'u, yani Ay Toldı'yı yakalayabilmiş; Ay Toldı=kut bu âdil hükümdarı çabuk terk etse de ilig/ıduq kut Kün Toğdı'ya eserin sonuna kadar onu terk etmeyen oğlu Ögdülmiş'i, yani akli kendi yerine bırakarak gitmiştir. Akıyla temayüz eden Ögdülmiş, sonucun ne olacağını bilse de bilge hükümdar Kün Toğdı'yı, üstün meziyetlere sahip yakın akrabası Odgurmuş'la tanıştırmak, Odgurmuş marifetiyle bu sefer akıbet bilgisini güçlü bir biçimde birlikte idrak etmişler ve akıl ile adaleti yaşadıkça devlette hâkim kılan iki başkarakter olarak eserin sonuna kadar kalmışlardır (Özönder, 2018, s. 191).

Çağatay'ın (1985, s. 133) bu düşüncesine karşılık Ercilasun "akıbet"i temsil eden Odgurmuş ise daha çok İslami geleneği aksettirir" şeklindeki görüşünü öne sürmüştür. Kök ve Eker (2019, s. 57) ise konu hakkındaki düşüncelerini, "Odgurmuş Kutadgu Bilig denizinde Türk kimlikli ve Türk renkli bir su damlasıdır" ifadesiyle Türk kültürü ve kimliği ekseninde ifade etmişlerdir.

Çağatay (1967, s. 45-48) Ay Toldı ve Odgurmuş'ın eserde ölmesini iki dinin karşılaştırması olarak değerlendirir. Ona göre İslam'ın temsilci Ay Toldı "herkesin istediği ve imrendiği bir ölümle", Odgurmuş ise "yalnız başına" ölmektedir. Bu iki ölüm iki hayat felsefesini bir olay örgüsü etrafında karşılaştırmaktadır. Odgurmuş'ın ölümü Budist Türklerin Müslüman Türklerden ayrılmalarını da temsil edebilir. Demirci (2016, s. 142) Ay Toldı'nın ölümünü kutun geçiciliğine bağlarken Odgurmuş'ın ölümünü ise "ahireti hatırlayıp durmanın bu dünyada pratik bir faydasının bulunmadığı" düşüncesinden hareketle anlatır.

Özönder'e (2018, s. 186) göre ise Ay Toldı'nın ölümü "kut"un geçiciliğini göstermektedir. Odgurmuş'ın ölümü ise Budist Türklere bu "dünyadaki hayatın tek sonlu olduğu" mesajını iletmiş hem de dünyevilik ile münzevi dindarlığı karşılaştırmıştır. Yûsuf'un ideal devleti kut-akıl-akıbet ayakları üstüne oturan adalet'le ülküleştirdiğini gösterir (Özönder, 2018, s. 191). Özönder'in bu yorumundan hareketle devletin bu şekilde ülküleştirildiği noktada insanın da kâmil insan olarak ülküleştirildiğini ifade etmek kaçınılmazdır.

İnsanın sonunu temsil eden Odgurmuş karakteri, insanın sadece bu dünya için çalışma, mutlu olma gayreti içerisinde olmaması gerektiğini, insanın esas mutluluğa ölümünden sonra ihtiyaç duyduğunu, insan ne yaparsa yapsın zaten bu dünyada mutlu olamayacağını anlatmaktadır. Odgurmuş'ın dünyanın geçiciliği üzerinde yoğunlaşan diyalogları, sembolü seçildiği kavramla ve verilmek istenen iki dünya mutluluğu düşüncesiyle örtüşmektedir. Hükümdarın Odgurmuş'ı üç kere davet etmesi ve en son davette Odgurmuş'ın hizmet için değil de nasihat ve öğüt için hükümdarın yanına gelmesi eserdeki diğer kahramanlardan farklı bir tutum göstermektedir. İdeal insan olma yolundaki bireyin aydınlanmayla birlikte akla, bilgiye, mutluluğa ihtiyacı vardır. İdeal insanın bu olgulara ihtiyacı varken bu olguların da ideal insanda bireyin isteği ve gayreti

ölçüsünde karşılık bulması bu anlatıda ön planda durmaktadır. Fakat eserdeki son kahraman olan Akıbet, ideal insanın istediği zaman değil kendi vakti geldiğinde sahibine ulaşan sahibinin hizmetinde olmayan (Ay Toldı ve Ögdülmiş'in Kün Togdı'nın hizmetinde olması), aslında ideal insanın akıbetin hizmetinde olduğunu anlatır. Kısacası ideal insan aydınlanması, akıllı, bilgisi, bilgeliği ve erdemleriyle kendi sonu için hazırlanması gereken bir varlık olarak Odgurmış özelinde anlatılmıştır.

Sonuç

Yusuf Has Hacib'in doğruluk, saadet, akıl, akıbet kavramlarıyla sembolleştirdiği kahramanların, eserin alt metninde farklı sembolleri de olabilir mi; düşüncesinden hareketle yapılan çalışma sonucunda Yusuf Has Hacib'in, Kün Togdı özelinde ideal insan tipini okuyuculara aktardığı tespit edilmiştir. Kün Togdı ideal insan olma gayretinde bir kahramandır ve diğer kahramanlar aslında bu insanın ideal insan olma yolculuğundaki kişisel gelişim aşamalarıdır. Bu aşamalarda ortaya çıkan diğer kahramanlar için Ay Toldı'nın *aydınlanmayı* Ögdülmiş'in *yenilenmeyi ve bilgeliği*, Odgurmış'ın *insanın sonunu ve diğer dünya mutluluğu için sahip olunması gereken erdemleri, sakınuk olmayı, usayuk olmamayı* da temsil ettiği söylenebilir. Bu düşünüşten hareketle eserin yüzey yapısında dört kahramandan söz edebilirken makalenin inceleme kısımları ve yapılan değerlendirmeler ışığında eserin derin yapısında aslında dört kahramandan değil, ideal insan olmak için yola çıkan tek bir kahramandan (Kün Togdı) söz edilebilir. Kün Togdı, Türk düşüncesinde bireyin ideal insan olma yollarını (diğer karakterlerle desteklenerek) somutlaştıran örnek bir insan modeli olarak sunulurken diğer kahramanlar bu ideal insanın tekâmül aşamalarını göstermektedir. Eserdeki anlatı ve diyaloglardan yola çıkarak ideal insan olmak için bireyin;

- 1- Akıl ve bilgi sahibi olması,
- 2- Doğruluk, adalet, bilgelik vb. erdemlere sahip olması
- 3- Kendisini bilmesi, kendi bilgisinin, aklının, erdemlerinin ve tecrübesinin farkında olması,
- 4- Gelişim- değişim içerisinde devamlı yenilik peşinde koşması,
- 5- Daha iyi ve daha erdemli bir yaşam arayışında olması,
- 6- Etrafına, içinde yaşadığı topluma faydalı, paylaşımcı olması,
- 7- Kendisiyle birlikte insanlığında mutluluğunu istemesi ve bu yönde de emek göstererek çalışması,
- 8- Sadece yaşadığı dünyadaki mutluluğu değil, ölümden sonraki hayatı için de mutluluğu arama gayesi taşıması gerekmektedir.

Bu ideal insan ancak (Yusuf Has Hacib'in eserin yüzey yapısında yarattığı kahramanların özelinde); doğru, adil, hâkim, bilge, dürüst, sözü doğru, gözü tok gönlü zengin, akıllı, hakkaniyetli, sakın doğallı, zeki, iyi gönüllü, sözü yumuşak, bulunduğu yerde sözü geçen, kusursuz, yenilikçi, kendinden emin, zaman geçtikçe kendisine ve etrafına daha faydalı olacağını bilen, görgülü, soyu temiz, güzel yüzlü, iyi huylu, iyilikler arasındaki en iyi, güvenilir, değerlerine bağlı, temiz, elinden her türlü iş gelen, erdem ve takva sahibi, her türlü iyiliğe el vurmuş, Tanrıya ibadetle vakit geçiren, insanların seçkini olarak anılabilir ve bu ideal insanın namı her iki dünyada da yayılır. Akıl ve bilgi sahibi olan insan kendisini devamlı geliştirerek kendisine hareket alanı açıp insanî erdemlerle bir eylem ortaya koyarsa değer ifade edebilir. Bu iki kavramla donatılan adalet ise insan var oluşunun merkezindedir. Varoluşun merkezindeki insan tüm bu erdemleriyle gaflete düşmediği sürece iki dünya mutluluğunun yolunu bulacaktır.

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ARSLAN, M. (1987). *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S. (2018). "Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. III/2: 179-253.
- BAŞER, S. (2011). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayımcılık.
- CAFFEROĞLU, A. (2001). *Türk Dili Tarihi*. Bursa: Alfa.
- ÇAĞATAY, S. (1967). "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 39-49.
- ÇAĞATAY, S. (1970). "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş". *Türk Kültürü*. 98: 95-111.
- ÇETİN, A. (2010). "Kutadgu Bilig'de Türk Aile Kültüründe Bir Babanın Oğul İmajı ya da Süregiden Bellek/Kültür". *Millî Folklor*. 85: 122-132.
- DEMİRCİ, F. (2016). "Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig". *Yusuf Has Hacib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyum Bildiriler*: 137-147.
- EKER, Ö. - A. KÖK (2019). "Kültürel Dil Bilim Bağlamında Kutadgu Bilig Metaforları". *Mediterranean Journal of Humanities*. IX/2: 225-242.
- ELİUZ, Ü. (2001). "Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapıları Bakımından İncelenmesi". *Bilig*. 18: 63-86.
- ERCİLASUN, A. B. (1985). "Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri". *Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*. İstanbul: Ötüken: 37-184.
- ERCİLASUN, A. B. (2007). *Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- FİLİZ, Ş. (2002). "Kutadgu Bilig Etiğinde İnsan Eleştirel Bir Yaklaşım". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 14: 251-270.
- İNAN, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAFESOĞLU, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KOCA, S. (2012). "Kutadgu Bilig'de "Hükümdar, Vezir ve Sûfi Tipleri"nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü". *Gazi Türkiyat*. I/10: 63-79.
- KONUR, H. (2022). "Kutadgu Bilig'teki Kün-Togdı ve Odgurmuş Tipleri Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XXII/2: 467-486.
- KÖK, A. (2018). "Köktürk Kağanlık Yazıtlarından Pir-i Türkistan'a İdeal İnsanın Özellikleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 118: 129-142.
- KÖK, A. - Ö. EKER (2019). "Yusuf Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'a Türkçe Ne Söyletir". *Uluslararası Türk Lehçeleri Araştırmaları Dergisi*. III/1: 20-59.
- KUT, G. (2008). "Divan Edebiyatında "Adl ve Adalet" Üzerine Klişeler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 1: 191-204.

- PARLAK, H. (2010). "Art Gönderim Unsurlarından Gönderge Yinelemesinin Kutadgu Bilig'deki Kahramanlar Açısından Değerlendirilmesi". *Dil Araştırmaları*. 7: 87-106.
- SARIKAYA, E. (2016). "Eski Türk Edebiyatında İlk Edebî Rüya: Oğurmuş'ın Rüyası". *Türkiyat Mecmuası*. XXVI/2: 345-370.
- YILDIZ, H. (2019). "Eski Uygur Budist Metinlerinde Bir Karakter Analizi Kuan Şi İm Pusar". *Eski Türkçenin İzinde Türkiye'de Eski Türkçe Çalışmaları*. (ed. Hüseyin YILDIZ). Ankara: Akçağ Yayınları: 59-78.

EXTENDED ABSTRACT

When the studies on Kutadgu Bilig are examined, it is seen that almost all of them are based upon the dialogues of the characters. Those dialogues and the opinions of the characters are mostly examined within the framework of the topics of state administration, military knowledge, behavior patterns, virtues, etc. The fact that the plot and movement are static in the work, and the notion of time is not clearly revealed, caused the text to be evaluated around the dialogues and the information given afterwards. Since the work is presented to the readers with a fictional structure in this way, the characteristics of the heroes and the concepts they are chosen to represent as symbols become even more important. This situation obliges almost all of the researchers doing research on the work to say something about the heroes of the work. Apart from the studies made specifically about the heroes of the text, studies that touch on some features of the heroes within the framework of the nature of the research also appear in Kutadgu Bilig research. In this study, the previous studies made on the heroes of Kutadgu Bilig and the studies on the heroes in the examined researches were also evaluated.

Kutadgu Bilig, written by Yusuf Has Hacib and presented to Tabgaç Buğra Han, promising that one of the reasons for writing is to achieve fortune and happiness of the two worlds which means the material and the spiritual existences, is one of the important works in our cultural history. In this study, it is aimed to make an examination on the four basic characters of Kutadgu Bilig (Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdilmiş and Oğurmuş) and the concepts they represent (justice, fortune/joy, reason and fate). The main aim to be achieved with this study is to determine how the four concepts with which the heroes of the work are associated describe "Yusuf Has Hacib's ideal person / perfect person". This is to reveal how the ideal person should achieve the happiness of the two worlds. Each hero of the text represents one of these concepts of justice, fortune, reason and fate. Main question to be answered in this work is whether there are any other hidden concepts or symbols these characters represent.

Could the heroes symbolized by Yusuf Has Hacib with the concepts of truth, happiness, reason, and fate have different symbols in the subtext of the text? As a result of the study carried out based on the idea of kün Togdı, it was determined that Yusuf Has Hacib conveyed the ideal human type to the readers. Kün Togdı is a hero in striving to be an ideal person, and the other heroes are actually the personal development stages of this person's journey to become an ideal person.

It is possible to determine that Ay Toldı represents enlightenment, Ögdilmiş represents renewal and wisdom, Oğurmuş represents the end of a human being and virtues that must be possessed for happiness in the other world, being sakınuk (cautious) and usayuk (unwary) for the other heroes who emerged at these stages. From this point of view, while we can talk about four heroes in the surface structure of the text, in the light of the analysis parts of the article and the evaluations made, in the deep structure of the

work, we can talk about only one hero (Kün Togdı) who set out to be the ideal person, not actually all four heroes.

The ideal person, who tries to reach the happiness he needs in the material world he exists, with his mind, wisdom, desire for renewal and virtues, aims to achieve the same happiness for the other spiritual world. It is his mind, wisdom and desire for renewal that will lead him to happiness in the other world as well. For this reason, it will be; In the text, Ögdülmiş served as a bridge between Kün Togdı and Odgurmış, who represents the end and fate of men. Kutadgu Bilig, who insists that everything is temporary, especially the world we live in; He acts from the idea that even if the ideal person dies, he will exist by leaving an immortal name as a result of his mind, wisdom and the virtuous life he lived thanks to them. Perhaps, as a result of this consideration, a statement about the death of Kün Togdı and Ögdülmiş may not have been included in the work.

In Turkish thought, Kün Togdı is presented as an exemplary human model embodying the individual's ways of being an ideal person (supported by other characters). The other heroes show the evolutionary stages of this ideal human being. Based on the narratives and dialogues in the text, in order to be an ideal person must;

- 1- have intelligence and knowledge,
- 2- have virtues such as Truth, justice, wisdom,
- 3- know himself, be aware of his own knowledge, mind, virtues and experiences,
- 4- have continuous pursuit of innovation in development and change,
- 5- seek a better and more virtuous life,
- 6- be useful and sharing to the people around him, to the society he lives in,
- 7- desire the happiness of humanity with him and working in this direction,
- 8- aim to seek happiness not only in the world he lives in, but also in his life after death.

This ideal person is that who is (in the case of heroes created by Yusuf Has Hacib in the surface structure of the text); true, fair, dominant, wise, honest, true to his word, self-complacent, rich in heart, smart, fair, calm nature, intelligent, good-willed, soft of words, influential in his place, flawless, innovative, confident, self-confident, knowing that he will be more beneficial to himself and to others as time passes. The ideal person is someone who is good mannered, clean lineage, beautiful face, good-natured, the best among good deeds, reliable, loyal to values, clean, capable of all kinds of work, virtuous and pious, touching all kinds of good deeds, spending time worshipping God, can be called the elite of the people, and the reputation of this ideal man spreads in both worlds.

A person who has reason and knowledge can only be valuable if he constantly improves himself and opens up a space for himself to act with humane virtues. Equipped with these two concepts, justice holds a major and special place at the center of human existence. As long as the human being at the center of existence does not fall into heedlessness with all these virtues, will find the way to happiness the two worlds.

DİLLER, LEHÇELER VE AĞIZLAR BAĞLAMINDA EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ

Erkan HİRİK*

ÖZ

Artzamanlı dil çalışmalarında en temel araç tarihî dil verilerinin bulunduğu metinlerdir. Tarihî metinler hem ait olduğu dilin iç yapısına dair birtakım ipuçları sunabildiği gibi hem de döneminin sosyal ve kültürel konular başta olmak üzere tarihî olaylarına dair de bilgiler sunabilmektedir. Bu iki bakımdan ele alındığında Türk dili için Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi oldukça önemli konumda bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 17. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini yansıtan en iyi metinlerden olduğu gibi yazarının dil hassasiyeti nedeniyle döneminin konuşma dilinden, ağızlarından, lehçelerinden ve Türkçe dışındaki dillerinden de bilgiler barındırmaktadır. Seyyah, döneminin eksiksiz bir tasvirini ortaya koymak amacıyla kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak ağız, lehçe ve dil verilerini sunmuştur. İlgili yüzyılın Türkçesi, Türk lehçeleri, ağızları ve Türkçe dışındaki dilleri için bu verilerin incelenmesi gerekmektedir. Seyahatnâme'de yer alan bu verileri fonetik, morfolojik, sentaktik, leksik ve semantik olarak dil içi bağlamda da değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmada Seyahatnâme'de yer alan Türk lehçeleri, ağızları ve Türkçe dışındaki dillere dair verilere bütüncül bir bakış sergilenmiş ve bu verilerin hangi bağlamlarda ele alınabileceği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Türk Lehçeleri, Tarihî Ağızlar, Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme.

THE TRAVEL BOOK OF EVLİYÂ ÇELEBİ IN THE CONTEXT OF LANGUAGES, DIALECTS AND LOCAL DIALECTS

ABSTRACT

Historical texts are a fundamental tool for diachronic language researchers. They can offer us clues about the internal structure of the language in question, as well as information about historical events – especially social and cultural issues of the period. In the context of Turkish, Evliyâ Çelebi's Seyahatname is a treasure trove. Evliyâ Çelebi's Seyahatname is an excellent example of 17th century Turkish, and is packed with trinkets about how Turkish then was actually spoken, dialects, and even other languages owing to the sensitivity of its author. Evliyâ Çelebi talked about dialect and language both directly and indirectly to give his readership a complete picture of the times he was living in. Studying it allows us to learn more about how Turkish (and other tongues) evolved, be it in terms of phonetics, morphology, syntax, lexicon, semantics, or otherwise. In this study, we aim to dive into Seyahatname and explore all of that holistically, with a heavy emphasis on dialectology and context.

Keywords: Historical Turkish Dialects, Dialects, Evliyâ Çelebi, Seyahatname.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 11.11.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.01.2023

* Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN; ORCID: 0000-0001-6978-8981, E-posta: erkanhirik@gmail.com

Giriş

Dillerin tarihî gelişimlerinin tespit edilmesi ve gelişmenin ne yönde ilerleyeceğinin anlaşılır hâle gelebilmesi için o dile ait yazılı metinlerin farklı açılardan tetkik edilmesi önem taşımaktadır. Türk dili, yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda yazılı metinler üretilen bir dil olarak önemli bir noktada yer almaktadır. Türklerin farklı coğrafyalarda yer alması hâliyle farklı inanç, kültür, dil ve hatta alfabe kullanan topluluklarla temas etmesini sağlamıştır. Bu da dil bağlamında yazılı metinlerde oldukça geniş bir yelpazede değerlendirilebilecek eserlerin ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Muhtevasının genişliği ve dilinin aynı döneme ait diğer eserlerden farklı olması nedeniyle oldukça özgün bir eser olan Seyahatnâme Türk dili tarihinin çeşitliliğini içerisinde barındırması yönünden önem taşımaktadır.

Artzamanlı lehçe, ağız ve hatta dil çalışmaları dillerin doğal yapıları gereği belirli bir tarihten öncesi için ancak yazılı metinler üzerinden yapılabilmektedir. Dillerin ve özellikle de Türkçenin tarihî dokümantasyonunun yapılabilmesi, dil haritalarının ortaya çıkarılabilmesi, tarihî lehçe ve ağız yapılarının ortaya koyulabilmesi yine yazılı metinler aracılığı ile yapılabileceği için döneminin konuşma dilini yansıtan metinlerin incelenmesi önem taşımaktadır. Tarihî Türk lehçelerinin izini sürmek, Anadolu ve Rumeli sahasında lehçe ve ağız tespitleri yapabilmek, bunlarla birlikte döneminin dillerine dair birtakım malumatlar alabilmek için Seyahatnâme gibi döneminin dil yapısıyla ilgili doğrudan ya da dolaylı bilgiler veren ve konuşma dilini yansıtan metinlerin bilimsel yöntemlerle incelenmesi gerekmektedir.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi 17. yüzyıla dair birçok bilim dalının inceleyebileceği verinin yer aldığı bir metin olarak ön plana çıkmaktadır. Dilbilim ve filoloji çalışmalarında metnin çeşitli yöntemlerle tetkiki gerekmektedir.

Evlîyâ Çelebi, Enderun'da eğitim almış ve döneminin birçok ilmüne dair bilgisi olan bir kişiliğe sahipti. Kendisi aslında bir devlet görevlisi olan Seyyah, döneminin klasik üslubuna uymamış, süslü bir dil tercih etmemiştir. Seyahatnâme'nin dili yer yer ağırlaşsa da metnin birçok bölümünde Seyyah'ın döneminin diğer metinlerine kıyasla konuşma diline daha yakın bir üslup tercih ettiği de görülmektedir. Seyahatnâme ile ilgili ilk bilimsel yayınlar 19. yüzyılda tarihçi Hammer ile başlamaktadır. Daha sonra eser üzerine farklı bilim dallarından araştırmalar yapılsa da dil, lehçe ve ağız bağlamı çalışmalara hâlen ihtiyaç duyulduğu belirtilebilir.

Seyahatnâme'nin dilinin çok sade olduğunu söylemek eser hakkında doğru bir yaklaşım değildir. Keza zaman zaman yabancı sözcük ve terkipler bakımından döneminin orta dilli eserleri kadar ağır bir dile sahiptir. Bu konuda İz, "Evlîyâ'nın dili ve üslûbu konuşma dilinden birçok öğeler almakla birlikte eserinin bütünü orta üslûpta yazılmıştır (...) Evlîyâ Çelebi'nin dili ve üslûbu ise konuşma dilinden çok yararlanmış ve birçok halk deyimini kullanmış olduğu hâlde orta üslûbun 'okumuşlar dilinin' ve inşa geleneğinin çok etkisinde kalmış bir çeşididir." demektedir (1979, s. 75).

Yalnızca yazıldığı yüzyılın değil, Türk dilinin tüm tarihî dönemleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Seyahatnâme'nin önemi dönemine dair birçok konuda bilgi veren ansiklopedi niteliğinde hacimli bir eser olmasından kaynaklanmaktadır. Seyahatnâme'de seyahat edilen yerlerin coğrafi özellikleri, dilleri, tarihi, mimarisi, demografik yapısı gibi çeşitli konularda bilgiler sunulmaktadır. Bu husus Tan tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: "Anadolu, Rumeli, Kafkasya, İran, Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Dalmaçya, Macaristan, Avusturya, Almanya, Hollanda, Polonya, Transilvanya, Moldovya, Güney Rusya, Suriye, Mısır, Hicaz, Habeşistan ve Sudan'ı gezmiş, gezdiği yerlerdeki halkın dil, edebiyat, eğlence, giyim-kuşam, sanat, mimari, hekimlik, baytarlık, müzik, oyun, gelenek ve görenek, inanış ve yemekleri hakkında ayrıntılı bilgiler

vermiştir. 17. yüzyıl halk yaşantısını bir başka deyişle folklorunu yansıtmaya dolayısıyla Evliyâ Çelebi farkında olmadan Türk folkloruna, bu arada diğer ulusların folkloruna da hizmette bulunmuştur.” (1974, s. 3) Develi, Evliyâ Çelebi’nin kendi yaşadığı dönemi ve hayatı seyahat ile kavrayan, yaşamanın anlamını seyahat ile derinleştiren bir adam olduğunu söylemektedir (2011, s. 160).

Seyyah’ın verdiği, başka dil ve kültürlerle olan merakını yansıtan bilgiler, eserin önemli özelliklerinden biri şeklinde öne çıkar. Bir İstanbullu olarak Anadolu ağızları ilgisini çekmiş, Batı Anadolu (Bolu, Gördes) ve Doğu Anadolu (Diyarbakır, Bitlis ve Maraş) ağızlarından hatta Azerbaycan lehçelerinden örnek sözcükler zikretmiştir (Tezcan, 2009, s. 17). Halasi-Kun (2015), Evliyâ Çelebi’yi bir dilbilimci gibi değerlendirmektedir. Bunun nedeni Evliyâ Çelebi’nin yazmalarındaki dikkatidir. Türkçenin ünlü ve ünsüz sisteminin özelliklerinin tespitinde Latin harfli metinlere önem verildiğini Arap harflilerin göz ardı edildiğini belirten Halasi-Kun, Seyahatnâme başta olmak üzere Osmanlı defterlerinin (yazmalarının) önemli olduğunu ifade etmektedir.

Evliyâ Çelebi’nin dil hassasiyeti olan bir mizaca sahip olması Seyahatnâme’yi doğrudan döneminin dil, lehçe ve ağız bakımından önemli kaynağı hâline getirmiştir. Bu bağlamda Tekcan, Seyahatnâme’de Türk lehçeleri ve ağızlarının yanında Avrupa dilleri, Slav dilleri, Kafkas dilleri, Doğu ve Yakındoğu dilleri ile Afrika dillerinin arasından seçilen yaklaşık otuz değişik dilin örneklerinin kaydedildiğini belirtmektedir (2005, s. 69). Bahsi geçen diller alfabetik şekilde şunlardır: *Abaza dili, Alman dili, Arap dili, Arnavut dili, Boşnak dili, Çerkez dili, Ermeni dili, Fars dili, Gürcü dili, Habeşî dili, Hırvat dili, İspanyol dili, İtalyan dili, Kürt dili, Laz dili, Macar dili, Mingrel dili, Polonya dili, Romen dili, Rus dili, Sırp dili, Yahudi dili, Yunan dili.*

Dankoff, Seyahatnâme’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun ve çevresinin eksiksiz bir tavrını sunmak ve seyahatlerin eksiksiz bir kaydını tutmak maksadıyla yazıldığını ifade etmektedir (2010, s. 40). Dankoff tarafından ifade edilen bu “eksiksiz” bilgi aktarma gayreti Seyahatnâme’de *dil, lehçe* ve *ağız* açısından değerlendirmeye muhtaç birçok bilginin 17. yüzyıldan bugüne aktarılmasını sağlamıştır. Elbette Seyyah’ın *eksiksiz* bilgi aktarma gayreti ve bunun dil, lehçe ve ağız bağlamında bilgilere de sirayet etmesi gerçekleştirdiği geziler için pratik amaç da taşımaktadır. Çünkü gezip dolaşırken karşılaştığı farklı toplulukların, insanların dillerini bilmek gezi esnasında kendisine kolaylık sağlamaktaydı. Seyyah, bu durumu yine kendisine has bir söyleyişle şöyle aktarmaktadır:

[3/147a] Ammâ seyyâh-ı âlem ve nedîm-i benî Âdem olan kimesnelere her lisândan ekmek ve su isteyecek kadar ve kendüye bir zarar geleceğın fehm edecek kadar gûnâ-gûn lisân bile kim kendüyi girdâbdan halâs ide.

Akalın, Evliyâ Çelebi’yi dil konusunda “usta” olarak nitelendirmektedir. Evliyâ’nın dille oynayabilen, sözcüklere yeni anlamlar yükleyebilen, hatta kimi zaman sözcük türetebilen bir dil ustası olduğunu ifade etmektedir (2013, s. 54). Keza bu durum Evliyâ’nın dillere, lehçelere ve ağızlara olan ilgisinin de temelini oluşturan bir husus olarak görülebilir.

Develi, Çelebi’nin dilsel yapılara dair verdiği doğrudan ve dolaylı bilgilerin dilbilimsel açıdan birçok sorunsalı içinde taşısa da çoğu zaman tek örnek olma niteliği ile eşsiz veriler olduğunu ifade etmektedir (2011, s. 161).

Seyahatnâme, Osmanlı döneminin konuşma özelliklerinin çokça verildiği eserlerin başında gelmektedir. Kartallıoğlu (2017), Osmanlı tarihleri, çeviri yazılı metinler, Şeriye Sicilleri ve Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’ni kaynak olarak dönemin konuşma dili

örneklerini tasniflemiştir. Bu çalışma Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin tarihsel bağlamda dil, lehçe ve ağız bakımından yerini göstermektedir.

Tezcan, Seyyah'ın eserini kaleme alırken döneminin standart yazımının dışına çıktığını kimi zaman Arapça ve Farsça sözcüklerin imlasını değiştirdiğini, onların Türkçe söyleyişteki şeklini esas aldığını belirtmektedir. Bununla birlikte bazı Türkçe sözcüklerin de döneminin yazım standardıyla değil de söyleyişe göre değiştirilerek yazıldığı araştırmacı tarafından ifade edilmektedir (2009, s. 17). Evliyâ Çelebi'nin bu tutumu söz varlığı ve dönemin fonetiğini anlamak adına metni daha da önemli hâle getirmektedir.

Seyahatnâme'nin tüm ciltleri göz önüne alındığında gittiği yerler ve tarihleri ile buradan hareketle Seyyah'ın rotası şu şekilde gösterilebilir:

Birinci Cilt: Bu ciltte 1630-1640 arası İstanbul'un tarihi, kuşatmaları ve fethi, İstanbul'un kaleleri, kapıları, çeşmeleri, tılsımları, İstanbul esnafı, bilginleri, şairleri anlatılmaktadır. Eserde İstanbul hep merkezde yer almaktadır. Birinci cildin İstanbul'a ayrılmış olması da bunun göstergelerinden birisidir.

İkinci Cilt: Bursa (1640), İzmit (1640), Samsun (1640), Trabzon (1640), Rize (1640), Kırım (1640), Azak (1640), Hanya (1645), Amasya (1646), Erzurum (1646), Nahçıvan (1647), Tebriz (1647), Erdebil (1647), Revan (1647), Bakü (1647), Tiflis (1647), Erzincan (1648), Gümüşhane (1648), Çorum (1648), Ankara (1648).

Üçüncü Cilt: Eskişehir (1648), Konya (1648), Adana (1648), Şam (1648), Akka (1649), Filistin (1649) Gazze (1649), Halep (1649), Urfa (1649), Maraş (1649), Kayseri (1649), Sivas (1649), Çankırı (1650), Şumnu (1651), Rusçuk (1651), Silistre (1651), Köstence (1652), Sofya (1652), Edirne (1653).

Dördüncü Cilt: Malatya (1655), Diyarbakır (1655), Mardin (1655), Bitlis (1655), Van (1655), İsfahan (1655), Hemedan (1655), Tahran (1655), Bağdad (1656), Basra (1656), Erbil (1656), Musul (1656).

Beşinci Cilt: Tokat (1656), Varna (1656), İlvov (1657), Kiev (1657), Bükreş (1659), Belgrad (1660), Tımişvar (1660), Saraybosna (1661), Zagreb (1661), Yenipazar (1661), Priştine (1661), Üsküp (1661), Manastır (1661), Semendire (1661), Tiran (1662), Podgoriçe (1662).

Altıncı Cilt: Plevne (1663), Vidin (1663), Mohaç/Mihaç (1663), Estergon (1663), Uyvar (1663), Amsterdam (1663), Dobra-Venedik (1664), Zigetvar (1664), Kanije (1664), Zagreb (1664), Budin (1664).

Yedinci Cilt: Karlofça (1665), Eğri (1665), Viyana (1665), Kişinev (1665), Gözleve (1665) Kırım'da, Bahçesaray (1665), Akmescid (1665), Sudak (1665), Kefe Kalesi (1665).

Sekizinci Cilt: Dimetoka (1667), Gümölcine (1667), Kavala (1667), Dırama (1667), Siroz (1667), Selânik (1667), Karaferye (1667), Alasonya (1667), Tırhala (1667), Atina (1667), Kefalonya (1667), Anavarin (1667), Moton (1667), Koron (1667), Anapoli (1667), Girit, (1667), Hanya (1667), Kandiye (1669), Sudak (1669), Mora (1670), Avlonya (1670), Elbasan (1670), Ohri (1670), İştib (1670), Tekirdağı (1670).

Dokuzuncu Cilt: Kütahya (1671), Afyonkarahisar (1671), Uşak (1671), Manisa (1671), İzmir (1671), Aydın (1671), Denizli (1671), Muğla (1671), Antalya (1671), Karaman (1671), Adana (1671), Maraş (1671), Ayntab (1671), Halep (1671), Şam (1671), Trablus-şam (1671), Beyrut (1671), Sayda (1671), Kudüs (1671), Medine (1672), Mekke (1672).

Onuncu Cilt: Kahire (1672), İskenderiye (1672), İsne (1672), İsvan (1672), Funcistan (1672), Habeşistan (1672), Sudan (1672-1673), Kenya (1672-1673), Somali

(1673), Eritre (1673), Cibuti (1673). (Çelik Şavk, 2011, s. 26-32; Kahraman, 2013, s. 33-34)

Yukarıda görülen ülke, şehir ve kasaba adlarından da anlaşılacağı üzere çok büyük bir coğrafya Evliyâ Çelebi'nin dilleriyle de ilgili bilgiler sunduğu merkezler olarak değerlendirilebilir. Elbette yukarıda adı geçen her bölgeyle ilgili doğrudan bilgi vermese de kimi zaman bu bölgelerde tecrübe ettiği olayları aktarırken yaşanan karşılıklı konuşmaları vermiş, bu sayede de dil dokümantasyonuna katkı sağlayacak verileri aktarmıştır. On cilt boyunca parça parça bahsedilen bu verilerin titizlikle bir araya getirilerek dil, lehçe ve ağız haritalarının oluşturulması ayrı bir ihtiyaç olarak gözler önüne serilmektedir.

1. Evliyâ Çelebi'nin Dil, Lehçe ve Ağızlara Yaklaşımı

Seyahatnâme'de yer alan filolojik verileri *Türkçe dışındaki diller, Türkçenin lehçeleri ve Anadolu-Rumeli ağızları* olarak üç kategoride ele almak mümkündür. Gezip gördüğü yerleri, tanık olduğu olayları bir ressam titizliğinde sözcükleriyle resmetme amacıyla olan Evliyâ Çelebi, kedi seslerinden sokak satıcılarının bağırma seslerine, güvercin çağıran bir adamın sesinden kekeme birinin konuşmasına kadar duyduğu her şeyi alfabenin ve yazı dilinin el verdiği olanaklar ölçüsünde aktarma gayretini taşımaktadır. Bu gayret Tulum tarafından Evliyâ Çelebi'nin gördüğü, duyduğu, öğrendiği her şeyi, yaşadığı maceralı ve fırtınalı hayatın her anını ve sahnesini bütün canlı parçalarıyla bir fotoğraf sadakati ve netliği ile yansıtip gösterebilme kaygısı olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte Tulum, Evliyâ Çelebi'nin Türkçenin o gün kullanılan abecesini düzenleyerek kulağının duyduğu sesleri olduğu gibi yansıtabileceği bir yazım düzeni kurmak maksadı taşıdığını söylemektedir (2011, s. 167-168).

Dünyada yer alan dillerle birlikte Türk dili için tüm bunlar göz önüne alındığında Seyahatnâme'nin önemi açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dilsel veriler bakımından Seyahatnâme'nin önemi Duman tarafından dört başlıkta ele alınmıştır: *Türkçenin fonetik gelişmesini göstermesi bakımından önemi, etimolojik kaynak olarak önemi, sözlük malzemesi kaynağı olarak önemi, ağız malzemesi bakımından önemi* (1995, s. 158).

Evliyâ Çelebi'nin anlattığı diller, lehçeler ve ağızlar farklı araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Gülsevin bu bağlamda 6 tip dil (dil-lehçe-ağız) görüldüğünü belirterek bunları şu şekilde sınıflandırmaktadır:

- Dönemin edebî Türkçesi,
- Yabancı diller,
- Türkçenin lehçeleri,
- Türkçenin ağızları,
- Evliyâ Çelebi'nin kendine özgü sözvarlığı ile ortaya çıkan kişisel dili-üslubu,
- Osmanlı Devleti'ndeki iki dillilerin (Boşnak, Ermeni vs.) Türkçeleri (2012, s. 100).

Gülsevin (2012) ayrıca eserde "iki dillilerin" doğal olarak edebî Türkçe ile konuşulduğunu ancak azımsanmayacak derecede edebî dil dışında konuşma örneklerinin de olduğunu belirterek Evliyâ Çelebi'nin iki dillileri konuştuğu yerlerde "kırık Türkçe" olarak tabir ettiği birtakım söylem özellikleri tespit etmiştir.

Koç, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin dillerle ilgili verdiği ansiklopedik bilgilerin, temel söz varlığına ait sözcükler ve örnek metinlerin muazzam bir malzeme sunduğunu ve eserin disiplinlerarası çalışmalara referans teşkil edebileceğini ifade etmektedir (2006, s. 60-61).

Filolojik bağlamda ele alındığında Seyahatnâme'nin farklı başlıklarda bilgiler içerdiği görülmektedir. Filolojinin inceleme alanları olabilecek bu konular şu şekilde verilebilir:

- *Bilgi verdiği dillere ait veriler ve bunların analizi,*
- *Evliyâ Çelebi'nin kendi dil kullanımı ve ilgili dönem eserleriyle Türkçe kullanımının mukayesesi,*
- *Dönemine dair verdiği Türkçe fonetik, morfolojik ve leksik bilgiler,*
- *Türk lehçeleriyle ilgili verdiği fonetik, morfolojik, leksik, sentaktik ve semantik bilgiler,*
- *Anadolu-Rumeli ağızlarıyla ilgili verdiği fonetik, morfolojik, leksik, sentaktik ve semantik bilgiler,*
- *Evliyâ Çelebi tarafından verilen etimolojik bilgiler.*

Tüm bunlar değerlendirildiğinde Seyahatnâme'nin üç temel başlıkta etraflıca incelenmesi gerektiği görülmektedir:

- *Türkçe dışındaki diller,*
- *Doğrudan/dolaylı bilgi verilen Türk lehçeleri,*
- *Doğrudan/dolaylı bilgi verilen Anadolu-Rumeli ağızları.*

1.1. Seyahatnâme'de Türkçe Dışındaki Dillere Bakış

Osmanlı toprakları dışında başka yerlere de seyahatler düzenleyen Evliyâ Çelebi, Osmanlı içinde Türkçe dışında farklı bir dil konuşan topluluklarla birlikte Osmanlı dışındaki toplulukların (Viyana, Kiev, Kalmuk toprakları, Etiyopya vd.) dilleriyle de ilgili bilgiler sunmuştur.

Seyyâh; *lisân, lehçe, lehçe-i mahsusa, lisân-ı ıstılâhat* gibi farklı ifadeleri kullanarak diller hakkında bilgiler vermiştir. Bu durum Tekcan tarafından Evliyâ'nın *lisan* ve *lehçe* ayrımı yapmadığı (Tekcan, 2005, s. 68) şeklinde yorumlanmıştır. Ancak Evliyâ'nın yalnızca İstanbul Türkçesinden farklı dil ve lehçelerle ilgili bilgiler sunması, anlaşılabilceğini düşündüğü lehçe ve ağızlarla ilgili bilgiler sunmaması onun dil, lehçe ve ağız ayrımı yaptığını göstermektedir. Ancak bu ayrımı diyalektik ölçütler bağlamında yapıp yapmadığı tartışılabilir.

Evliyâ Çelebi, farklı dillere değinirken kimi zaman detaylı bilgiler sunmakta kimi zaman ise daha yüzeysel bilgiler vererek konuyu ele almaktadır. Seyyah'ın dillere olan ilgisi *dil felsefesinin* ve *çağdaş dilbiliminin* de konusu olan dillerin doğuşu ile ilgili anlatıları da sunmasından anlaşılabilir. Dünyada Arapça, Farsça, İbranice, Süryanice gibi dillerin ortaya çıkışı efsanevi bakış açısıyla Seyyah tarafından aktarılmaktadır. Seyyah, bu bilgileri döneminin diğer yazılı kaynaklarından aktarmış olmalıdır.

Evliyâ Çelebi, dillerden bahsederken bir düzen içerisinde ilerlemektedir. Bu anlamda günlük pratikte işe yarayacak bilgiler (selamlaşma, hâl hatır sorma vb.), bugün modern dil çalışmalarında temel sözcüklerden kabul edilen sayılar, Evliyâ Çelebi'nin sistematizasyonunu temelini oluşturmaktadır. Dilleri anlatırken öncelikle o dilin sayıları sıralanmaktadır. Bu sayılar da genellikle *bir* ile *on* arasındaki sayılardır. Birkaç dilde ise sayılar onar onar, yüze kadar verilmektedir (Dankoff, 1991, s. 115-116). Sayılardan sonra günlük hayatta sıkça kullanılan eşyalar, yiyecekler, araç ve gereçler çoğunlukla Seyyah tarafından sözcük listesi şeklinde verilmektedir.

Seyyah'ın Türkçe dışında dile sahip milletlerle ve onların dilleriyle ilgili verdiği bilgilerin bazıları aşağıda gösterilmiştir.

Evliyâ Çelebi, Arapça ile ilgili çok sayıda bilgi vermektedir. Arapçanın Kur'an-ı Kerim'den dolayı kutsal bir mahiyete konumlandırılması ve Seyyah'ın en iyi bildiği dillerden biri olması Arapçayı Seyahatnâme'de en çok ele alınan dillerden biri konumuna getirmiş olmalıdır. Tekcan, bu durumu Evliyâ Çelebi'nin medreseden sonra Enderun'da devam ettiği Arapça gramer derslerine bağlamaktadır (Tekcan, 2005, s. 70). Seyyah, Arapça ile ilgili şu bilgileri verir:

[3/29a] *Böyle bir vâsi' lisân-ı Arabî Arabistân gibi vâsi' arz-ı mukaddesde kavm [ü] kabâ'il-i Urbân'ın hadd [ü] pâyânı olmamak ile lisân-ı Arabî on iki lisândır. Her biri birinden mugâyir lehçe-i mahsûslarıyla tekellüm olunur ammâ cümleden fesâhat ve belâğat üzre lisân-ı Arabî ehl-i Mekke ve Tâ'if ve Hicâz ve Mevâl Urbânının fesâhât [u] belâğat üzre lisânlarıdır kim niçe kelâm-ı dürr-i meknûnları âyet-i şerîf ile kelimât olunur.*

Evliyâ'nın Arap diline ayrı bir önem verdiği ve onu diğer dillerden üstün tuttuğu Seyahatnâme'nin birçok yerinde görülebilmektedir. Hatta birinin iyi bir seyyah olabilmesi için Arapçayı bilmesinin çok önemli olduğunu vurguladığı görülmektedir.

[3/29a] *Evvelâ seyyâh-ı âlem ve nedîm-i âdem olan kimesnelere lâzımdır kim herkes ile hüsn-i ülfet etmek için lisân-ı Arabî'den bile ve kendüye ma'ûnet için ekmek ve su isteyecek kadar ve kendüye bir zarar geleceği kelâmı fehm edüp gâfil olmamak için her ne gûne lisân olursa yüz kırk lisânı bilüp seyyâh-ı âlem ve âmil ve kâmil ola. Zirâ her şey'in cehlinden ilmi yeğdir.*

Seyahatnâme'de en çok Türkçe dışı dil örneği Arapça üstüne verdiği örneklerdir. Sözcük listeleri, cümle örnekleri, günlük konuşma diline ait çok sayıda örnek eserde yer almaktadır. [3/29a]'da yer alan bazı örnekler şunlardır:

<i>vâhid</i> 1	<i>isneyn</i> 2	<i>selâse</i> 3	<i>erba'a</i> 4	<i>hamse</i> 5	<i>sitte</i> 6	<i>seb'a</i> 7	<i>semâniye</i> 8
<i>tis'a</i> 9	<i>aşere</i> 10	<i>ihdâ aşer</i> 11	<i>isnâ aşer</i> 12	<i>hubuz</i> ekmek	<i>mâ'</i> su	<i>ineb</i> üzüm	<i>battîh</i> karpuz
<i>asel</i> bal	<i>leben</i> süd	<i>tîn</i> incir	<i>tibin</i> saman	<i>rummân</i> nar	<i>tüffâh</i> elma	<i>ades</i> mercümek	<i>basal</i> soğan
<i>cemel</i> deve	<i>feres</i> at	<i>hımâr</i> eşek	<i>zi'b</i> kurd	<i>kelb</i> köpek	<i>hınzîr</i> domuz	<i>milih</i> tuz	<i>fülfül</i> biber
<i>uk'ud</i> otur	<i>semeke</i> balık	<i>cibâl</i> dağ	<i>makâlîd</i> kilid	<i>İftahi'l-</i> <i>bâbe ya</i> <i>veledî</i> Ey oğul aç kapuyu	<i>Gallıkı'l-</i> <i>bâb</i> Kapa kapuyu	<i>Seddi'l-</i> <i>bâb</i> Kapa kapuyu	<i>Ta'al yâ</i> <i>ahî</i> Gel kardeş
<i>İrkibi'l-</i> <i>feres</i> Bin bu ata	<i>Yâ sittî ta'al</i> <i>te'kül yaktîn</i> Yâ kadıncığım, gel sen kabak ye	<i>Yâ</i> <i>baklete'l-</i> <i>hamkâ'</i> Ya'ni ahmak semiz ot	<i>Yâ</i> <i>deyyûs</i> Yâ gidi	<i>Ellâ</i> <i>yahrib</i> <i>diyârek</i> Allah vilâyetin, harâb eylesin	<i>Eş</i> <i>biddek</i> Ne istersin	<i>İnkalebe'l-</i> <i>hamru</i> <i>hallen</i> şarâb sirkeye döndü	<i>Ey</i> <i>se'ele'l-</i> <i>haber</i> haber sordu

<i>Ey vecedtuhu ceyyiden Ben anı yeni buldum</i>	<i>İğrevveytü Ata çıplak bindim</i>	<i>galebe Gâlib oldu</i>	<i>Ey sâra mâzâ şıye Yürümek iyi oldu</i>	<i>Vecedtü bahîlen Ben onu bahîl buldum</i>	<i>Ey sâre vakti hasâdin Ekin biçmek vakti geldi</i>	<i>İzâ kesüre indehü'l- leben Kaçan katında süd çok ola</i>
--	---	----------------------------------	---	---	--	---

Tablo 1

Evliyâ Çelebi Boşnaklar hakkında bilgiyi şu şekilde sunmaktadır:

[5/131b] *Bu diyâr kavmine elsine-i nâsda Boşnak derler, ammâ değıllerdir, zîrâ boşgak sağır kâf ile div keferesi demekdir, ammâ bu diyâr halkına Bosnevî desen hazz ederler. Hakkâ ki lisânları ve kendüleri pâk ve kadirşinâs âdemlerdir ve lisânları yine Latin lisânına yakındır, ammâ bir gûne istilâhât [u] ibârâtlar ile tekellüm ederler kim niçe kelâmları nesir ve manzûm vaki' olur.*

Yukarıda Boşnaklarla ilgili verilen bilgilerden Evliyâ Çelebi'nin Boşnakçayı Latin diline yakın gördüğü anlaşılmaktadır. Boşnak diliyle ilgili sayıları da Evliyâ Çelebi şu şekilde sunmaktadır:

[5/132a] *Evvelâ bey' ü şîrâ mahallinde mâl hisâb etmeleri böyle add olunur:*

<i>yedno</i>	<i>diva</i>	<i>tri</i>	<i>çetri</i>	<i>pet</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
<i>şes</i>	<i>sedem</i>	<i>osem</i>	<i>devet</i>	<i>deset</i>
<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>

Tablo 2

Görüldüğü üzere Evliyâ, Boşnak dilinin Latinceye yakın olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Evliyâ Çelebi, kimi zaman kendi döneminin diğer yazılı eserlerinden de faydalanarak dil verileri sunmuştur. Makbûl-i Ârif bunlardan biridir (Aynur, 2011, s. 385). Evliyâ Çelebi, Boşnak diliyle ilgili bilgilerde bu eserden faydalandığını şu sözlerle ifade eder:

[5/132a] *Ve bu şehri Sarây'ın ârifân-ı nâzikân musannifinleri lugat-ı Fârisî'de şâhidî kitâbına nazîre lisân-ı Bosnevî üzre bir lugat etmişler kim bir iki bahri böyle tahrîr olunmuşdur.*

Seyyah, bu bilgileri verdikten sonra adı geçen manzum sözlükten parçalar sunmaktadır. Sunduğu parçada da leksik birtakım bilgiler vermektedir.

Boğ tanrı **yedno** birdir hem **yedino** vahdetî

Duşe cândır **çoyik** âdem dirligidir **jiveti**

Hem ferişte **angil** oldu göklere de **nebesa**

Ray cennet **ray-niki** oldu demek cennetî

Moma kızdır **prah** tozdur **tırağ** izdir **put** yol

Viseko yüksek **nizeko** alçak u hem **nizeti**

Evliyâ Çelebi, Budin ziyaretini anlattığı kısımda bu bölgenin diliyle ilgili bilgiler sunmakta ve bu bölgedekilerin aslında "fasîh Macarca" konuştuğunu ifade etmektedir. Bu durum şu şekilde ifade edilmektedir:

[6/69a] *Ekseriyyâ çete ve potura kovan yiğitleri Macar kâfiri esbâbı geyüp tâ Macar diyârına giderler, zîrâ fasîh ü belîğ Macarca bilirler.*

Evliyâ Çelebi çok sayıda Macarca sözcük ve cümle örnekleri de sunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

<i>kener</i> ekmek	<i>viz</i> su	<i>šov</i> tuz	<i>şaytun</i> peynir	<i>vay</i> yağdır
<i>miz</i> baldır	<i>ney [tey]</i> süt	<i>teyfel</i> kaymak	<i>aluttey</i> yoğurd	<i>hagma</i> soğan
<i>kanal</i> kaşık	<i>kej</i> bıçak	<i>talt</i> çanak	<i>pinçebe</i> zîr-i zemîn	<i>gerka</i> mûm

Tablo 3

Yukarıda verilen Macarca sözcük örneklerine bakıldığında içerik olarak yiyecek-içecek kültürüne dair ifadeler olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte yine yeme içme için kullanılan araç gereç isimleri verilmektedir. Bu durum Evliyâ Çelebi'nin pratik amaçla günlük hayatta kullanılabilecek ve sıkça karşılaşılabilecek sözcükleri tercih ettiğini göstermektedir.

<i>manaçke</i> gelin	<i>kıvagon</i> kimdir o	<i>nem tudom</i> bilmem
<i>nem latom</i> görmedim	<i>hunlakot</i> nerelisin	<i>in [it] lakom</i> buralıyım

Tablo 4

Yukarıdaki Macarca ifadelerin "cümle" oldukları görülmektedir. Bu ifadelere bakıldığında günlük hayatta temel olarak kullanılabilecek sıklık derecesi yüksek olma ihtimali olan cümlelerin Evliyâ Çelebi tarafından kaleme alındığı görülebilir.

Seyyah'ın Yunanca ile ilgili verdiği bilgiler ilgi çekicidir. Seyahatnâme'nin 8. cildinde yer alan "Der-beyân-ı lisân-ı Yûnâniyân" başlığında Yunancaya dair bilgiler vardır. Grek alfabesi ile ilgili filolojik bilgi de Evliyâ Çelebi tarafından atlanmamıştır.

[8/256b] *Diğer tarz-ı âhar, elif, be: Alfa, vita, gama, zelta, ezita, ota, yota, kapa, lavza, mi, ni, iksi, ro, sima, ta, ipşsi. (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) ilâ âhırîh.*

Evliyâ Çelebi, Yunanca sözcük listesi ve anlamıyla birlikte cümleler de vermektedir. Seyyah'ın verdiği bilgilerden bazıları şunlardır:

[8/256b] *Hristos; Allâh ismidir.*

Mıkraçko kalo: Küçük eyi Îsâ (---). (...) "Aya" lafzı "evliyâ" demektir. "Kalayoroz" ulu papasdır.

<i>ipsomi</i> ekmekdir	<i>nero</i> su	<i>tiri</i> peynir	<i>kıryaş</i> et	<i>ankurya</i> hıyar	<i>pepon</i> kavun
<i>koromidyâ</i> soğan	<i>kiri</i> mûm	<i>angeli</i> melek	<i>İsvet Nikola</i> Sarı Saltık	<i>naldırfim</i> kız karındaş	<i>ipsarya</i> balık
<i>pu payisto</i> nerede idin	<i>esi supa ela</i> <i>kaç kato</i> bire sus gel otur	<i>sika pano</i> <i>matyam</i> kalk yukaru cânım	<i>dozmga fora</i> <i>nase zoko</i> <i>ena folori</i> Bir kerre ver bana sana bir altun vereyim	<i>kalı mera</i> <i>kiritsi</i> sabâhu'l- hayr çeledi [257a]	<i>kalisi mera</i> <i>mastori</i> yâ sabâhu'l- hayr usta

Tablo 5

Yukarıdaki Yunanca sözcük örneklerinde yine yiyecek-içecek isimlerinin verildiği görülmektedir. Bununla birlikte cümle örneklerinde de günlük hayatta kullanılmaya olası yüksek olanlar anlamlarıyla birlikte sunulmuştur.

Evliyâ Çelebi'nin Arnavutça ve Sırpça sözcük örnekleri de verdiği görülmektedir. Arnavutça [6/34b] *buk* (ekmek), *uy* (su), *miş* (et), *dele* (koyun), *pulı* (tavuk), *ruş* (üzüm); Sırpça [5/116a] *kıruh* (ekmek), *yoda* (su), *mese* (et), *luk* (sarımsak), *kapula* (soğan) gibi çok sayıda sözcük örneğini Seyahatnâme'de görmek mümkündür. Hatta yer yer Evliyâ'nın sözcükten öteye geçerek argo/küfür sayılabilecek başka dillerdeki cümleleri dahi günlük hayatta lazım olabileceği düşüncesiyle paylaştığı görülmektedir. [6/34b-35a]'da yer alan Arnavutça örnekler bu konuda ilginçtir.

17. yüzyıl dünya tarihi ve edebiyatı için oldukça önemli bir isim olan Evliyâ Çelebi, gittiği yerlerin dillerini göz ardı etmemiş ve bu dillere dair temel bilgiler vermiştir. Türkçe dışındaki dillere dair verdiği bilgilerin bazıları döneminin diğer yazılı kaynaklarından aktarma şeklinde, bazıları ise doğrudan gözlemlerine dayanan bilgiler şeklinde ortaya çıkmıştır. Seyyah'ın Türkçe dışındaki dillere dair aktardığı bilgilerin bazıları dilbilimsel olarak bugün sorunlu olsa da o dönemin dillere bakış açısını göstermesi bakımından ehemmiyete sahiptir. Evliyâ Çelebi, gittiği yerlerin dilleriyle ilgili bilgi verirken günlük pratiklere dair kaygılar gütmüş olmasından kaynaklı sayılar, yiyecek içecek adları, günlük selamlaşma, hâl hatır sorma gibi sıklık derecesi yüksek olan sözcükler ve cümleleri kullanarak âdeta döneminin basit turist rehberi niteliğinde bilgiler sunmuştur. Evliyâ Çelebi'nin Türkçe dışındaki dillere dair verdiği bilgilerin dünya dillerinin 17. yüzyıl penceresinden dokümantasyonunun çıkarılması, haritalandırılması ve Osmanlı'nın Türkçe dışındaki dillere sahip millete bakışının anlaşılması bağlamında veriler sağladığı açık bir şekilde görülebilmektedir.

2. Seyahatnâme'de Türk Lehçeleri ve Ağızlarına Bakış

Evliyâ Çelebi yarım asrı aşkın süre devam eden yolculuğu sırasında birçok ülke, şehir, kasaba, köy görmüş, Osmanlı'nın hüküm sürdüğü toprakların dışına çıkmış, dolayısıyla farklı inançlara ve farklı kültürlerle sahip insanlar ile karşılaşmıştır. Eserinde gittiği bölgenin dili ve tanıştığı insanların günlük konuşma şekillerine, dolayısıyla ağızlarına yönelik bilgiler veren Evliyâ Çelebi, genel olarak gittiği yerlere ait bölgenin dilinden *sayılar*, *günlük selamlaşma sözcükleri*, *yemek adları*, *hayvan adları*, *alet adları* gibi bilgileri âdeta sözlük yazarı gibi anlamlarıyla birlikte bir sözcük listesi şeklinde sunmuştur.

Kendisi İstanbul'da oldukça iyi eğitim almış olan Evliyâ Çelebi, bu sayede gittiği yerlerde İstanbul merkezli Türkçe dışında konuşan kişilerdeki farklılıkları oldukça iyi algılayabiliyordu. Gittiği yerlerin yöneticilerinden esnafına kadar farklı kişilerle görüşerek

onların dillerini kaydeden Evliyâ, eğitimli kişilerle eğitimi zayıf kişilerin konuşma şekillerini ayırabilecek dikkate sahip olmuştur. Dankoff, onun bu dikkatinin/hassasiyetinin toplum katmanları arasındaki lehçe/ağız farklılıklarına da karşı duyarlı duruma gelmesine neden olduğunu ifade etmektedir (2008, s. 30). Develi, Evliyâ Çelebi'nin bu duyarlılığını şöyle açıklamaktadır: "Merkezi İstanbul olan bir dünyada insanların birbiriyle iletişim kurarken kullandıkları sistemlerin diklemesine ve yanlamasına farklılığını âdeta bir akademisyen dikkatiyle tespit edebilmiştir." (2011, s. 160)

Evliyâ Çelebi, gezip gördüğü yerlerin dillerine ait verileri aktarırken belirli bir sistem uygulamaktadır. Bu sistem Dankoff (2008, s. 30-32) tarafından dört türde değerlendirilmiştir:

1. Aktarmak istediği Türkçe lehçe veya ağız, standart Türkçeye kolaylıkla anlaşılacak kadar yakınsa, sadece fonetik veya morfolojik özelliklere değinip çeviri vermeksizin birkaç örnekle yetinir.
2. Kimi zaman mahallî ağzın özelliklerini ayrı bir kısımda anmaya gerek duymaksızın gelenek ve görenekleri anlatmaya başlarken mahallî ağızdan örnekler verir.
3. Lehçe veya ağız özelliklerinin standart Türkçeden epeyce ayrıldığı yerlerde Evliyâ Çelebi'nin birçok kelime ve kimi kalıp ifadeleri sıralayarak, bunların standart Türkçede karşılıklarını da ekleyerek ayrıntılı dil örnekleri sunduğu görülmektedir.
4. Günlük konuşmalara yer vererek konuşanların lehçe ve ağız özelliklerini kaydetmektedir.

Evliyâ Çelebi, diller ve lehçelerle ilgili bilgi verirken Türkçeyle ilgili "Türkler on iki farklı şekilde konuşurlar (...) Türk dillerinin en eskisi Tatar dilidir. Onun da on iki çeşidi vardır. Türkmen dili ise onlardan ayrıdır." şeklinde özetlenebilecek bir açıklama yapar. Bu açıklama eserde şöyle geçmektedir:

[3/62a] Lisân-ı Etrâk-i sahih: On iki nev' üzere kelimât ederler. Bu kavmin ibtidâ tulû'ları Mâverâü'n-nehr'de şehri Mâhân'dan hurûc edüp Âl-i Dânişmendîye ve Âl-i Akkoyunlu ve Âl-i Selçukiyân ile ibtidâ Rûm'un bu diyârlarına kadem basup her biri birer diyâra istîlâ edüp gûnâ-gûn lehce-i mahsûsaları vardır. Lisân-ı Türk-i kadîm lisân-ı Tatar'dır. Anların dahi on iki lisân-ı gûnâ-gûnları vardır. Bu Türkmân lisânı anlardan müteferrikdir.

Bu açıklamadan da görülmektedir ki Evliyâ Çelebi dillerle birlikte Türkçenin tarihî bakımdan ortaya çıkışına, ortaya çıkış yerine, lehçelerine ve ağızlarına ilgi duymaktadır. Keza bu ilgisi eser boyunca doğrudan ya da dolaylı olarak verdiği Türkçenin lehçeleri ve ağızlarıyla ilgili bilgilerle de kendisini göstermektedir. Evliyâ'nın dil, lehçe ve ağız konusunda şahsi ilgisi nedeniyle bu konularda bilgi verdiğini, bu nedenle eserinde çok sayıda filolojik malzeme olduğunu söylemek mümkündür.

2.1. Seyahatnâme'de Türk Lehçeleri

Evliyâ Çelebi, Türk diliyle ilgili bilgiler sunarken Türk lehçeleri ile ilgili bilgiyi de Türk kavimleri aracılığıyla sunmaktadır. Seyahatnâme'de "Türkmen" diline bakış şu şekilde aktarılmaktadır:

[3/62b] Bu Türkmân'ın niçe yüz gûne lehce-i mahsûsaları vardır kim birbirlerinin lisânlarını tercümân ile anlarlar, ammâ cümleden lisân-ı Etrâk-ı Çağatay fasihtir. Kavm-i kavm-i Boğol ve kavm-i Etrâk-i Kozak "kavm-i Etrâk-i Kozak" ve kavm-i Heşdek "kavm-i Hefldek" ve kavm-i Dağistân ve kavm-i Lezgi ve Kumuk ve kavm-i Tatar-ı Buhârâ ve kavm-i Noğay-ı Urumbat ve kavm-i Ulu Noğay ve kavm-i Kîçi Noğayay" ve kavm-i şıdak Noğay ve kavm-i Haydak ve kavm-i Badrak-ı Kırım ve kavm-i (---)

(---) (---) bunlar cümle lisân-ı Türk-i Tatar'dır. Türkmân ve Âl-i Osmân cümle bunlardandır. Ammâ Kalmuk Tatarı Çin ve Fağfûr ve Hitâ ve Hutun ve Moskov mâverâsında karanlık dünyâyâ varınca kavm-i Kalmuk başka Tatar'dır.

Türk lehçe ve ağızları bakımından Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Dobruca ve Kırım Tatarlarının lehçeleri ile Nogay Türkçesi doğrudan bilgi verilen lehçeler arasında ele alınabilir. Bununla birlikte doğrudan olmasa bile aktardığı bazı konuşmalarda ya da metinlerde Evliyâ Çelebi'nin morfolojik ve fonetik özellikleri bakımından Kıpçak (Kırım-Tatar) Türkçesi özellikleri gösteren ifadeleri de bulunmaktadır. Örneğin, Kırım seyahati sırasında gördüğü bir mermer mezar taşındaki yazıyı şu şekilde aktarmaktadır:

[1/153a] Ammâ bu hakîr sene 1076 târîhinde Kırım diyârında Mehemed Geray Hân hizmetinde bulunup cümle Kırım hânlarının kabri Eski Yurd nâm mahalde olmağile Mehemed Geray Hân kendülere bir dâr-ı âhîret binâ etmeğe mübâseret edüp esâsın hafrın kazarken bir çâr-kûşe bir beyâz mermer zâhir olup üzerinde Çağatay hat ile böyle tahrîr olunmuş: "Ey **su'âl etgen şolkay merkadnı eyesin, Sâlsâl kavurnı sokkan Mâlik Eşter uludur. Şol (---) sahâbesi kişilerindendir. Cılgası üç yüz ki cıldır**" deyü taş üzre hatt-ı kadîm ile [1/153b] yazup düzetmiş, cümle ulemâ-yı Kırım hisâb etdiler "Merhûm öleli yedi yüz yetmiş yıl olmuş" dediler ve Salsâl'in hadenginden şehîd oldu derler. Rahmetullâhi aleyh.

Mezar taşında yer alan bu metinde Seyyah *cılga* ve *cıl* sözcükleriyle /y/>/c/ değişimini¹ tanıklamaktadır. Yine metinde yer alan -GAN sıfat-fiil eki de bu farklılıklar bakımından değerlendirilebilir.

Evliyâ'nın Van seyahati esnasında aktardığı bilgilerle birlikte bazı doğrudan söz aktarımı söylemleri de bulunmaktadır. Bu aktarımlar arasında bugün Anadolu'nun doğusunda yer alan ağızlarda ve Azerbaycan Türkçesinde görülen birtakım fonetik ve morfolojik özellikleri Evliyâ Çelebi'nin anlatımlarından tespit etmek mümkündür. Şu doğrudan aktarımlar Azerbaycan Türkçesinin özelliklerinden birkaçını içerisinde barındırmaktadır:

[4/299b] "Bes neylese gerek! Münâfık sözüne uyup Osmânlı ülkesin **ura**, mâl **apara**, âdem depeyleye. Niçe Ekrâdları kuyluğa çaklaya. Anın işin güzel şâh **yahşı bilir**. Şimdi **varanda** iki gözlerine mil çeker ve başına kızgın demir tas giydirer. Ertesi ödün ağzından **çıkarak** ve ciğerin ve yüreğin koltukları altından **çıkarak** ve bu kırk nefer bâğlı âdemlerin dahi birer güne işkence-i şikence ve lomça ile heresinin özlerini sokar kim İrân-zemînde nişân olur." dedi.

Yukarıdaki söylemde Azerbaycan Türkçesine ait fonetik, morfolojik ve leksik birtakım özellikleri görmek mümkündür. Konunun geçtiği yerin Van olması ağız/lehçe ayrımını zorlaştırsa da bugün dahi ilgili bölgelerin fonetik, morfolojik ve leksik olarak ortaklaştığı yanların olduğu bilinmektedir. Yine benzer şekilde Tebriz hanının şu söylemleri de Azerbaycan Türkçesiyle örtüşen özellikler taşımaktadır:

[4/302b] Hân eyitdi: "**Eyle** ise Evliyâm bu vezîriniz bu diyârların ahvâlin **yahşı bilir?**" dedi. "**Belî** sultânım eski vezîrdir. Zabt etmediği menâsıb-ı âlî kalmamışdır" dedim. "Ey Evliyâ **akam**, bu Bitlîs hânıyla bu ramazânda yaman ceng-i âlî **edipdir**. Ash ne **olupdur?**"

Yukarıdaki ifadelerden Evliyâ Çelebi'nin de konuştuğu kişilerin lehçe ve ağız hususiyetlerine uyum sağladığı, mümkünse konuştuğu kişilerin lehçe ya da ağızla konuşmasını gerçekleştirdiği görülmektedir. Gülsevin bu konuda "yabancı dilin veya

¹ bk. Öner, 1998, s. 15.

lehçenin konuşulduğu bölgede Evliyâ Çelebi kendi dilini bile kullanırken zaman zaman oranın dil veya lehçesine ait kelime veya şekilleri kullanabilmiştir." şeklinde tespit bulunmaktadır (2012, s. 109).

Seyyah, Ahlat bölgesini ziyareti sırasında "Lisan-ı Tatariyye" adı altında bölgenin dil yapısına dair bazı bilgiler aktarmaktadır.

[4/239b-240a] Ammâ lisân-ı Çağatay'a ve lisân-ı Moğol'a karîb bir lehce-i gayr-i mükerrerdır. "İşven, gitmişven, kürümize, varmışımız, bizim Kay gebidir. Boğar eyitdi, dükeli geleserlerdir, meni suncamışdır. Şâd bay kişidir, ayıtdım: Şol kişi manka dinedür, savular sayladım, ya'nî ağlaya kaldım. Barımız uruş kişisimiz, ya'nî cümlemiz ceng [4/240a] âdemiyiz" deyü bu gûne niçe kerre yüz bin elfâz-ı ibârâtlar tahrîr olunmuşdur.

Seyyah yukarıda verilen bilgileri Çağatay diline ve Moğol diline yakın olarak verse de ifadenin bugünkü Kıpçak Türkçesi özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır. Elbette yukarıda yer alan ifadelerde geçen fonetik ve morfolojik bazı unsurları yalnız Kıpçak Türkçesiyle ifade etmek de mümkün değildir. Çünkü -IsAr (...geleserlerdir) ekinin Eski Anadolu Türkçesiyle ilgili olduğu Tatar Türkçesiyle ilgisinin olmadığı bilinmektedir. Bu karışmış görünen bilgilere rağmen Evliyâ Çelebi'nin aktardığı bu ifadelerin ağız ya da farklı bir dil olmadığını ancak lehçe olduğunu anlayıp aktarması yine onun dil konusundaki maharetini göstermektedir.

Ahlat seyahati sırasında bir caminin mermer evkafnamesinin üzerinde [4/240a] "Ve "Her kim bu evkâfını harâb **itken bolursa** Hâmân u Kârûn ve Mervân u Fir'avn u Yezîd'in la'neti orasına ve töresine ve üzerine olsun!" şeklinde bir ifadenin varlığı yine Seyyah tarafından aktarılmaktadır. İfadede yer alan -An sıfat-fiilinin varlığı yerine -GAN sıfat fiil ekinin kullanımı ve **bolursa** sözcüğü Evliyâ Çelebi'nin de aktardığı üzere "Zîrâ ta binâların târîhleri lehce-i ibâretleri cümle hatt-ı Tatar-ı Çağatayîdir." yani Çağatay özelliği göstermektedir.

Türk lehçelerine dair doğrudan ya da dolaylı başka veriler de bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi, seyahatleriyle aldığı kayıtlarda Türk lehçelerinin başta morfolojik olmak üzere fonetik ve leksik özelliklerini de kaydetmiştir. Bu veriler bugünkü Türk lehçelerinin tasniflendirilmesi bakımından başvurulacak tarihî kayıtlar olarak değerlendirilebilir.

2.2. Seyahatnâme'de Anadolu ve Rumeli Ağızları

Seyahatnâme'de kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak Anadolu ve Rumeli ağızlarına dair verileri tespit edebilmek mümkündür. Evliyâ Çelebi, bazı bölgelerde âdeta farklı bir dili ele alır gibi o bölgenin ağzına dair sözcük listesinden, günlük konuşma cümlelerine kadar bilgiler sunmaktadır. Bazı bölgelerde de doğrudan oranın konuşma diliyle ilgili bilgi vermese de söz aktarımı yoluyla sunduğu diyaloglarda konuşması verilen kişinin ağzını "taklit" ederek dolaylı bir şekilde ağız verisi sunmaktadır.

Doğrudan ağız verisi sunulan yerlerden bazıları Tosya, Bolu, Dörtdivan bölgeleridir. Eren (1975), bu bölgenin Seyyah tarafından en fazla bilgi verilen ağız olduğunu belirtmektedir.

Lisân-ı Istılâh-ı Etrâk-ı Tosya ve Bolu ve Dördîvân bölümünde âdeta farklı bir dilden bahsedercesine bölge ağzının örneklerini sözcük listesi şeklinde sunmuştur. Seyahatnâme'de yer alan bu yöre ağzına yönelik malzeme, Solmaz (2013) tarafından etraflıca bugünkü ağızlarla karşılaştırılarak incelenmiştir. Tosya, Bolu ve Dörtdivan bölgesine ait sözcüklerden bazıları şunlardır: [2/278a-178b]

<i>azık</i> ekmek	<i>tahıl</i> buğday	<i>dehle</i> gözet	<i>zıbar</i> yat	<i>ğanlı</i> araba
<i>ün</i> âvâz	<i>rahatlık</i> avret	<i>yevmi</i> <i>gitmiş</i> kız	<i>kızan</i> uşak	<i>cılız</i> küçük
<i>cıbâr</i> aru	<i>merd</i> âdem	<i>aydıncı</i> şeyh	<i>banalabân</i> mü'ezzin	<i>sala</i> namaz
<i>mezgıt</i> mescid	<i>ayne damı</i> cum'a câmi'i	<i>savu yeri</i> mezârlık	<i>sîn yeri</i> mezârlık	<i>tâhirlık</i> hammâm
<i>savu</i> ağlamak	<i>köplez</i> yavru köpek	<i>tola</i> zağar	<i>çomar</i> koyun köpeği	<i>mastı</i> fino köpek
<i>yetegen</i> tazı	<i>çınak</i> arслан	<i>saplıca</i> kiraz	<i>dikdük</i> kiraz kurusu	<i>kişne</i> vişne

Tablo 6

Seyyah bununla birlikte bölgenin ağzının yansıtan birtakım cümle örnekleri de vermektedir. Bu örnekler şunlardır:

<i>hürpüldedir</i> içer	<i>zîven mi</i> gider misin	<i>ne yâlin</i> nedir hâlin	<i>onat nat</i> eyidir eyi
<i>çizgindi</i> <i>didim</i> ağrıdı başım	<i>efelim</i> kardaşım	<i>setlek</i> âferim	

Tablo 7

Yukarıdaki örneklerde görülebileceği üzere Seyyah, İstanbul merkezli bakışını Anadolu ağızlarından Bolu ağzı üzerinde açıkça belli etmektedir. Evliyâ Çelebi, İstanbul'daki konuşma dilinden farklı olduğunu anladığı söylemleri kayıt altına alarak Bolu yöresinin (Batı Karadeniz) diyalektik malzemesinin aktarılmasını sağlamıştır.

Der-beyân-ı lisan-ı Türkmân başlığında yine Güneydoğu Anadolu Türkmenlerinin ağızlarından örnekler verilmektedir. [3/62a]'de Lisân-ı Etrâk-i sahih kısmında Türk diliyle ilgili bilgiler verdikten sonra yine eserin bu bölümünde Güneydoğu Anadolu'daki Türkmenlerin ağızlarını örnekleyecek sözcük listeleri ve günlük hayatta kullanılacak mahiyette cümle örnekleri sunmaktadır. Bu örneklerden bazı şunlardır:

<i>cenâb-ı bâriyye çalap</i> Allah derler.	<i>yalvaç</i> peygamber;	<i>yüce çalap</i> âlî allah	<i>heykel</i> tılsım
<i>kancarıdaydın</i> nerede idin?	<i>acarlı</i> yeni	<i>arvana</i> dişi deve	<i>lavâşa</i> ekmek
<i>darcıkma</i> darılma!	<i>onat düz</i> eyi eyle!	<i>kancarı yılığan be</i> nereye gidersin bire?	<i>pişi</i> ekmek

Tablo 8

Seyahatnâme'nin [4/207a] bölümünde *Ahâli-i Diyârbekr'ün lehçe-i mahsûsaları ve ıstılâhât-ı ibârâtı* başlığında da Diyarbakır bölgesinin ağzından örnekler yer almaktadır. Bu bölümde Sultan Murat hakkında bilgi verilirken Sultan'ın Diyarbakır'ın sözcüklerinden hoşlanarak bizzat kendisinin "Men şöyle demişem", "Men heze böyle dememişem" diye söylemlerde bulunduğu belirtilmektedir. Evliyâ Çelebi, Sultan Murat'ın Kahvecizâde adlı bir taklitçisinin olduğundan bahsetmektedir. Kahvecizâde'nin eğlence maksatlı

Diyarbakırlı şeklinde bir kadehnâme söylediğini belirten Evliyâ Çelebi, sözlerin tamamını aktarmaktadır. [4/207b]'de yer alan bu manzum sözlerden bir kısmı şu şekildedir:

<p><i>Miğreb çağı kuş bâğından gelmişdim Şeyh Matar'dan men pürçihli almışdım Kör Muharrem kimi müflis olmuşdım "Monlâ Mahmûd kıçım" direm mahkûl mı</i></p>	<p><i>Zeynî dir "Hacci gel gel böyle etme Kara körpide neyleyipsen gel gitme O hûrmeyi isidipdir isitme" "Yandırdır içim" direm mahkûl mı</i></p>
<p><i>Sekiz nügü miskîneyi almışdım Dam üstünde sittâreyi görmüşdüm Hazak ile hâtırına değmişdim "Heze bildim sıçım" direm mahkûl mı</i></p>	<p><i>Öz elimle Şatta reyhân dikdiğim Yemişem boh hiçe emek çekdiğim Hey dur bre hey anasın sekdiğim "Çağırılmışam bacım" direm mahkûl mı</i></p>

Tablo 9

Yukarıdaki şiirde geçen geniş ünlülü -Am şahıs eki, de- fiilinin dar ünlülü di- şekli, gibi edatının kimi şekli, -İpDir eki yöre ağzına dair birtakım diyalektik veriler olarak ele alınabilir. Yine yukarıdaki manzum eğlence söylemlerine ek olarak bölge ağzına dair sözcük listesi ve cümleler yine Seyyah tarafından aktarılmaktadır. Bunlardan bazı ise şunlardır: [4/207b]

<i>miğrebçağı ahşam vakti</i>	<i>mutrib sâzende</i>	<i>pürçihli havuç</i>	<i>menim kimi benim gibi</i>
<i>bes men netmişem ya ben neyledim?</i>	<i>körpi köpri</i>	<i>meni yandırmışdır beni bîzâr etmişdir</i>	<i>hulkum çıhipdır cânım çıkmışdır</i>
<i>heze bildim sıçım. şimdi bildim suçumu.</i>	<i>öz özime ben bana</i>	<i>kusa gitmişem. bâğa gitdim.</i>	<i>atan gûriçün olsun baban mezâriyçün olsun</i>

Tablo 10

Evliyâ Çelebi, Van ağzını "bu kavmin aralarında kullanılır bir çeşit özel lehçeleri var ki bir diyar diline benzemez." diyerek sözcük ve cümle örnekleriyle tanıtır. Verdiği örnekler şunlardır: [4/258a]

<i>pisih kedi</i>	<i>bihırı ocak</i>	<i>geven diken çalı</i>	<i>kepân sarılık</i>
<i>göyündirmişem bakmışım</i>		<i>Bacıma bir baş varam. Kız karındaşıma bir kerre varayım.</i>	
<i>Heleşî gelişi idelüm. Gülelim, oynayalım.</i>		<i>Haradaydın? Nereye vardın?</i>	
<i>Germede çimdim. Hammâmda yıkandım.</i>		<i>Şâd başem ya'nî, "Şen ve mâldârim."</i>	
<i>Gözeyi apar gılan! Bardağı getirsene!</i>		<i>Bes çaş çağı olupdır. Belî kuşluk ta'âmı vakti olmuşdur.</i>	

Tablo 11

Yukarıda verilen örneklerden *pisih*, *bıhırı geven* gibi sözcükler günümüz Van ağzında da kullanılmaktadır (Sarıca, 2006). Birinci tekil şahıs eklerinin geniş ünlülü olması (varam, göyüdürmüşem) da yine günümüz doğu ağızlarına ait özelliklerden bir diğeridir.

Seyyah, Van ağzına dair orada görüştüğü halkın konuşmalarını doğrudan aktarma yöntemiyle verirken bölge ağzına dair birtakım fonetik, morfolojik ve leksik unsurları da sunmuştur.

[4/252b] Vanlı eydür: "Hey kişi, Kel Rüstem Hân çağında kal'amızda kaht [u] galâ olup **pisik** eti ve çomar ve turaş ve **tola** köpek eti **yemişih** ve şehidlerimizden bacımız ve haltemiz ve ammimiz ve evlâdımız etlerin yeyüp Van kal'asının bir taşına bin baş verüp Kel Rüstem'e Van'ı **vermemişih**" deyü tefâhur kisb ederler.

Yukarıdaki aktarılan ifadede *pisik*, *tola* gibi sözcükler Van ağzında bugün de kullanılmaktadır (Sarıca, 2006). Yine morfolojik bir özellik olarak birinci çoğul şahıs ekinin öğrenilen geçmiş zamandaki çekiminin *-Ih* şeklinde olması da bugünkü Van ağzını göstermektedir. "Doğu Grubu Ağızları"² içerisinde ele alınan Van ağzının bu özelliği bugün de devam ettirdiği bilinmektedir. Hece ve sözcük sonunda *k>h* değişmesi (Karahan, 1996, s. 72) Van ağzının olduğu grubun tipik özelliklerinden biri olarak bugünkü çalışmalarda da değerlendirilmektedir. Sarıca, Ahlat çevresinde Çağatay Türkçesinin, Van çevresinde ise Azerbaycan Türkçesinin izlerinin Seyahatnâme'de görüldüğünü ifade etmektedir (2009, s. 44).

Seyyah, Anadolu'da gezdiği yerlerin birçoğu ile ilgili diyalektik veri sunmaktadır. Bunlardan bazılarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

• **Amasya**

[2/281b] Erbâb-ı ma'ârif ve tekve-şinâsân çelebîleri gâyet çokdur. Fesâhat ve belâğat üzre kelimât ederler. Sâ'ir re'âyâları "Şuna çokuşarak iş kayuralım, şu işi âlâtelâyı görelim, onatca er imiş" deyü bu gûne lisânları var. Esbâbları semmûrlu ağıyânî ve çuka ferâceli, vasatü'l-hâli bogasi giyerler.

Evlîyâ Çelebi, Amasya seyahati esnasında doğrudan sözcük listesi vermemektedir. Ancak verdiği üç cümle ile Amasya ahalisinin ağzına dair özellikle leksik (çokuş-, kayur-, âlâtelâyı gör-, onatça) örnekler sunmaktadır.

• **Edirne**

[3/165a] Ahâlî-i şehrin taşra kurâlardan gelüp şehirde sâkin olarak şehrici kelimât edem deyü ba'zı kelâmlar bu gûnedir. Meselâ "Ahmed Çibugilde idik" anlarda vâfir "fişarlandık" ya'nî zevk etdik. "Sinbaz'a vardık" ya'nî mezârlığa vardık. "Afatladık" ya'nî güldük. "Alatı seyran etdik" ya'nî acâ'ib seyr etdik.

Seyyah'ın Edirne seyahati de Amasya seyahati gibi leksik unsurları doğrudan sunduğu ve 17. yüzyıl Edirne ağzına dair birtakım verileri aktardığı seyahatlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Edirne yöresine ait olarak sunduğu *fişarlan-*, *sinbaz*, *afatla-*, *alatı seyran et-* gibi ifadeler dönem leksik yapısına dair birtakım diyalektik veriler olarak görülebilir.

• **Erzurum**

[2/288a] Haradaydın, ya'nî nerede edin. Ava birbaş vurdım. Bınırığı göyindir, ya'nî ocağı yak.

² bk. Karahan, 1996.

Erzurum ağzına dair Seyahatnâme'de geçen örneklerdeki bazı fonetik özellikler bugünkü bölge ağzıyla da örtüşmektedir³. Bugün *hara* sözcüğünün Kars-Erzurum bölgesinde kullanıldığı da bilinmektedir (DS, 1993, s. 2282).

• **Karaman**

[3/13b] *Gerçi Etrâk diyârıdır ammâ musannif ü mü'ellif fasîhu'l-lisân ve bedî'u'l-beyân kimesneleri vardır, ammâ şehir Etrâkleri "Nidek şu mühmeli, helecesi, kelecisi tatlı tatlı sözlü değildir" derler. "Andan bürü ana riye vardım, o kişiyi onda yasanladım" deyü niçe gûne sözleri vardır, ammâ gâyet hakîkî garîb dost âdemlerdir.*

Evliyâ'nın Türk memleketi olarak ifade ettiği Karaman'a dair verdiği örnek cümlelerde fonetik ve leksik yapılar dönem ağzı için bilgiler içermektedir.

• **Malatya**

[4/194b] *Ahâlîsinin lisânları Kürd ve Türk lisânı üzre tekellüm ederler, ammâ ba'zı istilâhlarında niçe gûne kelâmları var. Meselâ; "hele met safâyı getir", ya'nî "elbette bardağı getir", "hemesi pozandadır", "cümlesi bâğdadır" demekdir.*

Evliyâ Çelebi, Malatya halkının Türkçe ve Kürtçe konuşabildiğini belirterek yalnızca Türkçe örnekler vermiş ve bölgenin 17. yüzyıldaki dil görünümüne dair az sayıdaki verinin bugüne ulaşmasını sağlamıştır.

• **Musul**

[4/403a] *Bu şehir-i Musul halkı gâyet tîz-fehm ü pâk-tabî'at olduklarından ecdâdlarından berü cümlesi fesâhat üzre Kürd lisânının envâ'ın bilirler ve zarâfet üzre lisân-ı Fârisî tekellüm ederler ve belâğat üzre Mevâl Urbânî gibi Arabî kelîmât ederler ve lisân-ı Ermenî [y]ji râhibân-ı Mikdisî kadar bilirler ammâ kendülerinin lehceleri Kürd lisânına karîb olup, "Hey gözüm varmışih. Bre cânım haradaydın?" deyü kelîmât ederler.*

Evliyâ'nın Musul ile ilgili verdiği bilgiler ilginçtir. Bölge halkının Kürtçe, Ermenice bildiğini Farsça ve Arapça da konuştuklarını söyler. Ancak verdiği örnekler Türkçenin o bölgedeki dönem ağzını yansıtmaktadır. Bununla birlikte verdiği *varmışih*, *haradaydın* gibi söylemler bugünkü ağız çalışmalarında da bölge ağzı için ele alınan fonetik özellikleri içermektedir. Söz başında /h/ sesi bölge ağzında görülmektedir (Bilal, 2015, s. 34; Saleh, 2022, s. 40).

Evliyâ Çelebi, Rumeli ağızları konusunda da bazı bilgileri aktarmaktadır. Evliyâ, Rumeli bölgesiyle ilgili olarak diğer bölgelerde de olduğu gibi kimi zaman sözcük listeleri sunarak doğrudan bilgi vermiştir. Kimi zaman da bazı anekdotları aktarırken kişileri konuşturmuş ve bu konuşmalarda bölge ağzını yansıtmıştır.

"Evvelâ Eyâlet-i Rûmeli" başlığının altında önce sancakları sayan Seyyah, şu sancaklardan bahseder:

[1/50a] *Livâ-i Köstendil, livâ-i İskenderiyye, livâ-i Tırhala, livâ-i Ohri, livâ-i Avlonya, livâ-i Delvinye, livâ-i Yanya, livâ-i Elbasan, livâ-i Çirmen, livâ-i Selânîk, livâ-i Üsküb, livâ-i Dukağın, livâ-i Vidin, livâ-i Alacahisâr, livâ-i Prizrin, livâ-i Vuçitrin, livâ-i Sağ-kol, livâ-i Sol-kol.*

Seyyah önce Çıtak kavminin⁴ dilinden bahseder. Eserin bu kısmında Çıtak dilini sözcük listesi olarak örneklemektedir. Listenin bir kısmı şu şekildedir: [3/120a]

³ bk. Karahan, 1996, s. 58.

<i>Alatla tiz ol</i>	<i>kavra getir</i>	<i>ocak getir Ateş getir.</i>	<i>heşer kavun</i>	<i>heşerka karpuz</i>
<i>çoğaç güneş</i>	<i>alaf saman</i>	<i>kalayık câriye</i>	<i>Baytalı akıt Atı sula</i>	<i>kopayın ne abayın Dibelik ne işleyin?</i>
<i>defke kız</i>	<i>çalma sarık</i>	<i>mecekli ta'ûn</i>	<i>börk kalpak</i>	<i>Ön beni Bekle beni.</i>
<i>Aydi ver Söyleyi ver.</i>	<i>Ocak kar Ateş getir.</i>	<i>Keremin ayıdı vereyim İyiliğin söyleyeyim.</i>	<i>selâm ayıtdım selâmün aleyküm.</i>	<i>Çorbacı ne apar ayd Ağan nişler söyle!</i>
<i>tahırla bekle</i>	<i>çidiver eyi ver</i>	<i>şikast oldum ya'nî hasta oldum</i>	<i>yundum kolonu kısrağım tayı.</i>	

Tablo 12

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde fiillerin varlığı emir çekiminde verilmesiyle dikkat çekmektedir. Bununla birlikte cümle boyutunda örnekler de sunulmuştur. Cümle şeklinde örneklerin günlük hayatta kullanılabilecek nitelikte sözler olduğu görülmektedir. Bugün bu sözlerin mevcut Rumeli ağzı çalışmalarıyla karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi gerekliliği görülmektedir.

Seyyah daha sonra Dobruca yöresine ait söz varlığını sunmaktadır. Bu sözlerden bazıları şunlardır: [3/125a]

<i>hışır kavun</i>	<i>hışırka karpuz</i>	<i>çoğaç güneş</i>	<i>kalayık câriye</i>	<i>kavra getir</i>
<i>baytal at</i>	<i>baytalı akıt atı sula</i>	<i>kopayın dibelik</i>	<i>napayın ne işleyim</i>	<i>defke câriye kızı</i>
<i>çalma sarık</i>	<i>meçikli tâ'ûn</i>	<i>börk kalpak</i>	<i>ön beni bekle beni</i>	<i>aydı ver söyleyi ver</i>
<i>ocak ateş</i>	<i>göyün ocak</i>	<i>ocak kavra ateş getir</i>	<i>keremin ayıdı vereyin iyiliğin söyleyi vereyim</i>	<i>selâm ayıtdım selâmünaleyküm</i>
<i>çorbacı ne apar ayd ağan ne işler söyle.</i>	<i>tâhirle te'hîr eyle</i>	<i>şikast oldum hasta oldum</i>	<i>yundum kolonudur kısrağım tayıdır</i>	<i>kademli morvan ay doğdu</i>

Tablo 13

Bunlarla birlikte çok sayıda sözcüğün ve cümlenin de Seyahatnâme'nin farklı yerlerinde geçtiği bilinmektedir. Dankoff (2008), çalışmasında sözcükleri ele almış ve anlamlarıyla birlikte bölgesini de belirterek sunmuştur.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Anadolu ve Rumeli ağızları bağlamında diyalektik çok sayıda doğrudan ya da dolaylı veri sunduğu, bu verilerin bir kısmının yapılan yeni çalışmalarla güncel ağız verileriyle örtüştüğü, bazılarının ise henüz çalışılmadığı görülmektedir.

⁴ Develi, Çitak etnoniminin Seyahatnâme'de zaman zaman geçen bulanık adlandırmalardan biri olduğunu, ancak Bulgar, Rum ve başka halklarla bilhassa dilsel olarak karışmış Türk unsurunu ifade ettiğini söylemektedir (2011, s. 163).

Sonuç

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, birçok disiplini ilgilendiren veriyi içerisinde barındıran hacimli bir eserdir. 17. yüzyılın sosyal hayatı, dili, kültürü, coğrafyası, mimarisi gibi birçok konuda bilginin yer aldığı eser, Türkçe dışı diller ile Türk lehçeleri ve ağızları konusunda da çok sayıda tarihî dil verisi de sunmaktadır.

Seyyah, eserde yer yer Türkçe dışındaki dillerle ilgili bilgiler aktarmaktadır. Aktardığı bu bilgilerin bazıları bizzat kendi gözlemlerine dayanırken bazılarının ise dönemin diğer kaynaklarında yer alan bilgilerin aktarılması şeklinde olduğu görülmektedir. Türkçe dışındaki dillere dair aktardığı bilgilerin bir kısmı efsanevi dil türeyiş ve akrabalıklarıyla ilgiliyken bazıları ise fonetik olarak Evliyâ'da bıraktığı izlenimler ile ilgilidir.

Seyyah, gezdiği yerlerde çeşitli vesilelerle Türk lehçelerine dair de bilgiler sunmaktadır. Türk lehçelerine dair sunduğu verilerin büyük çoğunluğu *dolaylı bilgi* şeklindedir. Herhangi bir olay nedeniyle konuşmalarını aktardığı kişilerin ya da okuduğu bir mezar taşının, kitabenin üzerindeki verilerden lehçelere dair dolaylı bilgiler sunmaktadır. Türk lehçelerine dair doğrudan bilgi verdiği yerlerde lehçelerin tasnifine dair gözlem ve görüşlerini yine dönemin diğer kaynaklarından faydalanarak yaptığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı topraklarına dâhil olan Anadolu ve Rumeli'de gittiği bölgenin dili eğer İstanbul merkezli Türkçeden farklılık arz ediyorsa âdeta farklı bir dille ilgili bilgi verir gibi sözcük listeleri ve günlük hayatta sık kullanılan, pratik fayda sağlayabilecek cümle örneklerini sıralayan Evliyâ Çelebi, yer yer bu bölgelerde konuşmalarını doğrudan aktardığı kişilerin söylemleriyle de bölge ağzına dair fonetik, morfolojik, leksik, semantik ve sentaktik bilgilerin aktarılmasını sağlamaktadır.

Evliyâ Çelebi konuştuğu kişilerin eğitim, kimlik, sosyal statü gibi durumlarına göre konuşmalarını aksettirmiştir. Eğer iki dilli bir kişiyi konuşturuyorsa Gülsevin (2012) tarafından da tespit edildiği üzere *anlatıma renk katmak, İstanbul'da yaşayan esnafın sözlerini kendi ağızlarıyla aktarmak, iki dillinin yaşadığı bölgenin ağzını kullanmak, hem ağzı hem edebî dili birlikte kullanmak* gibi tavırların olduğunu görmek mümkündür. Tüm bunlar tarihî dil, lehçe ve ağız haritasının belirlenmesi için kullanılabilir veri niteliğindedir. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nden yola çıkılarak oluşturulacak olan haritanın çok kültürlü bir toplumu işaretlediği söylenebilir.

Tüm bunlardan sonra özetle şunlar söylenebilir: Evliyâ Çelebi gittiği yerlerin dil, lehçe ve ağız özelliklerini sunarken bugünkü dil çalışmalarına kaynaklık edebilecek ve 17. yüzyıla dair birçok dil verisini eserinde doğrudan ya da dolaylı olarak kaleme almıştır. İlgili yüzyılın Türkçe dışındaki dilleri ve Türkçenin lehçeleriyle ağızları konusunda dönemini aydınlatacak veriler sunmuştur. Seyyah tarafından kaleme alınan dil verilerinin dil, lehçe ve ağız verileri olarak tasnifiyle birlikte Türkçeye dair verdiği bilgilerin “fonetik, morfolojik, sentaktik, leksik ve semantik” olarak da değerlendirilebileceği açıktır. Evliyâ Çelebi, verdiği sözcük listeleri ile doğrudan leksik; liste içinde yer alan cümlelerle fonetik, morfolojik ve sentaktik; bütüncül bir bakışla da semantik verileri vermektedir. Bu bilgiler günümüzde yapılmış, yapılan ve yapılacak olan lehçe ve ağız çalışmalarını da ilgilendirmektedir. Yapılmış lehçe ve ağız çalışmalarıyla Seyâhatnâme'nin barındırdığı bilgilerin bugünkü bilgilerle karşılaştırması yapılarak değerlendirmeler yapılabilir. Bununla birlikte yapılmakta olan ve yapılacak çalışmalar da bu bağlamda Seyahatnâme'yi bir referans eser olarak ele alabilir. Böylece Seyahatnâme'nin sunduğu dil verileriyle dil, lehçe ve ağız konusunda dil haritalandırması yapılabilir. Bunlar Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin alelade bir gezi anlatısı olmadığının göstergesi olduğu gibi farklı disiplinlerin Seyahatnâme'ye başvurması gerektiğinin de bir işaretidir.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Ş. H. (2013). *Seyyâh-ı Âlem Evliyâ Çelebi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYNUR, H. (2011). "Evliya Çelebi'nin Yazılı Kaynakları Üzerine". *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*. (ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 382-386.
- BİLAL, Z. (2015). *Erbil Türkmen Ağzı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DANKOFF, R. (1991). *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahatname*. Harvard: Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- DANKOFF, R. (2008). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. (Katkılarla İngilizceden çev. Semih Tezcan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DANKOFF, R. (2010). *Seyyâh-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*. (çev. Müfit Günay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DEVELİ, H. (2011). "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Verilerine Göre 17. Yüzyıl Yunanistan'ında Dilsel Dağılım". *Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar*. (hızl. Sabri Koz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 160-170.
- Derleme Sözlüğü* (1993). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları. (DS)
- DUMAN, M. (1995). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: XLIII: 153-178.
- EREN, H. (1975). "Evliya Çelebi ve Anadolu Ağzları". *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bildiriler* (27-29 Eylül 1972). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 113-119.
- GÜLSEVİN, G. (2012). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İki Dillilerin Türkçeleri Üzerine". *Turkish Studies*. VII/4: 99-110.
- HALASİ-KUN, T. (2015). "Dilbilimci Olarak Evliyâ Çelebi". (çev. Erkan HİRİK). *Turkish Studies*. X/8: 1355-1364.
- KAHRAMAN, S. A. (2013). *İlk Savaş Muhabirimiz Evliyâ Çelebi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KARAHAN, L. (1996). *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARTALLIOĞLU, Y. (2017). *Osmanlı Konuşma Dili*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KOÇ, A. (2016). "Evliya Çelebi'ye Göre Balkanlar'da Diller". *Balkanlarda Türk Dili*. Burdur: Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları: 53-52.
- ÖNER, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SALEH, M. H. A. (2022). *Musul/Reşidiye Ağzı (Şekil Bilgisi)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SARICA, B. (2006). *Van Gölü Çevresi ve Ağzları Sözlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları.
- SARICA, B. (2009). "Evliya Çelebi'ye Göre Van Gölü Çevresinde Türkler ve Türkçe". *TDAD* 40: 37-45.
- SOLMAZ, M. (2013). "Evliya Çelebi Seyahatnamesindeki Bolu ve Dörtdivan Ağzına Özgü Sözcükler Üzerine". *Turkish Studies*. VIII/9: 2229-2242.

- ÇELİK ŞAVK, Ü. (2011). *Sorularla Evliyâ Çelebi, İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- TAN, N. (1974). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Folklorik Dizin Denemesi*. Ankara: Nüve Matbaası.
- TEKCAN, M. (2005). "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 27: 67-75.
- TEZCAN, N. (2009). "Seyahatname". *TDV İslam Ansiklopedisi*. XXXVII: 16-19.
- TULUM, M. (2011). *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Seyahatnâme can teach us a lot about the 17th century. It is a treasure trove of important information for different discipline: geography, history, sociology, gastronomy, linguistics, political science, and architecture, among others. In addition to all these, it would not be wrong to state that Seyahatnâme is also very important for language. It is also possible to say that it is an excellent example of properties of 17th-century Turkish. Evliyâ's language sensitivity is clear across the whole book. Contrary to trends of the era, he plays with language, attribute new meanings to words, and sometimes even derives new words. This is proof that he pays attention to linguistic features. Evliyâ Çelebi determines the features of the language he uses while describing the features of the places he has travelled. For example, he refers to "iki köprü" [two bridge(s)] in Turkish as "iki köprüler" with the plurality suffix, or the use of non-Turkish plurality suffixes such as -an, -at and -in to Turkish words.

Evliyâ tries not to spoil the originality of the events he narrates. For instance, he attempted to convey the speech of a person who stutters, the sound of a cat, and the sound of a person calling a pigeon as it is – as he would have heard them. He was concerned with reflecting and showing everything he experienced, saw, heard and learnt with photographic fidelity and clarity. His attitude led to the emergence of unique Turkish usage. There are many examples of spoken language in the book, folk idioms, and an intellectual register – all of which offer us clues about Turkish's phonetic characteristics at the time.

The Seyahatnâme, which has a phonetic value as Evliyâ Çelebi writes the words such as street sellers' voices, cats' voices, birds' voices, the pronunciation of the words of the region he travelled, etc. as he heard them, is important in terms of showing the view of the era on words with the examples of folk etymology given. The book, which also contains dictionary material by giving the meanings and Turkish equivalents of some words, reflects the dialectal characteristics of the period, especially in terms of giving information about the regional speech of the people Evliyâ Çelebi encountered in the places he travelled.

Seyahatnâme, likewise, is a linguistic atlas of Turkish dialects, other Turkic languages, and notes about thirty other languages from other family, including (to list a few): Abkhaz, German, Arabic, Albanian, Bosnian, Circassian, Armenian, Persian, Georgian, Abyssinian, Croatian, Spanish, Italian, Kurdish, Laz, Hungarian, Mingrelian, Polish, Romanian, Russian, Serbian, Yiddish/Ladino, and Greek.

Although Evliyâ Çelebi sometimes did not give direct information about the languages of the places he visited, he gave the conversations he had with locals, thereby documenting the world's linguistic landscape of the that took place in these regions while

narrating the events he witnessed. Thus, he transmitted data that would contribute to the linguistic documentation of the period. To create language, dialect and local dialect maps from that, one must carefully piece together using that data, which is scattered in fragments over ten volumes. The philological data in *Seyahatnâme* can be divided into three main categories: languages other than Turkish, dialects of Turkish and Anatolian-Rumelian dialects. We can break that down into even further sub-categories:

- Data on given languages and analysis thereof
- Evliyâ Çelebi's language use and the comparison of that with Turkish in other books from the same period
- Turkish phonetic, morphological, and lexical information of the period
- Phonetic, morphological, lexical, syntactic, and semantic information about Turkic dialects
- Phonetic, morphological, lexical, syntactic, and semantic information about Anatolian-Rumelian Turkish dialects
- Etymological information

When all these are evaluated, it is seen that *Seyahatnâme* should be analysed in detail under three main headings:

- Languages other than Turkish
- Turkish dialects with direct/indirect information
- Anatolian-Rumelian dialects with direct/indirect information

Evliyâ Çelebi presents us with a wealth of direct and indirect information about languages and, dialect and local dialect of the places he visited during the 17th century, making it a gold mine for linguistics research, and the subject of this particular study. Evliyâ wrote many linguistic data about the 17th century directly or indirectly in his *Seyahatnâme*. He provided linguistic data on languages other than Turkish and dialects and local dialects of Turkish in this century. The linguistic data written by the Evliyâ can be divided into three categories: language, dialect and local (Anatolian-Rumelian) dialect data. Evliyâ's data on Turkish can be evaluated as "phonetic, morphological, syntactic, lexical and semantic". Evliyâ Çelebi provides direct lexical data with the word lists; phonetic, morphological and syntactic data with the sentences in the list; and semantic data with a holistic view. This information is also relevant to dialect studies past, present, and future by comparing information between the *Seyâhatnâme* and present data. In this study, attention was drawn to the language, dialect and local dialect data in *Seyahatnâme* and general evaluations were made about them. Our preliminary conclusions reveal that the information needs to be analysed for grammar and syntax.

İZZEDDİN HASANOĞLU'NUN "KİTAB-I SİRETÜ'N NEBİ" MESNEVİSİNDE HZ. ALİ CENKNAMELERİNİN İZLERİ

Seyfettin ALTAYLI*

ÖZ

13. yüzyıl Anadolu ve Azerbaycan Türklüğü için zor bir dönemdir. Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin Babai İsyanı ile zor duruma düşmesi, Köseadağ Savaşı sonrasında Moğol işgali ile İlhanlı Devleti'ne bağımlı hâle gelmesi ve akabinde yıkılması her iki coğrafyada yaşayan Türkler için âdeta yaşamdan ümidin kesildiği dönemler olmuştur. Moğol zulmü, alınan aşırı vergilerle halkın soyulup soğana döndürülmesi, Tanrı'ya yönelmeye sevk etmiştir. Anadolu insanının yaşamdan tam anlamıyla ümidini kestiği böylesi bir dönemde belirli tarikatlara mensup şeyhler ve müritler topluma dayanma gücü ve maneviyat aşlamıştır. Bu atmosferde Hz. Ali cenknameleri gezginci ozanlar tarafından oba oba dolaşılıp dile getirilerek insanlara mukavemet ve savaşçı kudret sunmuştur. Halk karşılaştığı böylesi zor durumdan kendilerini kurtaracak eski çağlardaki alp tipini Hz. Ali'nin şahsında bulmuştur. Cenknameler bu yönüyle önem arz eden edebî eserlerdir. İzzeddin Hasanoğlu'nun yazdığı ve 1802 yılında İstanbul'da istinsah edilen "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı mesnevisinin Hz. Ali cenknamelerine temel oluşturduğu düşünülmektedir. Anılan bu mesnevi Tursun Fakih'in yazdığı cenknameden daha önceki döneme aittir, çünkü Hasanoğlu ondan daha önce yaşamıştır. Bu makalede anılan mesnevi ve bazı cenknameler orijinal örneklerle karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ali, Hasanoğlu, İlhanlı, Moğol, Cenkname, Edebiyat.

TRACES OF THE WAR BOOKS OF THE CALIPH ALI IN THE POEM "KİTÂB AL-SÎRAT AL-NEBÎ" OF İZZEDDİN HASANOĞLU

ABSTRACT

Anatolian and Azerbaijani Turkishness went through a difficult period in the 13th century. The Anatolian Seljuk State faced the Babai Revolt then the Köseadağ War, only to become dependent on the Ilkhanid State and Mongolian occupation – subsequently it collapsed altogether. Mongol oppression, excessive taxation causing poverty, and the lack of a state or power to save the people led the public to turn to religion, and see God as the only door of hope. In such an atmosphere, wandering bards began telling Ali's cenkname to still the a sense of warrior prowess in people's minds. A masnavi "Kitab-ı Siretü'n Nebi" by İzzeddin Hasanoğlu is widely believed to have formed the basis for Ali's cenknames – and hence is the subject of this particular study. We shall look at cenknames from various libraries across Turkey and compare/contrast them. Our preliminary findings all point to Hasanoğlu's book, and suggests that he played a pivotal role in the Turkish language and literature revival.

Keywords: Ali, Hasanoğlu, Ilkhanid, Mongolian, Cenkname.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 15.12.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2023

* Doç. Dr., Bakü Avrasya Üniversitesi, Bakü/AZERBAJCAN; ORCID: 0000-0002-12834489, E-posta: altayli_s@yahoo.com

Giriş

Edebî eserler yazıldıkları dönemlerdeki toplumların düşüncesini yansıtır. Bu durum Türklerde İslam'dan önce oluşan "Oğuz Kağan", "Maday Kara", "Er Töştük" ve İslam çağında belirli dinî etkilere uğrayan "Kitab-ı Dede Korkut", "Manas" ve "Edige" gibi destanlarda açıkça görülebilir.

Türkler İslam'dan önce, daha doğrusu mitolojik çağlardan başlayarak çeşitli destanlar yaratmış, bu destanlarda inançlarını, yaşamlarını, toplumsal hayatlarını, dünyaya bakışlarını işlemiştir. İslam'ı kabul edince sosyal ve toplumsal hayatları ile birlikte edebiyatlarında da bazı değişiklikler meydana gelmiş, kültürlerinin bütün alanlarında İslam'dan ve tasavvuftan etkilenmişlerdir. Bu olgunun İslam'dan sonra oluşan destanlarda görülmesi tesadüfi bir olay değildir.

Türk destanları incelendiği zaman onların milletin hafızasında, bilincinde ve maneviyatında silinmez izler bırakmış tarihî, toplumsal ve önemli tabiat olaylarını dile getiren eserler olduğu görülür. İslam'dan önceki Türk destanlarının manzum biçimde oluşturulduğu bilinmektedir. Bu destanlarda Oğuz Kağan destanında yansımaları bulan dünyaya hâkim olma ideali veya "Er Töştük" destanında olduğu gibi bir şahsın daimî olarak hareket hâlinde olup hayatın gerçek yönlerini yansıtması olgusu poetik bir dille tasvir edilmiştir.

Oğuz Türkleri Anadolu ve Azerbaycan'a İslam çağında tekrar geldikleri zaman bazı boylar henüz yeni kabul ettikleri İslam'ı tam anlamıyla benimsememişti. Aslında Hz. Ali cenknamelerinin oluşum süreci ile neyi gaye edindiğinin daha iyi anlaşılması için özellikle Anadolu'da ve Azerbaycan'da meydana gelen siyasi ve toplumsal olayların bilinmesi elzemdir.

11. Yüzyıldan İtibaren Anadolu ve Azerbaycan'daki Siyasi Gelişmeler

Gazneli Mahmud (02.11.971-30.04.1030) Oğuzlardan çekindiği için Selçukluların önderi Arslan Yabgu'yu (Ö. 1032) anlaşmak gayesiyle sarayına davet etmiş, Oğuzları başsız bırakmak için Arslan'la oğlu Kutalmış (Ö. 1063) ve beraberindekileri hile ile yakalatıp Hindistan'da Kalincar kalesine hapsedmiş, Kutalmış fırsatını bularak kaleden kaçıp Tuğrul ve Çağrı beylere konuyu ulaştırarak onlarla dayanışma içine girmiş, Azerbaycan, Karabağ (Arran) ve Erzurum'u alarak Bizans ordusunu Pasinler'de yendikten sonra Kars'ı almış, sonralar bilinmeyen bir sebeple isyan etse de Alparslan'a yenilince Girdkûh kalesine çekilirken atından düşüp hayatını kaybetmiştir (Sümer, 2002, s. 480-481). Kutalmış'ın oğlu Süleyman bir müddet Suriye topraklarında mücadele edip kendine bağlı Türkmenlerle Anadolu'ya girerek Konya'yı almış, Bizans güçlerini yenerek 1075 yılında İznik'te Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur.

Moğollar Cengiz Han'ın önderliğinde 13. yüzyılda büyük bir güç olarak tarihte görülmüş, 1227 yılında Cengiz Han'ın ölümü ile imparatorluk oğulları ve torunları arasında bölüşülmüş, Altın Orda, İlhanlı, Çağatay ve Kubilay hanlıkları kurulmuştur. Cengiz'in torunu Mengü (Möngke) kurultay kararı ile (1253) han olunca kardeşi Hülâgû'yu Anadolu, İran, Irak, Kafkasya, Mısır ve Suriye'yi işgal ile görevlendirerek kendine tabi bir *ilhan* tayin etmiştir. Önce Alamut kalesini alan Hülâgû başkent Tebriz olmak kaydıyla 1256 yılında İlhanlı Devleti'ni kurup adına sikke bastırmış, iki yıl sonra Bağdat'ı alıp Abbasi hilafetini yıkarak Irak, Suriye ve Azerbaycan'ın tamamını katliamlarla işgal ederek (Yuvalı, 2000, s. 102-103) Anadolu Selçuklu Devleti'ne komşu olmuştur.

Anadolu Selçuklu Devleti Haçlı Seferleri sebebiyle merkezini Konya'ya taşımış I. Alaeddin Keykubad devrinde Anadolu'da en güçlü çağını yaşamıştır. Cengiz'in oğlu Ögedey Celaleddin Mengüberdi'yi ortadan kaldırmak gayesiyle Çurmagun kumandasında 30 bin kişilik ordusunu Azerbaycan'a yürütmüş, başta Nahçıvan olmak kaydıyla belirli bölgeleri

katliamlarla işgal edip Anadolu Selçuklu Devleti sınırlarına yaklaşmış, iki defa Anadolu'ya girip karşısına çıkan yerleri darmadağın ederek I. Alaeddin Keykubad'a Ögedey'in vassalı olmayı teklifle esas niyetlerini göstermiştir. Keykubad teklife ihtiyatla yaklaşırsa da Moğollarla barış yolunu seçmiş, o ölünceye kadar Moğollar Anadolu'ya saldırmayı düşünmemiştir (Özgüdenli, 2007, s. 21; Koca, 2015, s. 39-42). II. Gıyaseddin Keyhüsrev 14 yaşında sultan olduğunda, tecrübesiz, bilgisiz, niteliksiz devlet adamı olarak kendini göstermiş, özellikle Sadettin Köpek'in oyunağına çevrilerek sarayda ış işretle meşgul olup halkı unutmuş, neticede Baba İlyas'ın önderliğindeki Türkmenler isyan ederek devletin takatini kesmiş, Ögedey de komutanı Baycu'ya Anadolu'yu işgal etmesi emrini vermiştir. Baycu önderliğinde Anadolu'ya saldıran Moğollar Erzurum'u 1242'de alarak şehir halkını kadınlı erkekli katletmiş, ertesi yıl da kendi ordusunu Gürcü ve Ermeni prenslerinin güçleri ile birleştirerek Köseadağ'da 80 bin kişilik Selçuklu ordusunu 1243 yılında ağır yenilgiye uğratarak Anadolu'yu ele geçirmiştir (Oruç, 2015, s. 298).

Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig" (Hükümler Bilgisi) adlı eserinde II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e uygun olan şu cümleleri yazmıştır: "Aslanlar itlere baş olursa itlerin her biri aslan kesilir. Şayet aslanlara köpek önder olursa aslanların hepsi köpeğe döner" (KB, 1974, s. 2047-2048). II. Gıyaseddin Keyhüsrev savaşta tecrübeli komutanlarının sözüne önem vermeyip genç, tecrübesiz, çılgın, hayalperest komutanları desteklemiş, Moğolların tuzağına düşen ordu yenilince Türk tarihinde eşine rastlanmayan bir korkaklıkla harp meydanını terk ederek (Yazıcızade, 2017, s. 678) Tokat, Konya, Antalya oradan da Bizans'a doğru kaçmıştır (Anonim Selçuknâme, 1952, s. 32; Tokuş, 2017, s. 180-182). Sonraki dönemde iki devlet arasında barış yapılmış, Selçuklular her yıl Moğollara 360 bin dirhem para, on bin koyun, bin sığır, bin at, deve, katır, Moğol beylerine kıymetli hediyeler yollayarak vassalları olmayı kabul etmiştir (Koca, 2015, s. 81-82).

Cengiz Han zamanında Moğol zulmünden kaçıp onların ulaşamayacaklarını zannettikleri Anadolu'ya ve Azerbaycan'a sığınan Oğuz boyları buralarda da İlhanlı adıyla ortaya çıkan Moğollarla tekrar karşılaşmıştır. Geyhatu'nun 1295 yılında öldürülmesiyle İlhanlı valileri Anadolu'da başlarına buyruk hareket etmiş, 1308 yılında II. Gıyaseddin Mesud'un ölümünden sonra Anadolu Selçuklu Devleti ortadan kalkmış (Merçil, 2015, s. 152), her bölgede bir beylik kurulmuş, Moğol zulmü halkta rahat hayat ve geleceğe olan inancı yerle bir etmiştir. Yaşama ümidinin bile ortadan kalktığı böylesi bir zamanda insanların tek dayanakları Tanrı'ya yönelmek, onun açacağı kapıyı bekleyip dua ederek teşkilatlanmak olmuştur.

Anadolu ve Azerbaycan'a bela gibi inen Moğol işgali ve zulmü altında inleyen halk tekkelerde hem İslam'ı öğreterek yayan hem de onlara manevi kudret aşıl原因 tasavvuf şeyhlerinin etrafında toplanmış, mürit, derviş, şeyyad gibi adlarla anılan tarikat ehlinin sayıları gittikçe artmıştır. Anadolu'da Mevlâna, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Ahmed Fakih, Şeyyad Hamza, Azerbaycan'da ise Şirvan-ı Kebir'den başlayarak Ebu Said, Baba Kûhi, Ahi Ferec Zencani, Nahçıvanlı Hacı Muhammed Hoşnam, Hoylu Ahi Evran (Nabiyev, 2004, s. 17-19), İzzeddin Hasanoğlu gibi sufiler halka maneviyat aşıl原因mıştır. 13. yüzyılda Anadolu'daki durum kaydedildiği gibi gerçekleşmiş Azerbaycan da bundan farklı olmamıştır. Tarihi, siyasi toplumsal hayatın sebep olduğu bu atmosferde ozanlar ve aydınlar halkın gönlünde arzuladığı ideal insanı, karizmatik lideri, örnek kahramanı Hz. Ali'nin şahsında görmüş ve hiçbir mezhebi taassuba yönelmeden onun mücadelelerini destanlaştırarak insanlara maneviyat aşıl原因mıştır (Arslan, 2013, s. 499).

Cenknemelerin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri

Oğuzlar Anadolu'ya ve Azerbaycan'a gelip kendilerine yeni yurtlar tutmak sürecine girdiklerinde mitolojik çağlardan itibaren yarattıkları *alp* tipini İslam karakterindeki *gazi*,

veli, ahi ile karşılaşmıştır (Kaplan, 1991, s. 112-142). Hz. Ali cenknamelerinde bu tiplerin yansımalarını fazlasıyla görmek mümkündür.

Epik destanlardaki *alplik* ögesi 13. yüzyılda yazılan tercüme veya adapte edilen cenknamelerde Hz. Ali'nin şahsında temayüz etmiş, Hz. Ali ve soyundan olanların hayatı, yürüttükleri mücadeleler *cenkname*, *menkibe*, *fütüvvetnâme*, *hâverânnâme* adlı eserlerde ve bazı halk destanlarında kahramanlık sembolüne dönüşmüştür. Edebiyatımıza kazandırılan bu eserler 13 ve 14. yüzyıldan itibaren yazılı ve sözlü gelenek vasıtasıyla günümüze kadar gelip çıkmıştır. İslam'dan önceki dönemlerin *alp* tipini İslam çağında *baba, dede, hâce* unvanları devralmıştır (Kaplan, 1991, s. 112).

Cenknamelerde mitolojik destanlardan farklı olarak trajedi öğelerine rastlanmaz. Her şey cenkname kahramanının gücünü, kudretini, cesaretini ve liderlik psikolojisini yansıtmıştır.

İslam çağında yazılan cenknamelerde dini tebliğ etmek ve yaymak gayesi güdülmüştür (Atalan, 2011, s. 45; Meddâh, 2022, s. 15). Kahramanlık, doğruluk, cesaret, mertlik gibi sıfatlar bu eserlerde ön plandadır (Çetin, 1997, s. 19). Her bir hikâyede İslam'ın kabul edilmesinden sonraki dönemlerde Türklerin düşünsel anlayışları, hasretini çektikleri örnek kahramanlık tipi Hz. Ali'nin şahsında kendine yer bulmuştur (Kayaokay, 2021, s. 25). Hz. Ali cenknamelerine bu olgulardan hareket ederek bakılmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Cenknamelerde Müslümanların başka din ve inançlardan olanlara karşı yürütülen savaşlardaki kahramanların ömür yolları, mücadeleleri, duygu ve heyecanları, inançlarına samimiyetle bağlılıkları tasvir edilmiş, bunlar salname tipli eserler olsalar da yegâne gayeleri işaret edildiği gibi İslam'ı korumak ve yaymak olmuştur. Cenknameler diğer taraftan edebî eser olarak tarihî gerçeklerden uzak, tamamen fantastik öğeler, kurmacalar ve hakikate uymayan olaylarla da doludur. Bu eserlerde yalnızca düşmanlarla değil, fevkalade güçler, ejderhalar, devlerle karşılaşma, onlarla mücadele sahneleri de yer almıştır. Bu yönden bakıldığında cenknamelerde masala benzer özellikler de bulunmaktadır (Tosun, 2014, s. 237). Cenknamelerde Hz. Ali için "*Şah-ı Merdan, Merd-i Meydan, Şah-ı Ebrar, Şah-ı Velayet, Sahib-i Velayet, Nasr-ı Arap, Şah- ı Cihan, Şir- i Ner, Haydar- ı Kerrar, Şir- i Huda, Şir-i Vadi, Şir-i Vakar, Nur-ı Mutlak, Şir-i Yezdan, Şah-ı Din*" gibi sıfatlar dile getirilmiş ve bunlarla anılmıştır (Çetin, 1997, s. 168; Bekki vd. 2019, s. 30).

Hz. Ali henüz buluğa ermeden İslam'ı kabul etmiş ilk Müslümanlardan, Hz. Muhammed'in amcası Ebu Talib'in oğlu olup çocukluğundan itibaren Peygamber'in elinde büyümüştür. Hz. Muhammed'in hem yakın akrabası hem de kızı Hz. Fatma'nın eşidir. Bedir, Hendek, Hayber, Uhud olmak üzere bütün gazalara katılarak Hz. Muhammed'in sancaktarlığını, kâtipliğini yapmış, Hudeybiye Antlaşması'nı kaleme almış, Peygamber'e sınırsız saygı göstermiş, canını bile hiçe sayarak onu korumuş, düşmanların sayısız olmasından asla korkuya kapılmadan üstlerine cesaretle atılarak darmadağın etmiş, Allah'ın "*Aslanım*" dediği yenilmez bir kahraman olmuştur. Hz. Muhammed vefat ettiğinde defin işlerini üzerine almış, Kur'an ve Sünnet'i mükemmel bilen bir tarihî şahsiyettir (Fırlıklı, 1989, s. 371-374).

Hz. Ali her bir işini Tanrı'nın rızasını kazanmak gayesiyle ve hiçbir zaman nefsanî arzularına kapılmadan gerçekleştirerek topluma önemli mesajlar vermiştir. Türkler de onu mitolojik çağlardaki kahramanlarının İslam çağındaki timsaline dönüştürerek son derece sevmiş ve hatırasını kutsamıştır.

İslam çağında Oğuzların 11. yüzyılda Doğudan Batıya kitleler hâlinde ilerleyerek Azerbaycan ve Anadolu'da yaşayan yerli Türklerle kaynaşması esnasında İslam'ın yayılması süreci cenknameler için esas konu olmuştur. Bu eserler Türklerin epik destan geleneğinin *sığır* olarak adlandırılan ve hakanların önderliğinde yürütülen kitleselel av

törenlerinden sonra yapılan ziyafetler, yılda üç defa (Ocak, Mayıs, Eylül) toplanan *kurultaylar* (Ögel, 1982, s. 81-108; Köprülü, 2004, s. 83-96; Altaylı vd. 2018, s. 7) ve *yuğ* denen yas merasimlerinde *kamların*, *bağsıların*, *oyoonların* ve *ozanların* (Köprülü, 1986, s. 71-72) kopuzları ile çalıp söyledikleri destanları, saguları İslam çağında bu dinin prensipleri doğrultusunda devam ettirmelerinden başka bir şey değildir. Konuya bu yönden bakıldığında Dede Korkut destanlarını kopuz çalarak dile getiren ozanlarla Hz. Ali cenknamelerini söyleyenler arasında tarihî bir bağ olduğu görülmektedir. Buradan hareket edildiğinde cenknameleri dil, düşünce ve esas konu yönünden Türk halk edebiyatının epik destan geleneğinin devamı saymak mümkündür. Aralarındaki fark ise epik destanlardaki düşmanın yabancılar, cenknamelerde dile getirilenlerin ise İslam dinini ortadan kaldırmak isteyen kâfirler olmasıdır. Epik destanlarda kahramanların, cenknamelerde ise Hz. Ali'nin devler, ejderhalar, görünmez sihirli güçlerle çarpışması bu eserlere ayrı bir özellik ve renk kazandırmıştır.

Hz. Ali cenknameleri kaydedildiği gibi dinî muhtevalı olup baştan sona kadar Tanrı ve Peygamber sevgisi ile süslenmiştir. Bu metinlerde doğal olarak tarihî ve dinî şahsiyetlerin adı ve faaliyetlerinden de yararlanılmıştır. "Dîvânu Lügâti't Türk"de kaydedilen "Türk atı kuş kanadı" şeklindeki atalar sözündeki gibi Hz. Ali de atı *Düldül* ile birlikte savaş meydanlarına atılarak düşmanı ezmiş, Tanrı'nın inayeti ile "tayyi mekân", "tayyi zaman" anlayışına uygun olarak uzakları yakın etmiştir.

13. yüzyılın buhranlı atmosferinde oluşan cenknameler o günlerden itibaren ideal bir tip üzerinde olgunlaşarak toplumun özlediği karizmatik lider, örnek insan arayışına cevap veren edebî eserlere dönüşerek tarihî, dinî, ahlaki bilgiler verip birlik ve beraberlik duygusunu perçinleme, oluşmuş siyasi toplumsal problemleri elbirliği ile çözme yönünde kitleleri bilinçlendirme gayesini gütmüştür.

Cenknameler Hz. Ali'nin *veli* tipi etrafında oluşup gelişse ve zahiri olarak dinî karakterli görünseler de onlarda ilahi aşk ile birlikte beşerî aşk, sevgi, vefa ve kahramanlık konuları da dile getirilmiş, oluştukları günden itibaren de devrin medeni, siyasi, toplumsal ve psikolojik özelliklerini yansıtmıştır. İslami karakterli bu eserlerin bir diğer önemli yönü oldukça sade ve halkın konuştuğu dilde yazılmalarıdır. Geneli manzum olup ozanlar tarafından saz eşliğinde beylik saraylarında, şehirlerde çayhanelerde, köylerdeki özel mekânlarda, tekkelerde, ordu karargâhlarında ve yaylalarda toplumun karşısında ifa edilmiştir.

Cenknamelerde olayların tamamı Hz. Muhammed zamanında gerçekleşmiştir. Bazı anlarda karşılaşılan sıkıntılı durumlarda Hz. Ali kendi arzusu ile ortaya atılmış, velayet kudreti ve kerameti ile problemleri halletmiştir.

Cenknameler tasavvuf anlayışı ile yazılsa da bu metinlerde anakronizmler de metodolojik olarak göze çarpmaktadır. Bazılarında kaydedilen Alevilerdeki *kırklar meclisi* (Pala, 2002, s. 466) veya ahi teşkilatında görülen *şedd kuşanma törenleri* (Algar, 2010, s. 405-406) buna örnek olarak gösterilebilir.

Türkler Hz. Ali ve Ehlibeyt'e özel sevgi beslemiştir. Bunun sebebi de Türklerin tarih boyunca daima mazlumun yanında yer alması ve onları korumak adına her türlü zorluğa göğüs germesidir. Bu sevginin temelinde Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehadeti başta olmak kaydıyla torunu Yahya'nın Horasan'da faaliyet yürütürken Emevi valisi tarafından katlettilmesi, Abbasilerin hâkimiyete gelmesinde en büyük rolü oynayan Ebu Müslim Horasanî'nin elde ettiği güçten korkuya kapılan Halife Mansur tarafından hile ile öldürtülmesi (Yıldız, 1994, s. 197-199) olayları yer almıştır.

Hz. Ali Türk dünyasında da çok sevilen bir şahsiyettir. Türkistan'da oluşan birçok tarikat kendi silsilesini Hz. Ali'ye kadar götürmüştür (Atalan, 2010, s. 65). Hz. Ali'ye

Türklerin duyduğu sevginin bir diğer sebebi de Hz. Muhammed'in veda haccından dönerken halka hitaben yaptığı konuşmada: "Size iki eşsiz şey bırakıyorum. Biri Allah'ın gökten yere uzatılan ipi olan Kur'an, diğeri de Ehli Beytimdir. Ya Rab Hz. Ali'yi seveni sev ona düşman olana düşman ol." (Fığlalı, 1994, s. 250) şeklinde söylediği sözler ve ettiği duadır. Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye duyduğu bu sevgi de Türklerin ona nihayetsiz sevgi beslemesinde önemli rol oynamıştır.

Hz. Ali cenknameleri yalnızca Anadolu ve Azerbaycan'da oluşmamıştır. Kazakistan sahasında "Kissa-i Hazreti Ali (1896)", "Kissa-i Vakai Kerbela (1897)" (Shadkam vd. 2022, s. 173), Özbekistan edebiyatında ise İslam dinî ile ilgili destanlarda Özbekistan alimlerinin "Cenkname destanlar" (Fedakâr, 2003, s. 2) dediği eserler yazılmıştır. Kırım Türklerinin sözlü edebiyatında tarihî özelliğe malik "Edige" destanındaki İslam dinine zıt olan kısımlar sonraki dönemlerde aynen Manas Destanı'nda olduğu gibi çıkarılmış ve İslam'a uygun hâle getirilmiştir (Süleymanova, 2013, s. 89).

Hz. Ali'nin Zülfikarı ve Düldülü ile Türklerin gönlünde taht kurarak orada ebedî yer edindiği halk kültürümüzdeki izlerinden de anlaşılmaktadır. Anadolu'da Maraş vilayetinde "Ali Kayası", Beşikdüzü'nde "Ali Taşı", Sivas'ta "Kabzel Geçidi" gibi izler Hz. Ali sevgisiyle yaratılmıştır (Özalp, 2017, s. 9; Kayaokay, 2021, s. 19). Batı Azerbaycan'da (şimdiki Ermenistan) Göyçe bölgesinin İnekdağı köyünün yukarı kısmındaki dağda "Düldül Kayası", Bakü'nün Buzovna kasabesindeki "Ali Ayağı Ocağı", Bakü'nün Zığ köyünde "Kademgâh", Gebele'nin Baş Daşağıl köyü yakınlarında "Komrat Baba Ocağı", Ağdaş bölgesinde "Ali Taşı", Tovuz ile Gedebe arasında "Haça Gaya (Çatal Kaya)", Gedebe'nin Düzresullu köyü yakınlarındaki beyazımsı kaya üzerindeki "Düldül"ün ayak izi, Masallı bölgesinin Kızılağac köyü yakınlarındaki "Ali Çeşmesi" (Şamil, 2020, s. 107-115) gibi yerler Hz. Ali'ye ve atı "Düldül"e Türk dünyasında duyulan sevginin nişaneleridir.

Türk dünyasında ilk cenknamenin Şeyh Edebalı'nın damadı Tursun Fakı (Ö. 1325) tarafından yazıldığı fikri hâkimdir (Mattei, 2004, s. 15).

İzzeddin Hasanoğlu ve Eseri "Kitab-ı Siretü'n Nebi"

13. yüzyılda yaşayan İzzeddin Hasanoğlu Horasan'ın İsfereyin bölgesinde doğmuş, burada da vefat etmiştir. Necmeddin Kübra'nın kurduğu Kübreviye tarikatına mensuptur. Farsça şiirlerinde Puri Hasan, Türkçe şiirlerinde ise Hesenoğlu/Hasanoğlu mahlasıyla tanınmış, Azerbaycan Türkçesiyle şiir yazan ilk şairdir. Makalede "Kitab-ı Siretü'n Nebi"den alınarak sunulan bölümlerde Azerbaycan Türkçesinin okunuşu hâkimdir, çünkü İzzeddin Hasanoğlu eserini kendi ana dilinde yazmıştır. Türkiye Türkçesinde "Ahmet, Muhammet, selam, garip, köprü" gibi kelimeler Azerbaycan Türkçesinde "Əhməd, Məhəmməd, salam, qərib, körpü" gibi yazılıp okunmaktadır.

Şimdiye kadar Türk dünyasında ilk siyer eserini Erzurumlu Mustafa Darir'in yazdığı biliniyordu, ancak İzzeddin Hasanoğlu ondan bir asır önce yaşamış, Hz. Muhammed'in hayatı, mücadeleleri ve Hz. Ali cenklerini içeren "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı manzum mesnevisini yazmıştır (Altaylı, 2021, s. 354).

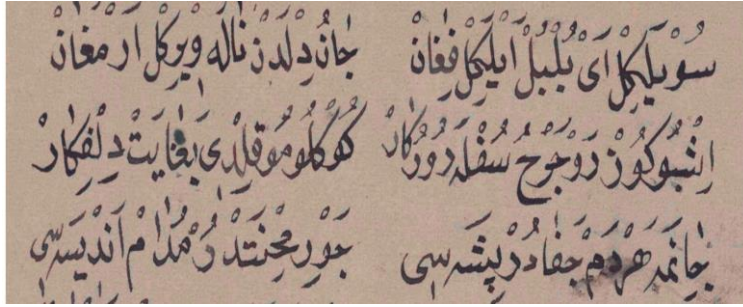
Timurlulardan Şahrüh Mirza'nın lalalarından Emir Alaüddeve-i İsfereyini'nin oğlu olup ömrünün büyük bölümünü Timurlu prenslerin sarayında geçiren ve iyi bir eğitim gören Devletşah b. Bahtışah-ı Semerkandi (Ö. 1494-95) 1487 yılında tamamladığı "Tezkiretü's Şuara" (Demiroğlu, 1994, s. 244) adlı eserinde İzzeddin Hasanoğlu için "Arif, muvahhid, salik ve meczup biri olup İslam'ın, Müslümanların şeyhi Raziyyü'l Hak ve'd Din Ali bin Sa'îd Lala'nın halifelerinden Şeyh Cemalü'din Ahmed Zakir'in mürididir, hâl tercümesinin veliler sırasında yazılması gerekir, şairlikte mükemmel biridir, Divanı da Azerbaycan'da çok meşhur mutasavvif bir şairdir" diye kaydetmiştir (Semerkandî, 1977, s. 275).

Şimdiye kadar Hasanoğlu'nun üç Türkçe iki tane de Farsça şiiri biliniyordu, ancak "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı 367 varaklık mesnevisi 2009 yılında Finlandiya'da şahsi bir koleksiyoncudan alınıp Türkiye'ye getirilerek Türk Dil Kurumu'na verilmiştir. Eser üzerinde dört yıl çalışılıp hazır duruma getirilmiş ve yayınevine verilmiştir. Anılan mesnevi 12390 beyitten ibarettir. Aşağıda cenknamelerle ve anonim siyer eserleriyle karşılaştırmalar yapılırken bu eserden alınan orijinal parçalar sunulmuştur.

Hasanoğlu'nun "Kitab-ı Siretü'n Nebi" Adlı Eseriyle Cenknamelerin ve Anonim Siyer Eserlerinin Karşılaştırılması

Türkiye'de ve diğer yerlerde bulunan anonim cenknamelerin tamamına ulaşılabildiği karşılaştırmalı incelenmeleri yapılmadığından dolayı hangisinin gerçek olarak kime ait olduğu bilinmemektedir. Birçok cenkname çeşitli kütüphanelerde anonim veya çeşitli adlarla isimlendirilmiştir. Türkiye Millî Kütüphanesi'nde olan dört cenkname ile İzzeddin Hasanoğlu'nun "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı mesnevisi arasındaki benzerliğe kimse dokunmamıştır. Bunda da "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı eserin şimdiye kadar bulunamaması önemli rol oynamıştır.

Millî Kütüphanede "06 Mil Yz A 2630-2 Mikdad" adlı manzum cenkname ikinci varakta aşağıda sunulan beyitlerle başlamıştır:

Söylegil éy bülbül éylegil figân

Cānu dilden nale virgil ermegān

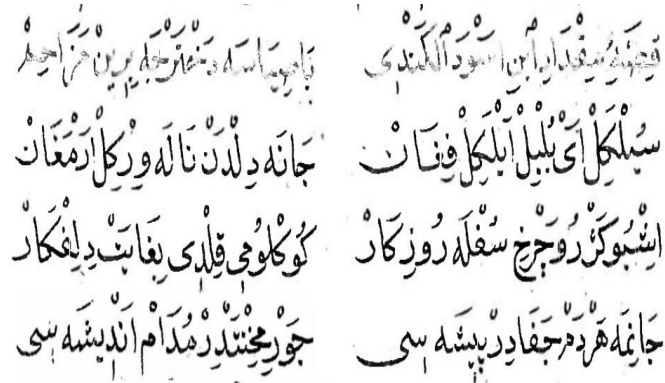
İşbu güzār (u) cerḥ u sufle rüzgār

Köñlümü kıldı bé-ğayet dil-figār

Cānıma her dem cefādür pîşesi

Cevri mihnetdür müdām endişesi

Yukarıda künyesi sunulan cenknamenin orijinali ve çeviri yazısı sunulan beyitleri yayımlanmak üzere olan "Kitab-ı Siretü'n Nebi"de "Kişşé-î Mikdādî ibn Esved el kendi ba siyāşe deḥter ḥebbe birin mezaḥim" adlı bölümün başlangıcında yer tutmuştur:

Söylegil éy bülbül éylegil figân

Cânı dilden nâle virgil ermeğan 5311

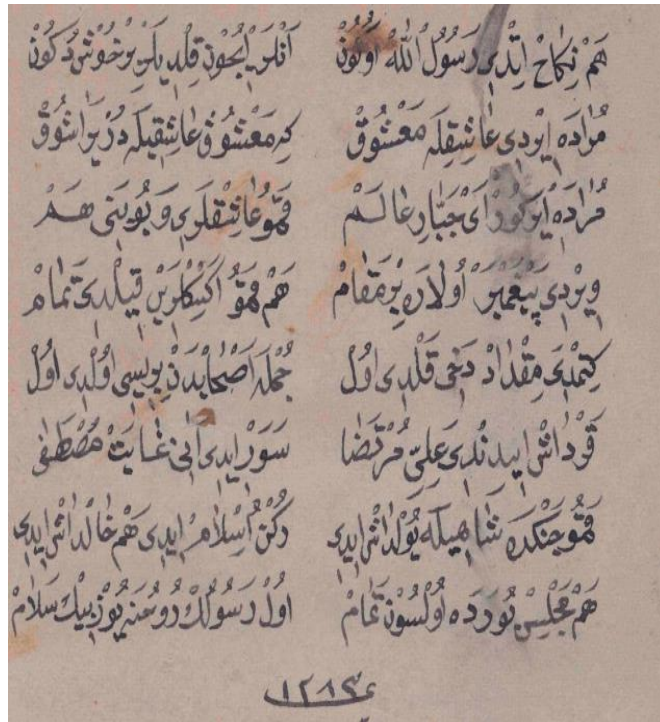
İşbu kej-rû çarh-ı sufle rûzigâr

Könlümü kıldı bî-ğayet dil-figâr 5312

Cânıma her dem cefâdır pîşesi

Cevr-i miñnetdir müdâm endişesi 5313

5312. beyitte ikinci mısra yukarıda sunulan anonim cenknamede müstensih “Könlümü kıldı bé-ğayet dil-figâr” şeklinde yazmış, “bé-ğayet” ifadesinde isimden sıfat yapan ve kelimeye ismin “e” hâlini kazandıran “bé” ekinin altına esre koymayı unutmuştur. Milli Kütüphanede “06 Mil Yz A 2630-2 Mikdad” adlı cenknamenin 58. varaktaki hatimesinde kaydedilen beyitlerin orijinali ve çeviri yazıları aşağıdadır:

Hem nikâh itdi Resûl’allah o gün

Anlar icün kıldılar bir hoş düğün

Murâda irdi ‘âşık ile me’suk

Ki me’suk ‘âşık iledür yaraşuk

Murâdâ irgür éy cabbâr-ı ‘âlem

Çamu âşıkları ve bu beni hem

Virde Pêygember olara bir mekâm

Hem çamu eksiklerin kıldı tamâm

Gitmedi Mikdâd dehi kâldı ol

Cümle eshabdan birisi oldı ol

Çardaş idindi ‘Eliyyi Mürtezâ

Séver idi anı ğayet Muştafā

Ḳamu cengde Şāh ile yoldaş idi

Rüknü İslām idi hem hāldaş idi

Hem bu meclis burada olsun tamām

Ol Resūlūñ ruhına yüz biñ salam

Dikkat edilirse beyitlerden sonra kaydedilen tarih hicri 1281 olup miladi 1865 yılına denk gelmektedir. Yukarıdaki bu bölüm İzzeddin Hasanoğlu'nun yazdığı "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı mesnevîde şu beyitlerle sona ermiştir:

هَمْ نِكَاحِ اتَدَى رَسُولُ اللَّهِ أَوَّلَهُ
مُرَادَهُ اِيرْدَى مَعْشُوقِ بِلَهْ عَاشِقُ
مُرَادَهُ اِبْرَكُورَايْ جَبَّارِ عَالَمِ
وَرْدَى پَيغمبرِ اَوْلَرَهْ بِرْمَقَامِ
كَيْمَدَى مِغْدَادِ بِنِی قَلْدَى اَوْلِ
قَرْدِشْ اِبْدِنْدَى عَلِی مَرْتَضَا
فَا مَوْجِبْ كَلَهْ سَاهِلَهْ بِلْدَهْ اِنْشِدَى
هَمْ لَوْ جَلْسُ لَوْرِدَهْ اَوْلَسُونِ تَمَامِ
انلر و كچون قلدلر بر خوش دكون
كه معشوق عاشق له در بر ايشق
قوعا شغلرې و بونې همد
هم قو اكسكار بن قلدې تمام
جمله اصحاب دن برېسي اولدى اول
هم سوردى غابت اي مصطفىا
زكن اسلام اولدى هم حاله ايشد
اول رسولك روحنه بوز بيك سلام

Hem nikāh itdi Resūl'allah o gün

Anlaruñcün kıldılar bir hoş düğün 6096

Murāda irdi me'sūk ile 'āşik

Ki me'sūk 'āşikiledir yaraşık 6097

Murāda irgür ey cabbār-ı 'ālem

Ḳamu 'āşikleri ve bu beni hem 609

Viridi Peyğember olara bir mekām

Hem kamu eksiklerin kıldı tamām 6099

Gitmedi Miqdād dehi kaldı ol

Cümle eşhabdan birisi oldu ol 6100

Ḳardaş idindi 'Eliyyi Mürtezā

Hem söverdi ğayet anı Muştafā 6101

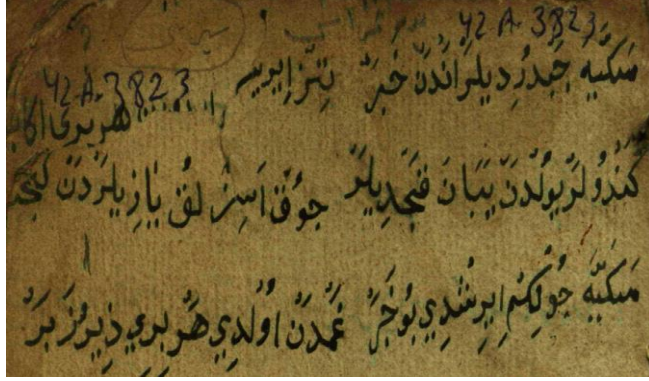
Ḳamu cengde Şāh ile yoldaş idi

Rükn-i İslâm oldu hem hâldaş idi 6102

Hem bu meclis burada olsun tamâm

Ol Resûluñ ruhına yüz biñ salam 6103

Millî Kütüphanе’de bulunan bir diğеr “06 Mil Yz A 3823-Mikdad” künyesiyle kayıtlı cenknamenin giriş bölümü:

Mekkeye çapdurdılar andan heber

Tiz irise her biri ana b.....

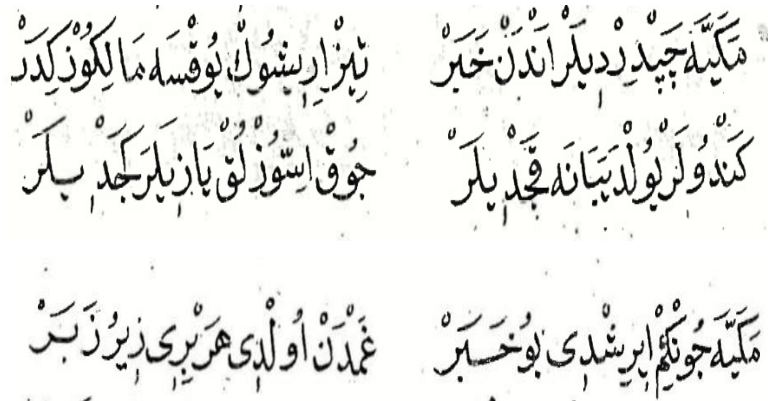
Kendüler yoldan yabane kaçdılar

Coğ ıssuzluğ yazılardan kécđiler

Mekkeye cünkim irişdi bu heber

Ėemden oldu her biri zîr ü zeber

Bu cenknamenin başında kaydedilen beyitler “Kitab-ı Siretü’n Nebi” adlı mesnevide “Zıkr-i kezayi Bedir ba küffar-ı Ėüréyş ve helak şodeni Ebü Cehl-i le’in” bölümünde 369 ve 370. varaklarda yer tutmuştur.

Mekkeye çapdırdılar andan heber

Tiz irişüñ yoksa mâlıñuz gider 6151

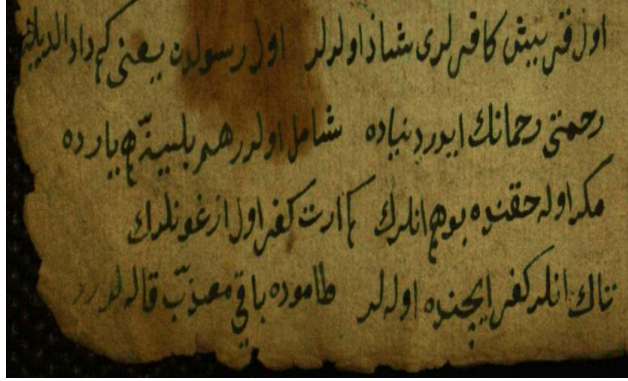
Kendüler yolda yābāna kaçdılar

Coğ ıssuzluğ yazılara kécđiler 6152

Mekkeye cünkim irişdi bu heber

Ėemden oldu her biri zîr-ü zeber 6153

"06 Mil Yz A 3823-Mikdad" adlı cenknamenin hatimesi 32. varakta aşağıdaki beyitlerle sona ermiştir:

*Ol **Ḳuréyş** kāfirleri şād oldılar*

*Ol **Resūl**dan ye'nī kim dād aldılar*

Reḥmeti rehmanuñ irer dünyāda

Şāmil olur hem biline hem yar da

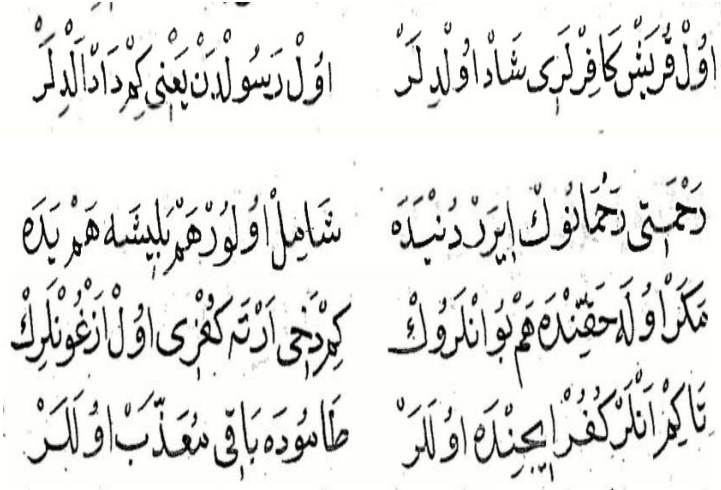
Mekr ola ḥaḳḳında hem bu anlarıñ

Kim arta ol küfri azğunlarıñ

Ta ki anlar küfür icinde öleler

Ṭamuda bākī mü'ezzeb ḳalurlar

Yukarıda sunulan "06 Mil Yz A 3823-Mikdad" künyesiyle kaydedilen cenknamedeki beyitler "Kitab-ı Siretü'n Nebi"de 7106-7109 beyitleri arasındadır:

*Ol **Ḳuréyş** kāfirleri şād oldılar*

*Ol **Resūl**dan ye'nī kim dād aldılar 7106*

Reḥmeti rehmanuñ irer dünyāda

Şāmil olur hem bilise hem yada 7107

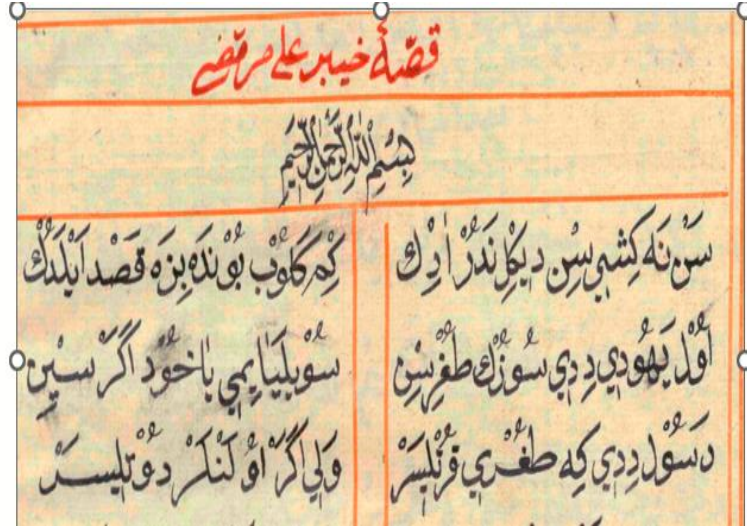
Mekr ola ḥaḳḳında hem bu anlarıñ

Kim deḥi arta küfri ol azğunlarıñ 7108

Ta kim anlar küfür icinde öleler

Ṭamuda bākī mü‘ezzeb ğalalar¹ 7109

Yine Millî Kütüphane’de bulunan bir başka anonim cenkname “06 Mil Yz A 2886-2-Kıssat Hayber” künyesiyle kayıtlıdır. Bu cenknamenin giriş bölümünden bir kesit ve çeviri yazısı aşağıda sunulmuştur:

Sen ne kişisin digil nedir adın

Kim gelüb bunda bize ķesd éyledün

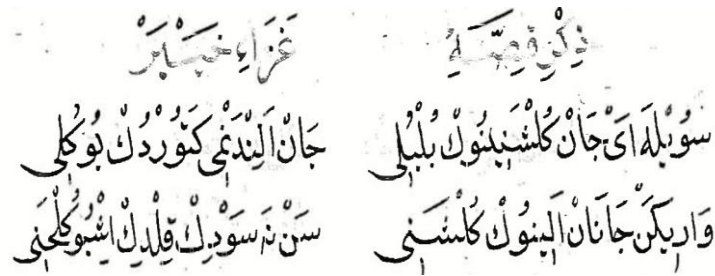
Ol Yehüdi dédi sözüñ toğrısın

Söyleyeyim mi yaħud egrisin

Resül dédi ki toğrı ķurtulıser

Velī egri olanlar dutılıser

Yukarıda orijinal parçası ve çeviri yazısı sunulan bu cenkname Hasanoğlu’nun yazdığı “Kitab-ı Siretü’n Nebi” adlı mesnevinin “Zıkr-i ķissé-ı ķeza ĩ Háyber” adlı bölümün ortasından alınmıştır. Anılan mesnevide Hayber Gazası cengi aşağıdaki orijinal başlığı ve sonra sunulan beyitlerle başlamıştır:

Söyle éy cān ğülşeninün bülbüli

Cān élınden mi getürdüñ bu ğüli 7305

Var iken cānān élinün ğülşeni

Sen ne sévdiñ ķıldıñ işbu külhānı 7306

¹ Metinde “olalar”.

Hayber Gazası cengi yukarıda da görüldüğü gibi "Kitab-ı Siretü'n Nebi"de 7305. beyitten itibaren başlamıştır, ancak cenknamenin başlangıcı "Kitab-ı Siretü'n Nebi"de 7373. beyitten başlayarak dile getirilmiştir:

سن نیکین سن دکل نذر اد وک
کمر کلوب بوندہ بیزہ قصد ابلد وک
اول یهودی دید سوزک طغر سن
سویلیایمی ویا خود اگر سن
رسول دیدیکه طغر و قور نیلسر
ولی اگری اولنلرد و زلیسر

Sen ne kişisin digil nedir aduñ

Kim gelüb bunda bize keşdi éyledüñ 7373

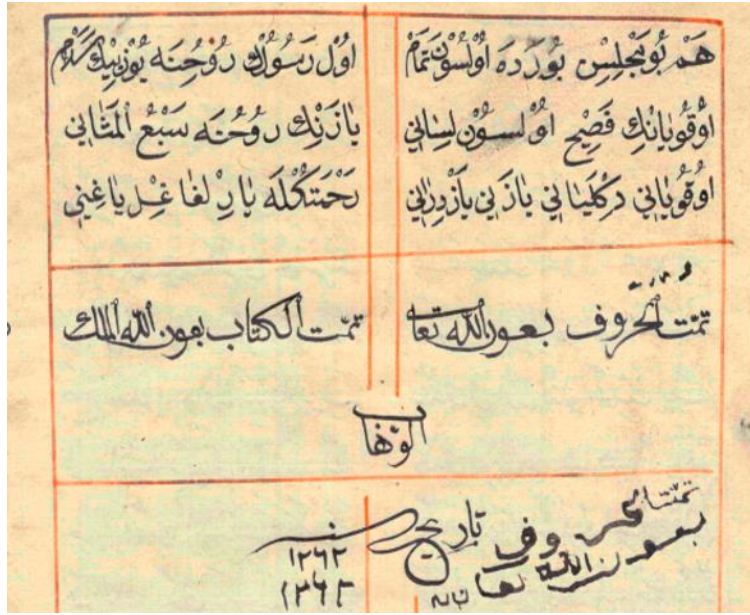
Ol Yehüdi didi sözüñ toğrusun

Söyleyeyim mi veyahud egrisin 7374

Resül dédi ki toğru kırtuliser

Velī egri olanlar dutıliser 7375

Yine Millî Kütüphanede "06 Mil Yz A 2886-2-Kıssai Hayber" künyesiyle kaydedilen cenknamenin hatimesinin orijinali ve çeviri yazısı:

Hem bu meclis burada olsun tamām

Ol Resulüñ rühine yüz biñ salām

Oқыyanuñ fesih olsun lisāni

Yazanıñ rühuna seb-ül mesāni

Oқыyanı diñleyeni yazanı yazdıranı

Rehmetüñle yarlığağıl² Ya Ğenī (1262 Hicri, Miladi 1846).

Aşağıda İzzeddin Hasanoğlu'nun yazdığı "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı mesnevinin "Zikri kişşe-i ğezā'ı Hēyber" bölümünün hatimesi sunulmuştur:

اِحْلَامِنِيه قُودِي بِرَبِّكَ سَاهِ دِينِ
كَمِ اَوْلَاهِ كُوسْتَرَهْ اَوْلِ رَاهِ دِينِ
دُنْدِي اَنْدَنْ صَغْلَيْفِيْلَهْ اَوْلِ اَمِيْنِ
اَوْلِ مَدِيْنَهْ شَهْرِيْنِ كَلْدِي هَمِيْنِ
هَمْ بُوْقَصَّهْ بُوْرَدَهْ اَوْلْدِي تَمَامِ
مُصْطَفَايْكَ رُوْحِنَهْ بُوْرِيْكَ سَلَامِ

İçlerine ğodı bir beg şah-ı dīn

Kim olara ğöstere ol rāh-ı dīn 7698

Döndi andan şağlığ ile ol Emīn

Ol Medine şehrine ğeldi hemīn 7699

Hem bu kişşe burada oldı tamām

Muştafāniñ rūhına yüz biñ salām 7700

Yine Millî Kütüphanē'de bulunan "06 Mil Yz B 274 Huneyn Gazası" adlı cenknamenin başlangıcından önceki beyitler aşağıdadır:

هِنْدُوْدَنْ دُوْنْدِي رَسُوْلِيْ بُوْرِيْنِ
كَمِ يَمِيْشْدِي حَمْرِيْكَ بَغْرِيْ قَانِيْنِ
وَحِي كَلْدِي هَمِيْنَهْ اَوْلْدَمِ رَسُوْلِ
هِنْدُوْنِيْكَ اِسْلَامِيْ قَلْدِي قَبُوْلِ
مَكَّةْ اَهْلِيْنُوْكَ قُوْسِيْ كَلْدِي بُوْرِيْ
بَيْعَتِ اِيْدُوْبِ سُلْمَانِ اَوْلْدِي بُوْرِيْ

Hindūdan dönderdi Resūl'llāh yüzün

Kim yemişdi Ğemzeniñ bağr-ı ğanın

Vehyi ğeldi hem yine ol dem Resūl

Hindūniñ İslāmını ğıldı ğebul

Mekke ehlinūñ ğamusi ğeldiler

Bēy'et idüb Müslimān oldılar

Yukarıda "06 Mil Yz B 274 Huneyn Gazası" cenginde sunulan bu olay "Kitab-ı Siretü'n Nebi"de "Mekkenün Şerefellahü Te'ālā feth Olduğı ğezadur bu kişşe" bölümünde aşağıdaki beyitlerle dile getirilmiştir:

² Metinde "yarlığağıl".

هِنْدُوْدَنْ دُونْدِي رَسُوْلُ اللّٰهِ هَمِيْنُ
دَحِي كَلْدِي هَمِيْنِهْ اَوْلْدَم رَسُوْلُ
مَكَّة اَهْلِيْنِيْكَ جُوغِيْ هَبْ كَلْدِي لَدِيْ
كَمْ مَشِيْدِيْ حَمَزَه نِيْكَ بَعْرِيْ لَيْقِيْنُ
هِنْدُوْزِيْكَ اِسْلَامِيْنِيْ فَاِلْدِيْ قَبُوْلُ
بِرْجِنَقْ صُوْحُوْلُوْدُوْر زُرْدِيْ هَمِيْنُ

مكة اهليْنِيْكَ جُوغِيْ هَبْ كَلْدِي لَدِيْ
بِعْتِ اِيْدُوْبْ هَبْ مُسْلِمَانْ اَوْلْدِيْ

"Mekke ehlinün çoğı hep geldiler
Bey'et idüb heb müsliman oldılar"

مَكَّة اَهْلِيْنِيْكَ جُوغِيْ هَبْ كَلْدِي لَدِيْ
بِعْتِ اِيْدُوْبْ هَبْ مُسْلِمَانْ اَوْلْدِيْ

"Mekke ehlinün qamusı geldiler
Béy'et idüb müsliman oldılar"
Hindudan döndi Resûl'illâh hemin
Kim yemişdi Hemzeniñ bağrın yeğin 12371
Dehi geldi hem yine ol dem Resûl
Hinduniñ İslâmını kıldı qebûl 12372
Mekke ehliniñ çoğı heb geldiler
Béyet idüb heb Müslimân oldılar 12373

Yukarıda gösterilen örnekler "06 Mil Yz A 2630-2 Mikdad", "06 Mil Yz A 3823 Mikdad", "06 Mil Yz A 2886-2-Kıssai Hayber" ve "06 Mil Yz B 274-Huneyn Gazası" adlı cenknamelerin İzzeddin Hasanoğlu'nun yazdığı "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı mesnevisinden alındığını ispatlıyor, ancak müstensihlerden kaynaklanan oldukça cüzi farklılıkların olduğu da göze çarpmaktadır. Yalnız Huneyn Gazası cenginin hangi sebeple "Kitab-ı Siretü'n Nebi"den çıkarıldığı veya alınmadığı bilinmemektedir. "06 Mil Yz B 274-Huneyn Gazası" adlı cenknameden önceki bölümde:

بِسْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صُوْفُوْرِيْ صَاعِ الْيَمِيْنِ
بِرْجِنَقْ صُوْحُوْلُوْدُوْر زُرْدِيْ هَمِيْنُ

"Bir çanak şu toldururlardı hemin

³ "Kitab-ı Siretü'n Nebi"de müstensih 12373 numaralı beytin ikinci mısrasını atlayarak 12374 numaralı beytin ilk mısrasını yukarıya alarak hata yapmıştır. İlgili beytin orijinal mısrası Sermet Çifter Kütüphanesi'nde bulunan "Hasanoğlu-3?" olarak kaydedilen yazma eserin 297. varağından alınmıştır.

⁴ Aynı beyit Sermet Çifter Kütüphanesi'nde bulunan "Huneyn Gazası" adlı cenknamenin 3. varağında yer almıştır.

Pes Resūlu'llāh şokardı sağ elin“ beyti “Kitab-ı Siretü'n Nebi”de şu şekildedir:

بِرَجَّتِ صَوْطُ لَدُرِّ لَرْدِي هَمِينُ
بِسْ رَسُولِ اللَّهِ صَوْ قَارِيدِي الْيَمِينِ

“Bir canak şu toldururlardı hemin

Pes Resūlu'llāh şokardı elin” 12374

Sunulan bu örnekler Millî Kütüphanede bulunan cenknamelerin daha sonralar Hasanoğlu'nun eserinden aynen alındığını ve istinsah edenler tarafından belirli değişikliklere maruz kaldığını, bazı bölümlerin de aynen Huneyn Gazası'nda olduğu gibi çıkarıldığını veya kitabın hacmi büyük olur diye alınmadığını göstermektedir. Huneyn Gazasının orijinal şekli aşağıda görüldüğü gibi kırmızı mürekkepli başlık altında sunulmuş ve sayfanın solunda muhtemelen sayfa sayısı olarak 72 rakamı yazılmıştır.

Huneyn Gazası cengi adlı bölümdeki birkaç beyitle Hasanoğlu'nun mesnevisindeki beyitler aşağıda sunulmuştur:

“06 Mil Yz B 274-Huneyn Gazası” cengi:

Nale kıl éy endelib ĩ ruzigār

Söyle bir söz senden olsun yadigâr

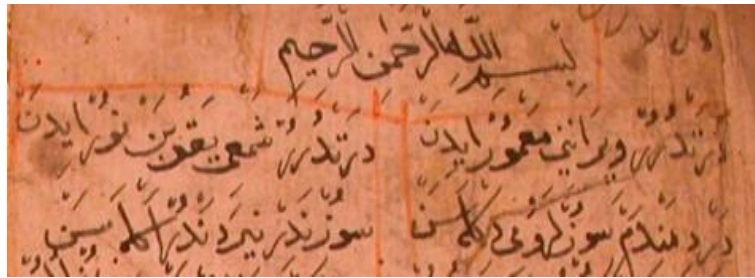
Siretini söylegil Péygamberüñ
Ol yazuqlular ümidi serverüñ
Söyle sen işbu sözi söz ile
Cuşa gelgil nâle î dilsüz ile
Gitmegüñ gelmişdürür bilgil yakın
Köñlüñi bağlamağıl bunda saqın
Ne umarsın sen bu tire ħakdan
Yâ ħu işbu bî-kerâr eflâkdan

Hasanoğlu'nun yazdığı "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı mesnevinin *Āğaz-“Kitāb-ı Siretü'n Nebi”* tercüme' bî-nezmi-*Ķişse-î-mövlūd* bölümünden bazı beyitler:

Söylegil éy géyb élinin bülbüli
Géyb élinen mi getürdüñ bu güli 176
Köñlüñi tütma ciĥānda kaygulu
Bu ciĥān kayguyile toptolu 177
Muştafāniñ siretini söylegil
Cāniña 'eşĥini yoldaş éylegil 186
Buñ gününde saña yardım kıla
Ol şefā'et kılmaz ise kim kıla 187
Ol **Ĥebibiñ** ĥörmetiçün yâ **İlāh**
Zāyi' itme rencümi kıлма tebāh 188

Millî Kütüphanede "06 Mil Yz B 274-Huneyn Gazası" künyesiyle kaydedilen cenknamenin yukarıda sunulan kısmına ve "Kitab-ı Siretü'n Nebi"den alınan beyitlere dikkat edildiğinde aralarında dil ve üslup yönünden pek farkın olmadığı, her iki eserin de tek bir edibin kaleminin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşünceden hareketle "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı mesnevideki beyitler ile Huneyn Gazası cenknamesindeki beyitlerin benzerliği anılan cenknamenin de İzzeddin Hasanoğlu tarafından yazıldığını düşündürmektedir.

Bir diğerkonu ise Sermet Çifter Kütüphanesi'nde "Y-0823 33701" künyesiyle kayıtlı "Siyer-i Nebi" adlı 256 varak hacmindeki manzum eserdir. Bu da İzzeddin Hasanoğlu'nun yazdığı mesneviye aittir, ancak yazarı anonim olarak kaydedilmiştir. Aşağıda kütüphanedeki "Siyer-i Nebi"nin başlangıç beyitlerinden sonra "Kitab-ı Siretü'n Nebi" mesnevisindeki beyitler sunulmuştur:

"Y-0823 33701" numara ile kaydedilen "Siyer-i Nebi":

Dertdürür dünyanı me'mur iden

Dertdürür şem'i yakuben nur iden

Derdimendem sözlerümi diñle sen

Söz nedir niredendür aña sen

“Kitab-ı Siretü'n Nebi”, “Hazā Kitāb-ı Siretü'n-Nebi Sellallahü Te'ālā Eléyhi Vesellem Bi'smi'llāhi'r-rehmani'r-rehim” ile başlamış ve aşağıdaki beyitler beşinci sayfada numaralandırılan beyitlerle yer tutmuştur.

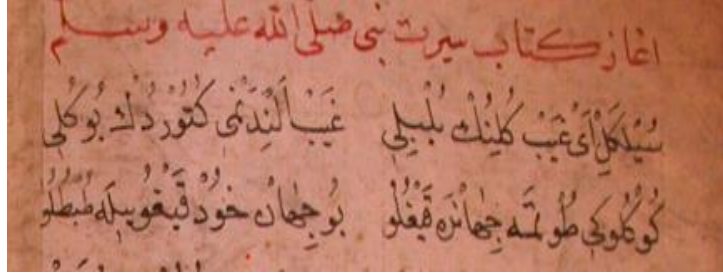
Đertdür[ür] virānı me'mür éyleyen

Đertdür[ür] şem'i yakıb nūr éyleyen 15

Derd-i mendim sözlerimi diñle sen

Söz nedürür niredendir aña sen 17

Yine aynı kütüphanede “Y 0859” künyesi ile kaydedilen “Siyer-i Nebi” adlı anonim manzum yazma eser 486 varak olup “Ağaz kitab siretü'n nebi selli aleyhi vesellem” başlığı altında aşağıda orijinal ve çeviri yazısı sunulan beyitlerle başlamıştır:

Y 0859 “Siyer-i Nebi”

Söylegil éy géyb gülünüñ bülbili

Géyb élindeñ mi getürdüñ bu güli

Köñlüñi tutma ciħanda kaygulu

Bu ciħan ħod kayguyile toptolu

Yukarıdaki anonim “Siyer-i Nebi” olarak kaydedilen yazma eserdeki beyitler Hasanoğlu'nun yazdığı “Kitab-ı Siretü'n Nebi” adlı mesnevisinde “Āğaz-“Kitāb-ı Siretü'n Nebi” tercüme' Bi-nezmi-Ķişşé-i-mövlūd” adlı bölümde on beşinci sayfada yer tutmuştur.

Söylegil éy géyb élinin bülbüli

Géyb élindeñ mi getürdüñ bu güli 176

Köñlüñi tutma ciħānda kaygulu

Bu ciħān kayguyile toptolu 177

Görüldüğü gibi yukarıda anılan cenknemeler ile Sermet Çifter Kütüphanesi'nde kayıtlı her iki siyer eser de yukarıda sunulan cenknemelerde olduğu gibi İzzeddin Hasanoğlu'nun mesnevisinden alınmadır.

Sonuç

Türkler mitolojik çağlardan itibaren Bozkır Kültürüne uygun olarak çeşitli destanlar oluşturmuştur. Bu destanlardaki kahramanlar bazen düşmanlarla, bazen devler, ejderhalar, bazen de yavuklu veya eşleri ya da esir alınıp tutsak edilen halklarını kurtarmak yolunda hem onlarla hem de tabiatın acımasız şartları ile mücadele yürütmüşlerdir. Eski Türk destanlarındaki alp tipi İslam çağında oluşturulan destanlarda da devam ettirilmiştir. İslam'dan sonra yazılan "Satuk Buğra", "Edige", "Battal Gazi", "Sarı Saltuk", "Manas", "Danışment Gazi", "Koroğlu" destanlarındaki destan kahramanları alp tipini temsil etmişler, ancak Anadolu ve Azerbaycan'da bazı Oğuz Türklerinin tekrar yerleşmesi ve Moğol işgaliyle başlayan dönemde yaşamdan bile ümidi kaybolan halka yenilmez manevi kudreti ve savaş azmini Hz. Ali cenknameleri aşlamıştır. Cenknameler bu yönüyle de edebiyatımızda önemli yere maliktir. "Siyer" ise sözlükte *davranış, durum, hareket, hayat tarzı, yürüme* olarak anlamlandırılmıştır ve "siret" in çoğuludur. Siyer ve siret terimleri zaman içinde yalnızca Hz. Muhammed'in hayatı, mücadeleleri, yaşam tarzını konu alan eserlere denmiştir. Siyer eserleri klasik Türk edebiyatına önce tercüme ve adapte şeklinde manzum, mensur ve manzum mensur karışık olarak girmiş sonra telif eserler oluşturulmuştur.

İzzeddin Hasanoğlu 13. yüzyılda yaşamış Azerbaycan şairidir. Bu yüzyıl aynı zamanda Doğu Oğuzca'ya ait Azerbaycan ve Batı Oğuzca'ya mensup Anadolu Türkçesinin şiveler şeklinde ayrılma döneminin başlangıcını oluşturmuştur. 13. yüzyıl diğer yönden 13 Mayıs 1277 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey'in vezir seçildiği divan toplantısında ilan edilen fermana uygun olarak başlayan Türkçenin diriliş çağıdır ve İzzeddin Hasanoğlu da Türkçeleşme akımının mümtaz simalarından biridir.

Makalede cenknamelerin edebî özellikleri, tarihî seyirleri ve onlarla karşılaştırılan "Kitab-ı Siretü'n Nebi" adlı mesnevinin Hz. Muhammed'in hayatı, mücadeleleri ile Hz. Ali cenklerine adanması üzerinde durulmuştur. İzzeddin Hasanoğlu eserinin konusunu Arap edibi Hasan el-Bekri'den almış, mesnevilerde görülen *bismillah, tahmid, tevhid, münacat, naat, miraç, mucizat, medh-i caharyar, medhiye, sebab-i telif* gibi başlıklar arasında oluşturulan sıraya pek uymamıştır. Eser aruz vezninin *remel* bahrinde, bazı bölümlerdeki gazellerin bir kısmı ise *hezec* bahrinde yazılmıştır. Mesnevide Eski Türkçenin yazı dili hâkim olup Arapça ve Farsça ifadeler dile getirilmiş, Azerbaycan Türkçesine has kelimeler, söylemler ve arkaik hâle gelen ifadeler kullanılmış, deyimler, atasözleri, ayet ve hadislere yer verilmiştir. Eserdeki cenknameler İslam'dan önceki Türk destan geleneğinin devamı niteliğinde olup bunlarda zaman zaman mitolojik yaklaşımlar, masallarda görülen mevhum varlıklar ve masalsı söylemler de göze çarpmaktadır. Eserde Türklerin Bozkır Kültürü, savaşlardaki kahramanlıkları, ölüme meydan okuyuşları, engeller karşısında yılmama şeklinde görülen psikolojileri de işlenmiş, mitolojik çağların kahraman alp tipi Hz. Ali'nin şahsında yansıtılmıştır. Hasanoğlu'nun, hatimesinde "Hesenoğlu bu hizmet eşiginde/Yüziñ oldı türâb el-hemdü li'l-lah" diyerek sonlandırdığı mesnevisi Türk dünyasında yazılan ilk siyer özelliğini taşımaktadır.

Bu makalede üzerinde durulduğu gibi Hasanoğlu'nun mesnevisindeki bazı bölümler sonraki dönemlerde istinsah edilerek bağımsız cenknameler gibi sunulmuştur. Millî Kütüphanede kayıtlı cenknameler ve Sermet Çifter Kütüphanesinde bulunan iki yazma siyer eseri bu makale çerçevesinde Hasanoğlu'nun mesnevisi ile karşılaştırmalı olarak incelenmiş, bunların "Kitab-ı Siretü'n Nebi" den alındığı anlaşılmıştır.

Günümüzde teknolojinin ulaştığı seviye ve sunduğu olanaklardan yararlanılarak çeşitli kütüphanelerde bulunan anonim siyer ve cenkname türü eserlerin incelenip yayımlanmasıyla birlikte bunların asıl kaynağının da bulunacağı ve kültürümüze kazandırılacağı şüphesizdir.

KAYNAKÇA

- ALGAR, H. (2010). "Şed". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. XXXVIII: 405-406.
- ALTAYLI, S. - N. HÜSEYNOVA (2018). *Türk Halkları Edebiyatı*. (Ali Mekteb Telebeleri Üçün Ders Vesaiti). Bakı: Elm ve Tehsil.
- ALTAYLI, S. (2021). "Siret Eserlerine Gazelin Girişi ve Hasanoğlu'nun Kitâb-ı Siretü'n-Nebi Eserindeki Gazeller". *Karadeniz Araştırmaları*. XVIII/70: 353-371.
- Anonim. *Huneyn Gazası*. Millî Kütüphane. 06 Mil Yz B 274. Varak 3.
- Anonim. *Kıssa-ı Hayber*. Millî Kütüphane. 06 Mil Yz A 2886-2. Varak 127, 160.
- Anonim. *Manzum Siyer-i Nebi*. Sermet Çifter Kütüphanesi. Demirbaş no. 823. "DSCN5767".
- Anonim. *Mikdad*. Millî Kütüphane. 06 Mil Yz A 2630-2.
- Anonim. *Mikdad*. Millî Kütüphane. 06 Mil Yz A 3823.
- Anonim Selçuk-nâme (1952). *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*. III. (çev. F. N. Uzluk-Necati Lugal). Ankara: Kemal Bey Matbaası.
- ARSLAN, N. Ö. (2013). "Bir Hazreti Ali Cenkleri Metninde Şahıs İncelemesi". *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (2013). (ed. Mehmet Yazıcı). Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları. I: 498-520.
- ATALAN, M. (2011). "Anadolu'da Cenknemelerin Toplumsal Yansımaları". *Kelam Araştırmaları Dergisi. Reflections of Society of Canknamahs in Anatolia*. Sayı: IX/ 1: 45-58
- BEKKİ, S. - E. YALÇIN (2019). "Bazı Fütüvvetnameler ve Şecerenameler Işığında Hz. Ali". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*. 90: 25-46.
- ÇETİN, İ. (1997). *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknemeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DEMİROĞLU, A. (1994). "Devletşah". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. IX: 244-245.
- FEDAKÂR, S. (2003). *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- FIĞLALI, E. R. (1994). *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*. İstanbul: Selçuk Yayınları.
- HACİB, Y. X. (1974). *Kutadgu Bilik*. (çev. Reşit Rahmeti Arat). Ankara: TTK Yayınları.
- HASANOĞLU?. *Siyer-i Nebi*. Manzum Mesnevi. Sermet Çifter Kütüphanesi. Demirbaş no. 859. "DSCN0056".
- KAPLAN, M. (1991). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar. 3/Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAYAOKAY, İ. (2021). *Hız. Ali Cenknâmeleri*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- KOCA, S. (2015). "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 37: 35-84.
- KÖPRÜLÜ, F. (1986). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- KÖPRÜLÜ, F. (2004). *Edebiyat Araştırmaları I*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- MATTEI, J. L. (2004). *Hz. Ali Cenknemeleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yûsuf-ı Meddâh (2022). *Hikâyeti Yemâme Sehâvet-i İmâm 'Alî*. (hzl. İlyas Kayaokay). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- MERÇİL, E. (2015). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- NABİYEYEV, Z. (2004). *Azerbaycan'da Tasavvufi Hareketler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ORUÇ, Z. (2015). "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Yıkılışından Sonra Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti 1308-1335". *Tarih Okulu Dergisi TOD*. VIII/24: 297-323.
- ÖGEL, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- ÖZALP, N. A. (2017). *Hz. Ali Cenklere*. 1. Baskı. İstanbul: Kapı Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2007). "Ögedey Han". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. XXXIV: 21-22.
- PALA, İ. (2002). "Kırk". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. XXV: 466-467.
- SEMERKANDÎ, D. (1977). *Devletşah Tezkiresi*. II. (çev. Necati Lugal). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- SHADKAM, Z. – K. NAZYM (2022). "Kazak Sözlü Geleneğinde Hz. Ali Cenknemeleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Bahar. 101: 169-186.
- SÜLEYMANOVA, C. (2013). "Kırım-Tatar Edebiyatının İslam Kültürü Çerçevesindeki Gelişimi". (hzl. Murat Özşahin). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 36: 87-92.
- SÜMER, F. (2002). "Kutalmış". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. XXVI: 480-481.
- ŞAMİL, Ə. (2020). "Hz. Əli ile Bağlı Azerbaycandakı Ocaqlar". *Yol Jurnalı*. 64: 107-115.
- TOKUŞ, Ö. (2017). "Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyânları". *Türk Dünyası Araştırmaları*. CXVII/230: 177-208.
- TOSUN, N. (2014). *Doğu'nun Hikâye Kuramı*. 1. Baskı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- YAZICIZÂDE, A. (2017). *Tevârî-i Âl-i Selçuk*. (hzl. A. Bakır). İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- YILDIZ, H. D. (1994). "Ebû Müslim-i Horasani". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. X: 197-199.
- YUVALI, A. (2000). "İlhanlılar". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. XXII: 102-105.

EXTENDED ABSTRACT

Centuries before the Turks accepted the religion of Islam, they believed in the religion of Tengri and created many epics based on this belief. The epics they created when they were exposed to wars, natural disasters, migrations, various dangers in certain periods of history, and many of them decorated with mythological elements, left a legacy to future generations. Certain changes have occurred in the social and political life of the Turks with the acceptance of Islam. Starting from the 11th century, it was not easy for the Turkish tribes, which flowed to the west, to settle in Anatolia and Azerbaijan. Before they settle their new homeland, they encountered the Mongolian power that collapsed on them like a nightmare and destroyed everything. The 13th century is a difficult period for Anatolian and Azerbaijani Turkishness. After the collapse of the Seljuk State, the Anatolian Seljuk State also fell into a difficult situation with the Babai Revolt, and after the Kösedağ War, it became dependent on the Ilkhanid State and subsequently collapsed. The 11th and 13th centuries were periods when the Turks living in both geographies almost lost their hope in life. The Turks who accepted the religion of Islam, tried to learn Arabic in order to adopt this religion and wrote small treatises in this language. With the establishment of the Great Seljuk State, most of the civil servants working in the state were Persians. With the effect of this situation, Persian language became the state language. In the established madrasas, Arabic was accepted as the language of science and Persian as the language of literature. By the 13th century, Turkish was no longer spoken in Anatolia, especially in cities, even at home. Therefore, in the council meeting where Karamanoğlu Mehmet Bey was elected vizier on 13 May 1277, an edict was issued that no language other than Turkish should be spoken. At such a time, Hoca Dehhani from Khorasan in Anatolia and Izzeddin Hasanoğlu in Azerbaijan from Isferayin had their names written in golden letters in the history of literature as the leaders of the movement to return to Turkish. The defeat of the Anatolian Seljuk army by the Mongolian army in the Battle of Kösedağ and the subsequent invasion of Anatolia and the massacres carried out by the Mongols caused outrage among the people. The Mongol oppression led people to turn to religion, God as the only door of hope. In such a period when the Anatolian people completely despaired of life, sheiks and disciples belonging to certain sects instilled strength and spirituality in the society. In such an atmosphere, Ali's cenkname's were told by wandering bards, and people were instilled with strength and warrior power. The highest feature of the Turks is that they are extremely devoted to their independence and freedom and have never lost it throughout history. The people, whose freedom was restricted by the Mongol despotism and oppression, found the ancient alpine type in the person of Ali, who would save themselves from such a difficult situation they faced. Cenknames are important literary works in this respect. Izzeddin Hasanoğlu is a member of the Kübreviyya sect founded by Necmeddin Kübra. He was born in the Isferayin region of Khorasan in the first quarter of the 13th century and died in the same place towards the end of the century. His masnavi named "Kitab-ı Siretü'n Nebi" was copied in Istanbul in 1802. It has been accepted that Tursun Fakı, the son-in-law of Şeyh Edebalı, wrote the first cenkname and the first sirah work in the Turkish world was written by Mustafa Darir from Erzurum. Both writers lived in the 14th century. Izzeddin Hasanoğlu lived in the century before Tursun Fakı and Mustafa Darir. In this respect, Hasanoğlu should be considered as the person who wrote the first work of sirah in the Turkish world and laid the foundations of Ali cenknames. In this article, cenknames found in various libraries in Turkey and recorded anonymously were examined and compared, and it was understood that they were taken from "Kitab-ı Siretü'n Nebi" written by İzzeddin Hasanoğlu. In this respect, Izzeddin Hasanoğlu is considered an immortal poet for Turkish literature, as well as an important figure in the movement to return to Turkish.

ALANYA YÖRESİ AĞIZLARINDA KULLANILAN DEYİMLERDE SAKLI KALMIŞ KELİMELER

Fatih Numan KÜÇÜKBALLI*

ÖZ

Deyimler çoğunlukla ne zaman ortaya çıktığı bilinmeyen, halkın ortak ürünü olan kalıplaşmış yapılarıdır. Deyimlerin bünyesinde tarihî dönemlerde kalmış, günümüzde unutulmuş kelimelerle karşılaşmak ihtimal dâhilindedir. Ayrıca deyimler standart dilde kullanılmayan, sadece ağızlarda yaşayan kelimeleri de ihtiva edebilir. Ağızlarda yaşayan deyimlerin daha iyi anlaşılabilmesi için ihtiva ettikleri kelimelerin de muhataplar tarafından biliniyor olması gerekmektedir. Söz konusu gereklilikten hareketle Alanya yöresi ağızlarında kullanılan 1500 civarında deyim taranmış ve standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan 65 kelime incelemeye tabi tutulmuştur. Alanya yöresinde kullanılan deyimler hususunda Tevfik Hacıhamdioğlu tarafından hazırlanan *Alanya Ağzından Esintiler* adlı eser kaynak alınmıştır. İncelenen kelimelerin tespit edilebildiği ölçüde kökenleri gösterilmiştir. Ayrıca ilgili kelimelerin Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin diğer ağızlarında tanıkları olup olmadığı araştırılmıştır. Çalışma sonucunda 65 kelimenin 11 tanesinin Arapça, 4 tanesinin Farsça, 4 tanesinin ise Yunanca olduğu görülmüştür. 7 kelimenin kökeniyle ilgili herhangi bir veri bulunamamıştır. Geriye kalan 39 kelimenin Türkçe olduğu düşünülmektedir. 10 kelimenin *Derleme Sözlüğü*'nde yer almadığı; 2 kelimenin *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmasına rağmen farklı bir anlamı olduğu görülmüştür. 11 kelimenin doğrudan Eski Türkçe döneminde tanığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alanya Ağızları, Deyimler, Söz Varlığı, Etimoloji.

THE WORDS HIDDEN IN THE IDIOMS USED IN THE DIALECTS OF THE ALANYA REGION

ABSTRACT

Idioms are stereotyped structures that are mostly unknown when they originated and are a common product of the people. It is possible to encounter words that have remained in historical periods and forgotten today within idioms. In addition, idioms may also contain words that are not used in the standard language and live only in dialects. For idioms living in dialects to be better understood, the words they contain should also be known by the interlocutors. Based on this necessity, around 1500 idioms used in the dialects of Alanya region were scanned and 65 words that are not used in standard Turkish were subjected to analysis. Regarding the idioms used in Alanya region, the work titled *Alanya Ağzından Esintiler* prepared by Tevfik Hacıhamdioğlu was taken as a source. The etymologies of the words analyzed are shown to the extent that they can be determined. In addition, it has been investigated whether the related words have witnesses in Old Turkish, Old Anatolian Turkish, Ottoman Turkish and other dialects of Modern Turkey Turkish. As a result of the study, it was seen that 11 of the 65 words were Arabic, 4 were Persian and 4 were Greek. No data on the origin of 7 words could be found. The remaining 39 words are thought to be Turkish. 10 words are not included in the *Compilation Dictionary*; 2 words have a different meaning although they are included in the *Compilation Dictionary*. 11 words were found to be directly witnessed in the Old Turkish period.

Keywords: Alanya Dialects, Idioms, Vocabulary, Etymology.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 25.12.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.02.2023

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KONYA; ORCID: 0000-0003-4319-7299, E-posta: fatihnumankb@gmail.com

Giriş

Alanya ağızları üzerine yapılan çalışmalar hususunda akla gelen ilk isimler Nurettin Demir ve Tevfik Hacıhamdioğlu'dur. Nurettin Demir, Alanya ağızları üzerine yaptığı akademik çalışmalarla Alanya ağızlarının bilim dünyasında tanınmasını sağlamıştır. Demir'in, *fiil+fiil* yapısındaki birleşik fiilleri incelediği *Postverbien im Türkeitürkischen Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts* adlı çalışmasının malzemesi, Alanya'nın Aliefendi Mahallesi'nden derlenen metinlerden oluşmaktadır (Demir, 1993, s. 1-2).¹ Tevfik Hacıhamdioğlu ise yaklaşık kırk elli yıl önce Alanya ağızlarının belgelenmesi konusunda yeri asla doldurulamayacak derlemelere imza atmıştır. İlk derlemelerini, birinci sayısı 1982 yılında çıkan *Alanya Folkloru* adlı dergide yayımlamıştır. Derginin bu sayısında Alanya ağızlarından derlediği kelimeler yer almaktadır. 1983 yılında yayımlanan ikinci sayı, Alanya ağızlarından derlenen deyimlere ayrılmıştır. Ayrıca deyimlerden sonra, birinci sayının devamı niteliğinde yeni kelimeler eklenmiştir. 1985 yılında yayımlanan üçüncü sayıda sırasıyla *dualar, beddualar, atasözleri, kelimeler ve deyimler* yer almaktadır. Tevfik Hacıhamdioğlu'nun bu üç sayıda çıkan derlemeleri, Alanya Kültür-Sanat ve Turizm Vakfı tarafından bir araya getirilerek *Alanya Ağzından Esintiler (Sözcükler-Deyimler-Dualar-Atasözleri)* adıyla ve bir kitap hâlinde 2009 yılında yeniden yayımlanmıştır. Bu kitapta 1500 civarında deyim ve 700 civarında da atasözü bulunmaktadır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Hacıhamdioğlu Türk dili uzmanı değildir. Kendisini Alanya ağızlarının söz varlığının derlenmesine adanmış gönüllü bir araştırmacıdır. Hâliyle derlemelerinin açıklamalarında ve ağız özelliğine uygun bir şekilde yazıya aktarılmasında eksiklikler bulunmaktadır. Derlemelerini ne tam standart dilde ne de tam ağız özelliklerine göre yazıya aktarmıştır. Özellikle yöre ağızlarının karakteristik sesleri olan kapalı /e/ ve damak /n/'si sesleri gösterilememiştir. Bazı örneklerde damak /n/'sini "Bu kelime 'ng' ile söylenir." diyerek göstermeye çalışmıştır. Bu fonetik eksikliklere rağmen Hacıhamdioğlu'nun derlemeleri hem malzeme zenginliği hem de zamanı açısından değerlendirildiği takdirde Türk dili için önemli bir hizmettir. Geçen her yılın ağızların aleyhine işlediği bilinen bir gerçektir. Tevfik Hacıhamdioğlu, derlemelerini yaklaşık 40 yıl önce yayımlamaya başlamıştır. Onun derlemeleri sayesinde günümüzde kullanılmayan çok sayıda söz varlığı ögesi unutulup gitmeden kayıt altına alınmıştır. Hacıhamdioğlu'nun yayımladığı derlemeler Alanya ağızlarının söz varlığıyla, özellikle de atasözü ve deyimlerle ilgili, en zengin çalışmadır. Hatta derlediği kelimelerin bazılarının Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı hususunda en kapsamlı çalışma olan *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmadığını da belirtmemiz gerekmektedir.

Hacıhamdioğlu, 1996 yılında *5. Alanya Tarih ve Kültür Semineri*'nde, daha önce yayımladığı derlemelerden yararlanarak "Alanya Ağzında Kullanılan, Hayvanlardan İnsanlara Uyarlanan Sözlerden Örnekler" başlıklı bir bildiri sunmuştur. O bu çalışmada hayvan adlarından yararlanarak oluşturduğu çok sayıda deyim de yer vermiştir. Önceki çalışmasında anlamları verdiği için bu çalışmada yer alan deyimlerin anlamları verilmemiştir (Hacıhamdioğlu, 1996, s. 423-425).

Hacıhamdioğlu'nun çalışmasından önce Alanya ağızlarında kullanılan atasözü ve deyimlerle ilgili bir başka çalışma, Ömer Asım Aksoy öncülüğünde Türk Dil Kurumu

¹ Nurettin Demir'in doğrudan Alanya ağızlarını konu alan diğer çalışmaları şunlardır:

Demir, N. (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Demir, N. (1995). "Alanya Ağızlarının Araştırılması". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 5: 97-104. Demir, N. (1997). "Alanya Ağızlarında Şimdi'nin Varyantları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 1995: 99-114. Demir, N. (1999). "Alanya Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekinin Varyantları". *İlmi Araştırmalar*. 7: 57-64.

tarafından 1971 yılında iki cilt hâlinde yayımlanan *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* adlı eserdir. Bu çalışma hazırlanış tarihi itibarıyla bu hususta ilk kabul edilebilir. Türk Dil Kurumunun; atasözü ve deyim derleme faaliyetleri kapsamında Alanya kaydıyla iki farklı şahıs tarafından toplam 222 derleme fişi gönderilmiştir (2009, s. 12). Can Özgür, 1999 yılında *IX. Alanya Tarih ve Kültür Semineri*'nde sunduğu, "Alanya Ağzı Üzerine Tespitler" başlıklı bildirisinde *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* adlı çalışmadaki Alanya'dan derlenen atasözleri ve deyimlerin listesini vermiştir. Özgür'ün çalışmasına göre *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*'de Alanya'dan derlenen 54 atasözü ve 15 deyim bulunmaktadır (2004, s. 407-418). Daha önceden de belirtildiği üzere Alanya'dan 222 derleme fişi gönderilmişti. Sözlüğe, Alanya kaydıyla toplam 69 atasözü ve deyim alınmıştır.

Bunlardan başka Alanya folklorunun önemli araştırmacılarından biri olan Ali Rıza Gönüllü, "Alanya Deyim ve Atasözlerinde Deve" başlıklı bir makale yayımlamıştır². Alanya ağzlarında kullanılan deyimlerle ilgili bir başka çalışma Saim Sakaoğlu tarafından yapılmıştır. Sakaoğlu, 1992 yılında "Alanya ve Konya Deyimleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme" başlıklı bir tebliğ sunmuştur. Sakaoğlu bu çalışmasında Hacıhamdioğlu'nun derlemelerini kullanmış ve sınırlı sayıda deyim Konya ağzlarında kullanılan deyimlerle karşılaştırmıştır (1996, s. 23-25).

Alanya ağzlarının söz varlığıyla ilgili son kapsamlı çalışma 2017 yılında Oğuzhan Kaba tarafından hazırlanan *Alanya Yöresi Söz Varlığı* adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmanın *Antalya İli Alanya İlçesi ve Yöresi Ağzlarında Kullanılan Kalıp İfadeler* başlıklı bölümünde (s. 114-127) toplam 320 kalıp ifade yer almaktadır. Bu kalıp ifadelerin çoğunluğunu deyimler oluşturmaktadır. Diğer çalışmalarla karşılaştırıldığında bu çalışmada derlenen söz varlığının çeviri yazı işaretleriyle yazıya aktarıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada Alanya yöresinden derlenen deyimlerde unutulmaya yüz tutmuş kelimeler ele alınmıştır. Böylelikle yöre ağzında artık pek tercih edilmeyen deyimlere dikkat çekmek hedeflenmiştir. Ayrıca bu deyimlerde olup standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan kelimelerin; Türkçenin tarihî dönemlerinde tanıklarını bulmak, (mümkün olduğu ölçüde) kökenlerini tespit etmek ve Türkiye Türkçesinin diğer ağzlarında kullanılıp kullanılmadığını belirlemek amaçlanmıştır.

İncelemede Tevfik Hacıhamdioğlu'nun *Alanya Ağzından Esintiler* (AAE) adlı kitabındaki deyimler kullanılmıştır. İlgili deyimlerden kelimeler seçilirken standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayanlar tercih edilmiştir. Bu hususta *Türkçe Sözlük*'ün son baskısı ölçüt alınmıştır. İncelemeye alınan bazı kelimeler, *Türkçe Sözlük*'te "halk ağzında" ve "eskimiş" ibaresiyle yer almaktadır. Bilindiği üzere *Türkçe Sözlük*'teki "halk ağzında" ya da "eskimiş" ibareli kelimeler ya ağzılardan ya da tarihî dönem eserlerinden alınmıştır. İncelemeye alınan kelimelerin, Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılıp kullanılmadığı araştırılmıştır. Bütün bu araştırmaları yaparken Eski Türkçe dönemi için *Drevnetyurkskiy Slovar' (DTS), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (EDPT)* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT)*; Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemleri için *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (TTS)* ve *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (MBTS)*; Türkiye Türkçesi ağzları içinse *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (DS)* adlı çalışmalar kullanılmıştır. İncelemeye alınan kelimeler alfabetik olarak sıralanmış, kelimenin açıklamasının altında, içinde yer aldığı deyim açıklamasıyla birlikte verilmiştir.

² Ali Rıza Gönüllü, Alanya folkloruyla ilgili asıl derlemelerini 1998 yılında *Alanya Folklorundan Derlemeler* adlı bir kitapta yayımlamıştır. Kitap; 1. Atasözleri, 2. Bilmeceler, 3. Maniler, 4. Ninniler, 5. Tekerlemeler, 6. Türküler, 7. Sözlük şeklinde yedi bölümden oluşmaktadır. Konumuzla alakalı olarak kitabın atasözleri bölümünde 119 atasözü mevcuttur (Gönüllü, 1998, s. 6-12).

İnceleme

abdal: Arapça *bedel* “bir şeyin veya kimsenin yerini tutan karşılık” kelimesinin çokluk şekli olan *abdâl*’dan türeyen (Tietze, I, 2016, s. 206) bu kelime Türkçenin tarihî metinlerinde karşımıza “1. kalender, gezgin derviş, 2. tasavvuf inancına göre, Allah tarafından âlemi manen idare etmekle görevlendirilmiş ve kendilerine âleme hükmetme izni verilmiş olan velilerin manevi derecelerinden birinin adı ve bu manevi derecede bulunan veli” (TTS, I, s. 1; MBTS, I, s. 4) anlamlarında çıkmaktadır. Dervişlerin dünya malına önem vermemeleri halk tarafından akılsızlık olarak düşünülmüştür. Böylece kelimenin standart Türkiye Türkçesinde de kullanılan *aptal* “zekâsı pek gelişmemiş, zekâ yoksunu, alık, ahmak, alık salık” (TS, s. 138) şeklinde anlam kötüleşmesine uğramış varyantı ortaya çıkmıştır. Bütün bunlara ek olarak *abdal* kelimesinin Türkiye Türkçesi ağızlarında *abdâl~apdal* “*abdâl I*: 1. Çingene, 2. dilenci, 3. davul, zurna çalan, çalgıcı (çokça Çingene); 4. Sünnetçi; *abdâl II*: 1. serseri, 2. avare, 3. tembel, 4. beceriksiz, 5. deli, 6. itibarsız, 7. kul, köle; *abdâl III*: tamahkâr, açgözlü, cimri; *abdâl IV*: yaşlı adam.” (DS, C I, s. 15) anlamları tespit edilmiştir. Alanya ağızlarında bu kelime “dilenci, akli kıt kişi” (AAE, s. 15) manalarını karşılamaktadır. *Abdal* kelimesi, aşağıdaki deyimlerde ise *Çingene* ve *dilenci* anlamlarında kullanılmıştır.

Abdal başını yere gosun: İşler yoluna girsin, zamanı gelsin (AAE, s. 155).

Abdal eşeği: Başiboş, kolanı, yuları vb. olmayan eşek (AAE, s. 155).

Abdal gayıda³ gider gibi gitmek: Önemli bir yere giderken paldır küldür gitmek (AAE, s. 155).

Abdal göçü: Düzensiz, dağınık göç (AAE, s. 155).

Abdal keyfi: Yan gelip uzanarak yatmak, keyif çatmak. (Bu söz Çingenelerde kadının dilencilik yapıp erkeğin yatmasına atıfta bulunmaktadır (AAE, s. 155)).

Abdal cingenden ummuş: Görgüsüz iki kimsenin birbirlerinden bir şey beklemeleri durumunda kullanılan bir deyim (AAE, s. 155).

alağuş: Bu kelimeyle ilgili sözlüklerde herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Alanya’ya komşu ilçe Gazipaşa ağızlarında yaygın olarak *alavış~alavuş* “gelişigüzel, baştan savma” biçiminde kullanılmaktadır. Derleme Sözlüğü’ndeki *alabaşlı* “yarım, bitmemiş durumda” (I, s. 173) kelimesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Kelimenin aşağıdaki deyimdeki anlamı Gazipaşa ağızlarındaki kullanımına uygundur.

Alağuş etmek: Bir şeyi baştan savma, gelişigüzel yaparak geçiştirmek (AAE, s. 162).

antak: Taranan sözlüklerde bu kelimeyle ilgili herhangi bir kayıt bulunamamıştır. *Ant* “söz verme, yemin” kelimesiyle ilişkili olduğu açıktır.

Antak galmak: Anlaşmak, anlaşarak pazarlığı durdurmak, kabullenmek (AAE, s. 164).

arasat: Arapça ‘*arsa* “yer” kelimesinin çokluk şekli olan ‘*arasât*, standart Türkiye Türkçesinde *Arasat* “Müslüman inanışına göre, kıyamet günü bütün ölülerin dirilip toplanacakları yer” (TS, s. 145) anlamında kullanılmaktadır. Ağızlarda ise standart dildekinin haricinde *arasat* “ortalık, ara yer” (DS, C I, s. 300) anlamı da mevcuttur. Kelimenin aşağıdaki deyimde karşıladığı anlam “ortalık, ara yer” anlamıyla ilişkilidir.

Arasatta kalmak: Açıkta kalmak, ortalıkta kalmak (AAE, s. 164).

³ gayıt: eşya.

aratma: Bu kelimenin anlamı Türkçe Sözlük'te "aratmak işi" (s. 146) şeklinde verilmiştir. Ancak bu anlam, aşağıdaki deyimle bağdaşmamaktadır. Hacıhamdioğlu, *aratma* kelimesi için "Alanya'nın köklü bir geleneği olup hediye yollama ve götürme olup çok çeşitli aratma şekilleri vardır. Düğün, göç, ev vs. yerlere götürülür, gönderilir." (AAE, s. 18) açıklaması yapmıştır. Verilen anlam aşağıdaki deyimle doğrudan ilişkilidir. Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan bu kelime Alanya ağzına has kelimelerden kabul edilebilir.

Aratma göndermek: Hediye göndermek (AAE, s. 165).

arılık: Türkçe Sözlük'te *arılık* kelimesi "1. temizlik, saffet, sililik, 2. günahsızlık" (s. 149) anlamlarında geçmektedir. Aşağıdaki deyimde kelimenin anlamının, Türkçe Sözlük'teki anlamla tam olarak örtüşmediği görülmektedir. Derleme Sözlüğü'ndeki kayıtlara bakıldığında "1. bir hastalığı ilaç veya okuyup üfleyerek geçirmeye çalışan kimseye verilen ücret, bahşiş, 2. türbe, tekke ve ziyaret yerlerine konulan para, adak, 3. doğum, sünnet gibi olaylarda verilen bahşiş, 4. fala baktırırken peşin olarak verilen para, 5. loğusalara takılan altın, 6. alışverişte pey olarak verilen para, 7. bir hayır işine yapılan yardım" (I, s. 320) anlamlarının *arılık vermek* deyimine doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Arılık vermek (göndermek): İnançla ilgili yaptırılan işlerde para, eşya, altın vb. vermek, göndermek (AAE, s. 165).

balbudaklık: Bu kelimeyle ilgili sözlüklerde herhangi bir veri bulunamamıştır. Alanya ağzlarında bu kelime *balbudak* "başkasının hoşuna gidecek söz söyleyen kimse" (AAE, s. 21) şeklinde tespit edilmiştir. Buradaki tanım, aşağıdaki deyimde karşıladığı anlamdan hareketle yapılmıştır. Kelimenin tatlı dilli anlamında kullanılan *bal dudaktan* geldiği düşünülmektedir: *bal dudak > bal budak*. Kelime başındaki /b-/ sesinin etkisiyle *dudak* kelimesinin ilk sesi /d-/, /b-/'ye dönüşmüştür.

Balbudaklık yapmak: Dalkavukluk yapmak, birinin hoşuna gidecek şekilde konuşmak, yalakalık yapmak (AAE, s. 169).

barı: Bu kelimenin, Farsça *bârû* "kale duvarı, hisar burcu, sur" (MBTS, C I, s. 289) kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Türkçe Sözlük'te *halk ağzında* ibaresiyle *barı* "çit" (s. 254) şeklinde yer alır. Derleme Sözlüğü'nde *barı* "1. bahçe duvarı, çit, avlu duvarları üzerine konulan çalı çırpı, harçsız yapılan duvar, tarla sınırı, tarlaların alt yanına çekilen taş set, siper, 2. bağ çubuğu, 3. yokuş, 4. pirinç tarlalarındaki parsel, 5. köy evlerinde bulunan ocak bacası, 6. davar sağılan yer, ağıl" (I, s. 531) anlamlarıyla kayıtlıdır. Bu kelime, Alanya ağzlarında *barı* "bir arazinin etrafına hayvan girmemesi için dikine kazık çakılıp aralarının yaş çalı ile doldurulması suretiyle yapılan çit" (AAE, s. 21) anlamında kullanılmaktadır. Kelimenin aşağıdaki deyimde "çit" anlamından hareketle mecazlaştığı düşünülmektedir. Çünkü bir kişi, menfaati olduğu kişiye hoş görünmek için menfaat sağlayacağı kişinin etrafını bir çit gibi çevreleyerek onun hoşuna gidecek her türlü yolu dener.

Barıyı yapmak: Bir iş yapacağı zaman, karşısındakinden menfaat sağlamak için hoş görünmek, iyi davranmak; işin temelini, yapısını yapmak (AAE, s. 171).

beytambal: Derleme Sözlüğü'nde *beytambal* "hayırsız, uğursuz; *beytambala~beytebala kalmak* "yok olmak, ölmek (beddua)" (I, s. 648-649) şekillerinde tanıklanmıştır. Alanya ağzlarında da *beytambal* "işsiz, güçsüz kimse" (AAE, s. 23) şeklinde kaydedilmiştir. Kıbrıs ağzlarında *beytambal galsin* "eksik olsun (gereği yok)" deyiminin yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kelimenin, Osmanlı Türkçesi döneminde kullanılan Arapça kökenli *beytûlmâl* "hazine, devlet hazinesi" ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Osmanlı'da beytûlmâlın önemli gelir kaynakları arasında halktan alınan, vergi, haraç ve zekâtlar yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle; halkın elinde işe yaramayan, beğenmediği malları beytûlmâla verdiği düşünülebilir. Böylece, beğenilmeyen, gereksiz

görülen mallar için *beytambala* (<*beytülmal*) *çıkılmak veya kalmak* deyimini ortaya çıkmış olabilir. Nitekim Gazipaşa ağızlarında “çorun çocuğun olmasın” anlamında “Malıñ mülküñ beytambala galsın.”⁴ şeklinde bir beddua kullanılmaktadır. Bu bedduadan çocuğu olmayan kişilerin mallarının devlet hazinesine kalacağı anlaşılmaktadır.

Beytambala çıkmak: İşsiz kalmak, boşa çıkmak (AAE, s. 171).

camadan: Bu kelime Türkçe Sözlük'te *eskimiş* ibaresiyle *camadan* “1. çapraz düğmeli, ipek veya sırma işlemeli bir tür kısa yelek, 2. (denizcilik) dört köşe yelkenleri boğarak yüzeylerini küçültme işi” (s. 435) şeklinde kayıtlıdır. Köken olarak Farsça *câmedân* kelimesiyle ilişkilendirilmiştir. Kelime, Tarama Sözlüğü'nde *camadan* “yünden elbise” (II, s. 747) olarak kayıtlıdır. Derleme Sözlüğü'nde ise *camadan* “açıkgöz” (II, s. 853) şeklinde tanıklanmıştır. Bu anlamın aşağıdaki deyimle herhangi bir ilgisi görünmemektedir. Yine Derleme Sözlüğü'ndeki *camadanı* “erkeklerin sarık şeklinde başa bağladıkları bir çeşit yemeni” (II, s. 853) kaydı aşağıdaki deyimle alakalıdır. Hacıhamdioğlu söz konusu kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Ancak aşağıdaki deyim açıklamasının devamında “Bir gayıkcılık terimidir.” ifadesi yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle söz konusu deyimdeki *camadan* kelimesinin Türkçe Sözlük'te yer alan ve denizcilikle ilgili olan *camadan* “dört köşe yelkenleri boğarak yüzeylerini küçültme işi” anlamından geliştigi söylenebilir.

İşi camadana goymak: İş yoluna koymak (AAE, s. 222).

cüdam: Bu kelimenin Arapça *cudam* “cüz zam” dan geldiği düşünülmektedir (Tietze, C II, s. 112). Türkçe Sözlük'te *halk ağızında* ibaresiyle yer alan kelime, *cudam* “beceriksiz, güçsüz, görgüsüz kimse” (s. 472) şeklinde kayıtlıdır. Kelime Derleme Sözlüğü'nde *cudam* “1. beceriksiz, 2. kötü adam, 3. cüz zam, 4. sakat ve çirkin” (II, s. 1009) anlamlarında kayıtlıdır. Hacıhamdioğlu, kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Aşağıdaki deyimlerde kelimenin anlamının “kötü, görgüsüz insan” olduğu düşünülmektedir.

Adamı cüdamı tanımamak: İnsanların iyisini kötüsünü ayırt edememek (AAE, s. 157).

Adam deel cüdam: İnsan değil, insanlıkla ilgisi yok (AAE, s. 157).

çapak: Türkçe Sözlük'te iki farklı *çapak* maddesi vardır. Birinci *çapak* “1. göz pınarında ve kirpiklerde birikerek pıhtılaşan veya kuruyan akıntı, 2. madenler dövülürken sıçrayan ince, ufak parça, 3. metal veya toprak eşya kenarlarında bulunan pürüz” anlamlarında; ikinci *çapak* ise “sazan familyasından, vücudu yandan basık, 50 santimetre uzunluğunda, 4-5 kilogram ağırlığında, sarı pullu, eti tatsız, kılçıklı bir tatlı su balığı (abramis brama)” (s. 494) anlamında kullanılmıştır. Birinci *çapak* Eski Türkçe dönemindeki *çalpak* “kir, pislik”, *çelpek* “göz irini” (DTS, s. 147, 154) kelimelerinin devamıdır. İkinci *çapak* ise *çapak~çabak* “küçük tatlı su balığı” (EDPT, s. 395) kelimesinden başka bir şey değildir. Tarama Sözlüğü'nde *çapak~çabak* “çok ince dokunmuş bir çeşit bez” (II, s. 821) şeklinde tek anlam kayıtlıdır. Derleme Sözlüğü'nde dokuz farklı *çapak* kaydı vardır: *çapak (I)* “göze inen beyaz leke”, *çapak (II)* “kesilen metal ve kalıptan çıkan tuğla, kerpiç vb. şeylerin kenarlarındaki pürüz”, *çapak (III)* “patiska”, *çapak (IV)* “pantolon ve çakşır gibi giyeceklerin birleştiği yere konan parça”, *çapak (V)* “1. dış kabuk, 2. selin getirdiği çer çöp”, *çapak (VI)* “tarak ve gücünden geçirilen ip”, *çapak (VII)* “donyağı”, *çapak (IX)* “dökmeden çıkan fazlalık ve kabarıklık” (II, s. 1072-1073). Aşağıdaki *çapak salmak* deyiminde *çapak* kelimesinin anlamı yukarıda verilenlerin hiçbirisiyle tam manasıyla örtüşmemektedir. Deyimden hareketle kelimenin anlamının “bitki kökü” olması

⁴ Kaynak şahıs: Fatmana Küçükballı, yaş 78, Güneyköy Mahallesi, Gazipaşa Antalya.

gerekir. Nitekim *çapak* kelimesi bu anlamla hâlâ Alanya ve Gazipaşa yöresi ağzlarında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Çapak salmak: Kök salmak, bir yerde tutunmak, yerleşmek (AAE, s. 179).

çeleji: Türkçe Sözlük'te *halk ağzında* ibaresiyle *çelen* "ev saçağı" (s. 516) maddesi mevcuttur. Tarihî dönemler için tarana eserlerde bu kelimeyle ilgili herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Türkiye Türkçesi ağzlarında *çelen~çelej~çeleni~çeleji* "1. evin saçağı, 2. dama konulan çalı, 3. damdaki çıkıntılı yer, 4. tepelerin kar tutmayan kuytu yeri" (II, s. 1119) anlamlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Alanya ağzında *çelej* "toprak düz damlı evlerde damın saçağı" (AAE, s. 33) şeklinde kayıtlıdır. Kelimenin aşağıdaki deyimdeki anlamı verilen bu anlamlarla ilişkilidir.

Çelejiye getirip atmamak: Bir kimseyi ona ders olsun diye sıkıntının eşiğine getirip sonra kurtarmak (AAE, s. 179).

çingış-: *Çingış-* fiiliyle ilgili olarak Tarama Sözlüğü'nde *çımkiş~çımgiş-* "ürpermek" (TTS, C II, s. 898) kaydı mevcuttur. Derleme Sözlüğü'nde de *çımkiş~çımgiş-* "1. uyuşmak ürpermek, 2. vücudun bir yeri ağrımak, sızlamak, 3. kaşınmak, 4. boğaz gıcıklanmak"; *çingış-* "uyuşmak ürpermek" (II, s. 1176-1178) şekilleri vardır. Hacıhamdioğlu, kelimeyi *çingışma* "bir rahatsızlıktan dolayı bedenin ürpermesi, titremeye yakın uyuşması gibi ağrısız bir rahatsızlık hâli" anlamında sözlüğüne almıştır (AAE, s. 37). Verdiği örnek "Bedenim çingıştı" şeklindedir.

Bedeni çingışmak: Vücut için hastalıktan dolayı ağrır gibi titremek (AAE, s. 171).

çokuş-: Bu kelime, Eski Türkçe döneminde de kullanılan *çok-* "(Bir şeyin üzerine) çullanmak, (kuş için) gagalamak" (EDPT, s. 406) fiili üzerine {-ş} işteşlik ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu fiille ilgili Tarama Sözlüğü'nde *çokuş-* "üşüşmek, toplanmak" (II, 989) kaydı vardır. Ağzılarda da eski anlam ve seslik özellikleri korunmuş, *çokuş-* "toplanmak, birikmek, üşüşmek, kalabalık etmek" (DS, II, s. 1261) şeklinde tanımlanmıştır. Alanya ağzlarında *çokuş-* "başına toplanmak, toplanıp bir araya gelmek, birikmek" (AAE, s. 37) anlamında kullanılmaktadır.

Başına çokuşmak: Başına toplanmak, başına üşüşmek (AAE, s. 170).

depili: Bu kelimenin *tep-* fiilinden türediği açıktır. *Depili* kelimesinin "tepeleme, iyice dolu, dopdolu" anlamı, *tep~dep-* fiilinin "üzerine basarak sıkıştırmak" anlamından gelişmiştir. *Depili* kelimesi Derleme Sözlüğü'nde "tepeleme, iyice dolu" (II, s. 1429) anlamıyla kayıtlıdır. Bu anlam da aşağıdaki deyimde karşıladığı anlamla doğrudan ilişkilidir.

Ağzına kadar depili: Çok fazla, bol miktarda (AAE, s. 160).

devre: Bu kelime Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *devre* "yanlış" (TTS, C II, s. 1126); Türkiye Türkçesi ağzlarında da *devre* "1. ters, aksi, yolunda olmayan, yanlış (insan ve iş hakkında), 2. bir kumaşın ya da herhangi bir şeyin ters tarafı" (DS, C II, s. 1444) anlamlarında tanımlanmıştır. Alanya ağzlarında ise *devre* "ters, genellikle giyimde kullanılır" (AAE, s. 41) kaydı mevcuttur. Kelimenin aşağıdaki deyimdeki anlamı "ters"tir.

Devre yönünden kalkmak: Ters tarafından kalkmak (AAE, s. 186).

diğdaban: Bu kelimenin, Farsça *dîdebân* isminden geldiği düşünülmektedir. *Dideban* Türkçe Sözlük'te *eskimiş* kaydıyla "1. gümrük kolcusu, gözcü, bekçi, nöbetçi" (s. 656) anlamlarıyla kayıtlıdır. Derleme Sözlüğü'nde yoktur. AAE'de *diğdaban* "hiç durmadan yürümek" (s. 42) şeklinde doğrudan aşağıdaki deyimden karşıladığı anlamı olarak kayıtlıdır. Aşağıdaki deyimdeki "sürekli gezmek, dolaşmak" anlamının gözcülük, bekçilik yapan kişilerin sürekli gezmeleriyle ilişkili olarak ortaya çıktığı düşünülebilir.

Diğdaban gezmek: Hiç durmadan dolaşmak (AAE, s. 186).

diñiz: *Diñiz* kelimesiyle ilgili ilk veriye Tarama Sözlüğü'nde *dıñsuz~tıñsuz* "sessiz, sakit, sakın" (II, 1134) şeklinde rastlanmaktadır. Tietze kelimenin yapısını *dıñ* "ses, seda"+*suz* şeklinde açıklamıştır. Ayrıca Tietze'nin, A. Zajaczkowski'den aktardığına göre, kelimenin Arap harfli metinlerde okunuşu hatalı olabilir. Kelime **diñüz* şeklinde okunabileceği ihtimaline dikkat çekilir (II, s. 397). Türkiye Türkçesi ağızlarında *diniz~dinğiz* "sakin, durgun, sessiz (genellikle hava hakkında)" (DS, C II, s. 1507) şeklinde kaydedilmiştir. Tietze, Derleme Sözlüğü'ndeki *diniz* kelimesinin yapısı içinse *din-* + (*fiilden sıfat yapan*) *-iz* açıklaması yapmıştır (II, s. 424). Alanya ağızlarında kelime *diñiz* şeklinde kaydedilmiş ve "baş için kullanıldığı ve sessiz, durgun, sakın" anlamlarını karşıladığı belirtilmiştir.⁵

Başı diñiz olmak: Sakin, dertsiz olmak (AAE, s. 169).

Kafası diñiz: Rahat, huzurlu, sakın (AAE, s. 223).

Azıcık aşım diñiz başım: Azıcık aşım, ağrısız başım (AAE, s. 322).

dişindirik: Kelime, Türkçe Sözlük'te *halk ağzında* ibaresiyle *dişindirik* "ipe ilmek atarak hayvanın ağzına takılan gem" (s. 680) şeklinde kayıtlıdır. Tarihî dönemler için Tarama Sözlüğü'nde *dişindirik* "ipten gem (yular)" (II, s. 1184) kaydı mevcuttur. Hâlâ ağızlarda da kullanılmaya devam eden bu kelime Derleme Sözlüğü'nde *dişindirik* "ipe ilmek atarak hayvanın ağzına yapılan gem" (II, s. 1524) şekliyle tanımlanmıştır. Alanya ağızlarında da yukarıda verilen anlamlara uygun olarak *dişindirik* "hayvanların ağzına takılan ilmekli ip gem" (AAE, s. 44) şeklinde kullanılmaktadır. Kelimeyle ilgili dikkat çeken bir husus da yapısıdır. Kelimenin yapısıyla ilgili olarak Tietze, *diş* isim kökü üzerine *+dirik* isimden isim yapma ekinin getirildiğini, aradaki /in/ hecesinin de *boyunduruk* kelimesinin tesiri ile ortaya çıktığını söylemiştir (II, s. 437).

Dişindirik vurmak: Atlara iple gem vurmak, gençleri zapt etmek (Bu anlamı çok az kullanılır.) (AAE, s. 187).

domuzlak: *Domuzlak* kelimesiyle ilgili tarihî dönemlerde herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Derleme Sözlüğü'nde *domuzlak* "1. hâli vakti yerinde olan (kimse), 2. işini bilen (kimse), 3. her şeyde başarılı olan (kimse)" (II, s. 1556) şeklinde kayıtlıdır. Alanya ağızlarında *domuzlak* "takla, takla atma" anlamında kullanılmaktadır (AAE, s. 44) Aşağıdaki deyimde de *takla* anlamında kullanılmıştır. *Domuzlak* kelimesinin Alanya ağızlarında tespit edilen "takla" anlamı Derleme Sözlüğü'nde (V, s. 4004) yoktur.

Dokuz domuzlak gılmak: Sevincinden dokuz takla atmak, çok sevinmek (AAE, s. 187).

dutuz: Derleme Sözlüğü'nde *tutuz* "bir şeyi ya da işi tekeline alan, başkasını işten alıkoyan, oyalayan" (V, s. 4004) ekinde kayıtlı olan kelime Alanya ağızlarında *dutuz* "alıkoyma, bırakmama" anlamında tanımlanmıştır (AAE, s. 46). Kelimenin yapısı *tut-* fiili üzerine *-(u)z* fiilden isim yapma ekinin gelmesi şeklinde açıklanabilir. Aşağıdaki *dutuz etmek* deyimini Derleme Sözlüğü'nde "1. oyalamak, meşgul etmek, 2. emanet alınan bir şeyi fazla alıkoymak" (II, s. 1614) anlamında kaydedilmiştir.

Dutuz etmek: Alıkoymak, lafla meşgul etmek (AAE, s. 189).

eğiş-: Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *eğiş-* "emanet etmek, güvenmek" (DS, s. 1673) kelimesi Eski Türkçe dönemindeki *iğeş-* "birbirine güvenmek" (DTS, s. 217) fiiliyle ilişkilidir (Mert, 2019, s. 690). Alanya ağızlarında *eğiş-* fiili için "bir işi bir başkasına

⁵ *Alanya Ağzından Esintiler* adlı çalışma, Tevfik Hacıhamdioğlu'nun fasikül hâlinde yayımladığı derlemelerinin bir araya getirilmiş hâli olduğu yukarıda belirtilmişti. *Diniz* kelimesi *Alanya Folkloru* adlı çalışmada yer alırken *Alanya Ağzından Esintiler*'de yoktur.

bırakmak, işi başkasına savmak, veresiye iş tutmak” (AAE, s. 48) anlamları belirtilmiştir. Aşağıdaki deyimde bu fiil tarihî dönemlerdeki kullanımına uygun olarak “emanet etmek, güvenmek” anlamında kullanılmıştır.

Ağzında yaş pakla eğişmemek: Ağzında bakla ıslanmamak; laf, sır tutamamak (AAE, s. 160).

fırık: Bu kelime, Derleme Sözlüğü’nde *fırfır~fırık* “topaç” (III, s. 1854-1855) şeklinde kayıtlıdır. Yine Derleme Sözlüğü’nde aşağıdaki deyimle alakalı olarak *fırfır* kelimesinin “çok yaramaz çocuklar için kullanılır” (III, s. 1854) kaydı vardır. Alanya ağzlarında *fırık* kelimesinin anlamı “topaç gibi bir eksen etrafında döndürülen çocuk oyuncağı” şeklinde verilmiştir (AAE, s. 54). Aşağıdaki deyimde *fırık* kelimesinin *topaç* anlamıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Ala fırık boz duman: Ortalığı birbirine katan yaramaz (çocuk) (AAE, s. 162).

garsamba: *Garsamba* kelimesinin kökeni ve tarihî dönemlerde kullanımı hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Derleme Sözlüğü’nde *garsamba~garsamba~karsamba* (I) “evde kalabalık yapan gereksiz eşya, 2. eski ve gereksiz eşyaların konulduğu oda, depo; gereksiz eşya kalabalığı, 3. insan kalabalığı”; *garsamba* (II) “insana yük olan, tembel (kimse için)”; *karsamba* (III) “1. topluluk, 2. düğün, eğlenceli topluluk”; *garsamba* (III) “felâket”; *garsamba* (IV) “tüyleri döken bir çeşit tavuk hastalığı” şekillerinde dört farklı *garsamba* tanıklanmıştır (III, s. 1930). Alanya ağzlarında da *garsamba* “felaket; çok kalabalık; birçok kişinin kavga etmesi; fırtına, bora” (AAE, s. 59) anlamlarında kaydedilmiştir. Aşağıdaki deyimde kullanılan *garsamba* kelimesi “felaket” anlamındadır.

Başından çok garsamba geçmek: Başından çok felaket geçmek (AAE, s. 170).

gasdan: Arapça *kasden* “bilerek, isteyerek, bile bile” kelimesinden gelmektedir. Derleme Sözlüğü’nde *gasdan* “şakacıktan, yalandan, yalancıktan” (III, s. 1933) şeklinde kayıtlıdır. Bazı Anadolu ağzlarında *angastan~ankastan~angasten~angesten~angeslek* (<Ar. *ankasdin*: kasıtlı olarak, bile bile) “yalandan, şakacıktan, mahsustan” (DS, I, s. 264) şekilleri de mevcuttur. Alanya ağzlarında da *gasdan* “yalancıktan, şakacıktan” (AAE, s. 60) anlamında kullanılmaktadır. Şaka, insanların birbirlerini eğlendirmek ya da güldürmek amaçlı yaptıkları bir hareket veya söyledikleri sözdür. Yani insanların bilerek, kasıtlı olarak yaptıkları bir davranış veya söyledikleri sözdür. Dolayısıyla bilerek, isteyerek anlamlarını karşılayan *kasden* kelimesinin Anadolu ağzlarında *şaka amaçlı* anlamında kullanılması doğaldır.

Gasdan etmek: Şaka yapmak (AAE, s. 201).

gaşan: Kelime Türkçe Sözlük’te *halk ağzında* ibaresiyle *kaşan* “hizmet veya binek hayvanları durup işeme” (s. 1345) şeklinde kayıtlıdır. Eski Türkçe döneminde tanıklanan *kaşan*- “işemek, özellikle atlar” (EDPT, s. 673-674) fiiliyle aynı kökten gelmektedir. Bu fiil Tarama Sözlüğü’nde *kaşan*- “(büyükbaş hayvanlar) işemek” (IV, s. 2328); Derleme Sözlüğü’nde de *kaşan~koşan*- “at, eşek işemek” (IV, s. 2679, 2934), *gaşan*- “büyük baş hayvanlar işemek” (III, s. 1934) kayıtları mevcuttur. (Kelimenin tarihî süreci ile ilgili bk. Şimşek, 2013). Kelime Alanya ağzlarında *gaşan* “uzun yollarda yük hayvanları için belirli yerlerde verilen sidik molası” (AAE, s. 60) şeklinde kayıtlıdır. Deyimdeki anlam yukarıda verilenlerle örtüşmektedir.

Gaşan vermek: Göç esnasında yolda bilhassa develere belirli gaşan yerlerinde sidik molası vermek (AAE, s. 201).

gedey: Bu kelime tarihî dönemlerde tespit edilememiştir. Derleme Sözlüğü’nde *gedey~gedeyi* “1. salon, 2. kiler, 3. ahır, 4. koridor” (C III, s. 1965-1966) anlamlarında kaydedilmiştir. Tietze, kelimenin *katöyi* “bodrum katı” şeklinde Yunancadan

ödünçlendiğini söylemiştir (Tietze, C III, 2016, s. 176). Alanya ağızlarında *gedey* “evin altında bulunan ahır ve samanlık, alt kat” (AAE, s. 62) olarak tanımlanmıştır. Aşağıdaki deyimle ilgili olarak deyim anlamının devamından sonra “Kestel köyü çeşitli hayvan yiyeceğini (saman, darı pürü, fıstık pürü vs.) yazdan gedeyine doldurur. Bu söz oradan gelmektedir.” açıklaması yapılmıştır.

Kesdel gedeyi gibi: Ne bulursa yiyip de doymayan, obur (AAE, s. 207).

gılbır: Sözlüklerde bu kelimeyle ilgili herhangi bir veri bulunamamıştır. Alanya ağızlarına özgü kelimelerden olduğu söylenebilir. Hacıhamdioğlu, bu kelimenin aşağıdaki deyimde kullanımı için “İbik. Bu söz horozun tavukla çiftleşmesinde tavuğun ibiğinden (gılbırından) tutup onu kendi isteğine uygun hareket ettirmesinden gelmektedir.” (AAE, s. 65) açıklamasını yapmıştır.

Gılbırından tutmak: İnsanlar için hareket ettirmemek, kıpırdatmamak (AAE, s. 204).

gongoy: Sözlüklerde bu kelimeyle ilgili herhangi bir veri bulunamamıştır. Alanya ağızlarında tespit edilen *gongay* “yaşlı, kocamış insan veya hayvan” (AAE, s. 69) kaydının aşağıdaki deyimle ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Gongoyu çıkmak: (İnsan veya hayvan için) çok zayıflamak, kemikleri çıkmak (AAE, 207)

gulakdar: Sözlüklerde tespit edilemeyen bu kelime, yapısı itibarıyla oldukça dikkat çekicidir. Türkçe *kulak* ile Farsça *dâr* “*sahip olan*” kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. *Gulakdar* kelimesinin ortaya çıkışı *haberdar* kelimesinin tesiri ile gerçekleştiği düşünülmektedir. Çünkü deyimde *gulakdar* kelimesi *haberdar*’ın yerine kullanılmıştır.

Gulakdar olmak: Haberdar olmak, bir şeyi takip etmek, gözetleyip korumak (AAE, 211).

hatap: Kelime Arapça *katab* “semer” kelimesinden gelmektedir (DS, III, s. 417). Derleme Sözlüğü’nde *hatap* “1. özellikle deve semerlerinin dayanıklı olması için, iki tarafına konulan ağaç parçaları, 2. hayvanlara takılan çan” (III, s. 2305) anlamlarıyla kayıtlıdır. Alanya ağızlarında kelimeyle ilgili “Deve semeri üzerinde bulunan havudu tutan özel yapılmış ağaçların dördü havut üzerinde önde birleşir ve çıkıntı teşkil eder, bu kısma *hatap* denir.” (AAE, s. 76) açıklaması yapılmıştır.

Guyruk hatapta: (Deve güreşlerinde, yenileceğini anlayan deve için) sıkıntıya düştüğünde kuyruğunu hataba kaldırarak kaçma durumu. İnsanlarda müşkül, sıkıntılı, kaçmaya yakın durum. Aşırı korkulu ve endişeli hâle girme (AAE, s. 213).

Hatap dişli: İri, kocaman dişli (kimse) (AAE, s. 215).

hulk: Bu kelimeyle ilgili Derleme Sözlüğü’nde *hulk* “1. ruh, 2. yemek borusu, 3. gırtlak” (III, s. 2442; VI, s. 4522) kaydı mevcuttur. Verilen anlamlardan yola çıkılarak kelimenin Arapça kökenli *hulkûm* “(insan ve hayvanlarda) boğaz” (MBTS, II, s. 1314) kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Kelimenin sonundaki /-m/ sesi yanlış bölünmeyle birinci teklik kişi iyelik eki gibi düşünülmüş ve böylece sözlüklerde *hulk* şekli madde başı yapılmıştır. Aşağıdaki deyimde *boğaz* anlamında kullanılmıştır. Hacıhamdioğlu *hulk* kelimesini sözlüğüne almamıştır.

Canı hulkuna gelmek: Canı boğazına gelmek, can çekişmek, çok sıkılmak, bezmek (AAE, 176)

humacı: Bu kelime Derleme Sözlüğü’nde bulunmamaktadır. Ancak söz konusu sözlükte yer alan *umacı* “1. korkuluk, 2. cin, peri örneği, korkutan şey, yaratık” (VI, s. 4038) kelimesiyle ilişkili görünmektedir. *Umacının, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen abacı* “Umacı,

çocuklar korkutulmak istendiği zaman abacı geldi denir.” (DLT, s. 69) kelimesinin seslik varyantı olduğu düşünülmektedir. Bu kelimeyle ilgili Alanya ağzlarında *humacı* “kapalı, bürgülü, hiçbir yeri görünmeyen sadece önünü görebilen kadın” (AAE, s. 78) kaydı mevcuttur.

Humacı gibi bürünmek: Çok kapanmak, yalnız önünü görecekt kadar gözlerinin görebileceği kadar açıklık bırakmak (AAE, s. 217).

ırıl-: Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinin söz varlığını kapsayan Tarama Sözlüğü’nde *ırıl-* fiilinin anlamı “1. ayrılmak, uzaklaşmak, uzaklaşıp kaybolmak. 2. yorulmak, yorgunluk duymak” (III, s. 1963.) şeklinde verilmiştir. Burada birinci anlam *ır-* “ayırarak, yarmak, ikinci anlam ise *ar-* “yorulmak, takati kalmamak” fiiliyle ilgilidir. Yani iki farklı fiil ses olayları sebebiyle eş gösterenli duruma gelmiştir (Mert vd. 2022, s. 802). Türkiye Türkçesi ağzlarında da aynı durum devam etmiştir. Derleme Sözlüğü’nde *ırıl (I)* “ayrılmak, uzaklaşmak”, *ırılmak (II)* “ana karnında çocuk ters gelmek, yerini değiştirmek”, *ırıl- (III)* “yorulmak”, *ırılmak (IV)* “1. kımıldamak, sarsılmak, 2. yerinden oynamak”, *ırılmak (V)* “zayıf düşmek” şeklinde beş farklı *ırıl-* fiili vardır (IV, s. 2487). Aşağıdaki deyim “yorulmak, zayıf düşmek” anlamlarıyla ilişkilidir. Alanya ağzlarında *ırıl-* “zayıf düşmek, yorulmak” (AAE, s. 80) anlamlarında kaydedilmiştir.

Açlıktan ırılmak: Açlıktan zayıf ve hâlsiz düşmek (AAE, s. 156).

ırvasa: Kelime Türkiye Türkçesi ağzlarında *ırbasa~ırfisa~ırfıza~ırvasa* “boş inancı olanlarca hastalığı iyi ettiğine inanılan büyü, kocakarı ilacı” (DS, IV, s. 2483) şekillerinde kullanılmaktadır. Eski Türkçe döneminde kullanılan *arva-* “büyü yapmak” (DTS, s. 63) fiiliyle ilişkili görünen kelimenin yapısı şu şekilde açıklanabilir: *ırvasa* < *arva-g+sa-g*. Alanya ağzlarında *ırvasa* “büyü kocakarı ilacı, müspet olmayan inanç” (AAE, s. 80) şeklinde kayıtlıdır.

ırvasa ettirmek: Okutmak, muska, büyü vb. yaptırmak (AAE, s. 218).

iğle-: Bu fiil, Eski Türkçe döneminde *iğle-* “hastalanmak, rahatsızlanmak” (EDPT, s. 107); Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *iğle~iyle-* “hastalanmak, hastalık getirmek” (TTS, III, s. 2020); Türkiye Türkçesi ağzlarında *iğle~iğile~ili~iyle-* “1. zayıflamak 2. eziyet çekerek, hastalanmak, verem olmak 3. inlemek 4. kuraklık ya da hastalık nedeniyle ağaç gelişmemek, meyve vermemek 5. bitki sararmak” (DS, IV, s. 2512, 2511, 2523, 2576) şekillerinde tanımlanmıştır. Alanya ağzlarında da *iğle-* “hastalıktan, beslenemeden, üzüntüden zayıflamak, güçsüz kalmak” (AAE, s. 82) anlamında kullanılmaktadır.

iğleyip tükenmek: Çok zayıflamak (AAE, s. 220).

intizar: Arapça kökenli *intizar* kelimesinin gerçek anlamı “bekleme, bekleyiş”tir (MBTS, II, s. 1443). Kelime, Türkiye Türkçesi ağzlarında “ilenme, beddua” şeklinde bambaşka bir anlama bürünmüştür. Kelimenin ağzlarda kullanılan bu anlamı, yine Arapça kökenli *inkisar* “1. kırılma, 2. gücenme, kalp kırılması, 3. (*mecazi*) beddua” (MBTS, II, s. 1434) kelimesinin etkisiyle oluşmuştur. Fonetik açıdan birbirine çok benzeyen bu iki kelime halk ağzında birbirine karıştırılmış ve *inkisar* yerine *intizar* kullanılmıştır. Kelime Alanya ağzlarında da *intizar* “ilenme, beddua” (AAE, s. 83) şeklinde kaydedilmiştir.

intizar etmek: Beddua etmek (AAE, s. 222).

kefği: Tarihî dönemlerde tespit edilememiştir. Yunanca *kavki* kelimesinden geldiği düşünülmektedir (Tietze, 2016, IV, s. 255). Türkiye Türkçesi ağzlarında *kefki* “su kabağından yapılan saplı derin kepeç, su maşrapası”, *kevki* “1. su kabağından yapılmış kap, kevki, 2. kepeç, 3. küçük sahan”, *kıvkı* “su kabağından yapılan tas” (DS, IV, s. 2720, 2777, 2582) şekillerinde kaydedilmiştir. Hacıhamdioğlu *kefği* için “Kuru saplı su kabağı bir

yerinden bıçakla açılır, kazandan sıcak su veya keף alınır, kap yerine kullanılır.” açıklaması yapmıştır (AAE, s. 85). Aşağıdaki deyimlerin birincisinde kurumuş su kabağına benzetmeden ötürü “çok zayıflamak” anlamının ortaya çıktığı düşünülmektedir. İkinci deyim ise yine su kabağının dışının düz ve pürüzsüz olmasıyla ilişkilendirilebilir.

Kefgisi çıkmak: Çok zayıflamak (AAE, s. 225).

Kafası yağı kefgisi gibi olmak: Başı tüysüz, kel olmak (AAE, s. 223).

kepiç: Tarihî dönemlerde tespit edilememiştir. Derleme Sözlüğü’nde *kepiç (I)* “1. dişi kuzu, 2. kadınlarda cinsiyet organı”, *kepiç (II)* “posta”, *kepiç (III)* “değirmencinin öğüttüğü tahıldan aldığı pay” şeklinde üç farklı *kepiç* kayıtlıdır (IV, s. 2749). Derleme Sözlüğü’ndeki bu verilerin aşağıdaki deyim anlamına uygun düşmediği görülmektedir. Ancak *kepiç (II)* “posta” kaydının sadece Alanya’dan derlendiği fark edilmiştir. Alanya ağızlarında *kepiç* “meyve posası” (AAE, s. 86) kaydının olması, Derleme Sözlüğü’nde *posa* yerine yanlışlıkla *posta* yazılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu durumda aşağıdaki deyimde geçen *kepiç*, Derleme Sözlüğü’ndeki *kepiç (II)* ile ilişkilendirilebilir.

Kepici çıkmak: Çok zayıflamak, posası çıkmak (AAE, s. 227).

kösüre: Derleme Sözlüğü’nde *kösüre~kösele~~kösere~küsüre* “kesici araçları bilemeye yarayan bir çeşit taş, bileği taşı” (III-IV, s. 2979) şeklinde kayıtlıdır. Alanya ağızlarında da *kösüre* “bileği taşı” (AAE, s. 89) olarak tanımlanmıştır. Tietze bu kelimenin Yunanca *ksüstra* “kazıma veya ovalama, sürme aleti” kelimesinden geldiğini söylemiştir (IV, 2016, s. 403). *Lehçe-i Osmanî*’de de *Rumcadan* alıntı olarak gösterilen kelime *köstere* “uzun rende, bir nevi büyük avadanlık; *köstüre taşı* bileği çarkı, değirmen taşı yaptıkları hacere-i gasbare” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 250) kaydıyla yer alır. Aşağıdaki deyimdeki anlam da bileği taşı şeklindedir.

Kösüre daşı gibi oturmak: Kimseyi umursamadan yerinden kalkmadan oturmak (AAE, s. 231).

loka: Kelime tarihî dönemlerde tespit edilememiştir. Derleme Sözlüğü’nde de yoktur. Alanya ağızında *loka* “sürecik oyununda dikilen taş” (AAE, s. 92) şeklinde kayıtlıdır. Ancak açıklamada yer alan *sürecik oyunu* hakkında bilgi verilmemiştir. Deyimdeki anlamının açıklamada verilen anlama uygun olduğu görülmektedir.

Loka daşı gibi oturmak: Yerinden hiç kalkmadan, bir işe bakmadan tembel tembel oturmak (AAE, s. 234).

maçça: Kelime, tarihî dönemlerde tespit edilememiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında *maçça* “1. dert, hastalık (frengi, kanser, sıracı gibi ağır hastalıklar), 2. yangı, yangılanmış yara, onulması güç yara, 3. çok düşünce ve üzüntüden olan sıkıntı, 4. asma kütüklerinin, ağaçların toprağına yakın yerlerinde oluşan ve kurumalarına neden olan yumrular” anlamlarıyla kayıtlıdır (DS, IV, s. 3100). Alanya ağızlarında da Derleme Sözlüğü’ndekine benzer olarak *maçça* “ilerlemiş ve büyümüş yara, illet” (AAE, s. 93) kaydı mevcuttur. Kelime aşağıdaki deyimde “büyük yara, çıban, illet vb.” anlamlarda kullanılmıştır.

Sivilceyi maçça etmek: Küçük çıbanı kurcalayarak onun azıp büyümesine neden olmak, küçük bir sözü büyüterek tatsızlığı neden olmak (AAE, s. 249).

mırık: Tarihî dönemlerde tespit edilemeyen *mırık* kelimesinin Derleme Sözlüğü’nde on altı farklı kaydı mevcuttur. Kelimenin aşağıda verilen deyimdeki anlamının, Derleme Sözlüğü’ndeki *mırık (I)* “yüz, çehre”; *mırık (II)* “1. küskün, öfkeli, yüzü asık, 2. sevinç, mutluluk” (IV, s. 3187-3188) kayıtlarıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Hacıhamdioğlu bu kelimeyi sözlüğüne almamıştır.

Mırıği düşük: Neşesi, keyfi yerinde değil (AAE, s. 237).

müne: Kelime, Derleme Sözlüğü'nde yoktur. Alanya ağzlarında *müne* "küçük ev, mesken, başını sokacak bir delik, basit mesken" (AAE, s. 98) şeklinde kaydedilmiştir. Kelimenin anlamına bakıldığında Arapça *binâ* "barınmak veya belli bir maksat için kullanılmak üzere yapılmış her türlü mimari eser, yapı" kelimesinden geldiği anlaşılmaktadır.

Müneye başını sokmak: Kendi malı mülkü olan bir ev sahibi olup evine göçmek (AAE, s. 237).

münnet: Derleme Sözlüğü'nde bu kelime *münnet* "ev temeli" (IV, s. 3230) şeklinde kayıtlıdır. Derleme yeri olarak sadece *Alanya* ibaresi vardır. Aşağıdaki deyimde de aynı anlamda kullanıldığı için Alanya ağzlarına özgü kelimelerden biri olarak kabul edilebilir. *Münnet*'in, Farsça *bünyâd* "1. esas, temel; 2. yapı, bina" (MBTS, I, s. 444) kelimesinin Alanya ağzlarındaki fonetik varyantı olduğu düşünülmektedir.

Münnet atmak: Temel atmak, bir işe ilk defa başlamak (AAE, s. 238).

müzmühal: Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde yoktur. Kelimenin Arapça *muzmahil* "1. çökmüş, yıkılmış, perişan duruma gelmiş, 2. yok olan, yok olmuş, yokluğa karışmış" (MBTS, II, s. 2198) ile aynı olduğu düşünülmektedir. Alanya ağzlarında *müzmühal* "zayı etme, bir şeyi yerinde kullanmayıp telef etme" (AAE, s. 104) anlamında kaydedilmiştir. Verilen bu anlam aşağıdaki deyimle örtüşmektedir.

Müzmühal olmak: Heder olmak, telef olmak (AAE, s. 238).

özek: *Özek* kelimesi Eski Türkçe döneminde "şahdamarı, omurilik" (DTS, s. 419) manasında tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi ağzlarında *özek* "1. gırtlak, 2. yemek borusu, 3. soluk, 4. güç, 5. ağacın, bitkinin içi, özü, 6. bir şeyin içi, özü, 7. karpuzun ortası, göbeği, 8. soğan vb. bitkilerin ortasından çıkan tohum sapı, 9. bitki filizi" (DS, V, s. 3371-3372) anlamlarında kaydedilmiştir. Alanya ağzlarında *özek* "takat, kuvvet" (AAE, s. 104) anlamında kullanılmaktadır. Kelime, aşağıdaki deyimde de "takat, kuvvet" anlamıyla ilişkili kullanılmıştır.

Özeği üzülmek: Aşırı açlıktan dolayı hâlsiz düşmek (AAE, s. 242).

püse: Tarihî dönemlerde kelimeyle ilgili bir veri tespit edilememiştir. Derleme Sözlüğü'nde *bise* "katran" (I, s. 703), *püse~pise~püs* "1. zank, 2. keven bitkisinden elde edilen zank, kitre, 3. çamların çıralı yerlerinden elde edilen siyah katran" (V, s. 3503) şekillerinde kayıtlıdır. Tietze, kelimenin köken olarak Yunanca "*pissa*"dan geldiğini öne sürmüştür (I, 2021, s. 602). Alanya ağzlarında "çam çırasından üzeri kapatılarak özel bir işlemle çıkarılan katran" (AAE, s. 107) anlamı verilmiştir. Püse, orta Toroslar bölgesinde Yörük halk hekimliğinde birçok hastalığın tedavisi için kullanılan bir ilaçtır. Özellikle keskin kokusu sayesinde hayvanlarda kurtlanma, sinek vb.den korunma amaçlı tercih edilir. *Püsenin* aşağıdaki deyimde konu olan özelliği ise yapıştırıcı olmasıdır. Deyimin anlamında da verildiği üzere gelmesi istenen, sevilen birinin bir yere uzun süre gelmemesi durumunda, *Ayağının altına püse mi sürelim* denir. Yani seni buraya püse ile yapıştırıyım mı anlamında kullanılır.

*Ayağının altına püse sürelim (süreyim)*⁶: Bir yere uzun zamandır gelmeyip de umulmadık bir zamanda çıkagelen kimseler için kullanılır (AAE, s. 168).

⁶ Bu deyim Hacıhamdioğlu mastar olarak vermiş. Ancak deyim, yörede sadece birinci şahıs emir çekimleriyle (süreyim, sürelim) kullanılmaktadır.

say: Aşağıdaki deyimle alakalı olarak Derleme Sözlüğü'nde *sayı salmak* "tez bilgi vermek, haber uçurmak" (VI, s. 4678) ve *say* "elçi" (V, s. 3559) kayıtları mevcuttur. Alanya ağızlarında ise *sayı* "Haberci. Bir haberi veya acil gitmesi gereken eşya, para vb.yi en kısa zamanda gideceği yere yaya veya atlı yetiştiren kimse. Gelişen teknolojiyle birlikte bu kelime günümüzde sadece deyimlerde kalmıştır." (AAE, s. 110) kaydı mevcuttur. Kelimenin deyimdeki anlamıyla alakalı olarak Kırgız Türkçesinde *say* "hızlı koşan at" (<http://sozduk.manas.edu.kg/index.php>) kelimesi tespit edilmiştir. Hacıhamdioğlu, kelimeyi *sayı* şeklinde madde başı yapmıştır. Eldeki bilgilerden hareketle *say* olarak madde başı alınması daha uygun olacaktır. Kelimenin sonundaki /-ı/ ünlüsü belirtme hâli eki kabul edilebilir. Nitekim hem *çıkarmak*- hem de *gönder-* fiilleri geçişlidir.

Sayı çıkarmak (göndermek): Haberci, ulak göndermek. Acil olarak haberci göndermek. *Sayı salmak* da denir (AAE, s. 246).

singurt: Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde yoktur. Alanya ağızlarında *singurt* "Sırtlan. Kokuyu çok iyi aldığı, burnu uzun olduğu için yeni mezarları deşip ölüyü yediği için bu isim verilmiştir. Mezar kurdu." (AAE, s. 114) şeklinde kaydedilmiştir. Kelime *sin* "mezar" ve *kurt* kelimelerinin birleşiminden oluşan bir birleşik kelimedir.

Singurt gibi: Kokuyu çabuk alan, her şeyden çabuk haberdar olan, evde saklanan bir yiyeceğin yerini bulup habersizce yiyen çocuklara "singurt gibi" denir (AAE, s. 249).

sorguç: Eski Türkçe döneminde *sorkuç* "silahların kabzalarını sağlamlaştırmak için kullanılan reçine" (EDPT, s. 848) şeklinde kullanılan kelime, bu anlamla Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde tespit edilememiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında *sorguç~sorkuç* "1. reçine, 2. çam, köknar vb. ağaçların sakızı" (DS, V, s. 3667) anlamlarında kaydedilmiştir. Alanya ağızlarında "çam reçinesi" (AAE, s. 116) anlamıyla kaydedilmiştir. Aşağıdaki deyimdeki anlamı doğrudan reçinenin yapışkan özelliğiyle alakalıdır.

Sorguç gibi yapışmak: Birine musallat olmak, onun başından öte gitmemek (AAE, s. 250).

sümük: Derleme Sözlüğü'nde "kemik" ve "çatı saçağı" anlamlarında iki farklı *sümük* kayıtlıdır (V, s. 3715). Kelimenin aşağıdaki deyimdeki kullanımı "kemik" anlamıyla ilişkili görünmektedir. Bu kelime, Eski Türkçe döneminde *sühük* "kemik" (DTS, s. 542) şeklindedir. İki yuvarlak ünlü arasında kalan /-η-/ ünsüzünün /-m-/ çift dudak ünsüzüne dönüştüğü örnekler vardır: *doğuz>domuz* gibi. *Sühük* Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *sühük* "kemik" (TTS, V, s. 3622) şeklinde tanıklanmıştır. Hacıhamdioğlu bu kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Aşağıdaki deyim anlamı göz önüne alındığında kelimenin, standart dilde kullanılan *sümük* "doku hücrelerinin ve üzerinde bulunan bezlerin, doku yüzünde nemli, akıcı, kaygan bir tabaka oluşturan salgısı" ile alakalı olmadığı anlaşılmaktadır. Deyimin anlamında *soy sop* ibaresinin olması, kelimeye *kemik* anlamının verilmesinin daha uygun olacağını göstermektedir. Nitekim Altay Türkçesinde Eski Türkçe *sühük* "kemik" kelimesinin fonetik varyantı olan *söök* kelimesi "1. soy, kuşak, 2. kemik" (Gürsoy Naskali vd. 1999, s. 157) anlamındadır.

Südü sümüğü temiz: Helâl süt emmiş, soyu sopyu temiz (AAE, s. 252).

süpçük: Derleme Sözlüğü'nde *süpçük* "köşe (köylülerin sırtta taşıdıkları azık çantası için)" (V, s. 3718) şeklinde kayıtlıdır. Aşağıdaki deyimdeki anlamla Derleme Sözlüğü'ndeki anlam örtüşmemektedir. Kelime Alanya ağızlarında *süpçük* "Meyve ve sebzelerin sapı, armut gibi uzun olanlara sapçık denir." (AAE, s. 119) açıklamasıyla kaydedilmiştir. Verilen bu anlam aşağıdaki deyimle örtüşmektedir.

Üzümün süpçüğü var, armudun sapçığı var (demek): Üzümün çöpü armudun sapı var demek, Her şeyde kusur aramak, zor beğenmek (AAE, s. 365).

tirken-: Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *tirken-* “tekerrür etmek, arka arkaya gelmek” (TTS, V, s. 3804) kaydı mevcuttur. Kelime ağzlarda da yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir. *Tirken-* fiili, Derleme Sözlüğü’nde “1. birbiri arkasına bağlanmak, 2. yaslanmak, dayanmak, 3. kalabalıklaşmak, birikmek, toplanmak, yığılmak, 5. ardına düşmek, izlemek” (V, s. 3940) anlamlarında kaydedilmiştir. Hacıhamdioğlu sözlüğüne *tirken-* fiili yerine *tirkelen-* “dizelenmek, arkaya arkaya ulanmak, bağlanmak” (AAE, s. 128) fiilini almıştır.

Boğazına tirkenmek: Boğazına durmak, yiyememek (AAE, s. 174).

topana: Türkçenin tarihî dönemlerinde bu kelimeyle ilgili herhangi bir veri tespit edilememiştir. Aşağıdaki deyimle alakalı olarak Derleme Sözlüğü’nde *topana* “bıçak” (V, s. 3965) kaydı mevcuttur. Alanya ağzlarında *topana* “büyük mutfak bıçağı” (AAE, s. 130) şeklinde kayıtlıdır. Bu anlamıyla Gazipaşa ağzlarında da yaygın olarak kullanılmaktadır.

Topana çekmek: Bıçak çekmek (AAE, s. 258).

toru: Kelime, aşağıdaki deyimdeki anlamıyla Eski Türkçe döneminde tespit edilememiştir. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *doruk~doru~toru~toruk* “1. tepe, zirve. 2. ağaç tepesindeki körpe filiz” (TTS, II, s. 1220); Türkiye Türkçesi ağzlarında ise *doru~toru* “1. yeni yetişen çam ağacı, fidan, tepe, en yüksek yer, uç” (DS, II, s. 1564) şeklinde tanımlanmıştır. Verilen bu anlamlar aşağıdaki deyimdeki anlamıyla ilişkilidir.

Toruyu depesinden sürümek: Çalıyı tepesinden sürümek, bu durumda dallar ters geldiği için hem sürmesi zor olur hem de toz yapar. Acemice iş yapmak, işin yöntemini bilmemek, çalıyı tepesinden sürümek (AAE, s. 258).

üğül-: Eski Türkçe *döneminde* tanımlanan *ükül-* “yığılmak, toplanmak (EDPT, s. 106) fiiliyle aynı olduğu düşünülmektedir. Bu kelime Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü’nde bulunmamaktadır. *Üğül-* fiili için Alanya ağzlarında “yığılıp kalmak, düşüp çözülüp kalmak. Adam düştü ellelem galbi varmış, olduğu yere üğülüp galdı. Hareketsiz olarak yere yığılıp kaldı. Bu sene mahsul bol, gedeyler, ambarlar, her tarafa üğüldü galdı. Herifin evinde her yer zehre, pambuk ile üğülü” (AAE, s. 133) açıklaması yapılmıştır. Buradaki kayıta verilen örneklerden anlaşıldığına göre kelimenin iki farklı anlamı var veya iki farklı kelime eş sesli hâle gelmiştir. *Üğül-* fiili birinci cümlede *AAE’de* madde başında verilen anlamı karşılamaktadır. İkinci cümledeki anlam ise kelimenin Eski Türkçe dönemindekiyle yani “yığılmak, toplanmak” anlamıyla ilişkilidir. Aşağıdaki deyimdeki anlamı da “toplanmak, birikmek” şeklindedir.

Gan üğülmek: Çarpma vs.den dolayı vücudun bir bölgesine kan toplanmak (AAE, s. 199).

üzül-: *Üzül-* fiili, Eski Türkçe döneminde “1. kesilmek, 2. durdurulmak, son verilmek 3. kopmak, ayrılmak” (DTS, s. 668-669); Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *üzül-* “1. kopmak, koparılmak, kırılmak, kopup dağılmak, bozulmak, kesilmek, sökülme, uzaklaşmak, 2. alakayı kesmek, 3. iyileşmeye yüz tuttuğu hâlde yeniden hastalanmak” (TTS, VI, s. 4137-4141) anlamlarında tanımlanmıştır. Bu fiil, standart dilde “1. üzme işine konu olmak 2. üzüntü duymak, kaygılanmak” (TS, s. 2460) anlamlarında kullanılmaktadır. Ağzlarda ise *üzül-* “1. incelmek, yıpranmak, eskimek, kopacak duruma gelmek (kumaş vb. için), 2. hastalık yinelenmek, 3. yorulmak, ezilmek, 4. zayıflamak, 5. inme inmek, 6. hastalık yinelenmek, artmak.” (DS, VI, s. 4088) anlamlarında kaydedilmiştir. *Özeği üzülmek* deyişi, *takati kesilmek* gibi düşünülürse *üzül-* fiilinin “kesilmek” anlamında kullanıldığı söylenebilir.

Özeği üzülmek: Aşırı acıkmadan dolayı hâlsiz düşmek, takati kesilmek (AAE, s. 242).

yalantı: Bu kelime Derleme Sözlüğü'nde bulunmamaktadır. Alanya ağızlarında *yalantı* "az yiyecek, gevinti; az düşen miras" (AAE, s. 138) anlamıyla kaydedilmiştir. Bu anlam aşağıdaki deyimle ilişkilidir. Kelimenin kökü *yala-* fiilidir.

Yalantı vermek: Sus payı olarak karşdakine biraz yiyecek verip onu avutmak; küçük rüşvet vermek (AAE, 267).

yangı: Kelimenin aşağıdaki deyimdeki anlamı "yas, ağıt"tır. Bu anlamıyla tarihî dönemlerde tespit edilememiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında *yangı* kelimesi "ağıt" anlamında kullanılmaktadır (DS, VI, s. 4167). Kelimenin türediği *yan-* fiili Tarama Sözlüğü'nde "dert dökmek, şikâyetle bulunmak" (VI, s. 4291) anlamıyla mevcuttur. Ayrıca standart Türkçede de hâlâ kullanılmakta olan *türkü yakmak*, *ağıt yakmak* deyimlerindeki *yak-* fiili yine bu kelimeyle aynı köke dayanmaktadır.

Yas yangı çıkarmak: Ağlayıp, bağırıp çağırarak yas tutmak (AAE, s. 268).

yasır: Bu kelime Arapça *esir* "esir, tutsak" kelimesinin Anadolu ağızlarındaki fonetik varyantıdır. Kelime Derleme Sözlüğü'nde *yasır* "esir" (VI, s. 4195) şeklinde kayıtlıdır. Alanya ağızlarında *yasır* "esir, dayağı hak eden" (AAE, s. 140) anlamlarında mevcuttur. Bu açıklamadaki "dayağı hak eden" anlamı aşağıdaki deyimden hareketle verilmiştir. Çok dayak yiyen kişinin dayağa mahkûm olmuş, dayağa esir edilmiş gibi tasavvur edilerek deyimleştigi düşünülebilir.

Dayak yasırı: Dayağı hak eden, dayaklık kimse (AAE, s. 184).

yavuz: Bu kelime Eski Türkçe döneminde *yavız~yavuz* "kötü; ahlaken kötü, aksi, uğursuz vb." (EDPT, s. 881-882) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde ise "1. fena, kötü. 2. sert, kızgın, keskin, güçlü, çetin, yaman, şiddetli. 3. fenalık" (TTS, VI, s. 4418) anlamlarını karşılamıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında da *yavuz* "1. iyi, güzel, iyi huylu, 2. yiğit, mert, 3. eli açık, 4. becerikli, çalışkan, 5. sert, keskin, yabani. 6. ısırgan (köpek için)" (DS, VI, s. 4210) şeklinde kaydedilmiştir. Eski Türkçe ile Türkiye Türkçesi ağızlarındaki anlamlar karşılaştırıldığında kelimenin anlam iyileşmesine uğradığı görülmektedir. Türkçe Sözlük'te *yavuz* kelimesinin anlamları "1. sıfat güçlü, çetin. 2. sıfat iyi, gürbüz, güzel. 3. (eskimiş) kötü, fena" şeklinde verilmiştir. Burada dikkat çekici bir şekilde üçüncü anlam eskicil anlama uygun olarak "kötü, fena" (s. 2553) olarak verilmiştir. Alanya yöresinden derlenen aşağıdaki deyimde *yavuz* kelimesi tarihî dönemlerdeki "kötü" anlamını korumaktadır.

Adını yavuz etmek: Adını kötüye çıkarmak, bir kişinin haberi olmadan o kişiyi kötülemek (AAE, s. 157).

yiğ: Bu kelime, Eski Türkçe dönemindeki *yıd* "koku, güzel koku" (DTS, s. 281) ile aynıdır. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde iyi~yiyi "koku" (TTS, C VI, s. 4620) şekillerinde kaydedilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise yiğ "koku" (DS, C VI, s. 4278) olarak kaydedilmiştir. Aşağıdaki deyimlerde de "koku" anlamında kullanılmıştır.

Yiğ seçmek: 1. Koku olarak kokulan cismin durumunu anlamak; (bilhassa tek tırnaklı hayvanlarda erkek için) dişinin sidiğini yerden koklayarak cinsel haz duymak, 2. (İnsanlarda) bir şeyin kokusunu alarak o şeyi bulmak, koklayarak yiyeceğe ulaşmak (AAE, s. 273).

yiğden: Bu kelime Eski Türkçe döneminde *yıdan* "koku yayan, pis kokulu" (DTS, s. 281) biçimiyle tanıklanmıştır. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *yiğdin~iğdin~yiydün* "1. kokmuş, müetaffin, 2. fena kokulu bir ot" (TTS, VI, s. 4615-4616); Türkiye Türkçesi ağızlarında da *yiğden~yiğdin~yiğiden* "1. kötü koku, 2. bozulmuş, cılk, kokulu (yumurta)" (DS, VI, s. 4278) anlamlarında kaydedilmiştir. Hacıhamdioğlu bu

kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Deyimin açıklamasından anlaşıldığı üzere Alanya ağzlarında “kötü koku” anlamını karşılamaktadır.

Yiğden etmek: Bir şeyin özelliğini bozarak yenmeyecek hâle getirmek, yiyeceği kokutarak yenemez duruma getirmek (AAE, s. 273).

Sonuç

Bu çalışmada, Tevfik Hacıhamdioğlu'nun *Alanya Ağzından Esintiler* adlı eserinde bulunan 1500 civarında deyim taranmıştır. Taramalar sonucunda, ilgili deyimlerin bünyesinde olup standart Türkçede kullanılmayan ya da anlam bakımından farklılık arz eden 65 kelime incelemeye alınmıştır. Söz konusu 65 kelimenin; 11 tanesinin Arapça (abdâl<abdâl, arasat<'arasât, beytambal<beytü'l-mâl, cüdam<cüdam, gasdan<kasden, hatap<katap, hulk<hulkûm, intizar<inkisâr, müne<binâ, müzmühal<muzmahil, yasır<esir), 4 tanesinin Farsça (barı<bârû, camadan<câmedân, diğdaban<dîdebân, münnet<bünyâd), 4 tanesinin ise Yunanca (gedey<katóyi, kefgi< kavkí, kösüre< ksüstra, püse<pissa) kökenli olduğu tespit edilmiştir. 7 kelimenin kökeniyle ilgili herhangi bir veri bulunamamıştır: *garsamba, gilbir, gongoy, loka, maçça, mırık, say*. Kelimelerin önemli bir kısmı Derleme Sözlüğü'nde bulunmaktadır. 10 kelimenin Derleme Sözlüğü'nde yer almadığı görülmüştür. Söz konusu kelimeler şunlardır: *Alağuş, antak, aratma, bulbudaklık, diğdaban, gilbir, gongoy, gulakdar, müne, singurt*. 2 kelimenin Derleme Sözlüğü'nde bulunmasına rağmen farklı bir anlamı olduğu görülmüştür: *Domuzlak, topana*. 2 kelime ise Derleme Sözlüğü'nde derleme yeri olarak sadece Alanya kaydıyla bulunmaktadır: *münnet, süpçük*. Tarihî dönemler için taranan eserlerde sadece 18 kelimenin tanığı bulunamamıştır: *Alağuş, antak, aratma, bulbudaklık, gilbir, gongoy, ırvasa, kefgi, kepiç, loka, maçça, mırık, püse, say, singurt, topana, yalantı, yangı*. Geriye kalan 47 kelime asli şekliyle ya da fonetik varyantıyla tarihî dönemlerde tanıklanmıştır. Özellikle 11 kelime doğrudan Eski Türkçe döneminde tanıklanmıştır: *Eğiş<iğes, humacı<abacı, iğle<iğle-, özek<özek, sorguç<sorkuç, sümük<sühük, üğül<üğül-, üzül<üzül-, yavuz<yavız, yiğ<yıd, yiğden<yıdan*. Dolayısıyla Alanya yöresinde kullanılan deyimlerin eskicil kelime açısından zengin olduğu söylenebilir.

Kısaltmalar

(AAE) Hacıhamdioğlu 2009; (EDPT) Clauson 1972; (DLT) Ercilasun-Akkoyunlu 2014; (DTS) Nasilov vd. 2016; (TS) *Türkçe Sözlük* 2019; (DS) *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*; (TTS) XIII. *Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*.

KAYNAKÇA

- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehçe-i Osmânî*. (hzl. Prof. Dr. Recep Toparlı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYVERDİ, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. C. I-II-III. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DEMİR, N. (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DEMİR, N. (1995). “Alanya Ağzlarının Araştırılması”. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 5: 97-104.

- DEMİR, N. (1997). "Alanya Ağzlarında Şimdi'nin Varyantları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 1995: 99-114.
- DEMİR, N. (1999). "Alanya Ağzlarında Şimdiki Zaman Ekinin Varyantları". *İlmi Araştırmalar*. 7: 57-64.
- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU (2014). *Divânu Lugâti't-Türk Giriş- Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖNÜLLÜ, A. R. (1985). "Alanya Deyim ve Atasözlerinde Deve". *Türk Folkloru*. 72: 9-10.
- GÖNÜLLÜ, A. R. (1998). *Alanya Folklorundan Derlemeler*. Alanya: Derya Ofset.
- GÜRSOY NASKALİ, E. - M. DURANLI (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIHAMDİOĞLU, T. (1996). "Alanya Ağzında Kullanılan, Hayvanlardan İnsanlara Uyarlanan Sözlere Örnekler". *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri II*. Alanya: Alanya Belediyesi Yayınları: 423-425.
- HACIHAMDİOĞLU, T. (2009). *Alanya Ağzından Esintiler (Sözcükler-Deyimler-Dualar-Atasözleri)*. Alanya: Alanya Kültür ve Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları.
- KABA, O. (2017). *Alanya Yöresi Söz Varlığı*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MERT, A. - F. N. KÜÇÜKBALLI (2022). "Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nde Yer Alan Eş Gösterenli Sözcüklere Dair Notlar." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*. VI/2: 798-810.
- MERT, A. (2019). *Eski Türkçeden Türkiye Türkçesi ve Ağzlarına Uzanan Söz Varlığı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- NASILOV D. M. vd. (2016). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Astana: Gılım Baspası.
- ÖZGÜR, C. (2004). "Alanya Ağzı Üzerine Tespitler". *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri III*. Alanya: Alanya Belediyesi Yayınları: 407-418.
- SAKAOĞLU, S. (1996). "Alanya ve Konya Deyimleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme". *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri II*. Alanya: Alanya Belediyesi Yayınları: 23-25.
- ŞİMŞEK, Y. (2013). "Kan Kaşanmak" Deyimi Üzerine." *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8/1: 2539-2546.
- TIETZE, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. C. I-II-III-IV. (ed. Semih Tezcan). Ankara: TÜBA Yayınları.
- TIETZE, A. (2021). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. C. I. (ed. Nurettin Demir-Emine Yılmaz). Ankara: TÜBA Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009). C. I-II-III-IV-V-VI. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- WILKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995). C. I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnternet Kaynakları

<http://sozduk.manas.edu.kg/index.php> [Erişim Tarihi: 20.12.2022].

EXTENDED ABSTRACT

Idioms are stereotyped structures mostly of unknown origin and common product of the people. One can encounter old words that are forgotten today through them. They also contain words exclusive to dialects. In such cases, such words can be extracted by interlocutors. This study will look at idioms from Alanya, Turkey and draw attention to idioms that have fallen out of use local Turkish dialect, and do not exist in Standard Turkish either. In doing so, we have three objectives: 1. Find witnesses in the historical periods of Turkish 2. Identify their origins, 3. To determine whether they appear in other Turkish dialects.

In the analysis, we will look at idioms from Tevfik Hacıhamdioğlu's book *Alanya Ağzından Esintiler*. Hacıhamdioğlu documented Alanya dialects over forty years ago. He published his first compilations in the journal *Alanya Folkloru* in 1982. The article features words unique Alanya's dialects. The second issue (published in 1983) focuses on idioms from the region Alanya, plus new words. The third issue (1985), contains prayers, curses, proverbs, and even more words, and idioms. Alanya Culture, Art and Tourism Foundation republished his studies in 2009 under the title *Alanya Ağzından Esintiler (Sözcükler-Deyimler-Dualar-Atasözleri)*. This book contains around 1,500 idioms and around 700 proverbs. We will use that book as our reference point.

We have analysed some 65 words unique to Alanya dialect. Some of them appear in the *Türkçe Sözlük* under two headings, "folk dialect" and "obsolete." We will investigate whether the words hail from earlier periods of Turkish instead. To accomplish this, *Drevnetyurkskiy Slovar', An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, and *Dîvânu Lugâti't-Türk* were used for Old Turkish. *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* and *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* were used for Old Anatolian Turkish and Ottoman Turkish.; *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* was used for Modern Turkish. The words we have analysed are listed alphabetically, and complete with an idiom for context and a definition.

Of these 65 words, 11 hail from Arabic (abdâl<abdâl, arasat<'arasât, beytambal<beytü'l-mâl, jüdam<çudam, gasdan<kasden, hatap<katap, hulk<hulkûm, intizar<inkisâr, müne<binâ, müzmühal<muzmahil, yasır<esir), four from Persian (barı<bârû, camadan<câmedân, diğdaban<dîdebân, münnet<bünyâd), and four from Greek (gedey<katóyi, kefgi<kavkí, kösüre<ksüstra, püse<pissa). Seven words have no origin whatsoever: garsamba, gılbır, gongoy, loka, maçça, mırık, say. A significant portion of the words, however, do appear in the *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* –with the exception of ten: Alağuş, antak, aratma, bulbudaklık, diğdaban, gılbır, gongoy, gulakdar, müne, singurt. Two other words have changed in semantics: Domuzlak, topana. Two more are exclusive to Alanya: münnet, süpçük. Beyond the above, 18 words do not seem to have any historical roots: Alağuş, antak, aratma, bulbudaklık, gılbır, gongoy, ırvasa, kefgi, kepiç, loka, maçça, mırık, püse, say, singurt, topana, yalantı, yangı. The remaining 47 do, and appear in their original form or have changed phonologically somewhat. Of those, 11 directly hail from Old Turkic: Eğiş-<iğüş, humacı<abacı, iğle-<iğle-, özek<özek, sorguç<sorkıç, sümük<sünük, ügül-<ügül-, üzül-<üzül-, yavuz<yavız, yiğ<yıd, yiğden<yıdan. Our preliminary conclusion is that Alanya dialect is seemingly rich in obsolete words.

L. N. TOLSTOY'UN DÜNYASINDA KÖYLÜ OLMAK: POLİKUŞKA (ПОЛИКУШКА)

Ersin ÇETİNKAYA*

ÖZ

Rusya İmparatorluğu tarih sahnesine çıktığı günden itibaren içerisinde çok çeşitli sınıfları barındıran bir ülke olarak varlığını sürdürür. Kadim bir geçmişe sahip olan ülke, dışta savaşlarla uğraşırken kendi içerisinde insanların yaşam koşulları bakımından birçok sorunla yüzleşir. Ülkenin demagogik yapısının büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler/toprak köleleri ise en çok problem yaratan konudur. Özellikle 19. yy. Rus edebiyatı yazarlarının eserlerinde sık sık işlediği ve eleştirdiği bu konu, 1861 yılında toprak köleliğinin kaldırılmasıyla tamamen sona ermez. Çarlık bildirgesindeki reforma rağmen getirilen şartlar küçük insanların yaşamlarında büyük bir iyileşme yaşanmasını sağlamaz. Köyde toprak kölesi olarak çalışan insanlar yayınlanan bildiriye göre toprak alma hakkına sahiptir, fakat sunulan koşullar ağır ve fiyatlar yüksek olduğu için çareyi şehirlere gidip çalışmakta bulurlar. Bunun sonucunda ise köylerde var olan kölelik şehirlerde devam eder ve bu insanlar ağır şartlar altında az bir ücretle çalışmak zorunda kalır. Dolayısıyla yaşanan sıkıntı sadece boyut değiştirir ve küçük insanların problemleri devam eder. L. N.Tolstoy'un 1863 yılında kaleme aldığı "Polikuşka" eseri de tam bu dönemde yaşanan gelişmeler üzerine yazar tarafından kaleme alınır. Sanatkârın keskin gözlem gücüyle aktardığı eserde dönem içerisinde yaşayan köylülerin her ne kadar toprak köleliği kaldırılırsa da yaşadığı sıkıntılı durumları, hayat şartları, eğitimsizlikleri ve buna bağlı olarak toplumda yaşanan ahlaki yozlaşma gözler önüne serilir. L. N.Tolstoy tarafından kaleme alınan eseri, edebî bir yapının derinlemesine incelenmesine olanak sağlayan yapı ve izlek bağlamında ele almak çalışmamızın özünü oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: L. N. Tolstoy, Polikuşka, Yapı ve İzlek, Köylüler, Toprak Köleliği.

BEING A PEASANT IN THE WORLD OF L. N. TOLSTOY: "POLIKUSHKA (ПОЛИКУШКА)"

ABSTRACT

The Russian Empire has been a nation of many social classes since day one. Despite its ancient past, its people have faced many problems in terms of the living conditions and wars abroad. Peasants/land slaves make up the majority of its demagogic structure, and pose the biggest issue – one so important that This issue, it was widely handled and criticized by 19th century Russian writers. Moreover, the abolition of land slavery in 1861 still did not resolve it either. Moreover, reforms made to the tsarist manifesto did not improve people's lives. According to one source, slaves in the village have the right to buy land. However, in reality the conditions offered were heavy and the prices high, thus forcing many to migrate to major cities for work, and in turn shifting slavery from the village to the city, where the same vicious cycle continued. Tolstoy penned a novella in 1863 on the developments of that era. His keen observation skills enabled him to accurately portray and reveal what villagers in cities were up against in the period, their living conditions, lack of education, and consequently the moral corruption in Russian society. In this study, we shall examine L. N. Tolstoy's book in depth structurally and thematically. Markedly, he very much defended their (i.e. peasants) rights and freedoms for most of his life.

Keywords: L. N. Tolstoy, Polikushka, Structure and Theme, Peasants, Slavery.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 23.11.2023; Yayıma Kabul Tarihi: 15.02.2023

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yabancı Diller Fakültesi, Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, Rusça Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, ANKARA; ORCID: 0000-0003-1475-8421, E-posta: ersin.cetinkaya@asbu.edu.tr

Giriş

Rusya'nın Tula Eyaleti'nde Yasnaya Polyana yurtluğunda 1828 yılında hayata gözlerini açan L. N. Tolstoy, 82 yıllık yaşamı boyunca hem edebî hem de felsefi bağlamda dünyada çok ses getiren yazarlardan birisi olur. Yazarın keskin gözlemi, tasvirlerinin çarpıcılığı ve edebî sanatı onun hem dünya hem de Rus edebiyatının klasikleri arasında yer almasına vesile olur. Yazar, sahip olduğu ekonomik imkânların getirisi ve küçük yaşta iyi bir eğitim almasıyla birlikte çocuk yaşlarda eserler kaleme almaya başlar. Yazarlık serüveninin bir ön hazırlığı niteliğinde olan bu yazılardan ziyade L. N. Tolstoy'un günlük tutması da edebî olgunluğa ulaşması bakımından önemli bir yerdedir. On dokuzuncu yüzyılın en çok dikkate alınması ve üzerinde araştırılması gereken en önemli kişilerinden biri olan (Kansu, 2016, s. 65) L. N. Tolstoy, dünyayı farklı gözlerle gören ve bu doğrultuda düşüncelerini oluşturan bir yazar olarak karşımıza çıkar. Yazar, çağdaşları tarafından hem pişman bir aristokrat ve ataerkil Rus köylülüğünün çıkarlarının sözcüsü, hem devrimci hem de Hristiyan anarşisti olarak görülür (Volkov, 2010, s. 17). Edebî sanatı bağlamında N. M. Karamzin ve A. S. Puşkin'den itibaren oluşan Rus edebî geleneğinden sıklıkla yararlanarak kendi özgün tarzını oluşturur. Akademik eğitim bağlamında çeşitli hareketlenmeleri olsa da tam bir üniversite eğitimi almaz ve yaşamı için çok önemli bir noktada bulunan Yasnaya Polyana'ya dönerek köylülerin içine karışır.

“Yazarın önemi şüphesiz öncelikle edebiyat konusundaki üstün niteliklerinden ileri gelmektedir; fakat edebiyat alanında bu bilinirliğini ve yaygın şöhretini artıran; onun düzgün ahlakı, soylu ve orijinal görüşleri, insanın doğası ve zaafı hakkında yorulmak bilmeden inceden inceye araştırmaları ve özellikle insanoğlunun yaşam şekli ile yaşam esasları arasındaki kurduğu sıkı ve samimi ilişkidir” (Kansu, 2016, s. 65).

Yasnaya Polyana, L. N. Tolstoy'un hem dünyevi hem de edebî yaşantısı noktasında önemli bir yerdedir. Tolstoy açısından buranın önemi anılardan ziyade, hafızanın kavrayış yetisinin ötesinde olaylarda ve kişiliklerde görülür (Wilson, 2019, s. 63). Edebî eserleri için ilham kaynağını bir yandan bu yerdeki doğal varoluştan alırken diğer yandan da hayatı boyunca olumlu olarak savunacak olduğu köy yaşantısının yüceliğini benimser. Yazarın ilk dönem eserlerine bakıldığında gerçekçi bir çizgide *sanat sanat içindir* anlayışında hareket ettiği görülür. İlk dönem edebî faaliyetleri içinde gün yüzüne çıkan “Savaş ve Barış”, “Anna Karenina” gibi romanları ve “Polikuşka”, “Üç Ölüm”, “Tipi” gibi uzun öyküleri bu dönemin mahsulleridir. Hayat içerisinde bir çıkış araması süreci ile sanatkârın hem yaşamında hem de edebî serüveninde bir kırılma yaşanır. Dini bağlamda da etkilerinin görüldüğü bu kırılma, L. N. Tolstoy'un soyluluğundan nefret eden, metadan ziyade uhreviliğin önem kazandığı bir dönem yaşamasına vesile olur. Dünyevi yaşamında gerçekleşen bu değişimin etkileri kuşkusuz kendisini sanatkârın edebî yaşantısında da hissettirir. Edebiyat bilimi, dünya halklarının sanatsal edebiyatını inceler, amacı da, bunların biçim ve içeriklerinin gelişimindeki yasalılıkları ve özellikleri açıklayabilmektir (Pospelov, 2014, s. 17). Bugün dahi dünya edebiyatında önemli bir yerde bulunan ilk dönem eserlerini reddeden yazar, bu eserlerini toplum için yararı olmayan yapıtlar olarak adlandırır. Bu bağlamda yaşanan değişimle birlikte Tolstoy, artık yazar ve düşünür olarak varlığını sürdürür. İfade edilen birikimlerin sonucu olarak ahlaki kaygılarla kaleme aldığı “Diriliş (*Воскресение*)” ve bu tema çerçevesine oturtulmuş öykü, uzun öykü türünde eserler yazmaya başlar.

Köylüler ve köylülerin koşulları L. N. Tolstoy'un özellikle ikinci kırılmanın yaşandığı noktadan sonra tüm yaşantısını kuşatır ve sanatkâr bu doğrultuda hareket eder. Yazar, “eli kalem tutan bir adamın, aklına gelen ilk konu üzerindeki gevezeliği bu.” (Rolland, 2001, s. 50) diye ifade ettiği “Polikuşka” eserini küçümser, ancak yazın tarihine toprak

kölelerinin durumunu çarpıcı bir şekilde gözler önüne çıkaran bir yapıt armağan eder. Muhtelif zamanlarda hem kendisinin hem de halktan topladığı yardımları köylüler için kullanarak onların sorunlarını aza indirir. Bu, Tolstoy'un birçok Rus köylüsünün yaşam gerçekliğine ilişkin bitmek bilmez bir devinimidir (Bartlett, 2017, s. 217). Edebiyatçı kimliğinin yanı sıra bir pedagoğ gibi de hareket eder, Avrupa'daki okulları ve eğitim sistemini bizzat inceleyerek bugün eğitim bilimciler tarafından kabul gören eğitim sistemini Yasnaya Polyana'da kurmuş olduğu okulda köylü çocukları üzerinde uygular. Kendine özgü bir eğitim sistemi uygulamaya çalışan yazar, yaşadığı çağın metotlarını eğitim açısından uygun görmez. Tolstoy'un özgünlüğü ve eşsiz konumu düşünüldüğünde eğitsel düşüncesinin, sadece belirli bir çağın ürünü olmaktan ya da on dokuzuncu yüzyılın kendine has uygulamalarına bir tepkiden çok daha fazlası olduğu görülebilir (Moulin, 2018, s. 213). Sanatkâra göre eğitim ile birlikte insanlar gelişerek hak ettikleri konuma yükselebileceklerdir. Böylelikle köylüler eğitimin gücü ile birlikte ezilen ve itaatkârlardan yükselip ezenlerin safına katılabilirler (Tolstoy, 2020, s. 60).

Ahlaki normlarla oluşturduğu eserlerle yaşamın amacını, insan için temelde neyin gerekli olduğunu, erdemli olmayı vurgulayan yazara göre insanın tamamlanmasında en önemli öğeler insanlara ve çevreye karşı duyulan sevgi ve iyi ahlaklı olmaktır. Nitekim sanatkâr bu doğrultuda hareket etmeye çalışarak yaşadığı dönemde toplum tarafından bir peygamber ilgisi görür. Dünyanın birçok yerindeki önemli dinî kişiliklerle ve düşünce adamlarıyla da sürekli fikir alışverişinde bulunarak tanınırlığını artırır. Öyle ki yaşadığı Yasnaya Polyana yurtluğu tüm dünyadan farklı sınıfsal unsurlara sahip olan kişiler tarafından ziyaret edilir, kendisi ile röportajlar yapılır, söylemiş olduğu sözler adeta vahiymiş gibi çevresindeki kişiler tarafından not edilir. Evliliğin yasal zina olduğunu söylemesi, kilisenin devlet tekelinden ayrı hareket etmesi gerektiği düşüncesi, kötülükle kötülükle karşılık verilmemesi gerektiği gibi ifadeleri sebebiyle anarşist bir kişilik olarak adlandırılan L. N. Tolstoy, yaşadığı dönemde birçok olumsuz yorumla karşılaşır, Yasnaya Polyana'daki okulu devlet birimleri tarafından basılarak kapatılır, Ortodoks kilisesi tarafından aforoz edilir ve çarlık gizli polisleri tarafından sürekli takip edilir. Kendi düşünce sistemi içerisinde kamu yararı doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini savunan yazar, doğal olarak dönemin otokratik yönetimi tarafından tehdit olarak kabul edilir. Kemal Tahir tarafından "krallığı ve peygamberliği" arasından sıkışıp kalmış bir edebî şahsiyet olarak tanımlanan (Düz, 2002, s. 213) yazarın edebî kişiliği önünde saygıyla eğilinir, fakat L. N. Tolstoy edebî kişiliğini bırakıp düşünür ve dinî kişiliğiyle yorum yapmaya başladığında toplum ve kurumlar tarafından büyük bir tepkiyle karşılaşır.

L. N. Tolstoy Belçika'da bulunduğu sırada prens Dondukov-Korsakov'un kızlarından birisinin kendisine anlatmış olduğu Rus köylü yaşamının değişik bir olayından hareketle Polikuşka'yı yazar (Troyat, 2010, s. 290). Öyküde geçen anlatı gerçek hayatta meydana gelir ve yazarın yurtluğu olan Yasnaya Polyana'ya yakın bir yerde vuku bulur. L. N. Tolstoy, eseri 1855 yılında yazmaya başlar ve 1863 yılında bitirerek "Russkiy Vestnik" adlı dergide yayınlar. Öyküde toprak kölesi Polikuşka'nın trajik sonu anlatılmaktadır. Kurtuluşu halkta bulan L. N. Tolstoy, 1850'li yıllarda toprak köleliğinin kaldırılması gerektiği düşüncesi içindedir. Nitekim bunun için de uğraş veren yazarın çabaları yetersiz kalır, çünkü hem yönetim hem de köylülerin eğitimsizliği buna imkân vermez. Edebî yaşantısının büyük çoğunluğunda köylüler ve bu insanların sorunları hakkında yazmış olan L. N. Tolstoy, "Polikuşka" eserinde bu insanların toplumsal şartların getirişiyle birlikte çektiği sıkıntıları, cahilliklerini ve dönemde sık sık yaşanan savaşlar neticesinde savaşın insanlar için ne anlam ifade ettiğini irdeleyerek eserini tamamlar. Bu çalışmada "Polikuşka" eseri yapı ve izlek bağlamında detaylı bir şekilde incelenerek dönem Rusya'sının şartları, toplumun ahlaki yozlaşması, yazarın bahsedilen durumlardaki tutumu ve çözüm önerileri irdelenecektir.

1. Yapı Unsurları

1.1. İsim-İçerik İlişkisi

Polikuşka, eserin başkahramanı Polikey'in hitabet sanatında ismin daha naif söylenmesiyle karşımıza çıkan bir söyleyiş formudur. Etimolojik olarak eski Yunanca kökenli bir isim olan "Polikarp" kelimesinden türeyen ve günümüzde kullanımına çok rastlanmayan Polikey ismi verimli anlamında kullanılan bir kelimedir (Petrovskiy, 1966, s. 181). Eser, başkişi Polikey'in hayat hikâyesi ve onu çevreleyen kişi ve olaylar bağlamında kurulduğundan dolayı eserin "Polikuşka" olarak adlandırılması sanatkar tarafından seçilmiş uygun bir başlıklandırmadır. Edebiyat, ifade vasıtası olarak toplumun yarattığı dili kullanan bir sosyal kurum (Wellek vd. 2019, s. 118) olduğu için sanatkarın düstur edinmiş olduğu yaşadığı çevreyi ve gereksinimleri edebî yaratısında aktarma çabası bu açıdan daha anlamlıdır. Aynı zamanda eser içerisinde geçen anlatının Yasnaya Polyana'daki yer ve durumlara benzerlik göstermesinden dolayı "açık, geniş yer" anlamına gelen "pole" kelimesinin farklı bir kullanımıyla yazar tarafından Polikuşka/Polikey ismi elde edilir. Nitekim sanatkar Yasnaya Polyana'da çalışan bir köylüyü prototip olarak kullanarak öykünün isimlendirilişini de bu şekilde seçer. Eser içerisinde geçen Dutlov, Yermil, Rezun, Jitkov gibi isimler de Yasnaya Polyana'da yaşayan köylülerin isimlerine benzerlik gösterir. Öyle ki anlatı içerisinde geçen Baraban isimli at aynı zamanda Yasnaya Polyana'da bulunan kayıt defterlerine göre yaşlılıktan dolayı iş yaptırılmayan ve yemlenmesine müsaade edilen atla aynı ismi taşır.¹ "L. N. Tolstoy hayatta nasılsa, sanatında da öyledir. Karşılaştığımız kişilerin karakterleri gördüğümüz, hissettiğimiz, kokladığımız, elle dokunduğumuz kişilerin karakterleridir." (Laffitte, 2016, s. 11) Bu bağlamda L. N. Tolstoy, çevresinde olan her ne varsa edebî yaratısında uygun bir şekilde harmanlayarak kullanır.

Eserin adını aldığı Polikuşka isminin etimolojik olarak verimli anlamına gelmesi başkişinin olumsuz anlamda da olsa elinin mahir olmasından kaynaklanır. Nitekim Polikey hırsızlık yapar, herhangi bir bilgisi olmamasına rağmen baytarlıkla uğraşır, ilaçlar hazırlayarak sonucu ölümcül olsa da hayvanlara tedaviler uygular ve bu da ismin verimli anlamını "olumsuz" olarak da olsa karşılar niteliktedir. Kahraman aslında özünde iyi tabiatlı bir insandır, fakat küçük yaşta kimsesiz kalmasıyla birlikte kendisiyle ilgilenilmemesi, bu yaşlardan itibaren art niyetli insanlarla karşılaşması ve kötü muameleye maruz kalmasından dolayı bu yapıdadır. Dünyayı anlamlandıran insan, çevresine, farkında olmadan değil de biraz bilinçli, düzenli, yöntemli ve tutarlı bir biçimde bakarsa, bakmaya çalışırsa o zaman ona homo semioticus² adı verilebilir (Rifat, 2021, s. 27). Eser içerisinde geçen aktarımda olduğu gibi Polikey aslında kendisine fırsat verildiğinde olumlu yönde, verimli bir şekilde hareket etmek arzusu içerisinde. Bu bağlamda eserin başlığının -Polikey yerine- Polikuşka olarak seçilmesi hem yazarın kahramana sempati duyması hem de başkişinin etrafında geçen olayların aktarımının etkinliğini arttırması açısından uygunluk arz eder.

1.2. Olay Örgüsü

Öykü Rusya'nın bir köyünde iyi kalpli ve merhametli Hanımefendinin malikânesinde çalışan Polikey, Hanımefendi, Polikey'in karısı Akulina, Kâhya Yegor Mihayloviç, Dutlov ve köylüler arasında geçer. Yazar anlatıcı tarafından 15 bölümde aktarılan anlatı, insanların hem yaşam içerisindeki mücadelelerini, hem 1861 yılında toprak köleliğinin

¹ A. S. Petrovskiy, *İstoriya Pisaniya i Peçataniya "Polikuşki"*. Erişim Tarihi:31.05.2022.
<http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/proza/polikushka-komentarii.htm>

² Anlamlandıran insan.

kaldırılmasına rağmen eski düzenin sürdüğünü hem de toplumda vuku bulan ahlaki yozlaşmayı aktarır. Eseri aktarımı açısından iki bölüme ayırmak mümkündür.

I. Bölüm: Anlatıcının köydeki hayat ve insanlar hakkında bilgi vermesi ve okuyucuya Polikuşka ve ailesinin tanıtılması.

- Kâhya Yegor Mihayloviç'in Hanımefendiye köyden askere gitmek zorunda olanların durumunu açıklaması,
- Anlatıdaki karakterlerin çoğunun hem psikolojik hem de fiziki tasvirinin yapılması,
- Köyde hiç kimsenin askere gitmek istememesinden dolayı bir anlaşmazlığın meydana gelmesi,
- Dönem Rusya'sında her toprak sahibinin askere belirli sayıda kişi göndermesi, eğer göndermezse belirli bir meblağ para vermesi gerektiği,
- Hanımefendinin bu parayı vermek yerine askerlik anlaşmazlığının giderilmesini Kâhyadan talep etmesi,
- Başkışı Polikey'in ve ailesinin okura tanıtılması,
- Köylülerin hem hükümet hem de Hanımefendi karşısındaki çaresizliği ve keskin bir sosyal eşitsizliğin aktarımı.

II. Bölüm: Küçük yaşta anne ve babasız kalan Polikey'in kötü kişilerin yanında büyümesiyle hırsızlık yapmaya başlaması, fakat buna rağmen Hanımefendinin uşaklığını yapan Polikey'den kendini kanıtlaması için şehirdeki bir miktar parayı alıp getirmesini istemesi.

- Baytarlıkla da uğraşan Polikey ve çocuklarının evde otururlarken Hanımefendi tarafından çağrılmasıyla ailecek paniğe kapılmaları,
- Hanımefendinin Polikey'e kendisi adına şehirden bir miktar parayı alıp getirmesini isteyerek kendisini kanıtlama fırsatı vermesi,
- Özünde aslında iyi bir insan olan Polikey'in bu imkâna dört elle sarılarak şehre gitmek için hazırlık yapması ve yola koyulması,
- Hırsızlığı ile ün salmış Polikey'e böyle bir görev verilmesine köylülerin şaşkınlıkları, kıskanmaları ve ahlaki yozlaşmanın getirisiyle dedikodu yapmaları,
- Polikey'in yola çıkması ve şehre ulaşması,
- Şehirde parayı tahsil etmesi ve diğer köylülerin istediklerini alması,
- Polikey'in dönüş yolunda erdemli bir insan gibi davrandığı için övünmesi ve Hanımefendinin de bir kölesi olarak kendini kanıtladığına dair fikrinin gerçekleşeceğini düşünmesi,
- Şapkasının astarına koyduğu paranın şapkanın çok eski ve sökülme üzere olmasından dolayı yolda uyuklarken farkına varmadan düşmesi,
- Köye yaklaştığı sırada parayı kontrol etmesiyle paranın yerinde olmadığını anlaması, paniğe kapılması ve geldiği yoldan geri dönerek parayı bulmaya çabalaması,
- Parayı bulamayan Polikey'in sakin bir şekilde eve gelmesi, karısına parayı Hanımefendiye teslim ettiğine dair yalan söylemesi,

- Karısının işe daldığı sırada bir ip alarak çatı katına çıkması ve kendisini asarak intihar etmesi,
- Marangozun karısının çatıya çıkması, Polikey'i ipte asılı bulması ve korkmasından dolayı merdivenlerden düşmesi,
- Çocuklarını sırayla banyo yaptıran Polikey'in karısının en küçük çocuğu yıkadığı sırada bağırsığı duyması ve çatı katına doğru hareketlenmesi,
- Suda bıraktığı çocuğun baş aşağı kaymasıyla birlikte boğularak ölmesi,
- Olayı duyan köylülerin adeta bir tiyatro izlermişçesine toplanması ve dedikoduya başlaması,
- Kocasının intiharıyla feryat eden Akulina'nın küçük çocuğun boğularak öldüğünü görmesi üzerine aklını yitirerek gülmeye başlaması ve köylü kadınların onu teselli etmeye çalışması,
- Durumun Hanımefendiye bildirilmesi,
- Yeğenin askere alınmasına göz yummak zorunda kalan Dutlov'un yolda Polikey'in düşürdüğü parayı bulması,
- Köye vardığında Polikey ve ailesinin başına gelenleri öğrenmesi ve parayı Hanımefendiye götürmesi,
- Hanımefendinin paranın uğursuz olduğu düşüncesiyle parayı Dutlov'a vermesi,
- Eve gelen Dutlov'un uyurken kâbus görmesiyle birlikte ertesi gün yeğenin yerine askere göndermek için bir köle alması ve yeğenini askere gitmekten kurtarması,
- Dutlov, yeğeni ve yeğenin karısıyla geri dönerken askere gidenleri görmesi ve askere giden kişilerin tasvirleri.

Olayların çözümlendiği ikinci bölümde köylüler, dönemdeki askerlik sorunu, köylülerin yaşadığı sıkıntılı durumlar üzerinden Çarlık Rusya'sındaki herhangi bir köyde yaşanabilecek durum aktarılır. Öykü dönem içerisinde tipik küçük insan olan Polikey ve ailesinin başlarına gelenlerle birlikte bir facia yaşanmasıyla son bulur.

1.3. Bakış Açısı ve Anlatıcı

L. N. Tolstoy'un keskin bir gözlem gücüyle kaleme almış olduğu öykü, 15 adet kısa bölüme yayılır, tanrısal bakış açısıyla bir sıfır odaklayım yapılarak yazılır. Yazar, karakterlerin hem fiziksel hem psikolojik kişiliklerini tasvir ederken detaylı betimlemeler yaparak okura hem dönemi ve yaşanan ortamı, hem de yaşadıkları konumdan dolayı insanların yaşadıkları ahlaki yozlaşmayı ve cehaleti gözler önüne sunar. Hâkim bakış açısıyla ele alınan eserde sanatkar, genellikle otoriter, bazense adil ve had bilici olmak üzere üç çeşit aktarım yolunu seçer. Dolayısıyla aktarım tek bir ağızdan ve zihinden aktararak okura sunulur (Şazyek, 2021, s. 51). *"Bana kalırsa, bizlerin Polikey'in yaptıklarına gülmemiz haksızlık olur. Güven aşlamak için Polikey'in kullandığı yöntemler, atalarımızı ve bizi etkileyen, çocuklarımızı da etkileyecek olan yöntemlerin aynısıydı."* (Tolstoy, 2005, s. 19), *"Polikey ahırda hizmet ederdi. İki taya bakar, atların sığırların kanını alır, toynaklarını temizler, yaralarına kendi bulduğu merhemleri sürer, tulumuyla su çeker, bütün bunlara karşılık erzak alırdı"* (Tolstoy, 2005, s. 15).

Öyküdeki karakterlerin bütün olarak aktarımında iç monologların önemi büyüktür. Bu bağlamda yazar bu yöntemi sıklıkla kullanır. *"Koyunda bin beş yüz ruble taşıyacak bir*

adamdı bugüne bugün. Dönerken isterse Davul'u köy yolunda Odest'e çevirir, aklına esen her yere gidebilirdi" (Tolstoy, 2005, s. 43).

Öyküde iç monolog ve tasvirlerin yanı sıra karakteri karakter yoluyla açıklama yöntemi vardır. Polikey konuşmalarında Hanımefendisinin ne kadar iyi yürekli birisi olduğunu dile getirerek Hanımefendi hakkında fikir sahibi olmamızı sağlar.

Yazar anlatıcı tekniğinde sıklıkla bulunan ve L. N. Tolstoy'un edebî sanatındaki özgünlüklerinden birisi olan tasvir, öykü içerisinde yoğun bir şekilde bulunur. *"Basma kılıflı yastıkları ve yorganı ile ana-babanın bölmesi, bebekli bir beşik, üzerinde yemek pişirilen, kap kaçak yıkanan, bütün ıvır zıvırın bulunduğu at baytarı olan Polikuşka'nın çalıştığı üç ayaklı bir sehpa, tekneler, giyecekler, tavuklar, bir dana ve yedi kişilik bir aile bu daracık köşeyi dolduruyordu"* (Tolstoy, 2005, s. 14). Eser uzun öykü tarzında yazıldığı için aktarım tek yönlü bir şekilde ilerleyerek tek anlatıcı tarafından aktarılır. Anlatı tek bir kahramanın başından geçenleri aktarması ve sürekli ilerleyen bir yapıyla karşımıza çıkmasıyla uzun öykünün gereksinimlerini karşılar.

Karakterizasyonun açıklama yöntemiyle yapıldığı öyküde Forster'in kişilik tasnifine³ göre Polikey ve Hanımefendi boyutlu, Akulina ise düz kişilerdir. Batı edebiyatlarının ve Rus edebiyatının Balzac, Stendhal, Jane Austen, Tolstoy, Dostoyevski gibi büyük romancıları genellikle her şeyi bilen yazar açısından karakterizasyonu gerçekleştirirler (Huyugüzel, 2019, s. 262). Dolayısıyla okur, karakterleri yazarın ağzından öğrenir. Başkişi Polikey psikolojik bir tiptir, çünkü öyküde sürekli kendisi ile iç hesaplaşma içindedir. Hanımefendi, Kâhya Yegor Mihayloviç, Dutlov ve Akulina toplumsal tiptir. Yani Hanımefendi dönemin tipik zengin toprak ağası tipi, Kâhya Yegor Mihayloviç Hanımefendiye yaranmak için isteklerine boyun eğen bir karakter, Dutlov dönemin köylü tipinin bir sureti, Akulina ise dönemin tipik kadın örneğidir.

1.4. Zaman

Anlatının entrik kurgu zamanı çizgisel bir düzlemde -ileriye doğru süreklilik arz eden- Çarlık Rusya'sının 1800'lü yıllarına tekabül eder. Dönem Rusya'sında yaşanan sosyal eşitsizlik ve adaletsizlik, keskin bir sınıf ayrımı, toprak köleliğinin resmi olarak kaldırılmasına rağmen düzenin yine eskisi gibi devam ettiği okura gösterilir. Aynı zamanda dönem içerisinde gerçekleşen savaşlar neticesinde askerliğin insanların zihninde ölüm olarak karşılık bulması ve bu durum karşısında insanların çaresizliği aktarılır. *"O andaki raporun konusu, asker toplamayla ilgiliydi. Pokrovsk Köyü'nden üç kişi göndereceklerdi askere"* (Tolstoy, 2005, s. 8).

Öykü nicel zaman bağlamında anlatının aynı dönemde ortaya çıkması, gelişmesi ve sonuçlanmasıyla oluşturulmuştur. Dolayısıyla yine uzun öykü türünün özelliklerinden birisi olan basit bir yapıda tek bir kahraman etrafında toplanan anlatı, bu duruma paralellik arz ederek tek bir zamansal çizgide ilerleyerek kendisini tamamlar. Olay zamanı, eserin aksiyonel omurgasının ileriye yönelik bir doğrultuda meydana getirdiği ana kronolojik bir çizgi olarak kabul edildiğinde (Sazyek, 2021, s. 249) zaman aktarımı eserde bu şekilde kendisine yer bulur. Fransız romancı ve kısa öykü yazarı Guy de Mouppasant'ın benimsediği klasik tarzda bir aktarıma örnek olan eser, öykü, vaka, anlatı zamanı düzleminde paralel bir doğruda ilerleyerek sonuçlanır.

1.5. Mekân

L. N. Tolstoy'un edebî kişiliğinin özünü oluşturan karakterlerden birisi köy ve köyde yaşayan insanları çevreleyen sorunsallardır. Yazarın doğumundan itibaren yaşamının neredeyse tamamını Yasnaya Polyana'da geçirmesi bu insanları doğrudan

³ Detaylı bilgi için bk. Tekin, 2004, s. 96-97.

gözlemlemesine, onlarla birebir iletişim kurmasına dolayısıyla onları daha iyi özümsemesine vesile olur. Sanatkârın düşünce yapısına göre köylüler Rusya'nın asil insanlarıdır ve diğer zümreler de ancak onlar gibi yaşayarak insanın özüne ulaşabilecektir. Bu bağlamda yazarın edebî külliyyatına bakıldığında köylü ve köylü yaşamına dair yazmış olduğu eser sayısı azımsanamayacak kadar çoktur.

Yazarın 1863 yılında kaleme almış olduğu öykünün mekânı tipik bir Rus köyü ve bu köyde yaşayan insanların başından geçen olayların aktarımıdır. Keskin bir gerçekçilikle aktarılan anlatıda insanın yaşadığı mekân vasıtasıyla dünyadaki konumu belirlendiği düşünüldüğünde, adeta bir kast sistemi mantığında toprak köleliği ile yaşamına devam eden köylülerin bulunduğu mekân, Hanımefendinin malikânesinin aşağı kısmında bulunan yerdir. Dolayısıyla kahramanların düşünce yapıları ve ahlaki normları da bu mekânların özellikleriyle bezenir. Anlatı gerçek olaylardan beslenilerek kaleme alındığı için eser içerisinde tasvir edilen Polikuşka'nın ve diğer köylülerin yaşadığı yapılar Yasnaya Polyana'nın eski avlu binasında bulunan kulübelere benzerlik gösterir.

Köydeki olumsuz koşullar birkaç aile dışında herkes için çok kötüdür. İnsanlar sadece karnını doyurabilmekte, ev bile denilemeyecek izbelerde yaşamakta ve peçka olarak adlandırılan fırında hem yemek yapmakta hem ısınmakta hem de sıcak olduğu için fırının üstünde sırayla uyumaktadırlar. Kişilerin hayata bakışlarının darlığı ve küçüklüğüyle eş değer bir durum teşkil eden izbeler, karakter düşünce yapısının aktarımı açısından da önemli bir yere sahiptir.

Yukarıda, malikânede yaşayan Hanımefendi hayata karşı bazı histerik düşüncelere sahip olmasına rağmen nasıl geniş çerçevede düşünebiliyorsa, aşağıdaki izbelerde yaşayan insanlar da mekânın darlığı neticesinde o derece dar bir görüşe sahiptirler. Bunu ifade ederken de aynı zamanda "Tanrı böyle istedi." diye düşüncelerini destekleyerek bu sığılığı vurgularlar. Dolayısıyla mekânların insanların karakter ve düşünce yapısını oluşturmadaki önemi gözler önüne serilir.

Çevresel mekân olarak karşımıza çıkan iç- izbeler, malikâne- ve dış -köy, şehir-mekânlar içerisinde yaşayan insanların hayata karşı bakışlarını, var olma mücadelelerini, korkularını, sevinçlerini, kısacası insanoğlunu ilgilendiren ve çevreleyen her türlü öğeyi aktarmada önemli bir noktadadır. Olgusal mekân özelliği de taşıyan köylülerin yaşamaya çalıştığı izbeler aynı zamanda bu kişiler hakkında önemli ipuçları verir. Polikey'in acınası dış görünüşüne eşlik eden iç dünyasına ek olarak yaşadığı ortam da paralellik arz eder. "Karısı ve çocuklarıyla, başını sokacağı berbat mı berbat, bedava verilmiş bir dam altında otururlardı" (Tolstoy, 2005, s. 14).

Sınıfsal ayrımın keskin bir şekilde hissedildiği eserde, yaşanan mekânlar insanların düşünce yapısını oluşturduğu kadar bu mekân dışında var olan insanlara karşı düşüncelerin belirlenmesinde de etkilidir. "Ne biçim kâhya bu böyle! Hanımefendinin sinirlerini bozdu, saat ikiye kadar uyumaz gayrı' diye düşünüyordu hizmetçi kız" (Tolstoy, 2005, s. 13). "Hanımefendiyi de telaşlandırdınız. Sormadan etmeden hizmetçiler bölümüne girilir mi? Köylü işte, ne olacak!" (Tolstoy, 2005, s. 41) Hayattaki konumları Hanımefendinin iki dudağı arasında belirlenen hizmetçiler, imkânlar bakımından eşit konumda oldukları insanlara karşı konakta yaşamaları nedeniyle olumsuz düşünce içerisindedirler. Üstelik bu düşünce yapısına Hanımefendiyi gerçekten düşündüklerinden değil, kendi çıkarları açısından girerler.

1.6. Karakter Yapıları Bakımından Kişiler

1.6.1. Başkişi

Eserde figüratif kadronun -içerik ve yapı bağlamında- merkezinde yer alan kişi olarak karşımıza çıkan başkişi (Sazyek, 2021, s. 55), köylüler tarafından kötü gözle

bakılan, alkolik, hırsız olan Polikey'dir. Dolayısıyla anlatı içinde aktarımı yapılan hadise de Polikey'i çevreleyen olaylar çerçevesinde cereyan eder. Polikey hem olayların başlamasında hem de gelişip sonuçlanmasında ağır basan karakterdir.

Başkişi Polikey eskiden çalıştığı çiftlikteki ustasından hırsızlığı öğrenir ve bunda ustalaşır. Özünde iyi bir insandır, fakat içkiye olan düşkünlüğü onu her türlü ahlaksızlığa iter. Her fırsat bulduğunda hırsızlık yapar. L. N. Tolstoy, Polikey karakteri ile dönemin tipik, cahil, ahlaki açıdan yozlaşmış ve toplumun en alt tabakasındaki insanını tasvir ederek yaşanan çağdaki köylülerin bir panoramasını sunar. Polikey aslında iyi tabiatlıdır, fakat onu çevreleyen toplumsal koşullar ve maddi imkânsızlıklar kötü yönde evrilmesine sebebiyet verir. Dolayısıyla özelde Polikey karakteri ile yansıtılan durum aslında genelde Rusya'da bulunan tüm köylülerin bir yansımasıdır. Bunun yanı sıra Polikey, dış görünüş olarak da dönem köylüsünün bir örneğini teşkil eder. *"Ezik görünümlü, pasaklı, üstelik başka köyden gelmiş bir adam olan Polikey'i ne kilerci, ne büfeci, ne Kâhya, ne de hizmetçi korurdu. Onun tek arka çıkkanı, tek kayıranı yoktu"* (Tolstoy, 2005, s. 14). Görünüşüne paralel olarak toplumda sınıfsal düzlemde aralarında çok bariz bir fark bulunmayan insanlar tarafından da hakir görülür.

1.6.2. Norm Karakterler

Öyküde başkişi Polikey'in okur tarafından daha derinlemesine anlaşılmasını sağlayan norm karakterler yazar-anlatıcı, Akulina, Kâhya Yegor Mihayloviç ve Hanımefendidir. Olaylar zincirinin geçtiği ortamın somutlaşması, bu bağlamda dekoratif altyapının canlı ve zengin bir görünüm sunması bakımından ufak da olsa bir işleve sahiptirler (Sazyek, 2021, s. 137). Yazar-anlatıcının Polikey'in hayatından sunduğu kesitlerin yanı sıra bahsedilen karakterlerin başkişi hakkında yaptıkları tahakkümler okura Polikey'in karakterini anlamada boyutluluk imkânı sunar. Böylelikle okur Polikey'in asıl mizacını öğrenir. *"İşte bu seyisin yanında Polikey çıraklık yaptı, genç yaşında eli kötü şeylere alıştı. Sonra bunlardan kurtulmak istediye de başaramadı. Anasız-babasız büyümüştü; ona terbiye verecek yakını bulunmayan, zayıf karakterli bir delikanlıydı"* (Tolstoy, 2005, s. 15).

Akulina karakteri ise başkişinin içerisindeki iyiliği bilen ve bunu açığa çıkarmaya çalışan kişi olarak ortaya çıkar. Yaşadıkları zor hayata her anlamda kol kanat geren Akulina bunun yanı sıra kocasına iyi bir insan olması ve bunu kanıtlaması için destek olur, öğüt verir. *"Tanrı yardımcın olsun, İlyiç, dedi. Gittiğin zaman ağzına bir damla içki koymamak için İsa adına haç öpmeni istiyorum"* (Tolstoy, 2005, s. 27). Akulina'nın anlatı içerisindeki ifadeleri Polikey'i anlamlandırmada önemli bir yerdedir. Güçlü, kuvvetli, akıllı, çalışkan, güzel bir kadın olan Akulina, kocasının tek destekçisidir. *"Akulina çocuklarını, kocasını yur yıkar, sırtlarına giyecek diker, keten büker, dokur, ağartır, yemeğini ortak ocağa pişirir, kotarır, komşularıyla çekişir, dedikodu yapardı"* (Tolstoy, 2005, s. 15). Akulina da kocası gibi dönemin tipik köylü kadın örneğini teşkil eder. Hanımefendi ise öyküde Akulina ile aynı işlevi görür. *"Söz ver bana. Dürüstçe, namusunla gidip geleceksin. Anlıyor musun? Bütün geleceğin bu işe bağlı!"* (Tolstoy, 2005, s. 26)

1.6.3. Kart Karakterler

Eserde bulunan kart karakterler 1800'lü yılların Çarlık Rusya'sında bulunan tipik bir köyün nasıl bir yapıda olduğunu göstermesi açısından önemli bir yerdedir. Nitekim dönemin toplumsal, ekonomik, ahlaki yapısı hakkında okurun çıkarım yapabilmesini sağlayan Hanımefendi, Kâhya Yegor Mihayloviç, Dutlov, Akulina, marangozun karısı, köylüler ve askere götürülen gençler anlatı içerisindeki devinimleriyle okurun dönemi tanımasını sağlar. Aynı zamanda fon karakterin niteliklerine de sahip olan bu karakterler tek bir özelliğe sahip olarak öykü içerisinde var olarak işlevsellik kazanırlar.

1.6.4. Fon Karakterler

Öykünün anlatım gücünü arttırmak ve anlatıyı süreğen hale getirmek amacıyla eserde birçok karakter kendisine yer bulur. Hanımefendi, Kâhya Yegor Mihayloviç, Dutlov, Akulina, marangozun karısı, köylüler ve askere götürülen gençler kart karakterler olduğu kadar aynı zamanda fon karakter işlevini de görürler. Bu karakterler vesilesiyle öyküden çıkarım yapabilmek daha olağan bir hâle gelir.

2. İzleksel Kurgu

Köylü işte, ne olacak!

Rusya yüz ölçümü olarak büyük olduğu kadar içerisindeki barındırdığı muhtelif insan tipleri ve sınıfsal ayrışmalar olarak da çeşitlilik arz eder. Dolayısıyla “Hiçbir ülke edebiyatı Rus edebiyatı kadar angaje bir edebiyat olmamıştır; hiçbir ülke edebiyatı insanın sefalet ve yoksulluğu konusuna Rus edebiyatı kadar eğilmemiş, onun kadar yürek parçalayıcı betimlemelere girmemiştir” (Laffitte, 2016, s. 339). Rusya’nın demografik yapısının büyük bir bölümünü oluşturan aşağı tabaka insanları ülkenin ilk kurulduğu yıllardan itibaren tarih sahnesinde yerini alır. Ülkenin yaklaşık % 90’lık nüfusunu temsil eden küçük insanlar ya köyde bir toprak beyinin boyunduruğu altındadır ya da şehirde kötü koşullarda yaşamakta ve çalışmaktadır. Küçük insan sınıfının büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylülerinin -toprak köleleri- sorunları zaman zaman kendine yer bulsa da 1861 yılında yapılan toprak köleliğinin kaldırılması ile önemli bir safhaya ulaşır. 1861 tarihli Çarlık Manifestosu’na göre toprak köleliği kaldırılır, köylüler ise belirli bir meblağ karşılığında toprak satın alma hakkına sahip olur. Toprak beylerinin boyunduruğundan yeni yeni kurtulan köylülerin ise henüz maddi açıdan bir kazanımı olmadığı için çareyi şehirde fabrikalara, işletmelere gidip çalışmakta bulurlar ve L. N. Tolstoy’un kendi ifadesiyle kapitalist bir köleliğe mahkûm ettirilerek “zamanlarının farklı bir kölesi” olarak çalışmaya başlarlar. Hem Yasnaya Polyana hem de şehirde bu insanlar ülkede olumlu yöndeki değişikliğe rağmen kötü koşullar altında ezilmeye devam eder. Bu duruma yazarın son büyük romanı “Diriliş (*Воскресение*)” eserinde tasvir ettiği gibi toprak sahibi olma durumunu reddetmeleri eklenince bu insanların hayat koşullarında iyileşmeler gittikçe gecikir. Yazarın durumu bizzat gözlemele imkânına sahip olmasıyla birlikte ülkenin çoğunluktan ziyade azınlığın keyfiyeti noktasında yönetildiğini düşünür ve bu amaçla açlık derecesinde olan halka yardım için birçok faaliyette bulunur.

Sanatkâr, öz yaşam hikâyesinin doneleriyle bezediği “Çocukluk (*Детство*)” adlı eserinde malikânelerinde köylülere karşı kötü tutuma çocuk yaşlardan itibaren bir nefret duyar. L. N. Tolstoy yaşamı boyunca küçük insanları özellikle küçüklüğünden beri içerisinde doğup büyüdüğü insanlar olan köylüleri ilgilendiren her konuda fikir beyan eden Rus edebiyatçıları arasında en önde gelen yazarlardandır. Eğitimsiz, boğaz tokluğuna çalışan hem sosyal hem de maddi anlamda çok kötü durumda olan ve adeta bir kast sistemi gibi ilerleyen bu düzen altında ezilen insanlar, sanatkârın en çok eğildiği konulardan birisi olur. Dolayısıyla yazarın edebî külliyatına bakıldığında köy ve köylü temalı birçok eser kendisine yer bulur. Anılan eserlerden birisi olan “Polikuşka” eseri de L. N. Tolstoy’un köylülerin askere alınma korkusu bağlamında yazdığı eserlerinden birisidir. Eser Tanrısal bakış açısıyla kaleme alınarak bu insanların durumları tüm keskinliğiyle gösterilir. Hacim ve içerik olarak bir uzun öykü formatında olan eser, anlatılanların yoğunluğu çerçevesinde yazarın öykü sanatında önemli bir yerdedir. Eserin ihtivasını anlamlandırmada ve yapı-izlek bağlamında derli toplu bir düzlem oluşturmada önemli bir enstrüman olan KORA Şeması⁴ (Korkmaz, 2015, s. 103) şu şekilde gösterilebilir:

⁴ Detaylı bilgi için bk. Korkmaz, 2015.

	Ülküdeğer (Tematik Güç)	Karşıdeğer (Karşı Güç)
Kişi Düzlemi	Polikey Akulina	Hanımefendi Kâhya Yegor Mihayloviç Dutlov Marangozun Karısı Yermil Hırsızlık Alkoliklik
Kavram Düzlemi	Ahlak İnanç Varoluş Kendini Gerçekleştirme Ümit	Askere alınma Yoksulluk Yozlaşma Dedikodu Bireysel çıkar
Simge Düzlemi	Hanımefendinin Konağı Polikey'in Kulübesi Baytarlık Hümanizm	Askerlik Sosyal eşitsizlik Ahlaki yozlaşma

Tablo 1

Eser ilk olarak basıldığında etraflıca bir değerlendirme görmez, liberal ve muhafazakâr basın yapıta kaba bir tepki gösterir.⁵ Anlatı, sanatkârın yaşamında önemli bir yer kaplayan ve yaşadıkları bir tartışma yüzünden uzun süre küs kalan İ. S. Turgenyev tarafından değerlendirilir. İ. S. Turgenyev, A. A. Fet'e yazmış olduğu mektupların birinde "siz gittikten sonra Tolstoy'un Polikuşka'sını okudum ve bu büyük yeteneğin gücüne şaşırımdım. (...) Harika sayfalar var. İnsanın iliklerine kadar işliyor. (...) Tam bir usta!" (Turgenyev, 1988, s. 265)" diyerek esere hak ettiği değeri verir. Önce eseri hiç beğenmediğini dile getiren (Tolstoy, 2020, s. 285) L. N. Tolstoy eserde toprak kölelerinin içinde bulunduğu kötü durumu, eğitimsizliklerini, devlet karşısında çaresizliklerini trajik bir anlatıyla aktarır. L. N. Tolstoy, kuşkusuz, kahramanının iç dünyasını, ruhsal güzelliğini ortaya çıkarmaya çalışır. Ancak yazarın insanlara olan sevgisi, hikâyede ve bir köylü ailesindeki yaşamın ve ilişkilerin detaylarını aktardığı ayrıntılı bir bakışta kendini gösterir.⁶ Öykünün başkışisi Polikey olmasına rağmen, Polikey karakteri ile o dönemde çoğu köylünün başına gelenler dile getirilir ve öyküde ahlaki problemlere de değinilerek maddeci toplumun eğitimsiz köylülerin üzerindeki etkisi de gösterilmeye çalışılır. Bunun yanı sıra L. N. Tolstoy, okuyucuya sadece sıradan köylülerin yaşamının zorluklarını göstermekle kalmaz, aynı zamanda onu felsefi anlamda geniş bir genellemeye vardırır: yaşam ve ölüm, başarı ve başarısızlık, mutluluk ve mutsuzluk arasındaki sınır çok incedir, kolayca geçilebilir ve buna hazırlıklı olunmalıdır (Abramova, 2020, s. 56). İnsan yaşamının toplamında var olmuş, olan ve olacak olan bu ögeler sanatkâr tarafından küçük insan Polikey'in yaşamı etrafında trajik bir şekilde aktarılır.

Öyküde, dönemde ezilen toprak kölelerinin durumu anlatılır. Her sene toprak beyi devlete 3 asker vermek zorundadır. Bu yüzden köyde her sene askere gidecek kişilerin seçimi yapılır. Aslında köylülerin askere gitmemesini sağlayacak bir olay vardır: Her asker başına 300 ruble vermek, fakat Hanımefendi bu parayı vermek niyetinde değildir. O dönemde her şekilde ezilen köylüler bu yüzden çaresiz askere gitmek zorundadırlar. Bu yüzden ezik görünüşlü, pasaklı, başka köyden gelmiş olan, kimsenin arka çıkmadığı Polikey'i askere göndermek kâhyanın kolayına gelmektedir, çünkü Polikey köylülerin gözünde sevilmeyen, hırsız damgası yemiş birisidir. Kâhyanın Dutlov'un yeğeni İlyiç'in yerine Polikey'i askere göndermek istemesinin nedeni Dutlov'un diğer köylülere göre

⁵ Linkov, V. Ya. (1979). *L. N. Tolstoy Sobraniye Soçineniy v 22 tomah*. Moskva: Hudojestvennaya Literatura. Erişim Tarihi:31.05.2022. <https://rvb.ru/tolstoy/02comm/0024.htm>

⁶ Linkov, V. Ya. (1979). *L. N. Tolstoy Sobraniye Soçineniy v 22 tomah*. Moskva: Hudojestvennaya Literatura. Erişim Tarihi:31.05.2022. https://rvb.ru/tolstoy/02comm/introcomm_3.htm

daha varlıklı olmasıdır. Kâhya Dutlov'a 300 rubleye ona güzel bir gönüllü bulabileceğini söyler. Ayrıca Hanımefendi, kâhyanın Dutlov'un yeğeninine askere gönderilmemesi isteğine karşılık Dutlov'dan rüşvet alabileceği konusunda da şüphelenir. Dönemde yaşanan ahlaki yozlaşmadan dolayı insanlar arasında bir çıkar ilişkisi görülür, güçlünün güçsüzü ezdiği bir yapı kendisine yer bulur.

Dönemde askere gitmek bütün toprak köleleri için çok büyük bir olaydır, çünkü köylüler askere gitmeyi bir nevi kendilerine verilmiş bir ceza olarak görür. Askere giden birisinin öleceğine kesin gözüyle bakılır. Bu yüzden Polikey'in karısı Akulina kocasının askere gönderilmesi korkusu ile sürekli genç yaşında dul kalacağından endişelenmektedir. Durumun vahametine binaen köylüler askerlikten kurtulmak için birbirlerine *"umarım ordudan ihraç edilirsin"* (Tolstoy, 2005, s. 47) gibi dileklerde bulunurlar. Çünkü askere gitmek ölmek demektir ve bir nevi sürgün anlamına gelmektedir. Askere gitme korkusu öyle büyüktür ki Polikey askere gidecek olan Dutlov'un yeğeni İlyiç'e *"doktora on ruble rüşvet veren bir köylünün askerden kurtulduğunu"* (Tolstoy, 2005, s. 47) söyler. L. N. Tolstoy'un erken dönem sanatının en çarpıcı eserlerinden birisi olan anlatıda paranın insanların hayatlarını değiştirebileceği düşüncesiyle yazarın *belanın kapılarını açan paradır* düşüncesi paralellik arz eder.

O dönem zengin ve fakir arasındaki durum da kendini belli eder, çünkü fakir bir köylü askere gitmeyi reddetse bile bu çok da fayda etmez, ama diğer köylülere göre durumu daha iyi olan Yermil'e Kâhya dâhil kimsenin sesi çıkmaz. Yermil sanki *"ne söylerseniz söyleyin, bana vız gelir. Dört oğlum var, ama bakın kimse el süremiyor"* (Tolstoy, 2005, s. 31) der gibidir. Zengin ve fakir arasındaki ayırım her katmanda kendini gösterir. Askere kimin gideceğini belirlemek için köylülerin arasına gelen Kâhyayı görünce herkesin kafasındaki şapkayı saygı gösterisi olarak çıkarması buna örnektir. Çünkü o dönemde büyük bir unvan olmamasına rağmen Kâhya diğer köylülere göre üst seviyededir.

Yine öyküde Rezun ve İgnat adlı iki köylünün arasındaki atışma da köylülerin o dönemde ahlaki açıdan yozlaştıklarının keskin örneklerinden birisidir. Cahiliyetin getirisiyle birlikte insanlar kendi çıkarlarına olmayacak bir şeyi kesinlikle reddeder ve yapmış oldukları kabul görmeyen hareketleri savunarak haklı çıkma yarışına girerler. Hırsız gözüyle baktıkları Polikey'i aşağılamalarına rağmen kendi yaptıkları hırsızlıkları normalmiş gibi anlatırlar.

Polikey ve ailesi eserde çok yoksul olarak tasvir edilir. Ezik görünüşlü, pasaklı birisi olarak aktarılan Polikey, ailesiyle birlikte çok dar bir evde yaşamlarını sürdürmeye mahkûmdur. Öyle ki çocukların dışarı çıkmaya elbiseleri dahi yoktur ve sırayla dışarıya çıkarlar. Çocuklar babalarının şehirden geri dönmeyişine, yatarken üstlerine örttükleri giysiler yüzünden üzülmüşler, çünkü babaları o giysileri giyip şehre gitmiştir. *"... çocukların üzüntüsü ise babalarının sırtındaki giysiler yüzündendi"* (Tolstoy, 2005, s. 57). *"Sırtında eski bir hırka vardı. Bu hırka ailede yorgan, kürk, başörtüsü, halı, Polikey'in paltosu türünden çeşitli işlere yarardı"* (Tolstoy, 2005, s. 39). Sosyal ve maddi eşitsizliğin keskin bir şekilde verildiği bu durum yazarın detaylı gözlemleriyle birlikte satırlara aktarılır. Nitekim eserde aktarılan Polikey ve ailesinin durumu gerçek yaşamda var olan köylülerde de bu şekildedir ve insanlar sadece yaşamaya çabalama uğraşındadırlar.

Polikey aynı zamanda bir baytardır ve bilinçsiz bir şekilde ilaçlar yapıp hayvanları tedavi etmeye çalışır. Hayvanların zaman zaman ölmesine rağmen yine de halk ona hayvanları getirir, çünkü köyde Polikey dışında hayvanların bakımından anlayan başka kimse yoktur. Dolayısıyla cahiliyetinin de verdiği cesaretle Polikey bu mesleği deneme yanılma yöntemiyle sürdürür. *"Atlara eziyet ettikçe, hayvancağızları öldürdükçe Polikey'e daha çok inanıyorlar, ona daha çok at getiriyorlardı"* (Tolstoy, 2005, s. 19). Polikey dâhil köydeki çoğu kişinin okuma ve yazması yoktur. Öyle ki Polikey üstünde taşıdığı yüksek

meblağlı para zarfının üstünde ne yazdığını dahi okuyamamaktadır. Eserde aynı zamanda köylülerin cehaleti ve eğitilmesi gerektiği üzerine eğilen L. N. Tolstoy, burada köylülerin cahilliğini keskin bir şekilde yansıtır. Sanatkâr yaşamının önemli bir kısmını köylülere eğitmek için harcar ve onların bağınazca düşüncelerinden kurtulmalarını ister. Öyküde askere gitme olayı için “*Tanrı böyle buyurdu* (Tolstoy, 2005, s. 36), *her şeyi Hristiyanca yargılamalı* (Tolstoy, 2005, s. 33)” sözleri de halkın bilinçsizliğini göstermektedir.

Öyküde yine dönemin komşuluk ilişkilerinin çarpıklığı da göz önüne çıkar. Marangozun karısı olan yan komşuları çok kurnaz, sinsice davranan bir karakterdedir. Öyle ki Polikey kendini astığında ve küçük çocukları Smoyka banyo yaptırıldığı suda boğulduğunda dahi kendisinin Polikey’i nasıl gördüğünü, nasıl son anda merdivenlerden düşmekten kurtulduğunu herkese anlatma çabası içindedir. “*Öyküsünü henüz iştmeyenleri buldukça marangozun karısı beklemediği görüntü karşısında nasıl allak bullak olduğunu, merdivenlerden düşmekten nasıl kurtulduğunu anlata anlata bitiremiyordu* (Tolstoy, 2005, s. 63).” Olayı öğrenip evin önünde toplanan köylüler ise marangozun karısının bacağını baltayla kopardığını, çamaşırıcı kadının üçüz doğurduğunu, aşçının kedisinin kudurup herkesi ısırduğunu anlatırlar birbirlerine, fakat işin doğrusunu öğrendiklerinde ise sadece istavroz çıkarıp dağılırlar (Tolstoy, 2005, s. 64). Yani köyde yaşayanlar bu derece ilgisizlerdir birbirlerine. Hanımefendinin olayı duyması üzerine Akulina’yı ziyarete gelmesinde de bu ilgisizlik kendisini gösterir. “*Hanımefendiyi Akulina’nın ‘köşe’sinde görmemek olur muydu hiç!* (Tolstoy, 2005, s. 65)” Bu ilgisizlik beraberinde toplum içerisindeki dinamiklerin çürümüş olduğunu ve her yönden geri kalmış olan köylülerin ahlaki açıdan da yozlaşmışlığını vurgular.

Dutlov ise Polikuşka’nın ölümüne neden olan parayı kayıtsızca kabul eder, hatta Hanımefendinin parayı geri almasından bile korkar. Polikey’in ölmesinin onun için çok da bir değeri yoktur. Polikey’in ölümüne neden olan para Dutlov’un yeğeni İlyiç’in askere gitmesini engeller. Sonuç itibarıyla askerde kesin olarak öleceği düşünülen Dutlov’un yeğeni İlyiç, bedelini Polikey’in ödediği para sayesinde kurtulur, fakat bedel ölümle sonuçlanır ve aile trajik bir şekilde dağılır.

Dönem Rusya’sında eserde aktarılan askerlik korkusu köydeki toprak kölelerinde olduğu kadar şehirde kötü koşullar altında yaşayan insanlarda da vardır. Nitekim bunun bir örneğini F. M. Dostoyevskiy’nin “Yufka Yürekli” adlı eserinde de görürüz. Çalışmalarını zamanında bitiremeyeceğini anlayan başkahraman Vasya onu ceza olarak askere göndereceklerini düşünerek aklını yitirir. Aynı zamanda Polikey ve Vasya’nın diğer benzerliği de kendilerine verilen görevi yerine getirememeleridir. Olayların sonunda Vasya aklını yitirirken Polikey ise intihar eder. Dolayısıyla ister köy ister şehir olsun küçük insanların kaderi hep kötü bir şekilde son bulur.

Sonuç

Bir eserin detaylı bir şekilde irdelenmesinde edebî eleştirinin elini kuvvetlendiren *yapı ve izlek*, yapının içeriğinin ve kurulumunun açılanmasında önemli bir enstrümandır. İrdelenen eserin bir yandan yapısal unsurları üzerinde detaylı tahakkümler ve açıklamalar verilmesine müsaade eden *yapı* konusuna diğer yandan yazarın eserinde aktarmak istediklerini satır aralarına dâhil ettiği *izlek*, eser eleştirisinin olgunluğa ulaşmasına vesile olur. Dolayısıyla eser incelemesinde ana yönelim olarak seçilen bu tekniğin sunduğu imkânlardan sonuna kadar faydalanılarak çalışmayı olgunluğa ulaştırmak amaçlanmıştır.

Edebiyatçı, düşünür, insanlığın ahlaki değerlerinin savunucusu L. N. Tolstoy 82 yıllık yaşamı boyunca hayatında birçok önemli kırılma yaşar. Dünyadaki varlığını anlamlandırabilme yetisini keşfettiği günden itibaren insanoğlunu ilgilendiren konularda tahakkümlerde bulunarak edebî sanatını da bu doğrultuda şekillendirir. Çalışmaya konu

olan eserini bu duyarlıklarla ele alan yazar, dönem içerisinde sefalet, cahiliyet, askerlik gibi olaylarla hayatları bezenmiş küçük insanların yaşamındaki olumsuzlukları keskin bir gözlem gücü ve güçlü bir tasvirle aktararak çalışmasını yetkinleştirme başarısı gösterir.

Yasnaya Polyana’da doğduğu günden itibaren hayatı boyunca savunacak olduğu köylüler ile sıkı bir ilişki içerisinde olan L. N. Tolstoy özellikle edebî yaratısının ikinci dönemi olarak adlandırabileceğimiz dönemde bu insanları yapıtlarının ana malzemesi yaparak birçok eser verir. Toprak köleliğinin 1861 yılında kaldırılmasından hemen sonra 1863 yılında ortaya çıkan “Polikuşka” eseri de yazar tarafından kaleme alınan en yetkin yapıtlarından birisidir. Yazar bir köylü olan Polikey’i ve onu çevreleyen hayatı köylülerin hayat koşulları, eğitimsizlikleri, ahlaki açıdan yozlaşmışlıkları bağlamında başarılı bir şekilde irdeler. Hayatı boyunca bir köylü gibi yaşamının gerekliliğini savunan sanatkar, bu insanların öz itibarıyla naif ve iyi insanlar olduklarını, fakat içerisinde yaşamaya mecbur oldukları koşulların bu duruma sebebiyet verdiğini düşünür. Eser, ortaya çıktığı dönemin çarpıklıklarını göstermesi açısından önemli bir yer teşkil eder. Özelde Polikey ve ailesinin yaşadığı trajedi ve kötü koşullar genelde dönem Rusya’sının herhangi bir köyünde yaşanabilecek bir olaydır. Dolayısıyla eser içerisinde aktarımı yapılan hayat koşulları, cahiliyet ve yozlaşmalarla dönemin bir panoraması gözler önüne serilir.

Eserlerini ilk kaleme aldığı zamandan itibaren hem Rus hem de dünya edebiyatı tarafından olumlu ve olumsuz olmak üzere çok sayıda değerlendirme gören L. N. Tolstoy’un edebî yaratısı geçmişte ve günümüzde olduğu gibi gelecekte de bu önemi korumaya devam edecek ve büyük yazar ve yapıtları üzerine değerlendirmeler kendisine yer bulacaktır.

KAYNAKÇA

- ABRAMOVA, V. İ. (2020). “Obrazı i Detali Povesti L. N. Tolstogo “Polikuşka”. Transliruyuşıye Simvoliku Granitsı”. *Tulskiy Nauçny Vestnik: Seriya İstoriya. Yazıkoznaniye*. III/3: 51-59.
- BARTLETT, R. (2017). *Tolstoy Bir Rus Hayatı*. (çev. Zafer Avşar). İstanbul: Everest Yayınları.
- HUYUGÜZEL, Ö. F. (2019). *Eleştiri Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KANSU, N. A. (2016). *Bir Eğitimcinin Kaleminden Öğretmen Tolstoy*. (hzl. Metin Atuf Kansu). Ankara: Telgrafhane Yayınları.
- KORKMAZ, R. (2015). *Yazınsal Okumalar*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- LAFFITTE, S. (2016) *Tolstoy ve Çağdaşları*. (çev. Selahattin Bağdatlı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- MOULIN, D. (2018). *Eğitici Tolstoy*. (çev. Özlem Akşay). Ankara: Hece Yayınları.
- PETROVSKIY, N. A. (1966). *Slovar Russkih Liçnih İmen*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- POSPELOV, G. (2014). *Edebiyat Bilimi*. (çev. Yılmaz Onay). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- RİFAT, M. (2021). *Metnin Sesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ROLLAND, R. (2001). *Tolstoy*. (çev. Tahsin Yücel). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- SAZYEK, H. (2021). *Roman Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Hece Yayınları.
- TEKİN, M. (2004). *Roman Sanatı 1 Romanın Unsurları*. Ankara: Ötüken Neşriyat.

- TOLSTOY, L. N. (2020). *Günlükler 1847-1910*. (çev. İbrahim Kapaklıkaya). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TOLSTOY, L. N. (2020). *Makaleler ve Mektuplar*. (çev. Cahit Kılıç-Araz Gündüz). İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- TOLSTOY, L. (2005). *Polikuşka*. (çev. Mehmet Özgül). İstanbul: Can Yayınları.
- TROYAT, H. (2010). *Lev Tolstoy*. (çev. Z. Canan Özatalay-Işık Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları.
- TURGENYEV, I. S. (1988). *Polnoye Sobraniye Soçineniy i Pisem v Tridtsati Tomah Tom V*. Moskva: Nauka.
- VOLKOV, S. (2010). *Büyülü Koro Lev Tolstoy'dan Aleksandr Soljenitsin'e XX. Yüzyıl Rus Kültür Tarihi*. (çev. Sabri Gürses). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- WELLEK, R. - A. WARREN (2019). *Edebiyat Teorisi*. (çev. Ö. Faruk Huyugüzel). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- WILSON, A. N. (2019). *Tolstoy*. (çev. Nurettin Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnternet Kaynakları

- DÜZ, O. (2002). *Tolstoy Hayatı, Eserleri Üzerine Makaleler ve Aforizmalar*. İstanbul: Kaknüs Yayınları. Erişim Tarihi: 25.05.2022.
<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1099834>
- LINKOV, V. Ya. (1979). *L. N. Tolstoy Sobraniye Soçineniy v 22 tomah*. Moskva: Hudojestvennaya Literatura. Erişim Tarihi: 31.05.2022.
<https://rvb.ru/tolstoy/02comm/0024.htm>
- PETROVSKIY, A. S. *İstoriya Pisaniya i Peçataniya "Polukuşki"*. Erişim Tarihi: 31.05.2022.
<http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/proza/polikushka-kommentarii.htm>

EXTENDED ABSTRACT

L. N. Tolstoy's literature is known the world over. He was born in 1828 in Yasnaya Polyana, in Tula, Russia. He produced many a literary and philosophical work in the 82 years he lived on this earth. His keen sense of observation, the strikingness of his depictions, and his linguistic artistry make him a classic in Russian literature. Good economic opportunities and a good education led him to start writing at an early age. His diaries were his stepping tone into the world of authorship and helped him reach literary maturity. They also show us his emotional state and how Russia and Russian society evolved.

Tolstoy saw the world with different eyes. He drew on the Russian literary traditions of N. M. Karamzin and A. S. Pushkin. While he never finished university, he did mingle with locals in Yasnaya Polyana – a school in its own right. Yasnaya Polyana was important for Tolstoy's worldly and literary life. He was inspired profoundly both by its wilderness and village life and would end up defending both positively throughout his life.

His early works are realistic: "War and Peace", "Anna Karenina" and lengthy short stories. However, he experienced pauses both in his life, his literary adventure, and relationship with religion, to the point he finds himself despising nobility tapping into

spirituality in place of materiality. That in turn shaped his later books, which take on a more philosophical rather than practical air. From that emerged "Resurrection" alongside short stories about moral issues.

The peasants surrounding Tolstoy's whole life – especially after the second great pause – shaped his work as well. He despised "Polikushka" at the time wrote it, however used it to teach his readers about how hard a peasant's life was. He tried to minimize their problems through dotation, as well as act as a pedagogue, examining the schools and education system(s) across Europe himself, and introduce what he learned to Yasnaya Polyana. He never felt the methods of the age to be appropriate for education. However, he also believed that education could people rise to the position they deserved in life. He emphasised the purpose of life, what is essential for human beings, and being virtuous with the works he created with moral norms. To him, the most important elements in the completion of a human being are love for people and the environment, and good morals. Tolstoy tried act on behalf of society during his lifetime, like a prophet. He constantly exchanged ideas with important religious figures and thinkers from many parts of the world. Over time, people from all walks of life and around the world came to visit him in Yasnaya Polyana, interview him, and study his work. Tolstoy was called an anarchist because of he thought that that marriage is legal adultery, the idea that the church should act separately from the state monopoly, and that evil should not be retaliated with evil. As a result, he faced sharp criticism during his lifetime; moreover, his school in Yasnaya Polyana was raided and closed by the state. He eventually got excommunicated by the Orthodox church and watched by the tsarist secret police. He argued that it was necessary to act in line with public interest, and for that, was viewed as a threat by those in power. Nevertheless, people bowed respectfully to his literary personality even though society and institutions alike did not concur with his take on religion.

The majority of his literary career focused on village life and its hardships. In "Polikushka" takes a closer look at troubles and ignorance of the villagers over social conditions, and what war meant to them amidst a backdrop of constant warfare. In this study, we shall examine "Polikushka"'s structure and theme in detail, and the conditions of Russia of that period, moral corruption in Russian society, Tolstoy's attitudes about both, and how he thought they should be fixed.

КОНФЛИКТ СТАРОГО И НОВОГО В АНТИНИГИЛИСТИЧЕСКОМ РОМАНЕ «В ВОДОВОРОТЕ» А. Ф. ПИСЕМСКОГО

Sevgi İLICA*

РЕЗЮМЕ

В России вторая половина 19-го века является значительно важной эпохой, свидетельствующей о потрясающем экономическом, общественном и политическом развитии и переменах. В результате отмены крепостного права Царём Александром вторым и реформ, проведённых в области законодательства, образования и армии, старое и новое поколение сталкиваются лицом к лицу. Новое поколение, под влиянием таких русских философов, как Н. А. Добролюбов и Н. К. Чернышевский, отрицает все ценностные суждения и верования, принадлежащие прошлому. А старое поколение, с другой стороны, показывает, что они тесно придерживаются русских традиций и православия, противодействуя этому нигилистическому движению. Антинигилисты считают деятельность и мнения нового поколения угрозой для России. Жанр антинигилистического романа, который критикует общественную, политическую и религиозную философия нигилизма, развивается в 1860-1880-х годах. Русский писатель Алексей Феофилактович Писемский (1821-1881), один из ведущих имён русского реализма, представляет нигилистических и антинигилистических героев читателю в реалистическом стиле в своём романе «В Водовороте», который был опубликован в 1871 году. Это произведение обращает внимание на дегенерацию в структуре семьи и общества, описывая трагическую картину России 1860-х годов. В этом исследовании передается процесс развития в России и особенности антинигилистического романа, так же изложено антинигилистическое отношение Писемского в упомянутом выше произведении. Роман анализируется историко-литературным методом в описательном стиле.

Ключевые слова: Антинигилистический роман, А. Ф. Писемский, нигилизм, антинигилизм.

A. F. PİSEMSKİ'NİN "GİRDAPTA" ADLI ANTİNİHİLİST ROMANINDA ESKİ VE YENİ ÇATIŞMASI

ÖZ

Rusya'da 19. yüzyılın ikinci yarısı çarpıcı ekonomik, sosyal ve siyasi gelişim ve değişimlere tanıklık eden oldukça önemli bir dönemdir. Çar II. Aleksandr'ın toprak köleliğini kaldırması, hukuk, eğitim ve askeri alanlarda yapılan radikal reformlar sonunda, eski ve yeni nesil karşı karşıya gelir. N. A. Dobrolyubov ve N. K. Çernişevski gibi Rus düşünürlerin görüşlerinden etkilenen yeni nesil, eskiye ait tüm değer yargılarını ve inançları reddeder. Eski nesil ise bu nihilist harekete karşı direnerek, Rus geleneklerine ve Ortodoksluğa sıkı sıkıya bağlı kaldığını gösterir. Antinihilitler genç neslin eylem ve düşüncelerini Rusya için bir tehdit olarak görür. Nihilizmin toplumsal, siyasi ve dinî felsefesini eleştiren antinihilit roman türü 1860-1880 yılları arasında gelişir. Rus realizminin önde gelen isimlerinden olan Rus yazar Aleksey Feofilaktoviç Pisemski (1821-1881), 1871 yılında yayımlanan Girdapta (В Водовороте) romanında nihilist ve antinihilit kahramanları gerçekçi bir üslupla okuyucuya sunar. 1860lı yılların Rusya'sının trajik bir tablosunu tasvir eden bu eser, toplum ve aile yapısındaki yozlaşmalara dikkat çeker. Bu çalışmada antinihilit romanın Rusya'daki gelişim süreci ve özellikleri aktarılır, Pisemski'nin bahsi geçen eserindeki antinihilit tutumu ortaya koyulur. Roman tarihsel edebiyat yöntemiyle betimleyici bir üslupla incelenir.

Anahtar Kelimeler: Antinihilit Roman, A. F. Pisemski, Nihilizm, Antinihilizm.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 12.01.2023; Yayına Kabul Tarihi: 15.02.2023

* Arş. Gör. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, BURDUR; ORCID: 0000-0002-5908-8487, E-posta: sili-ca@mehmetakif.edu.tr

THE CONFLICT OF THE OLD AND THE NEW IN THE ANTINIHILISTIC ROMAN "IN THE VORTEX" OF A. F. PISEMSKY

ABSTRACT

*During the second half of the 19th century, Russia saw sweeping economical, social and political development. Czar Alexander II's emancipation led to reforms made in law, education, and military, bringing older and younger generations face to face. The new generation was influenced by the ideas of such philosophers as N. A. Dobrolyubov and N. K. Chernyshevsky, and denied their ancestor's value judgments and beliefs. The old generation, on the other hand, stuck heavily to Russian tradition and orthodoxy, and resisted this nihilistic movement. Antinihilists regarded the action and the thoughts of the young generation as a threat to Russia. Out of that, a parallel genre of literature developed between 1860 and 1880: the antinihilistic novel, which criticized the social, political, and religious philosophy of nihilism. Russian author Aleksey Feofilaktovich Pisemsky (1821-1881) was a key Russian realist. In his 1871 novel *In the Vortex* (*В Водовороте*), he introduced his readers to nihilistic and the antinihilistic heroes using vivid realism. The novel described a tragic picture of Russia of the 1860s, and draws attention to the degeneration of the Russian family and societal structure. In this study, we shall explore how Russia evolved during this period the characteristics of the antinihilistic novel, and Pisemsky's antinihilistic attitude in this aforementioned book, and then analyze the novel using historical literary methods.*

Keywords: Antinihilistic Novel, A. F. Pisemsky, Nihilism, Antinihilism.

Введение

Шестидесятые и семидесятые годы 19-го века проходят под знаком реформаторской деятельности императора Александра II. Отмена крепостного права в 1861 году приносит свободу более чем 30 миллионам крепостным крестьянам. Новые судебные уставы вводят в России новую систему судопроизводства в 1864 году. Наряду с этим, в 1863 году новый устав возвращает университетам независимость, которую Николай I ликвидировал в 1835 году (Orlov, vd. 2004, s. 180-181). Русский писатель и переводчик Б. К. Зайцев характеризует эти годы такими словами: «Время великих реформ» (Starigina, 2017, s. 225).

Этот период 19-го века характеризуется литературоведами и историками, как противоположность политических мнений, общественных идеологий и литературных направлений. Так, консерваторы прогрессистов, реформаторы революционеров и монархисты демократов противодействуют друг с другом (Starigina, 2022, s. 16).

Новые общественно-экономические условия и ограничения второй половины того века служат поводом двух непримиримых философских и идеологических расхождений во взглядах: религиозных (антинигилистических) и нигилистических. В основе религиозного мировоззрения лежит христианство, которое является традиционным и общеприятным для России в 19-ом веке. А нигилизм представляется новой, непривычной и своеобразной концепцией мира и человека, сравниваясь с религиозной. Нигилизм, оформленный в соответствии с позитивизмом и материализмом. В результате этого столкновения, новые и старые идеи вступают в конфликт (Starigina, 2022, s. 23).

Слово «нигилист» впервые употребляется в романе «Отцы и дети» И. С. Тургенева в 1861 году (Olcau, 2022, s. 171). Нигилисты отрицают точку зрения предыдущего поколения. Другими словами, они не принимают идеалистических мнений сороковых годов (Maslin, 2001, s. 213). Русский философ С. Л. Франк определяет нигилизм так: «Под нигилизмом я понимаю отрицание, или непризнание абсолютных (объективных) ценностей» (Starigina, 2022, s. 28).

С другой стороны русские антинигилисты строго отрицают отрицания нигилистов. Другими словами, они выступают против отрицательных учений и разрушительных идей радикальной интеллигенции (Vozilov, 2013, s. 51).

Пропоненты антинигилизма стремятся выразить инстинкт национального самосохранения (Starigina, 2017, s. 226). В своем отношении к обществу антинигилисты считаются консерваторами.

Русский литературный критик М. А. Антонович в своей статье «Литературный кризис» вводит понятие антинигилизма:

«Итак, перед нами два противника, нигилизм и антинигилизм. Последний говорит, что нигилизм держится философской теории, принесенной к нам с Запада, значит, тот держится теорий домашних, выросших на нашей почве, роскошно произраставших в Киеве и потом пересаженных в Москву и в другие части Русского царства» (Antonović, 1863).

Русский философ Н. Н. Страхов даёт такое определение нигилизма в «Письмах о нигилизме» (1881): «Нигилизм есть движение, которое в сущности ничем не удовлетворяется, кроме полного разрушения» (Strahov, 1890, s. 75).

В России довольно большое количество публицистов, ученых, философов и писателей принимает участие в антинигилистическом движении 1860-70-х годов. Исследование произведений антинигилистических представителей как Ф. М. Достоевского, Н. С. Лескова, И. А. Гончарова и А. Ф. Писемского способствует приходу к полной картине того времени.

Объектом этого исследования является антинигилистический роман Писемского «В Водовороте». Главная цель этой работы показать антинигилистические взгляды Писемского и проявить противоположные мнения молодых и старых поколений, находящихся в романе. С этой целью в данной статье художественный текст «В Водовороте» Писемского анализируется историко-литературным методом.

Антинигилистический Роман

Большинство писателей 19-го века, таких как А. Ф. Писемский, Н. С. Лесков, В. П. Ключников и В. Г. Авсеенко видит в нигилизме разрушителя привычных основ общественной жизни. По мнению Лескова, нигилизм возникает из-за дурного или поверхностного семейного воспитания (Batyuto, 1982, s. 279-280).

Термин «антинигилистический роман» установлен советскими литературоведами, как А. Г. Цейтлин, Ф. Бутенко, В. Г. Базанов и Ю. С. Сорокин (Thorstensson, 2013, s. 22). Антинигилистический роман отражает дискуссию с революционными, политическими и нравственными идеями. Антинигилистические романы критикуют теорию и деятельность нигилистов посредством тем (Proskurina, 1992, s. 34) и персонажей.

Этот вид романа возник, как реакция на произведения представителей-нигилистов, таких как Н. Г. Чернышевского, Д. И. Писарева, В. А. Зайцева, Г. Е. Богосвотова и В. А. Слепцова (Surkov, 1962, s. 27). В антинигилистических романах сочетаются особенности политического и исторического романа (Skleynis, 2008, s. 145).

В этих общественно-политических романах молодые люди (новое поколение) изображаются негативно. Другими словами, их отрицательные герои (злые)- нигилисты и демократы, а их положительные герои (добрые)- охранители привычной патриархальной системы. В этих произведениях нигилистическое движение ри-

суется как безосновательный заговор, руководимый лондонской эмиграцией или польскими агентами.¹

К Антинигилистическим романам относятся «Взбаламученное море» А. Ф. Писемского (1863), «Некуда» (1864) и «На ножах» (1870-71) Н. С. Лескова, «Марево» В. П. Ключникова (1864), «Бродящие силы» В. П. Авенариуса (1867), «Панургово стадо» (1869) и «Две силы» (1874) Вс. В. Крестовского, «Злой дух» В. Г. Авсеенко (1881-83), «Вне колеи» К. Ф. Головина (1882), «Бездна» Б. М. Маркевича (1883-84), «Обрыв» И. А. Гончарова (1869), «Новь» И. С. Тургенева (1877) и «Бесы» Ф. М. Достоевского (1871-72).²

Значение Писемского в Русском Реализме

Алексей Феофилактович Писемский (1821-1881)- один из самых известных русских писателей своего времени. П. В. Анненков вспоминает его такими выражениями: «Трудно себе представить более полный, цельный тип чрезвычайно умного и вместе с тем, оригинального провинциала, чем тот, который явился в Петербург в образе... Писемского, с его крепкой, коренастой фигурой, большой головой, испытующими, наблюдательными глазами и ленивой походкой» (Yeremin, 1959, s. 3).

Писемский родился 11 марта 1821 года в Раменье, Костромской губернии. Он принадлежит среде захолустного мелкопоместного дворянства. Он сообщает об этом в автобиографии: «Я происхожу от старинного дворянского рода. Один из предков моих, некто дьяк Писемский, был посылаем царем Иоанном Грозным в качестве посла в Лондон» (Skabičevskiy, 2015, s. 3).

Будущий писатель поступает на математическое отделение Московского университета в 1840 году. Один из его современников говорит, что «в нем всегда чувствовался московский студент сороковых годов» (Yeremin, 1959, s. 4-5). По окончании университетства Писемский служит чиновником в гражданских ведомствах в Костроме и Москве около десяти лет (Velikanova, 2021).

В университетские годы Писемский начинает глубоко интересоваться литературой. В своей автобиографии он утверждает так: «Научных сведений из моего собственно факультета я приобрел немного, но зато познакомился с Шекспиром, Шиллером, Гете, Корнелем, Расином, Жан-Жаком Руссо, Вольтером, Виктором Гюго и Жорж Зандом, сознательно оценил русскую литературу...» (Yeremin, 1959, s. 6)

В университете Писемский перестаёт увлекаться романтической литературой. Он всегда следует традициями Гоголя и Белинского. Русский поэт Б. Н. Алмазов утверждает это такими словами: «Жарким поклонником Гоголя и статей Белинского. На эстетические его теории имели большое влияние критические статьи Белинского» (Yeremin, 1959, s. 6-7). Наряду с этим, Писемский считает Гоголя своим учителем (Lotman, 1982, s. 204). Революционер философ Н. Г. Чернышевский считает, что Писемский идёт «...тем путём, который проложил Гоголь. Но чувство у него выражается не лирическими отступлениями, а смыслом целого произведения...» (Velikanova, 2021)

Писемский начинает свою писательскую карьеру в середине 40-х годов, но его произведения начинают издаваться только с начала 50-х годов. Он наблюдает

¹ Web: Антинигилистический роман. Erişim Tarihi: 20.01.2023.
<http://www.hrono.ru/organ/idea/antinigil.php>.

² Web: Большая Российская Энциклопедия. Антинигилистический Роман. Erişim Tarihi: 10.12. 2022.
<https://bigenc.ru/literature/text/696611>.

русское общество с другой и своеобразной точки зрения и мастерски типизирует характеры людей своей эпохи (Lotman, 1982, s. 203).

Литературный критик Ю. И. Айхенвальд характеризует Писемского этими словами: «Писемский так самобытен, так народен и кряжист, что своими писаниями он родной стихии точно оброк платит. Дворянин по происхождению, но крестьянин по духу» (Ayhenbald, 2022, s. 266).

Писемский был представителем русского реализма, который расцветал в этот период. Писемский сначала публикует свои произведения в «Москвитянине», учёно-литературный журнал издававшийся в 1841-1856 годах М. П. Погодиным. Затем он начинает работать с редакцией «Современника», российский литературный и общественно-политический журнал, основанный А. С. Пушкиным и выходящий в 1836—1866 годах. В конце 1860 года он начинает работать редактором журнала «Библиотека для чтения» (Lotman, 1982, s. 203).

Ещё при жизни Писемского, его произведения становятся популярными и переводятся на европейские языки. Самые авторитетные разносторонних направлений прославляют его писательское дарование. Его имя ставится на ряду с именами Тургенева и Достоевского (Kleman, 1936, s. 4-5).

Благодаря своему масштабному стилю, аналитической способности, жизненному описанию и самобытности своих произведений, Писемский приобретает известность, как один из самых талантливых писателей русского реализма. К примеру, А. П. Чехов пишет о Писемском в письме к А. С. Суворину от 26 апреля 1893 такие похвальные слова: «Читаю Писемского. Это большой, большой талант... Люди у Писемского живые, темперамент сильный» (Kleman, 1936, s. 3). Тургенев ценит творчество Писемского и относится к его произведениям с уважением. Кроме того, он называет его «профессором литературного рисунка» (Bezalyanskiy, 2001, s. 59).

Писемский определяет свое эстетическое зрение так: «Единственной путеводной звездой во всех трудах моих было желание сказать моей стране по крайнему разумению хотя, может быть, и несколько суровую, но все-таки правду про нее самоё. Насколько я успевал в этом случае – не мое дело судить» (Skabičevskiy, 2015, s. 8).

В письме к Тургеневу от 19 апреля 1877 года Писемский утверждает, что писатель "прежде всего должен быть объективен и беспристрастен" (Antiševa, 2005, s. 41). По убеждению Писемского, «всякое художественное произведение, должен быть рожден, а не придуман» (Skabičevskiy, 2015, s. 64).

Писемский говорит про себя, как «неизлечимый литератор», потому что он даже в самые трудные времена не перестаёт писать (Yeremin, 1959, s. 6). Писемский умер 21 января 1881 года в Москве и похоронен на кладбище Новодевичьего монастыря (Plehanov, 1986, s. 285).

Разногласие Старого и Нового в Романе «В Водовороте»

Антинигилистический роман «В Водовороте» признан одним из самых сложных произведений Писемского. Его роман впервые был напечатан в славянофильском журнале «Беседа» в 1871 году (Plehanov, 1986, s. 242). Газеты того времени отмечают: «Роман этот имеет несомненный успех и читается многими чуть ли не нарасхват». Кроме этого, это произведение получило высокую оценку Л. Н. Толстого (Pisemskiy, 1959, s. 457).

Лесков, дочитав его роман, отзывается в письме от 6 апреля 1877 года Писемскому восторженными словами:

«Не мне писать вам похвальные листы и давать „книги в руки“, но по нетерпечности своей не могу не крикнуть вам, что вы богатырь!... Помимо мастерства, вы никогда не достигали такой силы в работе. Это все из матерой бронзы; этому всему века не будет!» (Plehanov, 1986, s. 242)

Писемский пишет от 18 марта 1878 года итальянскому литературоведу Графу Анджело де Губернатису о своём произведении так: «В 1871 году я напечатал в журнале Беседа роман «В Водовороте», в котором представил читателю нигилизм в действии в широких общественных кругах» (Svirin, 1936, s. 765).

Писемский посвящает этот роман русской общественной жизни 1860-х годов. В основе романа лежат семейные отношения, любовный треугольник и борьба между религией и атеизмом. Это произведение чрезвычайно богато спекулятивными спорами. И. И. Кулакова думает, что Писемский создал неспешно и вдумчиво это произведение (2011, s. 89).

Писемский в своём памфлете «Мысли, чувства и воззрения статского советника Салатушки» описывает внешность новой молодёжи такими словами: «нечёсанный и нестриженный, с усами и бородой, студент и непонятного для меня ведомства офицер в штатском жилете (очень красиво!)»; «Вся, – говорит, – наша народность состоит в том, чтобы ходить небритым, невымытым и нечёсанным, говорить на о... чаво... таво...» (Pisemskiy, 1861, s. 37)

«В Водовороте» главный герой князь Григоров, изменив жене, княгине Елизавете Сергеевне Григорове, полюбил другую женщину, Елену Жиглинскую. В романе противопоставлены друг другу две женщины: Елены, нигилистки, безбожницы и Елизаветы, консервативной, религиозной и традиционной. Елизавета воспитана в строго нравственной семье в соответствии с патриархальными правилами. Обычно, она каждую неделю пишет родителям длиннейшие и почтительные письма и почти каждое воскресенье одевается в одно из лучших платьев своих и едет в церковь слушать проповедь (Pisemskiy, 1959, s. 193).

А красивая Елена убеждённо отрицает все обычаи, традиции, религии и нравственные ценности. Елена, «чистейшая нигилистка» (Pisemskiy, 1959, s. 122), продолжает свою жизнь своими правилами. Например, «принадлежать человеку в браке или без брака для Елены, по ее убеждениям, было решительно все равно» (Pisemskiy, 1959, s. 37). Елена работает начальницей одного учебного заведения. Она сама зарабатывает на жизнь. Вместе с тем Елена относится с презрением к дворянству, а ценит известных демократов, таких как Чернышевского и Добролюбова, такими словами:

«Скажите мне, был ли из русских князей хоть один настоящим образом великий человек, великий полководец, великий поэт, ученый, великий критик, публицист?.. Везде они являются дилетантами, играют какую-то второстепенную роль. Суворов был не князь; Пушкин, несмотря на свои смешные аристократические замашки, тоже не князь, Ломоносов не князь, Белинский не князь, Чернышевский и Добролюбов тоже не князья!» (Pisemskiy, 1959, s. 69-70)

Елена-материалист. По мнению Елены «человеку нужна только небольшая комната, с потребным количеством чистого воздуха (и тут она даже с точностью определяла это количество), нужен кусок здоровой пищи» (Pisemskiy, 1959, s. 23). Не смотря на то, что Елена влюблена в князя и испытывает любовь к нему, она отчётливо знает, что они принадлежат другим слоям общества. Она так объясняет эту

огромную разницу в мировоззрениях и социальных статусах Григорову: «Мы с вами птички далеко не одного полета: я — бедная пташка, которой ни внутри, ни извне ничто не мешает летать, как ей хочется, а вы — аристократический орленок, привязанный многими-многими золотыми нитями к своей клетке» (Pisemskiy, 1959, s. 37).

Елена утопически желает, чтобы существующий общественный порядок радикально изменился. Елена, «революционерка ужасная» (Pisemskiy, 1959, s. 100) и яркий представитель молодого поколения, отрицает всякое государственное законодательство такими изложениями: «Я родилась в известном государстве, когда договоры эти уже были написаны и утверждены, но почему же я, вовсе не подписавшаяся к ним, должна исполнять их? Договоры обязательны только для тех, кто лично их признал» (Pisemskiy, 1959, s. 98).

Князь Григоров, принадлежащий старому поколению, старается быть близким к своей любовнице, однако никак не достигает цели: «Они прочли вместе Дарвина, Ренана, Бюхнера, Молешота», «дело в том, что, как князь ни старался представить из себя материалиста, но, в сущности, он был больше идеалист» (Pisemskiy, 1959, s. 41).

Врач Елпидифор Мартыныч, типичный представитель старого поколения в романе, такими словами характеризуют нигилистов:

«Нынче вон, говорят, между молодыми людьми какие-то нигилисты есть, и у нас в медицине все нигилисты, все отвергли; один только, извольте видеть, лапис и опиум признали! Все в природе сотворено не на потребу человека, а ко вреду ему, и один только лапис и опиум исцеляют и врачуют его от всех болезней!» (Pisemskiy, 1959, s. 29)

В это время Елизавета ужасно мучится из-за измены мужа. Она всегда остаётся верной мужу во что бы то ни стало. Елизавета, тоже принадлежащая старому поколению и традициям, боится черта и грехов, бесконечно уважает пасторов. Она желает родить ребенка от князя. Для неё измена мужу значило грех. Елизавета не нарушает нормы и правила поведения. Княгиня считает чувство долга главным принципом в жизни. Писатель характеризует её такими эпитетами: «святая женщина», «ангел», «ангел-успокоитель», «сокровище» и т. д. (Pisemskiy, 1959, s. 152, 274, 377, 382, 404).

Друг князя Григорова Миклаков тоже играет значительную роль в романе. Он выразил мнения молодых людей того времени как Елена. Этот грамотный молодой человек только верит в цифры, потому что они никогда не лгут. Он думает, что весь мир и все его убеждения, суть не что иное, как громаднейшая пошлость. Наряду с этими, как убежденный материалист, он предполагает, что счастье в один деньгах и физическом здоровье (Pisemskiy, 1959, s. 129).

Миклаков-позитивист так критикует литераторов старого поколения: «Болеть об нищей братии, а в то же время на каждом шагу делать подлости, мерзости: лучше первоначально от этого отказаться, а потом уже переходить к высшим подвигам гуманности!» (Pisemskiy, 1959, s. 116)

С другой стороны, родственники и социальная среда порицают прелюбодеяние между Еленой и Григоровым. Елена уволилась, после того как выяснилось, что она была беременна. Статейка одной газеты содержит следующее:

«Нигилизм начинает проникать во все слои нашего общества, и мы, признаться, с замирающим сердцем и более всего опасались, чтобы

он не коснулся, наконец, нашей педагогической среды; опасения наши, к сожалению, более чем оправдались: в одном женском учебном заведении начальница его, девица, до того простерла свободу своих нигилистических воззрений, что обыкновенно приезжает в училище и уезжает из него по большей части со своим обожателем» (Pisemskiy, 1959, s. 182).

Тем временем, оказывается, что их отношение только заключается в страсти. Более ясными словами, эта пара в принципе никогда не уживается. Наряду с этими, Елена оставляет любимого человека, когда условия становятся против её убеждений. Она заводит с разными заграничными революционерами переписку. Елена так описывает себя: «Я женщина не любви, а политики» (Pisemskiy, 1959, s. 376).

Елена родит мальчика от Григорова. Много разногласий возникает между парой. Они продолжают ссориться всё время. К примеру, Елена не желает крестить мальчика, а князь возражает. Елена, как нигилистка, с твердой уверенностью отрицает бытие Бога и абсолютных ценностей. Она старается аргументировать такими выражениями:

«Зачем же мы над собственным ребенком будем разыгрывать всю эту комедию... Никак не желаю, чтобы он жил под русскими законами... Ты знаешь, я никогда и ни на что не просила у тебя денег; но тут уж буду требовать, что как только подрастет немного наш мальчик, то его отправить за границу, и пусть он будет лучше каким-нибудь кузнецом американским или английским фермером... Все религии проистекают или из страха, или от невежества» (Pisemskiy, 1959, s. 215).

Через некоторое время Миклаков познакомит Елену с поляком, нигилистом Жуквичом. Миклаков говорит ей, что Жуквич социалист, коммунист и демократ. На самом деле, он- польский агент. Жуквич попросит у Елены финансовую поддержку. Он ограбляет Елену и с крупной суммой сбегает. Писатель называется Жуквича в произведении «демоном», «злодеем» и «каналъей» (Pisemskiy, 1959, s. 360, 379, 450).

Елена сильно огорчается из-за измены Жуквича: «Судьба меня балует: в любви сошлась с человеком, с которым ничего не имела общего, а в политическом стремлении наскочила на мошенника» (Pisemskiy, 1959, s. 415). Она доходит до последней степени, до нищеты. Наконец, она неизбежно соглашается на предложение Николая Гаврилыча Оглоблина, принадлежащего старому поколению и происходящего из старинного дворянского рода. Она объясняет ему, что «я вам буду говорить откровенно, что я вас не люблю и иду за вас из-за состояния» (Pisemskiy, 1959, s. 425).

Не смотря на то, что Елена строго критикует дворян и старые обычаи, её всегда поддерживают в трудные времена люди принадлежащие старому поколению, как Григоров, врач Мартыныч и Оглоблин. Она слепо доверяет Жуквичу только потому, что он нигилист. В последствии её надежды рухнули. Таким образом, Писемский аргументирует, что нигилизм- несбыточная мечта.

С другой стороны Князь Григоров покидает жену но не может разводиться. Думается, что он не может оставить все традиционные обычаи старого поколения. Л. Н. Синякова характеризует Григорова, как «ищущий герой», который «позволяет судить об актуализации этико-религиозного дискурса в общественном сознании того времени» (2009, s. 127). В конце концов он покончил жизнь самоубийством, не перенес конфликт между реалиями и чувствами. Он колеблется между двумя противоположными мировоззрениями.

Елена должна была выйти за Оглоблина. «Какая страшная ирония!» (Pisemskiy, 1959, s. 447) Писатель характеризует её такой аллюзией:

«Но что Елена?.. Как она живет, и какое впечатление произвело на нее известие о самоубийстве князя? Принадлежа, впрочем, к ряду тех существ, про которых лермонтовский Демон сказал, что для них нет раскаяния, нет в жизни уроков, Елена не стала ни плакать, ни стенать» (Pisemskiy, 1959, s. 445-446).

Через некоторое время Елена умерла чахоткой. Писемский видит опасность нигилизма и новых идей. Он демонстрирует, как отрицание семейных традиций неотвратимо приводит к бедствиям и деградациям.

Княгиня продолжает соблюдать правила патриархальных нравов. Целый год княгиня носит по мужу глубокий траур. Она каждую неделю ездит на его могилу и служит панихиды. Когда Барон Мигнер делает предложение, она просит у него время подумать. В период этого думанья княгиня объезжает всех близких родных покойного мужа, всем им объявила о предложении барона и у всех у них спрашивала совета и мнения касательно того, что не имеют ли они чего сказать против. Она вышла замуж за Барона Мигнера через год. Общественная жизнь продолжалась по-прежнему.

Писатель показывает конфликт между личностью и обществом, субъективными ценностями и традиционной моралью. Писемский не прямо критикует нигилистические мнения. Он ярко и точно демонстрирует негативные результаты нигилистической деятельности в структуре семьи и общества.

Заключение

В истории России второй половины 19-го века возникает резкая поляризация двух мировоззрений: материалистического (нигилизма) и религиозного (антинигилизма). Как реакция на движение нигилизма, антинигилистический роман развивается в 1860–80 годах. Писатели антинигилистических романов изображают исторические события, общественно-экономические условия и отношение нового и старого поколения.

В своем романе «В Водовороте» Писемский изображает как человек попадает под влияние общественно-политических движений, денежного капитала и выгодной женитьбы. Писемского особенно интересует новая нравственность молодого поколения. Он описывает бытовую культуру того времени. Писатель изображает конфликт между героями и обществом. В его произведении он придает объективность, правдивость и документальную точность своих изображений, чтобы читатель сам разобрался в вопросах того времени. Мы можем назвать его произведение хроникой-романом.

В центре романа лежит изображение персонажей во взаимодействии с окружающим миром. Писатель старается отразить всю Россию и полную картину нравов этой эпохи, в то время в романе особо выделена проблема семьи. Писемский стремится показать читателю общественно-политическое значение ввиду зарождения В России нигилизма. Он пытается показать читателю, что он отрицает жизненные пути выбранные героями нового поколения.

Писемский мастерски отображает взгляды нигилистов на различные стороны общественной и семейной жизни. Писатель предупреждает русских людей об опосности и угрозе нигилизма с реалистическим стилем. В результате, Писемский рисует трагическую картину того времени.

БИБЛИОГРАФИЯ

- ANTIŞEVA, V. Yu. (2005). *Poetika opisaniy v romanah A. F. Pisemskogo 1870-h godov: ("V Vodovorote", "Meşçane", "Masonı")*. Dissertatsiya na soiskaniye učenoy stepeni kandidata filologičeskikh nauk, Yoşkar-Ola: Mariyskiy gosudarstvenniy pedagogičeskij institut.
- AYHENBALD, YU. I. (2022). *İzbrannoye*. Moskova: Litres.
- BATYUTO, A. I. (1982). "Antinigilističeskij roman 60-70-h godov". *İstoriya russkoy literaturı, tom tretiy*. (ed. Ye. A. Smirnova). Leningrad: Nauka: 279-314.
- BEZELYANSKIY, Yu. (2001). *69 etudov o russkih pisatelyah*. Moskova: Litres.
- KLEMAN, M. K. (1936). "Sudba literaturnogo naslediya Pisemskogo". *A. F. Pisemskiy. Pisma*. (ed. N. G. Svirin). Moskova: İzdatelstvo akademii nauk SSSR. 1-20.
- KULAKOVA, I. I. (2011). "Virajeniye pravoclavnogo vozzreniya v romane "V Vodovorote" A. F. Pisemskogo". *Problemi istoričeskoy poetiki*: 86-96.
- LOTMAN, L. M. (1982). "A. F. Pisemskiy". *İstoriya russkoy literaturı, tom tretiy*. (ed. Ye. A. Smirnova). Leningrad: Nauka: 203-231.
- MASLIN, M. A. (2001). *İstoriya russkoy filosofii*. Moskova: Respublika.
- OLCAY, T. (2022). *Turgenyev. Yaşamı, Sanatı ve Çağı*. Ankara: Hece Yayınları.
- ORLOV, A. S. vd. (2004). *İstoriya Rossii*. Moskova: Prospekt.
- PISEMSKIY, A. F. (1861). "Mıslı, çuvstva i vozzreniya statskogo sovetnika Salatuşki". *Biblioteka dlya çteniya* 3: 35-40.
- PISEMSKIY, A. F. (1959). *A. F. Pisemskiy. Sobraniye soçineniy v devyati tomah. Tom 6*. Moskova: Pravda.
- PLEHANOV, S. (1986). *Pisemskiy. Jizn zameçatelnh lyudey*. Moskova: Molodaya gvardiya.
- PROSKURINA, Yu. M. (1992). "Svoyeobraziye antinigilističeskogo romana 1860- godov". *Nauçnaya konferentsiya Dergaçevskiy çteniya Uralskiy gosudarstvenniy universitet*. Yekaterinburg: 33-35.
- SINYAKOVA, L. N. (2009). "Tvorçestvo A. F. Pisemskogo v kontekste russkoy literaturı 1850-1870-h godov: Harakterologičeskij aspekt". *Vestnik NGU, Seriya: İstoriya i filologiya*. 124-128.
- SKABIÇEVSKIY, A. M. (2015). *Aleksey Pisemskiy. Yego jizn i literaturnaya deyatelnost*. Noginsk: Aegitas.
- SKLEYNIS, G. A. (2008). "Genezis i janrovaya spetsifika antinigilističeskogo romana". *Vestnik vyatskogo gosudarstvennogo universiteta*: 143-147.
- STARIGINA, N. N. (2017). "Kontekstualnoye soderjaniye literaturnoy situatsii v russkoy kulture 1850-1870-h godov". *Vestnik Nijegorodskogo Universiteta im. N. İ. Lobaçevskogo*. 4: 225-233.
- STARIGINA, N. N. (2022). *Russkiy roman v situatsii filosofsko-religioznoy polemiki 1860-1870-h godov*. Moskova: Yazıki slavyanskoy kulturi (YASK).
- STRAHOV, N. N. (1890). *Borba s zapadom v našey literature: İstoričeskiye i kritičeskiye oçerki. Kn. 2*. Petersburg: Tip. br. Panteleyevih.

- SURKOV, A. A. (1962). *Kratkaya literaturnaya entsiklopediya. Tom 1: Aarne- Gavrilov*. Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya.
- SVIRIN, N. G. (1936). *A. F. Pisemskiy. Pisma*. Moskova: İzdatelstvo akademii nauk SSSR.
- THORSTENSSON, V. (2013). *The Dialog with Nihilism in Russian Polemical Novels of the 1860s-1870s*. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin-Madison.
- VOZILOV, V. V. (2013). "Nigilizm i antinigilizm kak politiçeskiye printsipi intelligentsii". *Vestnik çelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. XXIII/314: 49-55.
- YEREMİN, M. P. (1959). "Vıdayuşıysya realist". *A. F. Pisemskiy sobraniye soçineniy v devyati tomah, tom 1*. (ed. A. Yefimov). Moskova: Pravda: 3-52.

Интернет-ресурсы

- ANTONOVİÇ, A. A. (1863). "Literaturniy krizis". Erişim Tarihi: 10.12.2022.
http://az.lib.ru/a/antonowich_m_a/text_1863_lit_krizis.shtml
- VELIKANOVA, Yu. (2021). "Odin iz osnovateley şkoli çistogo i nezavisimogo tvorçestva". *200 let so dnya rojdeniya russkogo pisatelya Alekseya Feofilaktoviça Pisemskogo*. Erişim Tarihi: 19.01.2023.
<https://pechorin.net/articles/view/odinizosnovatielieishkolychistoghoiniezavisimoghotvorchiestva200lietsodniarozhdieniiaarusskoghopisatieliaaleksieiafieofilaktovicha-pisiemskogho>
- Большая Российская Энциклопедия. Антинигилистический Роман. Erişim Tarihi: 10.12.2022.
<https://bigenc.ru/literature/text/696611>
- Антинигилистический роман. Erişim Tarihi: 20.01.2023.
<http://www.hrono.ru/organ/idea/antinigil.php>

EXTENDED ABSTRACT

Czar Alexandr II made significant reforms in law, economy, education and military during the second half of the 19th century in Russia. One of the most important these was the emancipation of 1861: the “edict of emancipation of Russia.” The result: over 30 million serf peasants were granted freedom, and gained full rights as free citizens –including the rights to marry without consent, own property, and own a business.

These radical reforms brought older and younger generations at odds with one another. The new generation disregarded old values, customs, traditions and beliefs, as they were mostly under the influence of the liberal and nihilistic ideas of Alexandrovich Dobrolyubov and Nikolay Gavrilovich Chernyshevsky.

The old generation, on the other side, was not quick to adjust to new thoughts nor nihilism. Antinihilists stuck heavily to Russian tradition, old beliefs, and orthodoxy. They felt that nihilistic opinions threatened the country. 19th century Russia was known for its literary scholars, historians, and polarization when it came to political opinions, social ideologies and literary trends. From that emerged the antinihilistic novel as a genre in and of its own right between 1860 and 1880.

Realist authors from the period – Aleksey Feofilaktovich Pisemsky, Fyodor Mikhailovich Dostoevsky, Nikolai Semyonovich Leskov, Viktor Petrovich Klyushnikov, and Ivan Alexandrovich Goncharov –condemned the social, political, and religious philosophy of nihilism in their novels. Soviet litterateurs introduced the term “antinihilistic novel.” Antinihilistic novels criticized nihilism through various themes and the characters. The young people were largely negatively portrayed in them on purpose solely because they defended nihilism.

In this study, we shall explore how Russia evolved during this period of the antinihilistic novel, and take a closer look at Pisemsky’s antinihilistic attitude in this aforementioned book, and then analyse the novel using historical literary methods.

Aleksey Feofilaktovich Pisemsky (1821-1881) is one of the most famous authors of Russian realism, and by the late 1850s, enjoyed the same rank as Turgenev and Dostoyevsky

Pisemsky came from an impoverished but noble family. In his autobiography, he described his family as belonging to ancient Russian nobility. One of his ancestors, a diak named also Pisemsky, was sent by Ivan the Terrible to London to coming to an understanding with Princess Elisabeth, whose niece the Tsar was planning to marry. Another predecessor, Makary Pisemsky, became a monk and was canonized as a saint. His remains still rest in the Makarievsky Monastery along the the Unzha River.

In 1840, Pisemsky joined the Faculty of Mathematics at Moscow State University – albeit he attended the lectures by professors from other faculties as well. There, he became acquainted with Shakespeare, Schiller, Goethe, Corneille, Racine, Rousseau, Voltaire, Hugo and George Sand, and fell in love with Vissarion Grigoryevich Belinsky and Nikolai Vasilyevich Gogol.

In his novel *In the Vortex* (*В Водовороте*), he introduces his readers to nihilistic and the antinihilistic heroes using vivid realism. The book depicts a tragic picture of Russia of the 1860s, and draws attention to the degeneration of the Russian family and societal structure. It was written in 1870, but first published in issues 1 – 6 of in the magazine *Beseda* magazine in 1871.

Tolstoy praised *In the Vortex* for its compositional intricacy, while Leskov considered it to be his best novel. In it, Pisemsky focused Russian social life of the 1860s, and is

based on family relationships, love triangles, and disagreements between religion and atheism. This book is extremely rich with speculative disputes.

The novel depicts characters interacting with the world around them. The author tried to describe the full picture of this era – especially highlighting family matters. He shows the readers that he denied the ways of life chosen by the nihilistic heroes of the new generation, and recognizes the danger of nihilism and new ideas – arguing that nihilism is a pipe dream. He ultimately tries to warn Russians that nihilism is a threat, and does so through vivid realism, only to end up painting portrait of an era in tragedy.

TÜRKİYE'DE FINDIĞIN ÖNEMİ VE FINDIĞA YAPILAN ALAN BAZLI GELİR DESTEĞİNİN REKOLTE VE ÜRETİM ALANI İLE İLİŞKİSİ: SEÇİLMİŞ İLLER KAPSAMINDA PANEL VERİ ANALİZİ

Özgür Mustafa ÖMÜR*

ÖZ

Türkiye, fındık üretim miktarı, üretim alanı ve ihracatı bakımından dünyada açık ara önde gelen ülke konumundadır. Ülkenin en önemli tarım ürünlerinden ve ihracat kaynağından biri olan fındık, üretimin gerçekleştiği bölgelerde yöre halkının en önemli geçim kaynağı olması bakımından da oldukça önemlidir. Ancak Türkiye fındık verimi bakımından son yıllarda diğer yetiştirici ülkelerin oldukça gerisinde kalmaktadır. Ülkede fındık veriminin düşük olması tarımsal olduğu gibi ekonomik sorunları da beraberinde getirmektedir. Verimliliği yüksek olan ve sektördeki payını arttırmak için önemli yatırımlar ve teşvikler yapılan ülkeler, üretim alanını genişleterek önümüzdeki yıllarda Türkiye'nin sektördeki hâkimiyetini baskı altına alabilir. Çalışmanın amacı, Türkiye'de fındık sektörünün gelişimine yönelik yapılan mali destekleri ve bu desteklerin yeterliliğini değerlendirmektir. Bu amaçla, Türkiye'de fındık üretiminde önde gelen iller arasında yer alan Giresun, Ordu ve Trabzon'da 2009-2021 döneminde fındık sektörüne yapılan "alan bazlı gelir desteği" ile fındığın rekoltesi ve üretim alanı arasındaki ilişki ekonometrik yöntem ile araştırılmıştır. Ekonometrik yöntem olarak panel veri yöntemi kullanılmıştır. Çalışma bulgularına göre, fındık sektörüne yönelik destekler son yıllarda artan enflasyon ve girdi maliyetleri karşısında yetersiz kaldığı görülmüştür. Analiz sonuçları ise, söz konusu bölgelerde sektöre yönelik alan bazlı gelir desteğinin fındık rekoltesini ve üretim alanını anlamlı ve pozitif etkilediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Fındık, Alan Bazlı Gelir Desteği, Tarımsal Destekler.

THE IMPORTANCE OF HAZELNUT IN TURKEY AND THE RELATIONSHIP OF AREA-BASED INCOME SUPPORT TO HAZELNUT WITH THE YIELD AND PRODUCTION AREA: PANEL DATA ANALYSIS WITHIN THE SCOPE OF SELECTED PROVINCES

ABSTRACT

Turkey lags behind other hazelnut growing countries in terms of hazelnut yield in recent years. The low yield of hazelnuts in the country brings along economic as well as agricultural problems. Countries with high productivity and where significant investments and incentives are applied to increase their share in the sector can expand the production area and put pressure on Turkey's dominance in the sector in the coming years. The aim of the study is to evaluate the financial supports for the development of the hazelnut sector in Turkey and the adequacy of these supports. For this purpose, in Giresun, Ordu and Trabzon, which are among the leading provinces in hazelnut production in Turkey, the relationship between the "area-based income support" made to the hazelnut sector in the period 2009-2021 and the hazelnut harvest and production area was investigated by econometric method. Panel data method was used as econometric method. According to the findings of the study, it has been observed that the support for the hazelnut sector has been insufficient in the face of increasing inflation and input costs in recent years. The results of the analysis show that the area-based income support for the sector in the mentioned regions has significant and positive effect on the hazelnut harvest and production area.

Keywords: Hazelnut, Area-Based Income Support, Agricultural Supports.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.01.2023; Yayına Kabul Tarihi: 10.03.2023

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Alucra Turan Bulutçu MYO, GİRESUN; ORCID: 0000-0001-5624-1020, E-posta: ozgur.omur@giresun.edu.tr

Giriş

Türkiye fındık sektöründe üretim alanı, üretim miktarı ve ihracat bakımından dünyada diğer üretici ülkelere göre açık ara öndedir. Özellikle Karadeniz bölgesinin en önemli gelir kaynağı olması ve ülkenin en önemli üretim ve ihraç ürünlerinden birisi olması, fındık politikalarının önemini arttırmaktadır. Zira Türkiye fındık üretiminde önde gelen ülkelere göre birisi olmasına rağmen, fındık verimi diğer ülkelere nazaran oldukça düşüktür. Birim alandan daha fazla ve kaliteli ürün alınmasını sağlayacak çalışmalar desteklenmeli ve teşvik edilmelidir (Hüsnuoğlu, 2018, s. 30).

Fındık sektörüne yönelik sorunların tespit edilebilmesi ve bu sorunların çözümüne yönelik gerekli tedbirlerin alınması, sadece sektörden önemli gelir elde eden Karadeniz bölgesinde yaşanan vatandaşlar için değil, aynı zamanda önemli bir ihracat ürünü olması ve döviz girdisine önemli katkıda bulunması nedeniyle Türkiye için de oldukça önemlidir.

Çalışmanın amacı fındık sektöründe üretim alanı, üretim miktarı ve ihracat gibi konularda dünyada önemli bir yere sahip olan Türkiye’de sektörün gelişimine yönelik yapılan mali destekleri ve bu desteklerin yeterliliğini değerlendirmektir. Bu amaçla, Türkiye’de Doğu Karadeniz Bölgesinde fındık sektörü bakımından önde gelen iller arasında yer alan Giresun, Ordu ve Trabzon illerinden fındık sektörüne yapılan alan bazlı gelir desteği ile fındık sektörünün rekoltesi ve üretim alanı arasındaki ilişki ekonometrik yöntem ile araştırılacaktır. Ekonometrik yöntem olarak panel veri yöntemi kullanılacaktır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle dünyada fındık üretimi üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde Türkiye’de fındık üretimi ve dış ticareti incelenecektir. Sonraki bölümde ise Türkiye’de fındık sektörüne yönelik yapılan mali destekler incelenecek ve bu desteklerin yeterliliği değerlendirilecektir. Çalışmanın analiz kısmının yer aldığı sonraki bölümde araştırmanın modeli, veri seti, panel birim kök testleri, model analiz sonuçları ve sonuçların yorumlarına yer verilecektir.

1. Dünyada Fındık Üretimi

Sert kabuklu meyveler arasında bademden sonra dünya üzerinde en çok yetiştirilen meyvelerden birisi fındıktır. Fındığın birçok kültür çeşidi bulunmakta olup, bunlar Türkiye, İtalya, İspanya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Şili, Çin, İran, Fransa, Azerbaycan, Rusya ve Gürcistan’da yetiştirilmektedir. Bu ülkelerin dışında Gıda ve Tarım Örgütü’nde (Food and Agriculture Organization, FAO) henüz üretici olarak yer almayan Polonya, Yunanistan, Belarus, Hırvatistan, Tacikistan, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Kırgızistan, Portekiz, Beyaz Rusya, Moldova, Ukrayna, Tunus, Slovenya, Slovakya, Suriye, Kıbrıs, Arjantin, Avusturya, Estonya, Yeni Zelanda, Romanya ve Kamerun gibi ülkelerde az miktarda da olsa fındık üretimi yapılmaktadır (TMO, 2021, s. 2).

Son yıllarda dünya genelinde 1 milyon hektar (ha) üzerinde fındık üretim alanı bulunmaktadır. Türkiye 734,5 bin ha üretim alanı ile ilk sırada yer alırken İtalya 80,3 bin ha ile ikinci sırada, Azerbaycan 44,5 bin ha alan ile üçüncü sırada yer almaktadır. Tablo 1’de 1980-2020 döneminde dünya üzerindeki fındık üretim alanına yer verilmiştir.

Türkiye’de Fındığın Önemi ve Fındığa Yapılan Alan Bazlı Gelir Desteğinin Rekolte...

Ülkeler	1980	1990	2000	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Türkiye	299.394	320.788	342.987	432.439	434.119	706.667	728.381	734.409	734.538
İtalya	70.200	67.406	68.868	55.904	72.214	73.772	78.590	79.350	80.280
Azerbaycan	-	-	16.721	22.691	27.322	35.782	39.021	43.381	44.502
ABD	8.900	11.050	11.473	11.736	13.759	16.190	17.810	20.230	24.290
İran	5.000	3.685	10.452	19.133	31.041	23.952	24.731	24.237	24.307
Şili	-	-	1.702	4.200	8.712	13.110	13.104	24.337	24.430
Gürcistan	-	-	7.797	15.739	19.461	11.794	9.450	13.357	18.221
İspanya	35.541	32.013	23.570	13.803	13.301	12.806	13.510	13.020	13.070
Fransa	-	1.600	2.354	4.166	5.146	6.232	6.680	5.190	5.540
Toplam	420.102	457.462	500.283	607.427	662.170	938.988	972.623	1.000.818	1.015.216

Tablo 1: Dünya Fındık Üretim Alanının Ülkelere Göre Dağılımı, Hektar, 1980-2020 (FAO (2022), Food and Agriculture Data, Crops and Livestock Products)

Dünya üzerinde birçok ülkede fındık üretimi olmasına rağmen dünya fındık üretim alanının yaklaşık % 72’si Türkiye yer almaktadır. Diğer ülkeler arasında; İtalya % 8, Azerbaycan % 4, İran % 2, ABD % 2, Şili % 2 ve Gürcistan % 1 üretim alanı ile Türkiye’yi takip etmektedir. Tablo 2’de dünyada toplam fındık üretim alanının ülkelere göre yüzde olarak dağılımına yer verilmektedir.

Ülkeler	1980	1990	2000	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Türkiye	71,3	70,1	68,6	71,2	65,6	75,3	74,9	73,4	72,4
İtalya	16,7	14,7	13,8	9,2	10,9	7,9	8,1	7,9	7,9
Azerbaycan	-	-	3,3	3,7	4,1	3,8	4,0	4,3	4,4
ABD	2,1	2,4	2,3	1,9	2,1	1,7	1,8	2,0	2,4
İran	1,2	0,8	2,1	3,1	4,9	2,6	2,5	2,4	2,4
Şili	-	-	0,3	0,7	1,3	1,4	1,3	2,4	2,4
Gürcistan	-	-	1,6	2,6	2,9	1,3	1,0	1,3	1,8
İspanya	8,5	7,0	4,7	2,3	2,0	1,4	1,4	1,2	1,3
Fransa	-	0,4	0,5	0,7	0,8	0,7	0,7	0,5	0,5
Diğer	0,2	4,6	2,8	4,6	5,4	3,9	4,3	4,6	4,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablo 2: Dünyada Toplam Fındık Üretim Alanının Ülkelere Göre Yüzdesel Payı 1980-2020 (FAO (2022), Food and Agriculture Data, Crops and Livestock Products)

Fındık üretim alanının önemli bir bölümüne sahip olan Türkiye, 2016-2020 döneminde ortalama 610 bin ton fındık üretimi ile fındık üreten ülkeler arasında açık ara ilk sırada yer alırken İtalya 114 bin ton, Gürcistan 55,6 bin ton, Azerbaycan 55 bin ton, ABD 41,7 bin ton ve İspanya 14,4 bin ton ile dünya fındık üretiminin bir bölümünü oluşturmaktadır (TMO, 2021, s. 2). 1960’lı yıllarda dünya üzerinde yaklaşık 250 bin ton fındık üretimi yapılırken 2019 ve 2020 yıllarında bu rakam 1 milyon tonun üzerine çıkmıştır. Tablo 3’de 1980-2020 döneminde dünya fındık üretimine yer verilmiştir. Buna göre, Türkiye fındık üretim alanında olduğu gibi toplam üretimde de 2020 yılında 665 bin ton ile ilk sırada yer almaktadır. Fındık üretiminde dünyada söz sahibi olan diğer ülkeler arasında; İtalya (140,6 bin ton), ABD (64,4 bin ton), Azerbaycan (49,5 bin ton) ve Gürcistan (32,7 bin ton) yer almaktadır.

Ülkeler	1980	1990	2000	2010	2014	2015	2017	2018	2019	2020
Türkiye	250,0	375,0	470,0	600,0	450,0	646,0	675,0	515,0	776,0	665,0
İtalya	100,6	109,3	98,5	90,3	75,5	101,6	131,3	132,7	98,5	140,6
ABD	13,9	19,7	20,4	25,4	32,7	28,1	29,0	46,3	44,5	64,4
Azerbaycan	-	-	13,3	29,5	30,1	32,3	45,5	52,1	53,8	49,5
Gürcistan	-	-	14,2	28,8	33,8	35,3	21,4	17,0	24,0	32,7
İspanya	29,9	21,3	25,2	15,1	13,5	11,4	10,5	8,0	12,4	5,5
Fransa	1,8	3,6	5	10,1	11,1	8,9	11,1	15,7	11,7	9,7
Diğer	24,9	31,9	29,2	55,5	63,8	72,5	77,5	86,5	104,2	104,9
Toplam	421,1	560,8	675,8	854,7	710,5	936,1	1.001,3	873,3	1.125,1	1.072,3

Tablo 3: Dünya Fındık Üretim Alanının Ülkelere Göre Dağılımı 1980-2020 (Kabuklu, Bin Ton) (FAO (2022), Food and Agriculture Data, Crops and Livestock Products)

Dünya fındık üretiminin yaklaşık % 62'sine sahip olan Türkiye bu alanda da açık ara önde olan ülke konumundadır. Türkiye'yi sırasıyla İtalya (% 13), ABD (% 6), Azerbaycan (% 4,6) ve Gürcistan (% 3) takip etmektedir. 1980-2020 döneminde, Türkiye'nin dünya fındık üretimi içinde ki payı % 60-70 arasında dar bir bantta seyrederken İtalya ve İspanya dünya fındık üretimi içindeki payı azalan ülkeler konumundadır. Dünya fındık üretimi içinde 1980'li yıllarda İtalya'nın payı % 24 ve İspanya'nın payı % 7 seviyelerindeyken 2020 yılında İtalya'nın payı % 13 ve İspanya'nın payı % 0,5 seviyelerine gerilemiştir. Bu ülkelerin aksine, ABD, Azerbaycan ve Gürcistan dünya fındık üretimi içindeki payını geçmişten günümüze arttıran ülkeler arasında yer almaktadır. ABD günümüzde dünya fındık üretimi içindeki payını yaklaşık 2 kat arttırırken Azerbaycan 2 kattan fazla ve Gürcistan ise 1,5 kat arttırmaktadır. Tablo 4'te 1980-2020 döneminde dünya fındık üretiminin ülkelere göre yüzdesel payına yer verilmektedir.

Ülkeler	1980	1990	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Türkiye	59,4	66,9	69,5	70,2	69,0	56,5	67,4	59,0	69,0	62,0
İtalya	23,9	19,5	14,6	10,6	10,9	16,2	13,1	15,2	8,8	13,1
ABD	3,3	3,5	3,0	3,0	3,0	5,4	2,9	5,3	4,0	6,0
Azerbaycan	-	-	2,0	3,5	3,5	4,6	4,5	6,0	4,8	4,6
Gürcistan	-	-	2,1	3,4	3,8	4,0	2,1	2,0	2,1	3,1
İspanya	7,1	3,8	3,7	1,8	1,2	1,3	1,0	0,9	1,1	0,5
Fransa	0,4	0,6	0,7	1,2	1,0	1,7	1,1	1,8	1,0	0,9
Diğer	5,9	5,7	4,4	6,3	7,6	10,3	7,9	9,8	9,2	9,8
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Tablo 4: Dünya Fındık Üretiminin Ülkelere Göre Yüzdesel Payı 1980-2020 (Kabuklu, %) (FAO (2022), Food and Agriculture Data, Crops and Livestock Products)

Dünya fındık üretim alanının % 70'ten fazlası Türkiye'de olmasına rağmen, ülkenin dünya üretim miktarı içindeki payı % 70'in altında seyretmektedir. Bu durumun en önemli sebebi verimliliğin diğer ülkelere göre daha düşük olmasıdır. Türkiye, dünya fındık üretiminde oldukça önemli bir paya sahip olmasına rağmen dekar başı üretimde birçok üretici ülkenin gerisinde yer almaktadır. Dünya genelinde 2016-2020 yılları arası dönemde ortalama dekar başı fındık verimi 99 kg seviyelerindedir. Aynı dönemde Türkiye'de fındık verimi ortalama 84 kg iken FAO verilerine göre, ABD'de 221 kg, Fransa 205 kg, Gürcistan'ın 180 kg, İtalya'nın 157 kg ve Azerbaycan'ın 122 kg seviyelerindedir. İspanya dekar başı 79 kg fındık verimi ile Türkiye'nin gerisinde kalmaktadır (TMO, 2021, s. 2). Tablo 5'te 1980-2020 döneminde dünyada dekar başı ortalama fındık verimi yer almaktadır. 2020 yılında dünya fındık verimi dekar başına 105,6 kg'dır. 2020 yılında dekar başı fındık verimi en yüksek olan ülkeler ABD (265 kg), Gürcistan (180 kg), İtalya (175 kg), Fransa (175 kg) ve Azerbaycan (111 kg) dünya ortalamasının üzerinde fındık verimine sahipken Türkiye (91 kg) ve İspanya (42 kg) dünya ortalamasının gerisinde kalmıştır.

Ülkeler	1980	1990	2000	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Türkiye	83,5	116,9	137,0	138,8	148,8	95,5	70,7	105,6	90,5
İtalya	143,3	162,2	143,1	161,5	140,8	177,9	168,9	124,2	175,1
ABD	156,9	178,3	177,9	216,4	204,4	179,3	259,8	219,7	265,2
Azerbaycan	-	-	79,7	129,8	118,1	127,2	133,4	124,0	111,2
Gürcistan	-	-	182,4	182,9	181,4	181,5	179,9	179,7	179,5
İspanya	84,1	66,4	106,8	109,3	85,8	81,9	59,4	95,0	41,7
Fransa	-	225,1	213,1	241,9	172,9	178,2	234,3	224,6	174,9
Toplam	100,2	122,8	135,1	140,7	141,7	106,4	89,9	112,1	105,6

Tablo 5: Ülkelere Göre Fındık Verimi 1980-2020 (kg/da) (FAO (2022), Food and Agriculture Data, Crops and Livestock Products)

Tablo 5'teki verilere göre, dünyada fındık sektörü bakımından oldukça önemli bir yeri olan Türkiye'de fındık verimindeki dalgalanmaların dünya fındık verimini de etkilediği ifade edilebilir. Buna göre Türkiye'de verimin en yüksek (148,8 kg/da) olduğu 2015 yılında dünya fındık verimi de en yüksek seviyesine (141,4 kg/da) ulaşmışken

Türkiye’de Fındığın Önemi ve Fındığa Yapılan Alan Bazlı Gelir Desteğinin Rekolte...

Türkiye’de fındık veriminin en düşük olduğu (59,6 kg/da) 2016 yılında dünya fındık verimi de en düşük (79,8 kg/da) seviyededir. Gene diğer tüm yıllarda Türkiye’deki fındık verimindeki seyirin dünya fındık verimine yön verdiği görülmektedir.

Fındık sektörüne yönelik dış ticaret verileri incelendiğinde, Dünyada 2020 yılında toplam kabuksuz fındık (iç fındık) ihracatı yaklaşık 258 bin ton seviyelerinde olduğu, Türkiye’nin 157 bin ton ihracat ile dünya fındık ihracatında ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Türkiye’yi, 26 bin ton fındık ihracatı ile İtalya takip ederken ABD 22 bin ton, Azerbaycan 19 bin ton ve Hollanda 7 bin tonluk ihracat ile ilk sıralarda yer almaktadır. Türkiye dünya fındık ihracatının % 61’ini gerçekleştirirken İtalya % 10, ABD % 9, Azerbaycan % 7’sini gerçekleştirmektedir (Tablo 6).

Ülkeler	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Türkiye	147	163	164	148	143	134	160	162	194	157
İtalya	15	15	18	19	19	25	29	30	26	26
ABD	19	33	29	36	40	23	25	19	23	22
Azerbaycan	13	10	10	12	12	15	21	19	23	19
Hollanda	4	3	3	4	4	4	7	7	8	7
Almanya	5	5	5	6	5	6	5	5	6	6
İspanya	3	3	3	3	2	2	2	2	4	4
Hong Kong	18	20	11	5	2	3	3	2	4	3
Çekya	1	1	2	2	2	2	2	1	2	2
Polonya	0	0	0	1	0	2	1	0	2	2
Diğer	35	31	51	41	35	45	33	34	33	10
Dünya	261	285	296	276	264	260	286	281	324	258

Tablo 6: Kabuksuz Fındık İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı 2011-2020 (Bin Ton)
(UN Comtrade, 2020)

Fındık üretiminde söz sahibi olmamasına rağmen ihracatçı ülke konumunda olan bazı ülkelerin (Almanya, Hollanda, Çekya gibi) olduğu görülmektedir. Fındık üreticisi ülke konumunda yer almamasına rağmen, ihracatçı ülke konumunda yer alan ülkelerin çoğu, Türkiye’den ithal ettikleri fındığı işledikten sonra bunları ihraç eden ülkelerdir. Çoğunu AB ülkelerinin oluşturduğu bu ülkeler fındığı özellikle şekerleme ve çikolata endüstrisinde kullanmaktadır (Bars, 2021, s. 5).

Fındık sektörüne yönelik dünyada geçmişten günümüze önemli teşvik uygulamalarının olduğu görülmektedir. Özellikle Avrupa Birliği (AB) fındık sektörü için yapılan özel düzenlemeler ile bölgede fındığın üretim kalitesinin yükselmesi, pazarlama gücünün artması ve bütün üreticilerin üretim organizasyonuna katılmasını sağlamak amacıyla 1990’dan 2000’li yılların başlarına kadar fındık üreticilerinin finanse edilmesini sağlamıştır. Daha sonra 2003 yılından itibaren Ortak Tarım Politikası (CAP) reformu çerçevesinde alana dayalı doğrudan ödeme sistemine geçilmiş ve hektar başına ülkeden ülkeye değişmekle birlikte belirli bir tutar ödenmeye başlanmıştır (European Commission, 2004). Bu destek ödemeleri İspanya’da yıllık yaklaşık 100-180 Euro olurken, ayrıca çevresel düzenlemelere göre ek olarak 86 Euro ödeme yapılmaktadır. İtalya ve Fransa ise hektara göre yıllık 150 Euro ödeme yapılırken, İtalya’da fındığa yönelik destekler yıllık 300 Euro ya ulaşmaktadır. Ayrıca AB, bölgede fındık sektörüne üretimle bağlantılı olarak hektar başı 33 Euro ödeme yapmaktadır (ESKGM, 2020, s. 27).

AB’nin yanı sıra son yıllarda, ABD, Çin, Azerbaycan, Gürcistan, İspanya, Romanya, Polonya, Hırvatistan ve Rusya gibi çeşitli ülkeler fındığın üretimine ilişkin önemli yatırımlar yapmaya başlamıştır. Modern tarıma elverişli tarım alanlarında, daha genç fındık ağaçlarıyla yapılan bu üretim sonucunda söz konusu ülkelere bazıları fındık üretimi ve verimliliğinde önemli sonuçlar elde etmektedir (Gündüz vd. ty, s. 7). Özellikle ABD; Avrupa ve Türkiye’de çalı veya çok gövdeli çalı ağacı olarak yetiştirilen fındığı, tek gövdeli ağaç formundaki çeşitleri ile geniş bahçelerde ve ileri teknoloji ile yetiştirerek

findık veriminde dünyada ilk sıralarda yer almakta, ayrıca findık üretiminde de geçmişten günümüze önemli adımlar atmaktadır (Kayalak vd. 2012, s. 50).

Görüldüğü üzere Türkiye, dünya findık üretim alanı, üretim miktarı ve ihracatı bakımından açık ara lider durumdadır. Bu nedenle hem üretim hem de ihracatın oldukça önemli bir kısmını karşılayan Türkiye’de belirlenen findık politikaları dünya piyasasındaki findık politikalarının da önemli belirleyicisi durumundadır (TMO, 2021, s. 4). Ancak diğer ülkelerinde findık üretimi ve verimi bakımından geçmişten günümüze önemli adımlar attığı unutulmamalıdır. Avrupa Birliği; İtalya, Fransa ve Yunanistan gibi üye ülkelere yönelik sert kabuklu meyve üreticilerine yaptığı destekler ile findık üretimini yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. Ayrıca Almanya’da Azerbaycan, Gürcistan, Arjantin gibi ülkelere findık üretimine yönelik sağladığı mali destekler ile üretim kapasitesini arttırmaya çalışmaktadır (Bars, 2021, s. 12). Bu durumun Türkiye’nin findık sektöründeki konumunu günümüzde etkilemese de uzun vadede etkilemesi olasıdır.

2. Türkiye’de Findık Üretimi ve Dış Ticareti

2.1. Türkiye’de Findık Üretimi

Türkiye’de kültüre alınmış findık cinsinin yetiştiriciliği başlangıçta Doğu Karadeniz’de yapılmış olup, daha sonra 1964 yılında findığa devletin alım garantisi vermesi, göçler ve diğer etkenler findık yetiştiriciliğinin önce Batı Karadeniz’e ve daha sonra diğer bölgelere yayılmasına neden olmuştur (TMO, 2021, s. 3). Türkiye dünya findık üretim alanının % 70’ten fazlasına, üretiminin ise ortalama %65’ine sahiptir. Mevcut durumda Türkiye findık sektöründe dünyada açık ara önde gelen ülke konumundadır. Findık, ülkenin en önemli tarım ürünlerinden birisi ve ihracat kaynağıdır. Ülkede üretilen kabuklu findığın yaklaşık % 80 ihracata yönlendirilmektedir. Aynı zamanda üretimin gerçekleştiği bölgelerde ise bölge halkının en önemli geçim kaynağı olması bakımından da son derece önemlidir. Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) verilerine göre ülkede 43 ilde yaklaşık 735 bin ha alanda 400 bin üretici tarafından findık üretimi yapılmaktadır (Gündüz vd. ty., s. 5). Findık, Türkiye’de tarım ürünleri ihracatı bakımından ilk sırada yer alırken, findığın tarım ürünleri ihracatı içindeki payı yaklaşık %13’tür (TMO, 2021, s. 5). Şehirler bakımından incelenecek olursa 2020 yılında toplam findık üretim alanı en yüksek olan şehirlerarasında; Ordu (% 31), Giresun (% 16), Samsun (% 16), Sakarya (% 10), Trabzon (% 9), Düzce (% 9) yer almaktadır. Türkiye’de findık üretim alanının % 74’ü (543 bin ha alan), findığın ekolojik bölgesi olan Karadeniz’de yer almaktadır (TMO, 2021, s. 3).

Türkiye’de findık üretimi yapılan bölgeler 3 gruba ayrılmaktadır. Bunlardan; Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin illerini kapsayan *Birinci Standart Bölge* en eski findık üretimi yapılan bölge olarak bilinmektedir. Günümüzde bu bölgede dekar başı verim düşük olmakla birlikte yıllık üretim dalgalanmaları oldukça yüksektir. *İkinci Standart Bölge* ise; Samsun, Sinop, Kastamonu, Zonguldak, Bolu, Düzce, Bartın, Sakarya ve Kocaeli illerini kapsamaktadır. Genellikle yeni findık alanlarını kapsayan bölgede coğrafi koşullar daha elverişli olduğundan findık üretim alanı iç bölgelere kadar ilerlemiş ve findık bahçeleri teknik esaslara göre kurulmuştur. Birinci bölgeye göre, toprağı daha az meyilli olan bölgede findık üretim verimi de daha yüksektir. *Çerezlik Bölge* olarak adlandırılan son bölge ise İstanbul ve Bursa olmak üzere yurdun çeşitli bölgelerine yayılmış 25 ili kapsamaktadır. Bu bölgede üretilen findığın dış ticarete pek değeri bulunmamakta daha ziyade üretim bölgesinde çerezlik kullanılmaktadır (Gündüz vd. ty., s. 20-21).

Türkiye’de kabuklu findık üretiminde geçmişten günümüze doğru önemli bir artış gözlenmekte olup, 1960’lı yılların başında yaklaşık 80 bin ton seviyelerinde olan findık üretimi, 1980’li yılların sonlarında 500 bin ton seviyelerine yükselmiştir. Bu yıllarda üretimde yıllara göre önemli dalgalanmalar yaşanmıştır. Sonraki yıllarda da dalgalı seyrini

Türkiye’de Fındığın Önemi ve Fındığa Yapılan Alan Bazlı Gelir Desteğinin Rekolte...

sürdüren üretim 2008 yılında 800 bin tonu aşarak en üst seviyeye ulaştıktan sonra 2020’li yıllarda yaklaşık 600 bin ton seviyesine gerilemiştir.

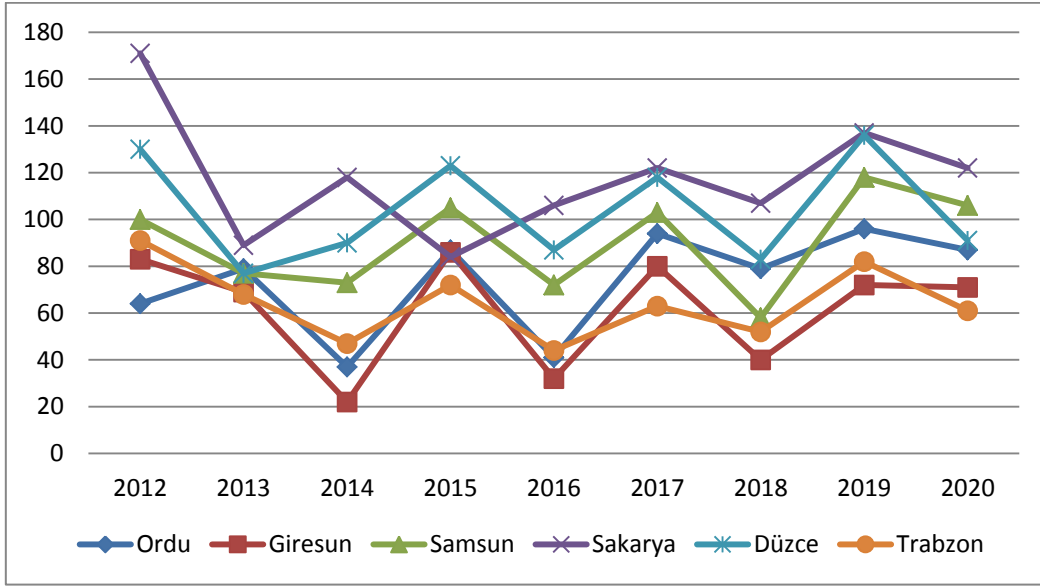
Türkiye’de fındık üretim alanı da üretimde olduğu gibi geçmişten günümüze doğru önemli oranda artmaktadır. 1960’lı yıllarda 200 bin ha olan üretim alanı, yıldan yıla artarak 2015 yılında 400 bin ton ha seviyelerine yükselmiştir. Bu dönemde fındık üretim alanı yaklaşık iki kat artmaktadır. 2015 yılından sonra artış daha da hızlanarak 2020 yılında 730 bin ha alana ulaşmıştır.

Türkiye’nin 2001’den bu yana fındık alanları ile ihracatı artarken, fındık veriminde (birim başı üretimi) azalma meydana gelmiştir (Bozoğlu vd. 2019, s. 733). Tablo 7’de Türkiye’de 2018-2020 döneminde şehirlerin fındık üretim miktarı, üretim alanı ve verimi bakımın verilerine yer verilmektedir.

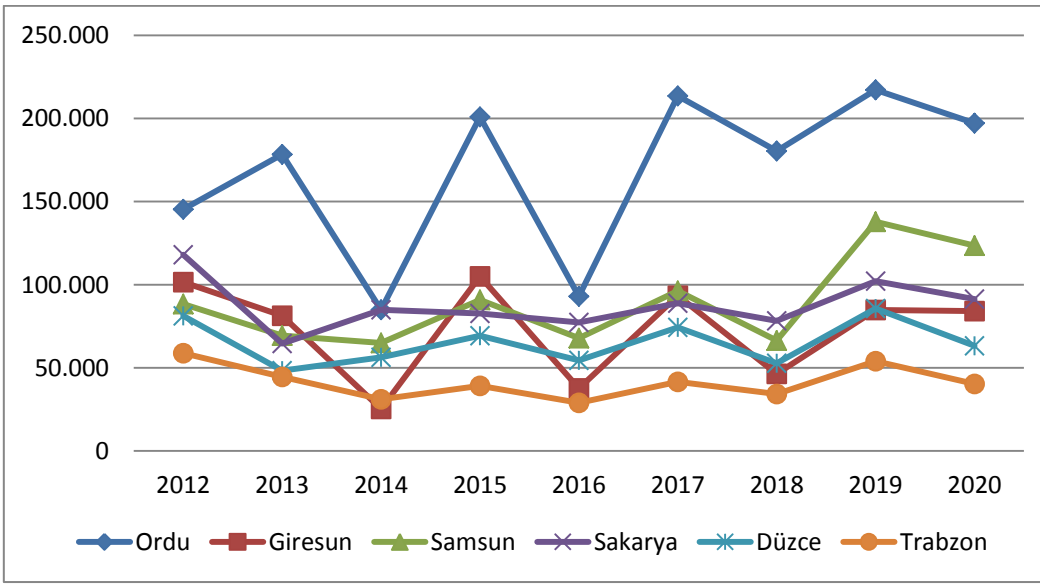
Şehirler	2018			2019			2020		
	Üretim (ton)	Üretim alanı (ha)	Verim kg /da	Üretim (ton)	Üretim alanı (ha)	Verim kg /da	Üretim (ton)	Üretim alanı (ha)	Verim kg /da
Giresun	46.395	117.190	40	84.766	117.778	72	84.167	117.801	71
Ordu	180.397	227.108	79	217.226	227.311	96	197.230	227.219	87
Samsun	66.363	114.524	58	137.841	116.438	118	123.555	116.574	106
Trabzon	34.271	65.507	52	53.946	65.535	82	40.315	65.597	61
Gümüşhane	697	810	86	861	810	106	1.231	805	153
Rize	1.710	2.339	73	2.910	2.369	123	1.404	1.838	76
Artvin	5.789	8.807	66	5.297	8.979	59	3.744	8.211	46
Tokat	2.342	2.822	83	2.627	2.822	93	3.293	2.902	113
Sinop	808	1.720	47	2.125	1.721	123	1.463	1.722	85
Düzce	52.686	63.164	83	85.688	63.165	136	57.330	63.220	91
Sakarya	78.300	73.442	107	102.123	74.349	137	91.397	75.099	122
Zonguldak	18.533	23.995	77	45.025	25.770	175	23.113	25.906	89
Kocaeli	12.509	7.980	157	13.395	8.180	164	14.113	8.250	171
Kastamonu	6.226	8.388	74	7.918	8.244	96	9.658	8.258	117
Bartın	3.072	6.181	50	6.046	6.201	98	5.868	6.243	94
Bolu	1.108	1.284	86	1.333	1.358	98	1.245	1.381	90
Diğer	3.795	3.120	122	6.919	3.379	205	5.874	3.512	167
Toplam	515.000	728.381	71	776.046	734.409	106	665.000	734.538	91

Tablo 7: Türkiye’de Şehirlere Göre Fındık Üretim Miktarı, Üretim Alanı ve Verimi (TMO, 2021, s. 3)

Türkiye’de 2020 yılında toplam fındık üretim alanı 734,5 bin ha seviyelerindeyken, Ordu 227,2 bin ile ilk sırada yer alırken Giresun 117,8 bin, Samsun 116,5 bin, Sakarya 75,1 bin, Trabzon 65 bin ve Düzce 63,2 bin alan ile en yüksek üretim alanına sahip diğer illerdir. Türkiye’de 2020 yılında üretilen fındık bakımından iller karşılaştırılacak olunursa, Ordu 197,2 bin ton fındık üretimi ile ilk sırada yer alırken Samsun 123,5 bin ton, Sakarya 91,4 bin ton, Giresun 84,1 bin ton, Düzce 57,3 bin ton ve Trabzon 40,3 bin ton üretim ile en yüksek fındık üretimine sahip diğer illerdir. Son olarak üretilen fındık miktarı ve üretim alanının oranlanmasıyla oluşan fındık verimi bakımından iller karşılaştırılacak olunursa, 2020 yılında Kocaeli dekar başı 171 kg ile fındık verimi en yüksek il durumundadır. Fındık verimi yüksek olan iller arasında Gümüşhane (153 kg), Sakarya (122 kg), Kastamonu (117 kg), Tokat (113 kg) ve Samsun (106 kg) yer almaktadır. Tablodan da görüldüğü üzere, Türkiye’de fındık üretim miktarı ve üretim alanı bakımından önemli bir yere sahip olan Doğu Karadeniz bölgesi fındık verimi bakımından ise Türkiye ortalamasının (91 kg/da) altında yer almaktadır. Dekar başı fındık verimi Ordu’da 87 kg, Giresun 71 kg, Trabzon 61 kg, Artvin 46 kg ve Rize 76 kg seviyelerindedir. Kocaeli, Sakarya ve Düzce illerinde üreticilerin işletme büyüklüğü, üretimin daha kolay ve verimliliğin daha yüksek olması gibi nedenlerden dolayı bu bölgelerdeki üretim alanı her geçen gün artmaktadır. Türkiye’de toplam fındık üretim alanının % 90’ına sahip olan Ordu, Giresun, Trabzon, Samsun, Düzce ve Sakarya’da 2012-2020 döneminde fındık üretim miktarı ve veriminde yaşanan değişim Şekil 1 ve Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Türkiye’de Şehirlere Göre Fındık Verimi 2012-2020

Şekil 2: Türkiye’de Şehirlere Göre Fındık Üretim Miktarı (2012-2020)

Şekil 1 ve Şekil 2’de de görüldüğü üzere, Türkiye’de fındık üretim miktarında ve veriminde şehirlerarasında önemli farklılıklar olduğu gibi şehir bazında yıllar itibariyle de dalgalanmalar vardır. Bu dalgalanmanın en önemli nedenleri fındıkta görülen periyodisite ve iklimsel şartlardır. Ayrıca fındık üretim alanlarının doğal ekolojiden uzakta bulunması da fındığın verim ve maliyetinin değişmesinde önemli rol oynamaktadır. Özellikle fındık bahçelerinin yaşının daha yüksek ve üretim alanlarının daha sık olması nedeniyle fındık verimliliği bakımından Giresun, Ordu ve Trabzon illeri; Kocaeli, Sakarya ve Düzce illerinin gerisinde kalmaktadır (TMO, 2021, s. 4). Fındık üretim alanının yoğun olduğu Doğu Karadeniz bölgesinde fındık bahçelerinin büyük çoğunluğunun 50 ile 100 yıllık olması, dolayısıyla ekonomik ömrünü tamamlamalarının yanı sıra iklim şartları ve gerekli bakım işlemlerinin yeterince yapılmaması ya da hiç yapılmaması da bölgede fındık verimini olumsuz etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Verimin artırılması için fındık

bahçelerinin yenilenmesi, bahçeler yenilenirken de küresel ısınmanın sıcaklık, yağış, don gibi iklim değişikliğinden kaynaklı etkileri göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca fındık verimi olumsuz etkileyen hastalıklara (bakteriyel yanık, külleme, dal kanseri, kök çürükleri gibi) ve zarar verecek diğer unsurlara (fındık kurdu, fındık kozalak akarı, yeşil kokarca ve kahverengi kokarca gibi) karşı alınması gereken önlemler üzerinde durulmalıdır (Bars, 2021, s. 12).

2.2. Türkiye’de Fındık İhracatı

Dünya’nın en büyük fındık üreticisi ve ihracatçısı konumunda olan Türkiye’nin, toplam fındık ihracatının 1980’li yıllara kadar % 90’ı kabuklu ve iç fındık (işlenmemiş) oluştururken 2000’li yıllardan sonra yaklaşık 28 farklı işlenmiş fındık ürünü çeşitli ülkelere ihraç edilmektedir. 2010 yılından itibaren toplam fındık ihracatının % 40’ını işlenmiş fındık ürünleri oluştururken geri kalan kısmın çoğunluğu iç fındık ihracatından meydana gelmektedir. Kabuklu fındık ihracatının toplam fındık ihracatı içindeki payı geçmişten günümüze doğru önemli oranda azalmaktadır. Bu durum, Türkiye’de son yıllarda yaşanan sanayi ve teknolojik gelişmelerin de etkisiyle fındık sektörüne daha fazla önem verildiğinin bir göstergesidir (Ekonomi Bakanlığı, 2017, s. 3-4).

İhracatta açık ara lider olan Türkiye’nin ihraç yaptığı ülkeler arasında; büyük çikolata imalatçısı firmalarının bulunduğu Almanya, İtalya, Fransa gibi Avrupa Birliği ülkeleri ilk sırada yer alırken aralarında Uzakdoğu ülkeleri ve İskandinav ülkelerinin de bulunduğu 100’den fazla ülke yer almaktadır (Ekonomi Bakanlığı, 2017, s. 3-4). Tablo 8’de 2005-2021 döneminde Türkiye’nin fındık ihraç ettiği ülkelere yer verilmektedir.

Ülkeler	2005	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Almanya	49.978	56.547	61.007	70.685	73.476	67.440	82.657
İtalya	60.160	43.393	51.485	51.171	83.898	56.434	76.542
Fransa	17.485	31.626	24.366	18.500	22.719	19.326	24.025
Polonya	4.433	7.328	11.412	8.565	11.985	12.022	15.306
Hollanda	7.697	6.932	6.566	11.158	11.205	10.990	12.325
Çin	583	1.970	3.550	6.825	11.180	6.916	11.055
Avusturya	5.362	9.386	8.732	8.290	9.349	10.244	10.873
İsviçre	9.836	8.967	8.525	9.877	9.180	9.397	9.720
İspanya	4.890	5.502	3.988	7.376	7.842	7.359	8.429
Belçika	11.798	10.729	8.816	8.867	7.443	7.808	8.232
Mısır	1.391	4.700	2.925	3.777	3.859	5.722	7.216
Birleşik Krallık	5.015	5.061	4.232	5.137	4.984	5.182	5.495
ABD	3.088	4.508	2.165	7.307	6.002	5.313	5.238
Kanada	383	7.506	9.410	9.452	8.566	8.432	5.221
Brezilya	1.801	2.072	2.729	3.955	4.210	4.251	5.221
Ukrayna	2.748	6.430	1.433	3.067	3.052	3.512	4.187
Yunanistan	1.678	2.699	1.581	2.840	3.102	3.051	3.998
Avustralya	1.834	2.653	2.784	3.336	3.696	4.168	3.797
Rusya	4.403	7.459	3.119	4.257	3.467	3.931	3.697
Bir. Arap Emir.	424	822	641	739	1.423	707	3.259
Toplam	209.364	252.305	240.137	279.251	319.772	280.924	334.370

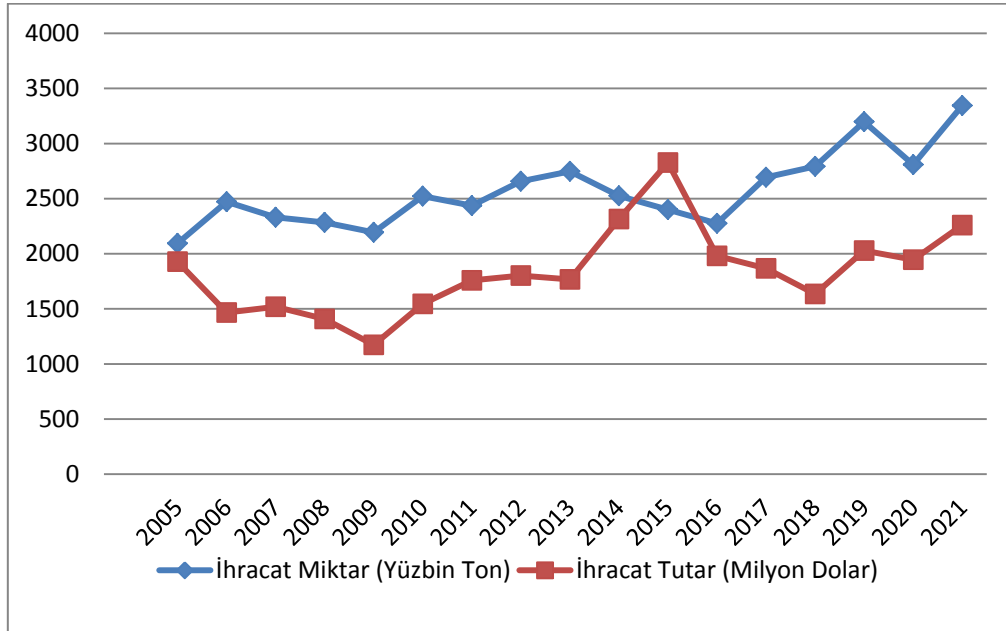
Tablo 8: Türkiye’de Kabuklu Fındık İhracatının Ülkelere Göre Miktar Olarak Dağılımı 2005-2021 (Ton) (KİB, 2022)

Türkiye’nin fındığı ihraç ettiği ülkelerin başında Almanya, İtalya ve Fransa yer almaktadır. Bu üç ülkeye yapılan ihracat toplam ihracatın yaklaşık %55’ini oluşturmaktadır. Son yıllarda Çin, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır ve Polonya gibi ülkelere yapılan ihracat hızla artmaktadır. Özellikle Çin’e 2005 yılında 583 ton fındık ihracatı yapılırken 2021 yılında bu rakam 11.055 tona yükselmiştir. Türkiye’nin fındık ihracatından elde ettiği döviz gelirinin ülkelere göre dağılımına da Tablo 9’da yer verilmektedir.

Ülkeler	2005	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Almanya	448,6	341,3	713,3	397,2	434,8	441,4	536,4
İtalya	556,2	262,3	572,6	303,3	547,6	405,5	497,5
Fransa	161,1	195,6	288,9	107,8	147,1	135,7	163,1
Polonya	43,7	46,1	140,8	53,0	80,8	90,1	106,3
Hollanda	67,1	44,0	78,9	67,5	69,6	78,6	84,1
Çin	6,4	11,2	42,5	45,5	87,2	53,1	79,5
Avusturya	50,3	56,1	104,8	46,9	52,0	68,2	72,2
İsviçre	86,8	52,9	109,4	56,9	54,6	64,2	64,8
İspanya	42,4	32,4	47,2	42,5	48,3	51,4	55,7
Belçika	109,1	62,6	102,4	48,8	39,5	46,4	50,3
Mısır	13,0	28,2	31,3	21,5	23,3	36,7	41,9
Birleşik Krallık	51,4	34,1	56,2	33,2	32,7	36,9	38,1
ABD	27,3	28,6	27,8	45,3	40,7	38,7	36,5
Kanada	3,6	47,9	107,6	59,5	60,7	64,9	35,0
Brezilya	17,8	13,2	30,6	23,7	29,7	32,1	34,6
Ukrayna	25,1	39,9	16,5	18,2	19,4	24,5	27,4
Yunanistan	15,3	16,5	18,3	15,7	19,0	20,7	25,4
Avustralya	17,5	16,8	34,4	20,0	25,3	30,6	25,1
Rusya	40,9	48,1	40,5	26,3	21,1	24,6	24,2
Bir. Arap Emir.	4,5	5,5	8,8	4,6	9,5	5,2	20,5
Toplam	1.928	1.545	2.827	1.635	2.029	1.945	2.260

Tablo 9: Türkiye’de Kabuklu Fındık İhracatından Elde Edilen Gelirin Ükelere Göre Dağılımı 2005-2021 (Milyon Dolar) (KİB, 2022)

Türkiye’nin fındık ihracatının ülkelere göre dağılımı incelendikten sonra 2005-2021 yılları arasında toplam fındık ihracat miktarı ve ihracattan elde edilen döviz tutarı Şekil 1’de bir arada verilmektedir. Fındık ihracatından elde edilen kazanç genellikle ihracat miktarı ile aynı doğrultuda ilerlemektedir. Fakat özellikle 2013 ile 2015 yıllarında miktardaki azalışa rağmen, ihracat gelirinin hızla arttığı, 2016 ile 2018 yıllarında ise tam tersine fındık ihracat miktarı artmasına rağmen, ihracat gelirinin azaldığı dikkat çekmektedir. Günümüz 2019-2021 yıllarında fındık ihracat miktarı ile ihracattan elde edilen gelir aynı doğrultuda ilerlemektedir.

Şekil 3: Türkiye’de 2005-2021 Dönemi Fındık Miktarı ve İhracattan Elde Edilen Döviz Tutarı

Türkiye dünya fındık üretiminde ve ihracatında aldığı pay bakımından açık ara lider ülke durumunda olması, yurt içinde yaşanan fındık üretimi, ticareti ve fiyatı ile ilgili gelişmelerin dünya fındık piyasasını doğrudan etkilemesine neden olmaktadır. Ancak, Türkiye’nin diğer üretici ülkelere göre, birim alandan daha düşük verim elde etmesi fındık sektöründe uluslararası piyasalardaki rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Ayrıca, dış piyasalarda fındık fiyatlarının artması, fındık üretim maliyetleri düşük olan Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkelerde fındık üretiminin hızla artmasına neden olmuştur. Söz konusu ülkelerde üretimde yaşanan artışın önümüzdeki yıllarda Türkiye’nin fındık ihracatını olumsuz şekilde etkileyeceği tahmin edilmektedir. Çikolata üreticisi ülkeler de hammadde tedarik maliyetlerini azaltmak amacıyla Azerbaycan ve Gürcistan’da fındık üretimini teşvik etmektedir. Türkiye’de fındık ihraç fiyatının yükselmesi bu ülkelerin yanı sıra uluslararası piyasalardaki en büyük rakibimiz olan İtalya da, AB üyesi olmanın sağladığı fon ve destekler ile nakliye avantajını da kullanarak daha düşük fiyatlar ile dış piyasalarda avantaj sağlamaktadır. Bu gelişmelerin yanı sıra, fındığın ikame ürünü durumunda olan bademin dünya tüketiminde ve çikolata sanayisinde ön plana çıkması da Türkiye’nin fındık sektöründeki gücünü baskılamaktadır (TMO, 2021, s. 5-8).

3. Türkiye’de Fındık Sektörüne Yönelik Devlet Destekleri

Nüfus artışı ve yükselen refah düzeyi dünyada gıda talebini arttırmakta ve bununla beraber tarımsal destekler de artmaktadır. Tarımsal desteklerin gün geçtikte artması, talebin çok üzerinde üretim miktarına yani arz fazlasına ve bunun yol açtığı depolama ve diğer mali sorunlara neden olmuştur. Bu yaşanan sorunlar dünyada tarım politikalarında yeni reformlar yapılmasına neden olmuştur. Bu reformlar çerçevesinde Dünya Ticaret Örgütü’nün gerçekleştirdiği tarım müzakerelerinin de etkisiyle üretimden bağımsız destekleme sistemleri (doğrudan gelir desteği gibi) geliştirilmiştir (Kayalak vd. 2012, s. 49). Avrupa Birliği’nde (AB) üretimden bağımsız destekler 1992 MacSharry reformlarıyla ortaya atılmış ve 1999 Berlin Konseyi’nde alınan kararlar ile AB üretimden bağımsız destek vermeye başlamıştır. ABD’de ise 1985 Çiftlik Kanunu ile üretimden bağımsız destekler kısmen başlamakla beraber, 1996 Federal Tarım İyileştirme ve Reform Yasası (FAIR) ile uygulanmaya başlanmıştır (Baffes vd. 2005, s. 79). Üretimden bağımsız desteklemelerin dünyada uygulamaya başlanması ile birlikte fındık sektörüne yönelik üretim destekleri de özellikle AB ve fındığın önemli üreticisi konumunda olan Türkiye’de bu yönde dönüşmüştür (Kayalak vd. 2012, s. 49).

Türkiye’de fındık sektöründe geçmiş yıllarda dünya fiyatları üzerinde yapılan destekleme alımları, fındıkta arz fazlasına yol açmıştır. Yaşanan bu olumsuzluklar, fiyatların serbest piyasada arz ve talebe göre belirlenebildiği ve üreticilerin de gelirlerinin arttırılmasının amaçlandığı yeni politikaları beraberinde getirmiştir. Özellikle 2000’li yıllarda geçmişte uygulanan ve etkinliğini yitirmiş tarım politikalarından vazgeçilerek, yerine tarımsal reform kapsamında düzenlenen daha etkin, adil, rekabete açık, çiftçi gelirini yükseltmeye yönelik tarım politikaları benimsenmiştir. Bu doğrultuda AB’de uygulanan “Tek Çiftlik Ödeme Yöntemi” ile bağdaşan “Doğrudan Gelir Desteği (DGD)” uygulamasına geçilmiştir (Şahin vd. 2008, s. 9). Türkiye ilk kez 2002 yılında pilot uygulamalarla başlayıp, 2008 yılında son bulan DGD ödemelerinden fındık üreticileri de yararlanmıştır. Özellikle Karadeniz bölgesinde ortalama işletme büyüklüğünün düşük ve tapusuz arazilerin oldukça fazla olması DGD’den istenen faydanın sağlanamamasına neden olmuştur. Daha sonra 2009 yılında uygulamaya dâhil edilen “Alan Bazlı Gelir Desteği” de DGD niteliğindedir (Kayalak vd. 2012, s. 48).

Fındık sektörü bakımından dünyada önemli bir yere sahip olan Türkiye’de geçmişten günümüze sektöre yönelik devlet adına Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Fiskobirlik) ve bağlı kooperatifler tarafından bazı destek

ve teşvikler uygulanmaktadır. Bunlar arasında; taban fiyat uygulaması ve hazine adına fındık alımı, doğrudan gelir desteği, alan bazlı destek ödemeleri, mazot desteği ve gübre desteği gibi uygulamalar yer almaktadır.

İlk olarak, 1938 yılında kurulan Fiskobirlik, 1938-1964 yılları arası dönemde kendi adına fındık alımı yapmıştır. Fındığın ilk kez 1964 yılında devlet tarafından desteklenmesi ile sektöre yönelik taban fiyat uygulaması hayata geçirilmiştir. 1964-1994 döneminde Fiskobirlik ve bağlı kooperatifler hazine adına fındık alımı yapmıştır. 1994 yılında fındık destek kapsamından çıkartılmış, ancak 1994-2000 döneminde Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan (DFİF) kredi sağlanarak fındık alımına devam edilmiştir. 2002 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla Fiskobirlik yeniden Hazine adına fındık alımı yapmıştır. Daha sonra TMO'da 2006-2009 yıllarında fındık alımı yapmaya devam etmiştir. Desteklemeler, 2009 yılından itibaren ruhsatsız arazilerde üretim yapanlara alternatif ürüne geçmeleri halinde "Telafl Edici Ödeme" ve ruhsatlı arazilerde üretim yapanlar için ise "Alan Bazlı Destekleme" şeklinde devam etmektedir (Bars, 2021, s. 10).

Türkiye'nin en önemli ihraç ürünlerinden birisi olan fındığa yönelik tarımsal destekleme kapsamında ilk kez Ağustos 2009'da fındık üreticilerine Alan Bazlı Destekleme ödemeleri yapılmıştır. Bu destekten, ruhsatlı fındık alanlarında fındık üretimi yapan Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) ve Fındık Kayıt Sistemine (FKS) kayıtlı çiftçiler, FKS'de kayıtlı ruhsatlı fındık alanı büyüklüğü dikkate alınarak yararlanabilmektedir. Ayrıca fındık alan bazlı gelir desteğinden bir dekarın fazla alana sahip olanlar yararlanabilir. Buna göre, toplam alanı bir dekarın altında olan ruhsatlı fındık alanlarına fındık alan bazlı gelir desteği ödemesi yapılmamaktadır. Üreticilerin maliyetlerinin azaltılması ve fındığın verim ve kalitesinin artmasında önemli rol oynayacağı ümidi ile yapılan destek ödemeleri, dekar başına olmak üzere yıllara göre değişmektedir. 2009-2012 yılları arası dönemi için 150 TL/da, 2013 yılı ürünü için 160 TL/da ve 2014 yılından 2022 yılına kadar 170 TL/da alan bazlı gelir desteği verilmektedir. Ayrıca diğer ürünlere yönelik de uygulanan toprak analizi desteği, mazot desteği ve gübre desteği gibi destekler de sektöre yönelik uygulanmaktadır. Fındık sektörüne yönelik son yıllarda yapılan destekler ve miktarlarına Tablo 10'da yer verilmektedir.

Destek Türü	2009 - 2012	2013	2014 - 2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Toprak Analizi TL/Da	-	-	-	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	1,0
Gübre Desteği TL/Da	-	-	-	4,0	4,0	4,0	8,0	8,0	21,0
Mazot Desteği TL/Da	-	-	-	9,0	10,0	17,0	17,0	17,0	62,0
Alan Bazlı Gelir Desteği TL/Da	150,0	160,0	170,0	170,0	170,0	170,0	170,0	170,0	170,0

Tablo 10: Türkiye'de Fındık Sektörüne Yönelik Çeşitli Destekler 2009-2022
(Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Destek Raporlarından Düzenlenmiştir)

Yapılan bu desteklerin yanı sıra fındık üretim alanlarını söküp alternatif ürüne geçen üreticilere telafi edici ödemeler yapılmıştır. 2009-2012 ve 2012-2014 yılları arası dönemde sonbahar ile ilkbahar ekim dikim dönemlerinde, il ve ilçelerde bulunan birinci, ikinci ve %6'dan daha az eğimli olan üçüncü sınıf tarım arazilerini ve rakımı 750 metrenin üzerinde bulunan ruhsatsız fındık bahçelerini sökerek yerine alternatif ürün ya da ürünlere geçenele yapılmıştır. Telafl edici ödemeler, 2012 yılı başvurular için; ilk yıl 300 TL/da, ikinci ve üçüncü yıllar için 150 TL/da olmak üzere toplam 600 TL/da, 2013 başvuruları için; ilk yıl 300 TL/da, ikinci yıl 150 TL/da olmak üzere toplam 450 TL/da, 2014 başvuruları için 300 TL/da şeklinde hesaplanmaktadır (TEPGE, 2021, s. 2). Alan bazlı gelir desteği ve telafi edici ödemelerle, fındığın hem kalitesi hem de fiyatı bakımından

Türkiye’de Fındığın Önemi ve Fındığa Yapılan Alan Bazlı Gelir Desteğinin Rekolte...

yüksek olarak kabul gören bölgelerde fındık üretimi teşvik edilmekte diğer bölgelerde ise başka alternatif ürünlerin yetiştirilmesi amaçlanmaktadır (Uzundumlu vd. 2019, s. 125).

Toprak analiz desteği 2017-2021 yılları arası dönemde hiç değişmeyerek en az 50 dekar arazide, her 50 dekar başına 40 TL (dekar başı 0,8 TL) ödeme yapılacak biçimde uygulanmaktadır. 2022 yılında dekar başı 1 TL yükselmiştir.

Yapılan desteklerin yanı sıra fındık sektöründe verimi arttırmak için organik tarım desteği ve iyi tarım uygulaması desteği gibi tarımsal destekler uygulanmakta olup, bunlara Tablo 11’de yer verilmektedir.

Destek Türü	TL/da
Organik Tarım Desteği, Ürün Sertifikası (Bireysel)	100,00
Organik Tarım Desteği, Ürün Sertifikası (Üretici Grubu)	50,00
İyi Tarım Uygulamaları Desteği, Bireysel Sertifikasyon	40,00
İyi Tarım Uygulamaları Desteği, Grup Sertifikasyonu	20,00

Tablo 11: Fındığa Yönelik Tarımsal Destekleme Türleri (2022)

4. Türkiye’de Fındık Sektörüne Yönelik Uygulanan Desteklerin Değerlendirilmesi

Bu bölümde fındık sektörüne yönelik uygulanan desteklerin yeterliliği sektördeki girdi fiyat artışları ile karşılaştırarak değerlendirilecektir.

İlk 2009 yılında fındık sektöründe üretim kalitesini ve verimliliği arttırmak amacıyla uygulanan alan bazlı gelir desteğinden ilk yılda yaklaşık 296 bin kişiye 649 milyon TL tutarında destek ödemesi yapılırken, 2017 yılında destekten yararlanan kişi sayısı 391 bine yükselirken toplam destek ödemesi de yaklaşık 835 milyon TL’ye ulaşmıştır. Geçen 8 yıl içinde TÜFE artış oranı % 74,4 ve TEFE artış oranı % 75 olmasına rağmen, toplam destekleme ödemesindeki artış oranı sadece % 29 seviyelerindedir. Tablo 12’de Türkiye’de yıllara göre alan bazlı gelir desteğinden yararlanan üretici sayısı, toplam desteklenen üretim alanı ve destekleme miktarı ile söz konusu yıllardaki TÜFE ve TEFE artış oranlarına yer verilmektedir.

Yıl	Üretici Sayısı	Desteklenen Alan (Ha)	Destekleme Miktarı (Bin TL)	Alan Bazlı Gelir Desteği (TL/Da)	Enflasyon* TÜFE / TEFE
2009	295.575	432.846	649.269	150	6,53 / 5,93
2010	339.565	471.845	707.767	150	6,40 / 8,87
2011	353.531	471.282	708.265	150	10,45 / 13,33
2012	357.462	476.742	715.114	150	6,16 / 2,45
2013	374.450	492.120	787.391	160	7,40 / 6,97
2014	397.193	492.326	836.954	170	8,17 / 6,36
2015	391.536	491.328	835.258	170	8,81 / 5,71
2016	390.101	488.651	832.307	170	8,53 / 9,94
2017	390.700	491.100	835.000	170	11,92 / 15,47

Tablo 12: Türkiye’de Fındık Sektörüne Yönelik Alan Bazlı Destek 2009-2017 (Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Faaliyet Raporlarından Düzenlenmiştir. *TCMB, Enflasyon Verileri)

Cumhurbaşkanlığı tarafından yapılan yıllık program verilerine göre, fındıkta dekar başına yapılan destek ödemelerin 2018, 2019 ve 2020 yıllarında toplamda 850 milyon TL, 2021’de 859 milyon TL ve 2022’de ise 860 milyon TL olarak ödenmesi planlanmıştır. İlk olarak 2009 yılında 150 TL/da olarak uygulanan alan bazlı gelir desteği, 2020 yılında 170 TL/da olarak uygulanmaktadır. 2009-2020 döneminde enflasyon (TÜFE) kümülatif olarak yaklaşık % 243 artmasına rağmen hektar başı yapılan destek ödemesindeki artış % 13,3 gibi oldukça cüzi bir seviyededir. Bu rakamlara göre, fındık sektörüne yapılan alan bazlı gelir desteğinin günümüzde yükselen enflasyon karşısında oldukça yetersiz kaldığı söylenebilir.

TMO, fındık sektörünün yapısal sorunları arasında yer alan arz-talep dengesizliği nedeniyle fındık fiyatlarında görülen dalgalı seyir ortadan kaldırmak, fiyat hareketlerinden üreticiyi korumak ve piyasayı dengede tutmak amacıyla ilk olarak 2006 yılında uyguladığı taban fiyat belirleyerek müdahale alımlarına 2017 yılından itibaren yeniden başlamıştır. Bilindiği üzere tarımsal üretimin mazot ve gübre olmak üzere iki önemli girdi unsuru bulunmaktadır. Fındık üretiminde de en önemli girdiler arasında yer alan mazot ve gübre fiyatlarının özellikle 2021 ve 2022 yıllarında hızla yükselmesi, fındık fiyatlarının artmasına rağmen, çiftçilerin girdi maliyetlerinde sert bir şekilde yükselmesine neden olmaktadır. Bu durum üretimi zorlaştırırken karlılığın azalmasına yol açmaktadır. Tablo 13’de Türkiye’de son yıllarda gübre ve mazot fiyatları ile fındık fiyatları karşılaştırılarak yer verilmektedir.

Yıllar	Gübre Fiyatı (A.Sülfat) TL/kg*	Mazot Fiyatı TL/Lt*	Fındık Fiyatı TL/kg	Fındık Fiyatı (Dolar/kg)	Fındık / Gübre	Fındık/ Mazot	Enflasyon TÜFE/TEFE
2016	0,60	4,20	-	-	17,50	2,50	8,53 / 9,94
2017	0,71	4,83	10,0-10,5	2,84	14,70	2,17	11,92 / 15,47
2018	1,01	6,40	14,0-14,5	2,60	13,91	2,26	20,30 / 33,64
2019	1,22	6,55	16,5-17,0	2,93	13,93	2,60	11,84 / 7,36
2020	1,70	6,18	21,0-22,5	2,78	13,23	3,64	14,6 / 25,15
2021	9,80	8,40	25,5-27,0	2,83	2,76	3,21	36,08 / 79,89
2022	13,78	27,50	51,0-53,0	2,81	3,85	1,93	85,51 / 151,50

Tablo 13: Yıllara Göre 1 kg Fındıkla Alınabilecek Girdi Miktarının Seyri 2016-2022

(* Ziraatodası (2022), Yıllara Göre Mazot ve Gübre Fiyatları)

Tablodan görüldüğü üzere, 2016-2020 yılları arasında 1 kg fındık ile 13-17 kg gübre alınırken 2021 yılında 2,76 kg ve 2022 yılında 3,85 kg gübre alınmaktadır. Fındık girdi maliyeti bakımından önemli olmakla birlikte, verimi arttırmak için de son derece önemli bir unsur olan gübre fiyatlarındaki son yıllarda hızlı artışa karşın yapılan desteklerin sabit kalması, fındık üretimini ve verimini olumsuz etkileyebilmektedir. Fındık/mazot oranında da geçmişten günümüze bir düşüş görülmektedir. 2016 yılında 1 kg fındıkla 2,5 kg mazot alınırken 2022 yılında 1,9 kg alınmaktadır.

Bu alanda yapılan nadir çalışmalardan birisi olan, Günay vd. (2020), fındık çiftçilerinin fındık üretimine yönelik mali destekler ile ilgili görüşlerinin araştırıldığı çalışmada, Giresun’da 396 fındık üreticisine anket uygulanmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, çiftçilerin büyük bir bölümü mevcut desteklerden memnun olmalarına rağmen destek miktarlarının artan maliyetler karşısında yetersiz kaldığını düşünmektedir.

5. Ekonometrik Analiz ve Analiz Sonuçları

Çalışmanın analiz bölümünde, Türkiye’de 2009-2021 yılları arası dönemde Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan Giresun, Ordu ve Trabzon illerinde fındık sektörüne yönelik alan bazlı gelir desteklerinin, bölgedeki fındık rekoltesi ve üretim alanına etkisi olup olmadığını, etki varsa yönünün ve boyutunun ne olduğunu panel veri yöntemi kullanılarak araştırılmıştır. Analizlerde, 3 şehrin bir yıldan uzun süreli verileri kullanılacağından hem yatay kesit verilerinin hem de zaman serisinin birlikte kullanılmasına olanak sağladığından dolayı panel veri yöntemi tercih edilmiştir.

Çalışma kapsamında iki model kurulmuş olup ilk modelde fındık sektörüne yönelik alan bazlı gelir desteğinin bölgedeki fındık rekoltesi üzerindeki etkisi incelenmiştir. İkinci model de ise, alan bazlı gelir desteklerinin bölgedeki fındık üretim alanı üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Bu kapsamda kurulan ekonometrik modeller şu şekildedir:

$$\text{Model 1: } \text{rekolte}_{it} = \alpha_0 + \beta_1 \text{destekler}_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\text{Model 2: } \text{üretimalanı}_{it} = \alpha_0 + \beta_1 \text{destekler}_{it} + \mu_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Modelde kullanılan değişkenlere ilişkin veri seti Tablo 14’te yer almaktadır.

Değişkenler	Kısaltmaları	Kaynaklar
Fındık rekoltesi	rekolte	İlgili İl Ticaret Borsası İnternet Sayfaları
Fındık üretim alanı	üretimalanı	İlgili İl Ticaret Borsası İnternet Sayfaları
Alan bazlı gelir desteği	destekler	İlgili İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Tablo 14: Modelde Kullanılan Değişkenlere İlişkin Veri Seti

Zaman serileri kullanılarak yapılan analizlerde öncelikle serileri oluşturan dönemin yani serinin durağanlığının tespiti gerekmektedir. Durağan olmayan serilerle yapılan analizlerden elde edilen sonuçlarda geleneksel t, F testleri ve R² değerlerinde sapmalı sonuçlar elde edilebilir. Panel veri yöntemi de zaman serisinden meydana geldiği için, bu yöntem ile yapılan analizlerde zaman boyutu yeterince uzun olan çalışmalarda öncelikle durağanlık analizlerinin yapılması gerekmektedir (Tatoğlu, 2013, s. 199). Bu doğrultuda analiz bölümünde öncelikle değişkenlere ilişkin panel birim kök testleri yapılmış olup, test sonuçları Tablo 15’te yer almaktadır.

Yöntemler (rekolte)	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin & Chu t	-9,8485	0,0000
Breitung	-3,4968	0,0002
Im, Pesaran ve Shin W-istatistik	-7,3567	0,0000
Dickey-Fuller	6,2891	0,3916
Philips-Perron	106,6390	0,0000
Harris-Tzavalis	-0,4306	0,0000
Hadri	0,2087	0,4174
Yöntemler (destekler)	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin & Chu t	-3,7916	0,0193
Breitung	-3,0512	0,0011
Im, Pesaran ve Shin W-istatistik	-1,1221	0,1309
Dickey-Fuller	47,7177	0,0000
Philips-Perron	-1,3118	0,0948
Harris-Tzavalis	-1,5843	0,0000
Hadri	7,7116	0,0000
Yöntemler (üretimalanı)	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin & Chu t	-6,6737	0,0000
Breitung	0,2386	0,5943
Im, Pesaran ve Shin W-istatistik	-2,4889	0,0064
Dickey-Fuller	20,6044	0,0022
Philips-Perron	72,8076	0,0000
Harris-Tzavalis	0,4873	0,0091
Hadri	6,8206	0,0000

Tablo 15: Değişkenlere İlişkin Panel Birim Kök Test Sonuçları

Modelde yer alan değişkenlerin durağanlık testleri için; Dickey-Fuller (1979), Philips-Perron (1988), Harris-Tzavalis (1999), Hadri (2000), Breitung (2000), Levin Lin ve Chu (2002) ile Im Pesaran ve Shin (2003) yapılmıştır. Bu testlerden; Dickey-Fuller, Philips-Perron, Harris-Tzavalis, Breitung, Levin Lin ve Chu ve Im Pesaran ve Shin testleri sıfır hipotezi durağan olmayan panel birim kök testleri arasında yer alırken Hadri testi ise sıfır hipotezi altında durağan olduğu kabul edilen panel birim kök testidir (Özmen vd. 2016, s. 79). Modelde yer alan rekolte değişkenine yönelik birim kök testlerine % 10 anlamlılık düzeyinde bakıldığında, Dickey-Fuller birim kök testi dışında diğer tüm birim kök testleri rekolte değişkeninin durağan olduğunu ifade etmektedir. Bir diğer değişken olan üretim alanı değişkenine yönelik birim kök testleri ise benzer biçimde, Breitung ve Hadri testleri dışında diğer tüm testlerin değişkenin durağan olduğunu göstermektedir. Son olarak destekler değişkenine yönelik birim kök testleri Im, Pesaran ve Shin W-istatistik ve Hadri testleri dışında diğer tüm testler, değişkenin durağan olduğu anlamına gelen sonuçlar vermektedir.

Modellerde yer alan değişkenlere ilişkin panel durağanlık (birim kök) analiz sonuçlarının genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa, testlerin büyük çoğunluğu dikkate alındığında her üç değişkenin de durağan olduğu ifade edilebilir.

Değişkenlere ilişkin birim kök testleri yapıldıktan sonra, Model 1'e ilişkin ekonometrik analiz sonuçları Tablo 16'da yer almaktadır. Bu sonuçlara göre, yatay kesit (Prob> F = 0,5134) ve zaman (Prob> F = 0,0032) F değerlerinden, modelde birim etkisinin olmadığı fakat zaman etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra yapılan Breush Pagan test sonuçları (Prob. 0,2292) ise "zaman etkili sabit etkiler modelinin" geçerli olduğunu ifade etmektedir.

Değişkenler: Rekolte	Katsayılar (Dirençli Standart Hatalar)
Constant	-25684,81 ^a (7088,184)
destek	0,0006988^a (0,0000691)
R ²	0,7056
F	102,19 ^a (0,0000)
Cross-Sectional F	0,68 (0,5134)
Time F	3,62 (0,0032)
Breush Pagan	0,55 (0,2292)
Wald Test	547,24 (0,000)
BharvagaDurbin Watson	2,849314
BaltagiWu LBI	2,933221
Breusch-Pagan LM (T>N)	22,412 (0,0001)

a=prob<0,01; b=prob<0,05; c=prob<0,10

Tablo 16: Model 1 Analiz Sonuçları

Wald Testi sonuçları (Prob. 0,00) modelde değişen varyans sorunu olduğunu gösterirken Bharvaga Durbin Watson (2,849314) ve BaltagiWu LBI (2,933221) sonuçları, her iki değer de 2'nin üzerine olması nedeniyle otokorelasyon sorunu olmadığını göstermektedir. Son olarak Modelde T>N olduğu için, Breusch-Pagan LM testi sonucu (Prob. 0,00) birimler arasında korelasyon sorunu olduğunu göstermektedir. Buna göre sabit etkiler modelinde Heteroskedasite ve birimler arası korelasyon sorunlarını ortadan kaldırmak için modelin "Beck-Katz" dirençli tahmincisi ile yeniden analiz edilmesi gerekmektedir. Beck-Katz dirençli tahmincisi ile yapılan analiz sonuçlarına göre, fındık sektörüne yönelik yapılan alan bazlı gelir destekleri ile bölgedeki fındık rekoltesi arasında %1 anlamlılık düzeyinde ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, bölgede fındık sektörüne yapılan gelir desteklerinin, fındık rekoltesini oldukça düşük olmakla birlikte arttırdığı ekonometrik analiz sonuçlarından tespit edilmiştir. Sektöre yönelik 1 birimlik destek fındık rekoltesini 0,0007 birim arttırmaktadır. Değişkenlerin birbiri ile ilişkisini ifade eden modelin R² değeri 0,712dir.

Model 2'ye ilişkin ekonometrik analiz sonuçları da Tablo 17'de yer almaktadır. Buna göre, yatay kesit (Prob> F = 0,0000) ve zaman (Prob> F = 0,0247) F değerleri ve Breush Pagan test sonuçları (Prob. 0,2611) "birim ve zaman etkili sabit etkiler modelinin" geçerli olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de Fındığın Önemi ve Fındığa Yapılan Alan Bazlı Gelir Desteğinin Rekolte...

Değişkenler: üretimaları	Katsayılar (Dirençli Standart Hatalar)
Constant	133153,3 ^a (1713,109)
destek	0,0000188^c (9,1706)
R²	0,0385
F	4,20 ^c (0,0630)
Cross-Sectional F	1779,32 (0,0000)
Time F	2,52 (0,0247)
Breush Pagan	0,41 (0,2611)
Wald Test	979,28 (0,000)
BharvagaDurbin Watson	0,426643
BaltagiWu LBI	1,091442
Breusch-Pagan LM (T>N)	10,024 (0,0184)

Tablo 17: Model 2 Analiz Sonuçları

Daha sonra yapılan, Wald Testi sonuçları (Prob. 0,00) modelde değişen varyans sorunu olduğunu, Bharvaga Durbin Watson (0,426643) ve BaltagiWu LBI (1,091442) sonuçları, her iki değer de 2'nin altında olması nedeniyle otokorelasyon sorununun olduğunu göstermektedir. Son olarak, Breusch-Pagan LM testi (T>N) sonucu (Prob. 0,0184) birimler arasında korelasyon sorunu olduğunu göstermektedir. Buna göre sabit etkiler modelinde Heteroskedasite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon sorunlarını ortadan kaldırmak için modelin “Driscoll-Kraay” dirençli tahmincisi ile yeniden analiz edilmesi gerekmektedir. Dirençli tahmincisi ile yapılan analiz sonuçlarına göre, fındık sektörüne yönelik yapılan alan bazlı gelir destekleri ile bölgedeki fındık üretim alanı arasında %10 anlamlılık düzeyinde ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, fındık sektörüne yapılan gelir desteklerinin, fındık üretim alanını oldukça düşük olmakla birlikte arttırdığı ekonometrik analiz sonuçlarından elde edilmiştir. Yapılan 1 birimlik destek fındık üretim alanının 0,00002 birim artmasını sağlamaktadır. Modelin R² değeri 0,0385’dir.

Sonuç

Türkiye geçmişte olduğu gibi günümüzde de fındık üretiminde, üretim alanında ve ihracatında dünyanın açık ara önde gelen ülkesi durumundadır. Bu konumu itibariyle sektörün, ülkeye döviz girdisi sağlaması ve dış ticaret açığının kapatılması açısından önemli bir potansiyeli bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye dünya fındık fiyatlarında söz sahibidir. Ancak, Türkiye’nin fındık sektöründe sahip olduğu hâkimiyetini sürdürebilmesi için son yıllarda azalan ürün verimliliğini arttırması gerekmektedir. Türkiye’de fındık sektöründe verimliliğin düşük olması, tarımsal olduğu gibi ekonomik sorunları da beraberinde getirebilmektedir. Zira verimliliği yüksek olan ve sektördeki payını arttırmak için önemli yatırımlar ve teşvikler yapılan ülkeler önümüzdeki yıllarda üretim alanlarını genişleterek Türkiye’nin sektördeki hâkimiyetini baskı altına alabilir.

Türkiye’de fındık sektöründe üretim maliyetlerini düşürmek ve verimliliği yükseltmek amacıyla geçmişten günümüze farklı yöntemlerle sektöre yönelik destekler uygulanmaktadır. Ülkede ilk olarak Fiskobirlik tarafından üreticiyi desteklemek amacıyla doğrudan alım yapması yöntemiyle başlayan destek politikaları, daha sonra TMO’nun taban fiyat belirleyerek alım yapması ile devam etmiş ve yeni tarımsal destekleme politikaları doğrultusunda ilk olarak doğrudan gelir desteği şeklinde daha sonra 2009 yılından itibaren ise alan bazlı gelir desteği ve ruhsatsız alanlarda ürün yetiştirilenlerin

alternatif ürüne geçmelerini teşvik etmek amacıyla telafi edici ödeme şeklinde devam etmektedir. Bu desteklerin yanı sıra üretim aşamasının önemli maliyet unsurları olan mazot ve gübreye yönelik destekler de sunulmaktadır. Ayrıca sektöre yönelik verimi arttırmak amacıyla organik tarım ve iyi tarım uygulamaları desteği gibi uygulamalara da yer verilmektedir.

Çalışmada, Türkiye’de fındık üretimi bakımından önde gelen şehirlerarasında yer alan Giresun, Ordu ve Trabzon şehirlerinde fındık sektörüne yapılan alan bazlı gelir destekleri ile bölgelerdeki fındık rekoltesi ve üretim alanı arasındaki ilişki panel veri yöntemi ile incelenmektedir. Analiz sonuçlarına göre, ilgili bölgelerde fındık sektörüne yönelik yapılan alan bazlı gelir desteklerinin bölgelerdeki fındık rekoltesi ve üretim alanına istatistiksel olarak anlamlı ve oldukça düşük olmakla birlikte pozitif olarak etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, yapılan alan bazlı gelir desteklerinin ürün rekoltesi ve üretim alanına olumlu katkı sağladığı ifade edilebilir. Ancak bu olumlu etkinin oldukça sınırlı olduğu unutulmamalıdır.

İlk olarak 2009 yılında devlet tarafından fındıkta alan bazlı gelir desteği uygulaması başlatılmakta olup, 2009 yılında dekar başına ödenen 150 TL alan bazlı destek ödemesi, 2022 yılında 170 TL’dir. Son yıllarda hızla yükselen enflasyon ve buna paralel olarak girdi maliyetlerindeki artış karşısında, geçen 13 yıl içinde fındığa yapılan alan bazlı destek ödemesindeki artışın oldukça yetersiz kaldığı görülmektedir. Özellikle, Türkiye’de ihraç ürünleri arasında önemli bir yeri olan fındığın, enflasyon ve mazot, gübre gibi üretici maliyetlerinin hızla artması küçük üreticinin daha fazla desteklenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Özellikle küçük üreticilerin daha fazla desteklenmesi amacıyla, destek miktarının artırılmasıyla birlikte bir dönümün altında olan arazilerin de destekten yararlanmasının önü açılmalıdır. Ayrıca verimliliği arttırmak amacıyla desteklerden yararlanacak üreticilere iyi tarım uygulaması da şart koşulabilir. Böylelikle Türkiye’de iyi tarım uygulamasının yaygınlaştırılarak fındık veriminin ve kalitesinin artırılması da teşvik edilmiş olacaktır.

Analiz sonuçları alan bazlı gelir desteğinin fındık üretim alanı ve rekoltesi üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermektedir. Ancak devlet tarafından belirlenen taban alım fiyatı, iklim koşulları, fındık bahçelerinin bakımı ve fındıkta görülen periyodisite gibi etkenlerinde fındık üretimi üzerinde oldukça etkili olduğunun altı çizilmelidir. Fındık sektöründe verimliliğin artırılabilmesi için alan bazlı gelir desteğinin yanı sıra, özellikle üretim alanının yoğun olduğu ancak verimin son yıllarda düştüğü Doğu Karadeniz Bölgesindeki ekonomik ömrünü tamamlayan bahçelerin yenilenmesi, hastalıklara karşı dirençli ve iklim yapısına uygun fındık fidanlarının dikilmesi, doğru tarım uygulamasını teşvik edici destek uygulamalarının artırılması amacıyla verimlilik artışına yönelik projelerin denetimden geçerek desteklenmesi etkili olacaktır. Bu konuda üniversiteler ve araştırma enstitüleri ile işbirliği yapılabilir. Yenileme süresince ürün alınamayacağı için, özellikle bahçe yenilemeye yönelik projelerin destelenmesi ve yenileme sonrası telafi edici ödemelerin yapılması üzerinde durulabilir. Devletin bu önemli maliyette üreticileri yalnız bırakmayıp desteklemesi hem fındıkta bölge hem de ülke veriminin artırılması için oldukça önemlidir. AB’nin Avrupa ülkelerine yaptığı destekler, ABD’nin sektörde güçlenme çabası karşısında, Türkiye fındık verimini arttırmaya yönelik gerekli adımları atmakta gecikirse bu piyasadaki üstünlüğü önümüzdeki yıllarda azalabilir.

KAYNAKÇA

- BARS, T. (2021). *Ürün Raporu Fındık*. Ankara: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- BOZOĞLU, M. vd. (2019). “An Overview of Hazelnut Markets and Policy in Turkey”. *KSÜ Tarım ve Doğa Dergisi*. XXII/5: 733-743.
- GÜNAY, H. F. vd. (2020). “Fındık Üretimine Yönelik Mali Desteklerin Yeterlilik ve Çiftçi Memnuniyeti Yönünden Değerlendirilmesi”. *Sakarya İktisat Dergisi*. IX/4: 299-332.
- GÜNDÜZ, R. vd. (ty). *Fındık Sektör Araştırması Raporu*. Rekabet Kurumu III. Denetim ve Uygulama Dairesi Başkanlığı.
- HÜSNÜOĞLU, N. (2018). “Türkiye’de Fındık Üretim Miktarı ve Fiyat İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”. *Social Sciences Research Journal*. VII/4: 24-41.
- KAYALAK, S. - A. ÖZÇELİK (2012). “Türkiye’de ve Dünyada Fındık Politikaları”. *Tarım Ekonomisi Dergisi*. XVIII/2: 43-53.
- ÖZMEN, M. - M. ÖKSÜZKAYA (2016). “Seçilmiş AB Ülkeleri İçin Gelir-Tüketim İlişkisi: Panel Veri Yaklaşımı”. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*. XX/1: 67-87.
- TATOĞLU, F. Y. (2013). *İleri Panel Veri Analizi*. 2. Baskı. İstanbul: Beta Yayın.
- UZUNDUMLU, A. S. vd. (2019). “Türkiye’nin Fındık Üretiminde Önde Gelen İllerin 2019-2025 Yılları Arasındaki Fındık Üretimlerinin ARIMA Modeliyle Tahmin Edilmesi”. *Akademik Ziraat Dergisi*. 8: 115-126.

İnternet Kaynakları

- BAFFES, J. - H. GORTER (2005). “Experience with Decoupling Agricultural Support”. *Global Agricultural Trade and Developing Countries*. (ed. Ataman Aksoy-John Beghin). World Bank. 75-86. Erişim Tarihi: 01.11.2022.
<https://core.ac.uk/download/pdf/6306873.pdf>
- Ekonomi Bakanlığı (2017). “Fındık ve Mamulleri Sektörü”. Erişim Tarihi: 22.10.2022.
https://ticaret.gov.tr/data/5b8700a513b8761450e18d81/Findik_ve_Mamulleri.pdf
- ESKGM (2020). “2019 Yılı Fındık Raporu”. T.C. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. Erişim Tarihi: 05.11.2022.
<https://www.girefindik.com.tr/wpcontent/uploads/2021/09/2019YiliFindikRaporu-min.pdf>
- European Commission (2004). “Income Support Explained”. Erişim Tarihi: 01.11.2022.
https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support_en
- FAO (2022). “Food and Agriculture Data”. *Production, Crops and Livestock Products*. Erişim Tarihi: 29.09.2022.
<https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>
- FAO (2022). “Food and Agriculture Data”. *Trade, Crops and Livestock Products*. Erişim Tarihi: 29.09.2022.
<https://www.fao.org/faostat/en/#data/TCL>
- KİB (2022). “Fındık İstatistikleri”. Erişim Tarihi: 14.09.2022.

KİB - Karadeniz İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği - Fındık İstatistikleri (kib.org.tr)

ŞAHİN, A. - A. BERK (2008). "Avrupa Birliği'nde Tek Çiftlik Ödeme Yöntemi ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi". *Kamu İş.* X/2. Erişim Tarihi: 02.11.2022.

<https://www.tuhis.org.tr/pdf/1029.pdf>,

TEPGE (2021). "Tarım Ürünleri Piyasası Fındık". *Strateji Geliştirme Başkanlığı*. Erişim Tarihi: 27.09.2022.

<https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/F%C4%B1nd%C4%B1k,%20Ocak-2021%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu.pdf>

TMO (2021). "2020 Yılı Fındık Sektör Raporu". Ankara. Erişim Tarihi: 22.10.2022.

<https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/sektorraporlari/findik2020.pdf>

Ziraatodası (2022). "Yıllara Göre Mazot ve Gübre Fiyatları 2002-2022". Erişim Tarihi: 06.10.2022.

<https://ziraatodasi.gen.tr/haberler/tarim-ekonomisi/yillara-gore-gubre-ve-mazot-fiyatları/>

EXTENDED ABSTRACT

Turkey leads the world when it comes to hazelnut production, hazelnut farms, and hazelnut export. Due to this position, the sector provides foreign currency inflow to the country and helps close Turkey's foreign trade deficit. In addition, Turkey has a say in world hazelnut prices. However, in order for it to maintain its dominance in the hazelnut sector, it needs to boost otherwise dwindling productivity. Low productivity can bring economic as well as agricultural problems. Countries with high productivity – and who have made significant investments and incentives to increase their share in the sector – may expand their production capacity in the coming years, thereby putting pressure on Turkey's dominance in the sector.

In order to reduce production costs and increase productivity in Turkey's hazelnut sector, the Turkish government is introducing a gradual shift in income support. These include direct purchases by Fiskobirlik in order to support the producer, TMO's and determining a base price, as well as area-based income support (since 2009). In addition, compensatory payments are made to encourage those who grow crops in unlicensed areas to switch to alternative products. Other support includes diesel and fertilizer, as they are key to production, alongside the promotion of organic and good agricultural practices.

The aim of the study is to evaluate financial support for the development of the hazelnut sector in Turkey between 2009 and 2021, and measure how adequate they are. For this purpose, we have applied econometrics– namely panel data – to study the provinces of Giresun, Ordu and Trabzon, as they lead Turkey's hazelnut production, and study the relationship between the "area-based income support" and hazelnut harvest. Preliminary analysis shows us that area-based income support in the aforementioned regions has a statistically significant and positive effect (albeit limited) on the hazelnut harvest and production area.

In particular, inflation and the rapid increase in diesel and fertilizer costs – both of which are imported – reveals the need for more support to small producers. Area-based

support payments started with 150 lira per decare in 2009, and have risen to 170 liras as of 2022. The support for the hazelnut sector is insufficient in the face of rising inflation and input costs. Therefore, the amount of support should increase in parallel with that. Moreover, the government should allow small growers to benefit from the support even if they own less than one acre of farmland. The government likewise would offer producers incentives such as good agricultural practices if they use the support to increase productivity. Doing so would in turn boost hazelnut yield and quality nation wide.

The renewal of the orchards that have completed their economic life, planting the hazelnut seedlings that are disease-resistant and suitable for the Black Sea’s climate, and encouraging correct agricultural practices will all so do wonders for Turkey’s hazelnut sector. In addition, the government needs to support projects aimed at increasing productivity by inspecting them periodically to obtain better results. This is where cooperation with local universities and research institutes enter the picture. It is very important for the state to not leave the producers to fend for themselves. If Turkey delays that and fails to take necessary action to increase hazelnut yield, the EU and US will end up taking its place sooner than later, and dethroning its superiority.